Propria a apelativa — aktuální otázky
Proper Names and Common Nouns — Current Issues

Ladislav Janovec (ed.)

PEDAGOGICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

Propria a apelativa — aktuální otázky

Proper Names and Common Nouns — Current Issues

Ladislav Janovec (ed.)

Praha 24.–26. dubna 2017
Pedagogická fakulta UK — Ústav pro český jazyk AV ČR, v. v. i.
2019

Organizační výbor konference:
PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.
PhDr. Pavel Štěpán, Ph.D.
Doc. PhDr. Martina Šmejkalová, Ph.D.
PhDr. Olga Palkosková, Ph.D.
Mgr. Varvara Skibina
Mgr. Zuzana Wildová
Mgr. Pavla Štěpánová

Editorská rada:
Ladislav Janovec (hlavní redaktor)
Pavlína Žalmanová
Varvara Skibina
Lucie Baloušová
Klára Eliášková
Lucie Strejčková

Vnitřní recenze katedry českého jazyka:
PhDr. Radka Holanová, Ph.D.
Doc. PhDr. Eva Hájková, Csc.

Recenzenti sborníku:
Prof. Mgr. Jaromír Krško, Ph.D.
PhDr. Stanislav Štěpáník, Ph.D.

© 2019 Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta
ISBN 978-80-7603-007-7

Obsah

Předmluva 7
Preface 9

Aralské jezero v etymologické perspektivě 11
The Aral Sea in Etymological Perspective
Václav Blažek

Псевдоимена собственные в народной фразеологии 27
В.М. Мокиенко

Depropriální obyvatelská jména – propria nebo apelativa? 37
Deproprial Inhabitants' Nouns – Proper Names Or Common Nouns?
Cvetanka Avramova

Úvahy o argote v slovenskej lingvistike 43
Reflections on Argot in Slovak Linguistics
Anna Gálisová

Nazewnictwo zwierząt ogrodów zoologicznych 57
Names of Animals from Zoos
Agnieszka Kołodziej

Onomastická témata ve studiu češtiny 67
Marie Čechová

Spôsoby tvorenia pomenovaní a lexikálna motivácia 73
Ways of Coining New Naming Units and a Theory of Lexical Motivation
Martin Ološtiak – Lucia Gianitsová-Ološtiaková

Inkulturácia vo svetle vlastných mien 87
Inculturation in the Light of Proper Names
Juraj Hladký

Miesto proprií v konštruktivisticky chápanej výučbe slovenského jazyka 99
The Use of Proper Names in Constructivist Slovak Language Teaching
Mária Beláková

Popis projektu „Česká příjmení“ pro žáky 1. stupně ZŠ 119
Project „Czech Surnames“ for Lower Primary School Pupils
Žaneta Dvořáková

Využití vlastních jmen ve výuce cizího jazyka 131
Use of Proper Names in Foreign Language Teaching
Ginka Bakărdžieva

Areálové aspekty německých příjmení užívaných v příhraniční oblasti jižních Čech 143
Areal Facets of German Surnames Used in Border District of South Bohemia
Alena Jaklová

Rozumíme přezdívkám? 151
Do We Understand the Nicknames?
Marta Kvíčalová

Ke statusu a funkci názvů železničních stanic a zastávek se smíšenou propriálně-apelativní motivací 157
On The Status and Functions of Railway Station Names and Railway Stops Names with the Hybrid Proprial-apelative Motivation
Patrik Mitter

Lásko, Něžněnko, Lištičko aneb Vlastní jména z kognitivní perspektivy 169
Lásko, Něžněnko, Lištičko – Proper Names from Cognitive Perspective
Pavla Štěpánová

Antroponimy o wielu twarzach – imiona nadawane przez polskich Żydów w latach 1900–1939. Analiza na podstawie badań przeprowadzonych na Cmenatrzu żydowskim na warszawskiej Woli 179
Anthroponyms with Many Faces – the Names Given by Polish Jews between the Years 1900 and 1939. The Analysis Based on Research from the Warsaw's Wola's Jewish Cementery
Aleksandra Grąbkowska

Fronta na maso – Husákova stodola – Stalinova ponožka aneb Pražská nestandardizovaná urbanonymie jako prostředek tiché rezistence i kolektivního humoru v čase světlých zítřků 193
Fronta na maso – Husákova stodola – Stalinova ponožka. Prague Non-standardized Urbanonymy as a Tool of Silent Resistance and Collective Humour in the Time of „Bright Tomorrows“
Martina Ptáčníková

Стилистический спектр сферы городской номинации России 199
Stylistic Diversity of the Sphere of Russian Urban Commercial Naming
Е. Н. Ремчукова – Т. П. Соколова – Л. Р. Замалетдинова

Rekonštrukcia a výklad motivácie niektorých stredovekých toponým na Žitnom ostrove 207
Reconstruction and Interpretation Motivation of some Medieval Toponyms from Žitný ostrov
Andrej Závodný

Mezi morfologií a slovotvorbou: gramatická kategorie čísla u toponym 215
Between Morphology and Word-formation: the Grammatical Category of Number in Toponyms
Pavel Štěpán

K otázke evolúcie proprií v kultúrnych textoch pre deti Vlastné mená a nominačný akt v literárnych textoch ako indikátor evolučného procesu z aspektu kognitívnej lingvistiky 221
Issue of the Evolution of Proper Names in Cultural Texts for Children Proper Names and Nomination Act in Literary Texts as an Indicator of the Evolution Process from the Aspect of Cognitive Linguistics
Zuzana Kováčová

Kalhoty od Krtečka – názvy obchodů s dětským zbožím 237
Trousers from the Little Mole – Names of Childcare Products Shops
Ladislav Janovec

Stereotyp koně a vlastní jména. U Černého koně a U Bílého koníčka 243
The Stereotype of the Horse and Proper Names. The Black Horse and The Little White Horse Pub
Lucie Šťastná

Прагматонимы в национально-ориентированной рекламе России 255
Pragmatonyms on the Basis of Proper Names with a National-cultural Component in Russian Advertising
Виктория Омельяненко

Apelativizační potenciál vlastních jmen 275
Appellative Potencial of Proper Names
Jordanka Trifonova

Rozdíly v deklinaci apelativ a proprií 287
Differences in Declination of Proper and General Nouns
Kamila Smejkalová

Eponyma v lékařské terminologii, Achillova pata tazatelů jazykové poradny 295
Medical Eponyms, Achilles' Heel of Language Counselling Centre's Enquirers
Hana Mžourková

O známých i neznámých názvech minerálů 303
On Known and Unknown Names of Minerals
Zuzana Děngeová

K diachronní lexikologii v učebnicích českého jazyka 309
Several Remarks on Diachronic Lexicology in Czech Language Textbooks
Jan Dušek

Mrak v českém jazykovém obrazu světa 319
Mrak (Cloud) in Czech Linguistics World View
Šárka Brzková

Deminutivní tvoření oikonym na území Čech 329
Diminutive Formation of Oikonyms in Bohemian
Barbora Martinkovičová

Místo závěru 351

Předmluva

Sborník Propria a apelativa – aktuální otázky přináší texty části vystoupení, která zazněla na konferenci konané katedrou českého jazyka UK PedF a Ústavem pro jazyk český AV ČR, v. v. i., ve dnech 24.–26. dubna 2017. Jejím cílem bylo jednak zprostředkovat česká lexikologická bádání, jednak poukázat na aktuální výzkumné problémy, jež přináší současný výzkum propriální a apelativní lexikální sféry.

Organizátoři nepředpokládali jenom problémy, jež představuje přechodový pás mezi vlastními a obecnými jmény, ale také zaměření na tu či onu oblast ve spojení s jinými lingvistickými otázkami, jako jsou otázky morfologické či ortografické, ale i vztah lexikologie a didaktiky mateřského jazyka, protože slovní zásoba představuje jeden z pilířů jazykové a komunikační výchovy.

Tematika vystoupení byla velice pestrá, účastníci z Česka, Slovenska, Polska, Ruska a Ukrajiny otevřeli mnoho inspirativních otázek pro další výzkumy. A ačkoliv se někdy zdá, že lexikologie ustupuje v současném výzkumu do pozadí, vystoupení dokazovala, že je mnoho oblastí, jimž moderní lingvistický výzkum neuděloval (a možná stále neuděluje) dostatečnou pozornost. Jedním z důkazů je i tato publikace, která z různých důvodů bohužel nepřináší všechny příspěvky, nicméně i tak reprezentuje důležité výsledky dílčí výzkumů jednotlivých badalteů i badatelských týmů.

Organizátoři doufají, že tato konference a tento sborník nezůstanou ojedinělé, ale že se podaří lexikologické konference organizovat pravidelně a propojovat tak pohledy na současnou lexikologii z různých lingvistických a lingvodidaktických pracovišť.

Děkujeme všem, kteří se na přípravě konference i sborníku podíleli, především ovšem autorům, již na konferenci se svými příspěvky vystoupili.

Ladislav Janovec

Preface

The proceedings book *Proper Names and Common Nouns: Current Issues* contains texts of contributions of a conference held by the Department of Czech Language of Charles University, and Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences on 24–26 April 2017. The conference was aimed to mediate Czech lexicological research as well as to point at current research issues brought by contemporary research of proper and common names lexical field.

Not only did the organizers focus on the problems caused by the transition between proper and common names, but also on other linguistic issues such as morphological or orthographic ones, as well as the relationship between lexicology and mother-tongue didactics with vocabulary aquisition being one of the pillars of language and communication education.

The topics of the contributions were various, the participants from the Czech Republic, Slovakia, Poland, Russia and Ukraine have offered many inspiring questions for further research. Although sometimes lexicology seems to be retreating to the background of contemporary research, the speakers have shown that there are many areas to which modern linguistics has not (and still does not) showed enough attention. This publication is the proof of that, too, as it unfortunately does not contain all the contributions due to various reasons, however, even so, it brings important results of partial research of individual researchers and research teams.

The organizers hope that this conference and this proceedings book will not remain one-time event, but that we will succeed to organize lexicological conferences regularly to link views on contemporary lexicology from various linguistic and linguo-didactic workplaces.

We would like to thank all those who participated in the preparation of the conference and the proceedings, especially the authors who spoke at the conference with their contributions.

Ladislav Janovec

Aralské jezero v etymologické perspektivě

The Aral Sea in etymological perspective

Václav Blažek
Ústav jazykovědy a baltistiky FF MU Brno

Abstract: In the contribution there are analyzed five designations of the Aral Sea, including chronology of the first attestation in texts, determination of the language provenance, and finally crowned by etymological attempts. The present geographic term Aral is of Turkic origin. Its Mongolic, exactly Kalmyk, variant is primarily of the same Turkic origin. From two names recorded in Chinese annals before AD 500, *Dazewuya* represents a purely Chinese descriptive designation „the great marsh without a (further) shore", in *Leizhu* it is possible, applying the pronunciation of the Western Han Era, to identify Old Iranian **hraṵtah-* „river, stream, canal", i.e. the meaning characteristic for the branched delta of the Amu Darya, the main tributary of the Aral Sea. The ancient sources called the lake according to this main tributary, known as Oxos. This hydronym is also of Iranian origin: in projection into the Iranian protolanguage **u̯axšu-* „stream", it is formed from the Indo-Iranian verb **u̯axš-* „to sprinkle, make wet", which is the sigmatic derivative of the Indo-European verb **u̯eg^{u}-* „to make wet". The Younger Avesta, dated to c. 900–700 BCE, recorded the oldest known name of the lake, *Čaēčasta-*. Its Iranian protoform **čai̯-časta-* could designate a lake which was „accumulated thanks to frost", i.e. from frozen rivers, when they melted.

Key words: Toponym, hydronym, etymology, lake, delta, tributary.

Abstrakt: Článek rozebírá pět pojmenování Aralského jezera, informuje, kdy se poprvé objevují v textech, určuje jejich jazykovou provenienci a pokouší se je etymologizovat. Současné jméno *Aral* má turkický původ. Jeho mongolská, přesněji kalmycká varianta má primárně tentýž turkický původ. Ze dvou jmen doložených před rokem 500 po Kr. v čínských análech *Dazewuya* představuje čistě čínské deskriptivní pojmenování „velká bažina bez {protějšího} břehu", v *Leizhu* lze po projekci do výslovnosti z éry Západní Han identifikovat staroíránské **hraṵtah-* „řeka, proud, kanál", tedy význam charakteristický pro rozvětvenou deltu Amudarji, hlavního přítoku jezera. Antické prameny pojmenovávají jezero podle téhož hlavního přítoku, antice známému jako Oxos. Toto hydronymum má rovněž íránský původ: v projekci do íránského prajazyka **u̯axšu-* „proud, tok" je utvořeno od indoíránského slovesa **u̯axš-* „stříkat, namočit", jež je sigmatickým derivátem indoevropského slovesa **u̯eg^{u}-* „činit vlhkým". Mladší Avesta, jejíž vznik lze odhadovat mezi roky 900 a 700 př. Kr., eviduje nejstarší známé jméno jezera, *Čaēčasta-*. Jeho praíránská předloha **čai̯-časta-* mohla označovala jezero, jež se plnilo vodou hromadící se při jarním tání jeho zamrzlých přítoků.

Klíčová slova: Toponymum, hydronymum, etymologie, jezero, delta, přítok.

Aralské jezero se svými 68 000 km² představovalo v roce 1960 čtvrtou největší přirozenou vodní plochu na světě, která nebyla spojena se světovým oceánem. Jeho maximální hloubka byla 69 m. Intenzívní zavlažování bavlníkových plantáží vodou z hlavních přítoků jezera způsobilo v následujícím půlstoletí ekologickou katastrofu, která nemá svými rozměry obdobu. V roce 1998 bylo původně celistvé jezero už rozděleno na dvě části, jejichž úhrnná rozloha klesla na 28 687 km². Krátce na to, v roce 2004, zaznamenáváme už čtyři jezera s úhrnou plochou 17 160 km². Po dalších pěti letech, v roce 2009, vysychá jihovýchodní jezero. Jeho obnažené dno dostalo jméno *Aralkum*, tj. "poušť Aral". Zbylá tři jezera zaujímají dohromady jen 6 800 km², tj. pouhou desetinu oproti stavu před půlstoletím.

I když je samotná existence jezera fatálně ohrožena, jeho jméno zůstává. Jdeme-li hlouběji do minulosti, objevují se i jiná jména, jež ilustrují jak dramatické etnické změny v bazénu jezera, tak různé zdrojové jazyky zpravodajů. Sledujme tedy retrospektivně různá pojmenování Aralského jezera, která jsou uspořádána podle svého původu.

Turkický a mongolský původ

Aral

Tk.: čag. *Aral däŋizi*, kazaš. *Aral teŋizi*, uzb. *Orol dengizi*, aj.

Etymologie:

Druhá složka označuje v turkických jazycích "moře" (< ptk. **täŋgir* "moře"). V kalmyčtině, nejzápadnějším mongolském jazyce, se jezero nazývá *Arl̥ nŭr*, tj. "Aralské jezero", sr. pmong. **naɣur* > l.mong. *naɣur*, střmong. *na'ur*, *nâwur* "jezero", *nâwor* "moře", chalcha, burj., kalm., ord. *nŭr*, dagur *naur*, *naure*, monguor *nŭr*, *nôr* "jezero", oirat *nur* "jezero, rybník" (Poppe 1955, 163; Ramstedt 1935, 258; Indjieva 2009, 160). Slovo *aral* v turkických jazycích obvykle znamená "ostrov": stujg. *aral* "otrov; houština", čag. *aral* "ostrov", kazaš. *aral* "říční ostrov pokrytý křovím", kirg., nog., bašk. *aral* "ostrov", uzb. *årål* id., sary-ujgur *ayal* id., šor *arïl* id. (*DTS* 50; Räsänen 1969, 23; *ESTJ* 1, 167). Turkické **aral* "ostrov" bývá vykládáno jako mongolská výpůjčka (např. Räsänen, l.c.). Obdobné slovo je v mongolských jazycích skutečně rozšířeno: l.mong. *aral* "ostrov", střmong. *aral* id., chalcha, ord., šary-yughur *aral*, burj. *alar* (> jakut. *alar*), kalm. *arl̥*, dongxian *aran*, baoan *alər*, *arən*, dagur *alla*, *aral*, monguor *râl*, *ral*, *arâ(r)* (Lessing 1960, 48; Ramstedt 1935, 14, 15; *TMEN* 1, 119–20). Ale pro turkické označení "ostrova" je k dispozici vnitřní turkická etymologie: karach. (11. st.) *ikkī kigī otrā arālādī̄* "učinil mír mezi dvěma plemeny"; čag. (15. st.) *arala-* "zprostředkovávat kontakt mezi dvěma věcmi; působit jako zprostředkovatel", osm.tur. (15. st.) *arala-* "oddělit (dvě plemena); objevit se mezi (dvěma věcmi)", vše z ptk. **āra* > run. tk. (Orkhon, 8. st.) *ekīn arā* "mezi dvěma" (Clauson 1972, 231; 196), stujg. *ara* "prostor mezi", turkm. *āra* aj. (Räsänen 1969, 22; *TMEN* 2, 24; *ESTJ* 1, 162–64). Předpokládaná sémantická motivace v označení "ostrova" připomíná situaci ve starých indoíránských jazycích: véd. *dvīpá-* "(říční) ostrov" [Ṛgveda 1.169.3; 8.20.4], ml.av. *duuaēpa-* "ostrov" [Yašt 5.81], původně **du̯i-H₂pó-* "dvouvodý", tj. "s vodou po obou stranách" (*EWAI* I, 769). Má-li turkické slovo **aral* přesvědčivou vnitřní etymologii, jeho mongolský protějšek bez vnitřní etymologie by měl být turkického původu a nikoliv naopak (sr. Poppe 1955, 38).

Čínské prameny

Leizhu

Patrně Aralské jezero měl označovat čínský název 雷翥 *léi*[1] *zhù*[2], doložený v anonymím textu 西河舊事 *Xi-he jiu-shi* "Poznámky o Xi-he", psaném před r. 500 po Kr. (Pulleyblank 1962–63, 94; o *Xi-he jiu-shi* viz Dubs 2010, 98, §104).

Etymologie:

Promítneme-li jméno *Leizhu* do ranějších vývojových fází čínštiny, následující dvě formy patrně představují maximum možného v časovém ponoru s ohledem na dobu zaznamenání:

(i) v.han č. **rhwājćah* (*c.* 200–0 po Kr.) nebo

(ii) z.han č. **rhwājtah* (*c.* 0–200 př. Kr.), obé rekonstruováno podle Starostina (*ChEDb*).

Je lákavé vidět zde transkripci praíránského slova **hrau̯tah-* ntr. "řeka, proud, kanál":

(a) Ml.av. *θraotō.stāt-* "nacházející se v proudu řeky" [Yasna 71.9; 68.6], *θraotō.stac-* "tekoucí v řece" [Yašt 13.10] (Bartholomae 1904, 800) < indoírán. **srau̯tas-tāč-* (Hoffmann & Forssman 1996, 108); stpers. *rautah-* "řeka", part. *rwd* "řeka, kanál", man. střpers. *rwd* "řeka, kanál" (*MPP* 299), zor. pahl. *lwt /rōd/* (MacKenzie 1971, 72; Nyberg 1974, 171: */rōt/*), pers. *rōd* "řeka"; sogd. (man., kř.) *rw(w)t* "řeka" (Gharib 1995, #8600); chot. *rauvä* "proud" (Bailey 1979, 369-70). Projekce do hanské čínštiny přímo vybízí identifikovat koncové **-āh* s pírán. nom.-ak. pl. ntr. na **-āh*, pokračující v av. *-å̊*, např. *raocå̊* (Hoffmann & Forssman 1996, 155, §109). Pak by hydronymum *Leizhu* znamenalo "proudy, kanály", což je docela srozumitelné v deltě Amudarji při jižním okraji Aralského jezera, která v době plného rozsahu jezera ještě před půlstoletím sestávala z nespočetných kanálů a ramen. Alternativně je možno uvažovat o variantě **hrau̯ti̯ā*, odpovídající skt. *srotyā-* f. "tekoucí voda, vlna, proud, řeka", snad v lok. pl. na **-ahu*, jako v av. *ązahu* či *ušahuua* (ve druhém případě s postpozicí **-ā*, viz Hoffmann & Forssman 1996, 156, §109). V tomto případě by delta byla popsána lokativním obratem "v místě kanálů" či podobně.

(b) Idea delty jako vstupu do jezera a tedy i motivu k pojmenování následujícího jezera nabízí ještě další řešení založené na av. *ᵘruθβarə* "břicho, vnitřnosti", lok. pl. *ᵘruθβō.huua* (Hoffmann & Forssman 1996, 153), s paralelami v sogd. (bud., man.) *rwβ /ruβ/* (Gharib 1996, #8553), part. *rwmb / rumb/* "ústa" (*MPP* 299), munji *yïrv, yərv, yurv* "ústa". Zdá se, že opět lok. pl. rekonstruovaný jako pírán. **ruθu̯ahu* "ve střevech" či "v {říčních} ústech" se mohlo vztahovat k deltě, konkrétně Amudarji.

Dazewuya

V "Knize Han" (漢書 *Hànshū*) popisující události Starší (či Západní) dynstie Han od r. 206 př. Kr. do 23 po Kr., kterou završil Ban Gu (班固) v roce 111 po Kr., se objevuje obrat 大澤無崖 *dà zeì wú yá* "velká bažina bez {protějšího} břehu", který se pravděpodobně vzahuje k Aralskému jezeru (Hulsewé 1979, 130, pozn. 318).

---

1 Č. 雷 *léi* „hrom" < poz. střč. **luaj* < ran. střč. **lwəj* (Pulleyblank 1991, 185) ~ střč. **loj* < pokl.č. **lhwāj* < han. č. **rhwāj* < kl. stč. **rhwāj* < prekl. stč. **rhūj* (Starostin, *ChEDb*; *GSR* 0577 n-o).

2 Č. 翥 *zhù* „vzlétnout, vznášet se" [pozdní Zhou] < poz. střč. **tɕiằ / *tɕyă* < ran. střč. **tɕiăʰ* (Pulleyblank 1991, 415) ~ střč. **ćò* < pokl. č. **ćò* < v.han. č. **cìah* < z.han. č. **ćah* < kl. stč. **tah* < prekl. stč. **tas* (Starostin, *ChEDb*; *GSR* 0045 o).

Řecké a římské prameny

Oxia Palus

První antický autor, který zaznamenal existenci Aralského jezera, byl zřejmě Polybios (*c.* 200-118 př. Kr.) ve svých "Dějinách". Když lokalizoval kmen *Apasiaků* mezi řeky Oxos a Tanais, zjevně myslel Oxos, jehož ústí umístil do Hyrkánského (= Kaspického) moře, a Iaxartes. Chybné použití hydronyma Tanais namísto Iaxartes způsobilo též chybnou identifikaci jeho ústí do Maiotidy, tj. Azovského moře. I z této zkomolené informace lze vyčíst, že Polybios už věděl o další velké vodní nádrži, odlišné od Hyrkánského (= Kaspického) moře:

10.48. οἱ δ᾽ Ἀπασιάκαι κατοικοῦσι μὲν ἀνὰ μέσον Ὄξου καὶ Τανάιδος, ὧν ὁ μὲν εἰς τὴν Ὑρκανίαν ἐμβάλλει θάλατταν, ὁ δὲ Τάναϊς ἐξίησιν εἰς τὴν Μαιῶτιν λίμνην: εἰσὶ δ᾽ ἑκάτεροι κατὰ τὸ μέγεθος πλωτοί.

Polybius: *Historiae*, ed. Theodorus Büttner-Wobst after Ludovic Dindorf. Leipzig: Teubner, 1893-. <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0543.tlg001.perseus-grc1:10.48>

10.48. "Apasiakové sídlí mezi Oxem a Tanaidem. První z nich se vlévá do Hyrkánského moře a Tanais do Maiótského jezera. Obě jsou pro svou velikost splavné." Překlad Pavel Oliva (Polybios: *Dějiny* III, Praha: Arista & Baset 2011, 181)

Arriános (92-175 po Kr.) ve svém spise *Anabasis* [3.29.2-3.] informuje, že Oxos se vlévá do nějakého velkého moře v blízkosti Hyrkánie. Nelze rozhodnout, zda jím mínil Kaspické moře či Aralské jezero:
ἐξίησι δὲ ὁ Ὄξος ἐς τὴν μεγάλην θάλασσαν τὴν κατὰ Ὑρκανίαν.
"Oxos se vlévá do velkého moře u Hyrkánie."
Překlad Jaromír Bělský (Arriános: *Tažení Alexandra Velikého*, Praha: Svoboda 1972, 146-47)

Ptolemaios (*c.* 100 - *c.* 170 po Kr.) v polovině 2. st. po Kr. už použil označení Ὠξειανὴ λίμνη [6.12.3]. Ale chybně uvádí, že jedna ze {sogdijských} řek tekla z {namísto do} tohoto jezera:
ἀφ᾽ ὧν ποταμοὶ διαῤῥέουσι συμβάλλοντες ἐκείνοις πλείους ἀνώνυμοι,
ὧν εἷς ποιεῖ τὴν Ὠξειανὴν λίμνην,
ἧς τὸ μέσον ἐπέχει μοίρας. ρια με·
"Z těchto hor několik bezejmenných řek teče napříč {krajinou},
poté se s nimi {= Oxus & Iaxartes} spojují;
jedna z těchto {bezejmenných} řek vytéká z Oxianského jezera,
jeho střed se nachází na {souřadnicích} 111° 45°."
Edice a anglický překlad viz Humbach & Ziegler 1998

Ammianus Marcellinus (330-395/400 po Kr.) byl první, kdo správně určil, že řeka Iaxartes, v jeho zkomoleném podání Araxates, ústí do jezera *Oxia palus* a nikoliv do Kaspického moře [23.6.59]:

Hinc Sogdiani agunt sub imis montium pedibus, quos appellant Sogdios, inter quos amnes duo fluunt navium capacissimi, Araxates et Dymas, qui per iuga vallesque praecipites, in campestrem planitiem fluvii decurrentes, Oxiam nomine paludem efficiunt, late longeque diffusam.
"Dále pak na úpatí vysokých hor žijí lidé, které nazývají Sogdy. Jejich územím tekou dvě řeky velmi způsobilé pro lodní plavbu, Araxatés a Dymas, které stékají prudce z horských hřbetů a úvalů do rovinaté pláně a vytvářejí jezero zvané Óxijské, daleko široko se rozlévající."
Ammianus Marcellinus: *Rerum Gestarum*. With An English Translation. John C. Rolfe, Cambridge (Mass.): Harvard University Press – London: Heinemann 1935-1940.
Překlad Josef Češka (Ammianus Marcellinus: *Soumrak Římské říše*, Praha: Odeon 1975, 273)

Etymologie:
Motivováno jménem řeky Oxos. V řecky psaných pramenech nacházíme dvě varianty, A.'Ὤξος & B.'Ὤχος, obě zprostředkované týmž autorem, Strabónem. Rozdíl ξ a χ nemůže být vysvětlen chybným zápisem. Stejný rozdíl charakterizuje pramenné přítoky, severní Waxš[3] (= tádž. Surkhob, kirg. Kyzyl-Suu, tj. "červená voda") a jižní Waxāb (= tádž. Panj). Pozoruhodné je, že odpovídající rozdíl se objevuje i v čínských transkripcích (zde ve Starostinově rekonstrukci z postklasické a střední fáze vývoje čínštiny): A'. **bākçhiēj* & **pākçhiēj, *pwóçhwo;* B'. **ʔôhôì* & **ʔôhó*, **bòxât* & **pòxwât.* Obě varianty vedou k následujícím pravděpodobným východiskům, A. **u̯axšu-*; B. **u̯axu-* či **u̯ahu-*. Markwart (1938, 32; 17, 34) interpretoval **u̯axšu-* jako "rostoucí, vzdouvající se", tj. derivát íránského slovesa **u̯axš-* "růst"[4], zatímco druhá praforma by měla představovat íránské adj. **u̯ahu-* "dobrý"[5], s ohledem na středoperské označení řeky Oxos, *Wēh-rōt*, tj. "dobrá řeka" [sr. Bundahišn 52.11, 20; viz Justi 1868, 29, 267]. Obě Markwartovy interpretace vypadají jako pravděpodobné, ale měly by být modifikovány. V případě **u̯axšu-* je k dispozici 'hydronymičtější' etymon:

Baktr. οαχαþο, οαχþο 'jméno zbožštěné řeky Oxos či obecně říčního boha' (Sims-Williams 2007, 243); αρδοχþο, αρδοχþα, 'bohyně štěstí', zobrazovaná na kušánských mincích jako Tyche (Fortuna). Později byla nahrazena vyobrazením Lakṣmī, indické bohyně štěstí, bohatství a prosperity (Davary 1982, 161–62, 243–44);

chot. *baṣṣä* "proudy", *vaṣicha* "proud" (Bailey 1979, 273, 379);

chwar. *'wx*, gen. *y'.wxy* "řeka", vedle petrifikované formy *Wxš*, kterou zaznamenal učenec al-Bīrūnī (973–1048). Ta se měla vztahovat k andělovi, jenž byl spojován s vodami obecně, zvláště pak řeky Oxos (Henning 1958, 115; Davary 1982, 244; Benzing 1983, 112, 657);

? yidgha *baxšiγo* "proud, tok" ve spojení *yåuγo baxšiγo* "tok rozdělený do mnoha dílčích potoků"; íŕán. > khowar *baš(ōγ)* "malý kanál řeky" (Morgenstierne 1938, 199: **baxš-* "distribuce, rozdělení").

---

3 Poprvé zaznamenal v podobě *Baxšū* perský cestovatel Istaḫrī v 10. st. – viz Markwart 1938, 53.

4 Íŕán. **u̯axš-* „růst" > av. *vaxš-* id., střpers. *whš- /waxš-/* „růst; plát", part. *wxš-* „růst; být vznícený, plát", chot. huṣ(ṣ)- „růst", sogd. *xwš-* „růst, dospět", chwar. *wx* „růst", baktr. οαχ- „růst, vzrůstat" (Cheung 2007, 428-29).

5 Av. *vohu-/vaŋhu-*, komp. *vahiiah-*, zor. pahl. *wyh /vēh/* „lepší, dobrý", pers. *bih* „dobrý", střpers. (Turfan) *why* „lepší", chot. *vau* „dobrý, blahobytný", baktr. οαμανο 'jméno druhého dne v měsíci' < **u̯ahu-manah-*, sr. střpers. *Wahman* (Bailey 1979, 392; *MPP* 341; Sims-Williams 2007, 241).

Onomastika:
Neidentifikovaný íránský jazyk z aramejského nápisu z Laghmānu (Afghánistán; první pol. 3. st. př. Kr.) *wḥšwprt,* tj. **Vaxšu-frita-* "oblíbenec Waxšův" (Harmatta 1999, 404); Skt. *Vakṣu-* m. 'Oxos' ve složenině *vakṣvāśritāḥ* [poprvé ji použil astronom Varāha-mihira (505–587 po Kr.): Bṛhat Saṃhitā S. 32, 32, v. I], *Vaṅkṣu-* [Mahābhārata 2.1840; 13.7648; Bhāgavata Purāṇa, P. 5.17.7] (BR VI, 616, 618; MW 911; Mayrhofer v *KEWA* III, 123 & *EWAI* III, 452 předpokládal, že šlo o indickou reprodukci íránského hydronyma).

Všechny tyto formy jsou odvoditelné ze slovesného kořene, doloženého v ml.av. *vaxš-* "stříkat, jiskřit" [Yašt 8.43], *vaxša-* m. "postříkání, navlhčení" [Yašt 8.42] (Bartholomae 1904, 1338–39); véd. *ukṣ-* "stříkat, navlhčit, namočit" [Ṛgveda, Atharvaveda, Śatapatha Brāhmanòa, Mahābhārata etc.] (MW 172; *EWAI* II, 486–87). Indoíránský kořen **u̯akš-/*ukš-* je snadno vysvětlitelný jako sigmatický derivát ie. kořene **u̯eg^{u}-* "činit vlhkým" (Kümmel, *LIV* 662–63; Pokorny 1959, 1118): ř. ὑγρός "vlhký, mokrý, tekutý"; lat. *ūuēsco* "stávám se vlhkým", *ūvor* "vlhkost", *ūvidus* "vlhký, mokrý, promáčený, nasáklý"; střir. *fúal* "moč" < **u̯og^{u}-lo-*; germ. **wakwa-* adj. "vlhký, navlhlý" > stsev. *vǫkr*, střniz. *wac*; **wakwōn-* > stsev. *vǫkva* f. "vlhký"; **wakwjan-* > stsev. *vøkva*, *vekkje* "lít"; toch. B konj. *ewkäṃ* "nechť bude téci" < **oH$_1$-ug^{u}-* (Hackstein 1995, 345–48).

Vezmeme-li v úvahu, že íránská souhlásková skupina **-xš-* se zjednodušuje v baktr. χ, chwar. *-x-/-ẍ-* (sr. reflexy írán. **u̯axš-* "růst"), varianta B. **u̯axu-* (ale nikoliv **u̯ahu-*) je též vysvětlitelná jako výsledek specifického dialektového vývoje **u̯ax(x)u-* < **u̯axšu-*. Totéž pravidlo vysvětluje toponymum Wakhan, tj. tádž. *Vaxon* / *Waxon* a waxi *Wuẍ*, jestliže reprezentují adaptaci starší formy **u̯axu̯*^{o} (< **uaxšu̯*^{o}). V takovém případě není nutno zavádět druhé, významově odlišné hydronymum **U̯ahu̯ī-* "dobrý" (f.) pro tutéž řeku Oxos (viz Steblin-Kamenskij 1999, 6 versus Morgenstierne 1938, 433).

Iránské prameny

Čaēčasta-
Pravděpodobně nejstarší svědectví o Aralském jezeře přináší Mladší Avesta, jejíž složení lze datovat do období 900–700 př. Kr.:

Yašt 5.49 (sr. Yašt 9.21)
tąm yazata / arṣa airiianąm daẋiiunąm /
"Vám obětoval hrdina árijských zemí,
xṣaϑrāi haṇkərəmō haosrauua / pasne ***varōiš caēcastahe*** /
upevňovatel říší, Haosravah, tváří k jezeru **Čaēčasta**,
jafrahe uruuāpahe / satəm aspanąm arṣnąm /
hlubokému se širokou vodní plochou, sto hřebců,
hazaŋrəm gauuąm / baēuuarə anumaiianąm /
tisíc krav, dest tisíc ovcí."

Yašt 5.50

āaṯ hīm jaiδiiaṯ: / auuaṯ āiiaptəm dazdi mē /
vaŋuhi səuuište arəduuī sūre anāhite
"A poprosil ji: 'Dej mi tento úspěch,
ó, dobrá nejmocnější, ó, mocná neposkvrněná, Arədvī'"

Yašt 9.22 (cf. Yašt 9.18)

dazdi mē vaŋuhi səuuište / druuāspe taṯ āiiaptəm /
„Dej mi, ó, dobrá nejmocnější, Drvāspā, tento úspěch
yaϑa azəm nijanāni / mairīm tūirīm fraŋrasiiānəm /
že já turánského padoucha Fraŋrasyana srazím,
*pasne **varōiš caēcastahe** / jafrahe uruuiiāpahe /*
tváří k jezeru **Čaēčasta**, hlubokému se širokou vodní plochou."

Nyāyišn 5.5 (sr. Sih rōčak 2.9)

āϑrō ahurahe mazdå puϑra / kauuōiš haosrauuaŋhahe /
„Ātara, syna Ahury Mazdy, Kavi Haosrava,
varōiš haosrauuaŋhahe / asnuuaṇtahe garōiš mazdaδātahe /
jezero Haosravovo, Mazdou stvořenou horu Asnvant,
***caēcastahe varōiš** mazdaδātahe / kāuuaiieheca xvarənaŋhō mazdaδātahe /*
Mazdou stvořeného jezera **Čaēčasta** a Mazdou stvořenou kávovskou Slávu"
Překlad přihlíží k německému překladu Wolffa 1910

Tradiční identifikace jezera *Čaēčasta-* s Urmijským jezerem (plocha 6100 km^2 v roce 1995, ale 2 366 km^2 roku 2011; nadmořská výška klesla z 1 278 m na 1271 m nad mořem) v provinciích Východní a Západní Azerbajdžán v současném severozápadním Íránu (např. Justi 1864, 107; Id. 1868, 31, 120; Geiger 1882, 129; Bartholomae 1904, 572; Wolff 1910, 447; Reichelt 1911, 104, 286) je založena na více než problematické lokalizaci[6] v *Bundahišnu*:

*war ī **čēčast** andar ādurbādagān*[7]*, garm-āb, jud-bēš kū tis-iz gyānwar andar nē bawēd, u-š bun ō zrēh frāxwkard paywast ēstēd.* ['Indický Bundahišn' 19, sent. 1].
"Jezero Čečest v Aturpatakanu (má) vroucí vodu, je bez života, není v něm jediný živý tvor; jeho zdroje jsou propojeny s mořem Frakhvkart (= Vourukaša)." ['Bundehesh', XXII/LV.11].

*war ī husraw pad panjāh fras\ang <ī> war ī **čēčast*** ['Indický Bundahišn' 19, sent. 10].
"Jezero Husrawovo se nachází 50 parasangů od jezera Čečast." ['Bundehesh', XXII/LVI.7].
http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/bundahis/bunda.htm?bunda019.htm

---

6 Nyberg (1974, 54, 186) komentoval tuto identifikaci slovy: 'Nepochybně jezero ve východním Íránu, ale identifikované západními zoroastrijci jako Urmijské jezero.'

7 Tato forma se vyvinula do moderního geografického termínu *Azerbaidžán* (sr. Najari & Mahjoub 2015, 176).

Aturpatakan či Atanpatakan, řecky Ἀτροπατηνή, v latinsky psaných pramenech známé též jako *Media Atropatene*, bylo území v současném íránském Azerbaidžánu, kde Atropates, někdejší achaimenovský guvernér celé Médie, založil nezávislé království po smrti Alexandra Makedonského roku 323 př. Kr. Jediné jezero v tomto regionu je Urmijské. Ale avestská geografie se soustředila na východní část íránského světa. Východní břehy Kaspického moře, v Avestě snad zvaného *Vouru.kaṣa* (sr. Geiger 1882, 50), patrně představovala její západní hranici. Zátoka moře *Vouru.kaṣa*[8], zvaná *Haosrauuah*[9], měla být vzdálena 50 parasangů od jezera *Čaēčasta* podle Bundahišnu (viz výše). Délková míra parasang[10] byla používána pro různé vzdálenosti od 2,4 km do 10 km. To znamená, že uvedená vzdálenost se též mohla vztahovat ke Kaspickému moři a Aralskému jezeru. Na samém severovýchodě Kaspického moře existoval (a opět se obnovuje) Modrý záliv (nebo Carevičův záliv; dnes Mërtvyj Kultuk). Na stejné, 45. rovnoběžce, existuje na západním břehu Aralského jezera místo zvané Kutan bulak. Jejich vzdálenost je přibližně 270 km. To skutečně odpovídá asi 50 parasangům, pokud vezmeme v úvahu jejich nejobvyklejší délku, 5,3 km ('attická míra') nebo 5,7 km ('olympijská míra'). Jezero *Čaēčasta* je v Avestě zmiňováno v pasáži, kde se pojednává o dopadení padoucha jménem Fraŋrasyan (viz Yašt 9.18–22). Vše je situováno na území tzv. turánských kmenů, které podle Geigera (1882, 194) žily od východních břehů Kaspiku po Syrdarju (Iaxartes).

Ve středoíránských tradicích bylo hydronymum Čaēčasta posunuto do Taškentské oázy (Livshits 2007, 179), známé v parthštině jako *š'šs[tn?]* /*Čačestān*/, s paralelní řeckou transkripcí Τσατσηνῆς. Parthský i řecký přepis toponyma se objevují v nápisu na Kaᶜba-ye Zardošt v Naqš-e Rostam sassánovského krále Šâhpuhra I., jenž vládl v letech 240/42–270/72 po Kr. (Tremblay 2004, 127). Sr. též sogd. *c'c* /*Čâč*/, *c'c(y)ny* /*čač(ē)nē*/ 'z Čâč, tj. z Taškentu' aj. (Gharib 1995, ##3117, 3118, 3119, 3120; Livshits 2007, 179).

Etymologie:

Dosud byla předložena následující etymologická řešení:

(a) Bartholomae (1904, 575) se pokusil jméno jezera vysvětlit jako "bíle se lesknoucí", za předpokladu intenzívní reduplikace utvořené od kořene **cand-*, známého z chot. *cadana-* "zářící" (Bailey 1979, 98), a dále véd. *cániścadat* "lesknoucí se, třpytící se" [RV 5.43.4], skt. *cand-* "zářit, být zářivý, jasný" [Dhātupāṭha 3.31], *candrá-* "třpytivý, zářivý, zářný (o bozích, o vodě)" [RV 10.121.9] (*EWAI* I, 528-29).

(b) Gershevitch (1974, 72) označil řešení Bartholomaeho za *ad hoc* a sám odvozoval hydronymum *Čaēčasta-* z **šaēčasta-* pod vlivem regresívní asimilace v abstraktu na *-ta-* utvořeném z prézentního participia **šaičant-*, vše z íránského kořene **haiič-* > av. *haēc-* "vylévat; zavlažovat", *frašiciṇti* 3 pl. "stříkají, vylévají", man. střpers. *pršynz-* "téci skrze", part. *'šyxt* "lít, téci, přetékat; stříkat", chot. *häs-* "pomočit se", *āṣṣiṃgyā-* "jezírko, tůňka, rybníček", sogd. "*šync* "lít", chwar. *bync-* "vylévat,

---

8 Charakterizováno svými „širokými zátokami" (Bartholomae 1904, 1429).

9 Yašt 19.56: *taṯ xᵛarənō apatacaṯ / taṯ. xᵛarənō. apa.hiδaṯ: / aδa hāu apayžārō buuaṯ / zraiiaŋhō vouru.kaṣahe / vairiš yō haosrauuå̊ nąma* „Tato Sláva unikla, tato Sláva utekla, tato Sláva se oslabila, a vznikl onen záliv moře *Vouru-kaṣa,* jezero, které je nazýváno Haosravovým jménem."

10 Např. Strabón [11.11.5] zaznamenal, že podle některých autorů 1 parasang byl 30 stadií, pro jiné to mělo být 40 či dokonce 60 stadií. Nejobvyklejší varianta sestávala ze 30 stadií a odpovídala našim 5,3 až 5,7 km. nazývala se attická a olympijská míra <https://en.wikipedia.org/wiki/Parasang>

nabírat (vodu)", pers. *xēsāndan* "namočit, nasáknout, navlhčit" aj. (Cheung 2007, 127), dále véd. *sec-* "(vy)lít" < ie. **sei̯kʷ-* "lít" (Pokorny 1959, 128). V souladu se zákonem RUKI změna **h-* > **š-* po prefixech zakončených na **-i* či **-u* je regulérní. V íránských jazycích bylo toto praidlo rozšířeno posléze na všechny prefixy. Nicméně je třeba vysvětlit přítomnost zmiňované změny u tvaru, kde žádný prefix není přítomen.

(c) Najari & Mahjoub (2015, 176, §3.3) uvažují o složenině sestávající z nedostatečně doloženého slovesného kořene **kai̯-/*čai̯-* (awromani *kīāstáy/kīan-*, qohrudi *kīnāda/kīn-* "posílat", abyaneh *āǰayā/āǰey* "přikročit") a **kas-* "hledět, dívat se, objevit se, vypadat" (Cheung 2007, 229, 245). Primární význam "nápadný proud", který autoři předpokládají, příliš nekoresponduje s jazykovými daty, o něž se opírají. Navíc chybí palatalizovaná varianta kořene **kas-*. Ale idea odvodit jméno jezera od slovesa **kas-* "hledět" by mohla být plodná, ať už by se vztahovala k **průhledné** jezerní vodě nebo **nedohledným** protějším břehům jezera, které ještě v roce 1960 zaujímalo 4. pořadí na světě mezi jezery s největší rozlohou (zde je třeba připomenout čínský název jezera ***Dazewuya*** "velká bažina bez {protějšího} břehu", rozebíraný výše). Přirozeně, zbývá vysvětlit první složku předpokládané složeniny.

(d) Následující řešení také operuje se složeninou, možná přejatou do Avesty z jiného staroíránského dialektu. Hypotetické kompozitum by mělo sestávat ze členů (i) a (ii):

(i) **čai̯-*: chwar. *cy-* "mrznout", sangisari *čey-* id., pers. *čā(h)īdan/čay-,* zazaki *čī-* "stát se studeným", mazanderani *čā-* "studený", abyaneh *čoyemūn* "chlad", yaghnobi *ši-*, yidgha *čīy-/čūy-* "mrznout", ormuri *cāk* "chladný" (Cheung 2007, 39: **či̯aH-/*čiH-* "mrznout");

(ii) **časta-*: chot. *tcesta-* "nahromaděný", var. *tçista-* "vrchovatý; nashromážděný" (Bailey 1979, 142; příbuzno by mělo být též oset. digor *cændæ*, iron *cænd* "hromada kamenů", *cćnd amad* "říční břeh", kde *amad* znamená "zformovaný" – viz Abaev I, 300, 49).

Složenina **čai̯-časta-* by označovala jezero, jež by se plnilo vodou hromadící se při jarním tání jeho zamrzlých přítoků. Taková situace je popsána v Mladší Avestě, v části zvané *Vidēvdāt* 2 (viz též Geiger 1882, 46, který identifikoval ve zbožštěné zdrojnici *Arəduuī* řeku, kterou antičtí autoři nazývali Oxos a dnes je známa jako Amudarja):

§22. *āaṯ aoxta ahurō mazdå̊ yimāi: / yima srīra vīuuaŋhana /*
auui ahūm astuuaṇtəm aγəm zimō jaŋhəṇtu / yahmaṯ haca staxrō mrūrō ziiå̊: /
auui ahūm astuuaṇtəm aγəm zimō jaŋhəṇtu / yahmaṯ haca pauruuō snaoδō vafra /
snaēžāṯ / barəzištaēibiiō gairibiiō / bąšnubiiō arəduiiå̊ /
§22. "A tak pravil Ahura Mazda k Yimovi:
'Ó, krásný Yimo, potomku Vivahvantův!
Na zlý pozemský život má přijít zima,
následně pronikavý zničující mráz.
Na zlý pozemský život má přijít zima,
následně nejprve mračno sněhových mas
bude sněžit od nejvyšších hor až po nížiny, {jakož i} Arədvī."

§ 24. *parō zimō aētaŋhā̊ daŋ́huš aŋhaṯ bərətō vāstrəm / təm āfš pauruua vazaiδiiāi / pasca vītaxti vafrahe / abdaca iδa yima aŋuhe astuuaite sadaiiāṯ / yaṯ iδa pasāuš anumaiiehe paδəm vaēnāite*
§24. "Před zimou tato země plodila trávu na pastvinách,
poté má při tání sněhu voda téci v obrovském množství,
že nepřístupnou pro pozemský život se stane,
ó, Yimo, kde nyní stopy ovcí jsou k vidění."
http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/airan/avesta/avest.htm
Překlad přihlíží k německému překladu Wolffa 1910

Připomeňme, že podle Arriánovy (92–175 po Kr.) Anabáze [3.28.9.] Alexandr Makedonský (356–323 př. Kr.) učinil zkušenost s hlubokým sněhem kolem řeky Oxos:

ἀλλὰ Ἀλέξανδρος ἤλαυνεν οὐδὲν μεῖον, χαλεπῶς μὲν διά τε χιόνος πολλῆς καὶ ἐνδείᾳ τῶν ἀναγκαίων, ᾔει δὲ ὅμως. Βῆσσος δέ, ἐπεὶ ἐξηγγέλλετο αὐτῷ οὐ πόρρω ἤδη ὧν Ἀλέξανδρος, διαβὰς τὸν **Ὄξον ποταμὸν** τὰ μὲν πλοῖα ἐφ᾽ ὧν διέβη κατέκαυσεν, αὐτὸς δὲ ἐς Ναύτακα τῆς Σογδιανῆς χώρας ἀπεχώρει.
<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0074.tlg001.perseus-grc1:3.28.9>

"Ten však přes všechny potíže pokračoval v pochodu. Těžko se mu šlo hlubokými závějemi, trpěl nedostatkem nutných věcí, ale přece šel stále dál. Když dostal Béssos zprávu, že Alexander je mu zcela blízko, přepravil se přes řeku Oxos, spálil plavidla, po nichž se přepravil, a odebral se do Nautak v zemi sogdiánské."
Překlad Jaromír Bělský (Arriános: *Tažení Alexandra Velikého*, Praha: Svoboda 1972, 146–47)

Závěr

Mezi pěti analyzovanými názvy Aralského jezera lze identifikovat tři jména íránského původu, jak je registrují Mladší Avesta, antické a čínské prameny. Nejstarší čínské jméno je svou podstatou deskriptivní. Nejmladší, aktuálně používané pojmenování, má turkický původ.

Zkratky jazyků a dialektů a gramatických termínů: v. avestský; ak. akuzativ; bašk. baškirský; baktr. baktrijský; bud. buddhistický; burj. burjatský; č. čínský; čag. čagatajský; f. femininum; germ. germánský; gen. genitiv; han. hanský; chot. chotano-sacký; chwar. chwarezmijský; id. = téhož významu; ie. indoevropský; ir. irský; írán. íránský; j. jižní; jakut. jakutský; kalm. kalmycký; karach. karachanidský; kazaš. kazašský; kirg. kirgizský; kl. klasický; konj. konjunktiv; kř. křesťanský; l. literární; lat. latinský; m. maskulinum; man. manichejský; ml. mladší; mong. mongolský; niz. nizozemský; nog. nogajský; nom. nominativ, ntr. neutrum; ord. ordoský; oset. osetinský; osm. osmanský; p- proto-; pahl. pahlavi; part. parthský; pers. perský; pl. plurál; pokl. poklasický; poz. pozdní; prekl. předklasický; ran. raný; run. runový; ř. řecký; sev. severský; skt. sanskrt; st- staro-; stř. středo-; tádž. tádžický; tk. turkický; toch. tocharský; tur. turecký; turkm. turkmenský; ujg. ujgurský; uzb. uzbecký; v. východní; var. varianta; véd. védský sanskrt; z. západní; zor. zoroastrijský.

Příloha: Periodizace historického vývoje čínštiny

vývojová fáze čínštiny	Starostin 1989, 431–33	Schuessler 2007
střední[1]	konec 6. – počátek 10.st. po Kr.	střední: *c.* 600 po Kr.
pozdní poklasická[2]	5. st. po Kr.	
střední poklasická[3]	4. st. po Kr.	
raná poklasická[4]	3. st. po Kr.	
východohanská[5]	0 – počátek 3. st. po Kr.	pozdní Han: 1.–2. po Kr.
západohanská[6]	konec 3. st. př. Kr. – 0	
klasická stará[7]	5.–3. st. př. Kr.	stará 1000–200 př. Kr.
předklasická stará[8]	10.–6. st. př. Kr.	

Poznámky:
1) Dynastie Tang (618–907 po Kr.) a Sui (581–618 po Kr.).
2) Jižní a severní dynastie (420–589 po Kr.).
3) Dynastie Jin (265–420 po Kr.).
4) Tři království (220–280 po Kr.).
5) Dynastie Východní Han (25–220 po Kr.) a Xin (9–23 po Kr.).
6) Dynastie Západní Han (206 př. Kr.–9 po Kr.).
7) Dynastie Qin (221–206 př. Kr.) a Éra válčících států (481/475/403–221 př. Kr.).
8) Období jara a podzimu (722–479 př. Kr.) a Západní Zhou (1046–771 př. Kr.).

Reference

Abaev, Vasilij I. 1958-1973-1978-1989-1995. *Istoriko-ėtimologičeskij slovaŕ osetinskogo jazyka*, I. Moskva-Leningrad: Izdateľstvo Akademii nauk; II-III-IV. Leningrad: Nauka; V. Moskva: Institut jazykoznanija RAN.

AltEDb = Altaic Etymological Database.
<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\alt\altet>

Bailey, Harold W. 1979. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge: University Press.

Bartholomae, Christian. 1904[1961]. *Altiranisches Wörterbuch*. Berlin: Walter de Gruyter.

Benzing, Johannes. 1983. *Chwarezmischer Wortindex*. Wiesbaden: Harrassowitz.

BR = von Böhtling, Otto & Roth, Rudolph. 1855-1875. *Sanskrit-Wörterbuch*, I-VII. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
<http://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/PWGScan/2013/web/webtc2/index.php>

ChEDb = Chinese Etymological Database by Sergei Starostin 2005.
<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\china\bigchina>

Cheung, Johnny. 2007. *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*. Leiden-Boston: Brill.

Clauson, sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Davary, G.Djelani. 1982. *Baktrisch. Ein Wörterbuch auf Grund der Inschriften, Handschriften, Münzen und Siegelsteine*. Heidelberg: Groos.

DTS = *Drevnetjurkskij slovaŕ*, ed. by V.M. Nadeljaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenišev, & A.M. Ščerbak. Leningrad: Nauka 1969.

Dubs, Homer H. 2010. *The History of the Former Han Dynasty*, Chapter VI: Emperor Wu (r. 86-74 B.C.) – *Glossary*. University of Oregon <http://library.uoregon.edu/ec/e-asia/reada/chp6.pdf>

ESTJ = *Ėtimologičeskij slovaŕ tjurkskix jazykov*, 1 (glasnye), 2 (*B*), 3 (*V*, *G*, *D*) by Ė.V. Sevortjan, Moskva: Nauka 1974, 1978, 1980; 4 (*Ǯ*, *Ž*, *J*) by .V. Sevortjan & L.S. Levitskaja, Moskva: Nauka 1989; 5 (*K*, *Q*), Moskva: Jazyki russkoj kuľtury 1997 & 6 (*K*) by L.S. Levitskaja, A.V. Dybo, V.I. Rassadin, Moskva: Indrik 2000; 7 (*L*, *M*, *N*, *P*, *S*) by L.S. Levitskaja, G.F. Blagova, A.V. Dybo, D.M. Nasilov, Moskva: Institut jazykoznanija RAN 2003.

EWAI = *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, I-III, by Mannfred Mayrhofer. Heidelberg: Winter 1986f.

Geiger, Wilhelm. 1882. *Ostīrānische Kultur in Altertum*. Erlangen: Deichert.

Gershevitch, Ilya. 1974. An Iranianist´s view of the soma controversy. In: *Memorial Jean de Menasce*, *édité par* Ph. Gignoux et A. Tafazzoli. Louvain: Imprimerie orientaliste (Fondation culturelle iranienne 185), 45-75.

Gharib, B. 1995. *Sogdian Dictionary* (*Sogdian-Persian-English*). Tehran: Farhangan.

GSR = *Grammata Serica Recensa* by Bernhard Karlgren. Stockholm: Museum of Far Eastern Antiquities, 1957.

Hackstein, Olav. 1995. *Untersuchungen zu den sigmatischen Präsensstammbildungen des Tocharischen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Harmatta, János. 1999. Languages and Scripts in Graeco-Bactria and the Saka Kingdoms. In: *History of civilizations of Central Asia*, Vol. 2: *The development of sedentary and nomadic civilizations*, *700 BC to AD 250*, eds. J. Harmatta, B.N. Puri & G.M. Etemadi. Delhi: Motilal Banarsidas, 397-416.

Henning, Walter B. 1958. Mitteliranisch. In: *Handbuch der Orientalistik*, I.4.: *Iranistik* I: *Linguistik*, ed. by Karl Hoffmann, W.B. Henning, H.W. Bailey, G. Morgenstierne, W. Lentz. Leiden-Köln: Brill, 20-130.

Hoffmann, Karl & Forssman, Bernhard. 1996. *Avestische Laut- und Flexionlehre*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft.

Horn, Paul. 1893. *Grundriss der neupersischen Etymologie*. Strassburg: Trübner.

Hulsewé, A.F.P. 1979. *China in Central Asia. The Early Stage*: 125 B.C.-A.D. 23. Leiden: Brill.

Humbach, Helmut, in collaboration with Josef Elfenbein & Prods O. Skjærvø. 1991. *The Gāthās of Zarathushtra and the Other Old Avestan Texts*, Part I: *Introduction --Text and Translation*. Heidelberg: Winter.

Humbach, Helmut & Faiss, Klaus. 2012. *Herodotus´s Scythians and Ptolemy´s Central Asia. Semasiological and Onomasiological Studies*. Wiesbaden: Reichert.

Humbach, Helmut & Ziegler, Susanne. 1998. *Ptolemaeus, Claudius: Geography*, Book 6: *Middle East, Central & North Asia, China*. Wiesbaden: Reichert.

Indjieva, Elena. 2009. *Oirat tones and break indices (O-ToBI). Intonational structure of the Oirat language*. PhD. thesis defended at University of Hawaiʻi, Mānoa. <http://www.ling.hawaii.edu/graduate/Elena%20Indjieva_Final%20Dissertation.pdf>

Iranian or Greater Bundahishn, transliteration and translation in English by Behramgore Tehmuras Anklesaria. Bombay: Rahnumae Mazdayasnan Sabha 1956.

<http://www.investigacioneshistoricaseuroasiaticas-ihea.com/files/zandakasihbundahishni-ranio.pdf>

Justi, Ferdinand. 1864. *Handbuch der Zendsprache. Altbaktrische Woerterbuch. Grammatik. Chrestomathie*. Leipzig: Vogel.

Justi, Ferdinand. 1868. *Der Bundehesh zum ersten male herausgegeben, transcribirt, übersetzt und mit Glossar versehen von Ferdinand Justi*. Leipzig: Vogel. <http://www.archive.org/stream/derbundeheshher00unkngoog#page/n8/mode/2up>

Lessing, Ferdinand et alii. 1960. *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley - Los Angeles: University of California Press.

LIV = Lexikon der indogermanischen Verben$_2$, by Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp & Brigitte Schirmer, ed. Helmut Rix. 2001. Wiesbaden: Reichert.

Livshits, V.A. 2007. The Leader of the People of Chach in the Sogdian Inscriptions and Coin-Legends. In: *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan: Ronald E. Emmerick Memorial Volume*, eds. Maria Macuch, Mauro Maggi & Werner Sundermann. Wiesbaden: Harrassowitz, 173-182.

MacKenzie, D.N. 1971. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.

Markwart, Josef. 1938. *Wehrôt und Arang*. Leiden: Brill.

Morgenstierne, Georg. 1938. *Indo-Iranian Frontier Languages*, Vol. II: *Iranian Pamir Languages (Yidgha-Munji, Sanglechi-Ishkashmi and Wakhi)*. Oslo: Aschenhoug & Nygaard.

MPP = Dictionary of Manichaean Texts, Vol. III: *Texts from Central Asia and China* (edited by Nicholas Sims-Williams), Part 1: *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* by Desmond Durkin-Meisterernst. Turnhout (Belgium): Brepols 2004.

MW = Monier-Williams, Sir Monier. 1899/1993. *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Najari, Hossein & Mahjoub, Zahra. 2015. An Etymological Study of Mythical Lakes in Iranian *Bundahišn*. *Advances in Language and Literary Studies* (Australian International Academic Centre) 6/6, 174-182.

Nyberg, Henrik S. 1974. *A Manual of Pahlavi*, Vol. II. Wiesbaden: Harrassowitz.

Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern-München: Francke.

Poppe, Nicholas. 1955a. *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. Helsinki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 110.

{Claudii} Ptolemaei *Geographia*, edidit C.F.A. Nobbe. Hildesheim: Olms 1966.

Ptolemy, Claudius: *The Geography* by Claudius Ptolemy, *Translated and Edited by* Edward Luther Stevenson. New York: The New York Public Library 1932, repr. 1991. <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/reference/ptolemy/index.htm> <http://rbedrosian.com/Classic/Ptol/ptol6toc.html>

Pulleyblank, Edwin G. 1962-63. The Consonantal System of Old Chinese. *Asia Major* 9, 58-144, 206-265.

Pulleyblank, Edwin G. 1991. *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.

Radloff, W. 1899. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, 2. Band. St. Pétersbourg: Académie Impeériale de Sciences.

Ramstedt, Gustav J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae 111.

Räsänen, Martti. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1.

Reichelt, Hans. 1911. *Avesta Reader. Texts, notes, glossary and index*. Strassburg: Trübner.

Sims-Williams, Nicholas. 2007. *Bactrian Documents from Northern Afghanistan* II: *Letters and Buddhist Texts*. London: The Nour Foundation in association with Azimuth Editions.

Starostin, Sergei A. 2005. *Chinese Etymological Database*.
<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\china\bigchina>

Steblin-Kamenskij, Ivan M. 1999. *Ėtimologičeskij slovaŕ vaxanskogo jazyka*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij Gosudarstvennyj universitet.

Strabo: *The Geography* of Strabo, literally translated by H.C. Hamilton & W. Falconer. London: Bell & Sons, 1903.

TMEN = Doerfer, Gerhard. 1963-1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit* I: *Mongolische Elemente im Neupersischen*; II: *Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tâ*; III: *Türkische Elemente im Neupersischen: gim bis kâf*; IV: *Türkische Elemente im Neupersischen* (*Schluß) und Register zur Gesamtarbeit*. Wiesbaden: Steiner (Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 16 & 19-21).

Tremblay, Xavier. 2004. La toponymie de la Sogdiane et le traitement de **xθ* et **fθ* en iranien. *Studia Iranica* 33, 113-149.

Wolff, Fritz. 1910. *Avesta. Die heiligen Bücher der Parsen*. Strassburg: Trübner.

Václav Blažek
Ústav jazykovědy a baltistiky
FF MU Brno
blazek@phil.muni.cz

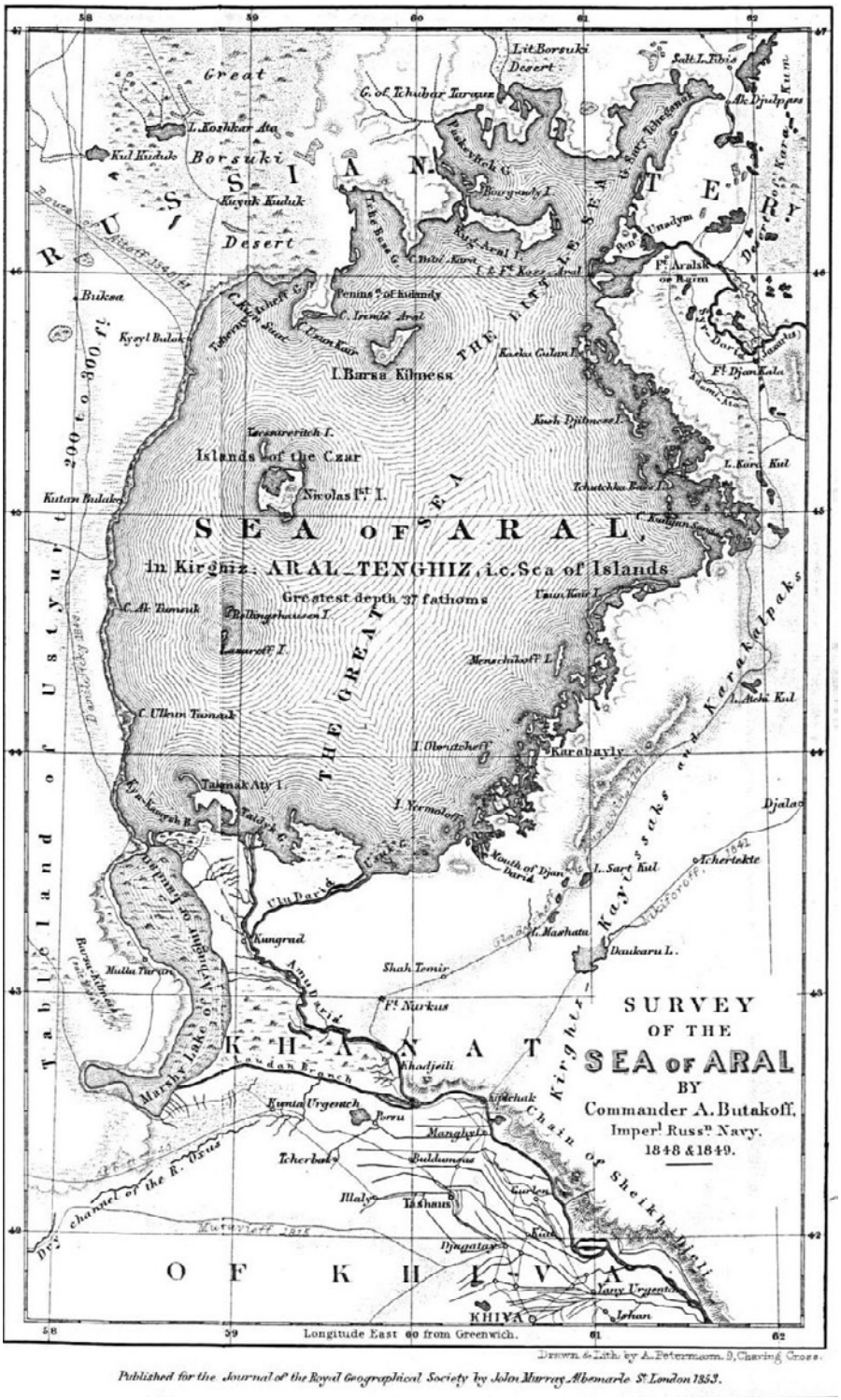

<https://en.wikipedia.org/wiki/Aral_Sea#/media/File:Survey_of_the_Sea_of_Aral_1853.jpg>

Псевдоимена собственные в народной фразеологии

Pseudoproper nouns in folk phraseology

В. М. Мокиенко
Санкт-Петербург

Abstract: The main categorical feature of a proper noun (PN), which distinguishes it from a common noun, is asemanticism. In phraseology, however, a PN acquires a meaning and often – various connotations. Moreover, phraseologisms can generate pseudo proper nouns full of semantics and expression. The article deals with this kind of phraseology (e.g. Czech *za krále Cvrčka,* Russian *при царе Горохе,* Ukrainian *за царя Хмеля,* Polish *za króla Sasa,* Serbian *о Кукову дне, на Куково љето,* Croatian *na Kukovo lijeto,* etc.).

Key words: pseudo proper nouns, lexicology, onomastics, phraseology, idioms

Аннотация: Основной категориальный признак имени собственного (ИС), отличающий его от имени нарицательного – асемантизм. Во фразеологии, однако, ИС обретает значение и нередко обрастает различными коннотациями. Более того – фразеологизмы способны порождать псевдоимена собственные, насыщенные семантикой и экспрессией. В статье рассмотрена такого рода фразеология (напр., чеш. *za krále Cvrčka*, рус. *при царе Горохе,* укр. *за царя Хмеля,* польск. *za króla Sasa*, сербск. *о Кукову дне, на Куково љето*, хорв. *na Kukovo lijeto* и т.п.).

Ключевые слова: псевдоимена собственные, лексикология, ономастика, фразеология, идиомы

Псевдоимена собственные в народной фразеологии[11]

Главным, категориальным свойство имени собственного, как известно, является его асемантичность, т.е. отсутствие обобщающего значения. Оно лишь называет объект номинации, различает предметы (в широком смысле слова, т.е. и людей, животных и т.п.) в ряду однотипных предметов, не указывая прямо на их свойства и признаки. Именно этим имя собственное и отличается от имени нарицательного.

Признавая это, многие лингвисты сталкиваются с парадоксальным противоречием: ведь в любом языке мира существует большая и весьма активная группа образных сочетаний с

[11] Исследование выполнено при финансовой поддержке Российского научного фонда (проект №17-18-01062, реализуемый в Санкт-Петербургском государственном университете).

именем собственным, которые не соответствуют основному его категориальному признаку, а становятся образными характеристиками людей, предметов и явлений. Как понять метафоричность чешских выражений *stojí jako janek* 'стоит как дурак', *je jako malý Jarda* 'он бестолковый как маленький', 'он хуже маленького ребёнка' (Mokienko, Wurm 2002, 205) или *jdi do prčic (do Prčic!)* 'да ну тебя!; да пошёл ты!', 'всё пошло коту под хвост' (Mokienko, Wurm 2002, 407), если за именами *janek*, *Jarda* и *Prčice* не может скрываться никакой образ, никакая качественная ассоциация, а эти имена суть лишь знаки для различения «однотипных предметов» – в данном случае людей? Если бы это было действительно так и имя собственное было бы не только категориально, но и реально асемантично, то таких экспрессивных выражений не могло бы существовать. А они не только существуют, но мы, фразеологии, нередко даже не знаем, как «правильно» их написать. В нашем с А. Вурмом «Чешско-русском фразеологическом словаре» мы также не смогли преодолеть этот орфографический разнобой: имя собственное *Janek* в сравнении *stojí jako janek* мы, вслед за чешскими толковыми словарями, зафиксировали со строчной буквой, *je jako malý Jarda* – с прописной, а для *jdi do prčic (do Prčic!)* допускаем оба варианта, лексикографируя их как орфографические варианты. Почти так, между прочим, поступают и авторы самого большого словаря чешской фразеологии и идиоматики под редакцией Фр. Чермака, Яна Голуба, Йиржи Гронека и Милана Шары: и здесь *janek* и *Jarda* закреплены орфографически как имя нарицательное и имя собственное (SČF 1, 136). Правда, со словом *Prčice* авторы этого оригинального словаря поступили ономастически более решительно и однозначно, чем мы с А. Вурмом: *jít do Prčic (křen kopat), poslat někoho do Prčic, bejt v Prčicích* они кодифицируют не со строчной, а лишь с прописной буквы (SČF 3, 708). И их понять можно: небольшой живописный городок *Prčice* легко найти на карте Чехии и тот, кто там успел побывать, надолго его запомнит. Но, зная чешский язык, всё-таки не всегда решится его употреблять в силу его образной экспрессивности, заложенной в первых трёх буквах этого географического наименования.

Как видим, вопрос о том, имеет ли собственное имя значение, тесно связан с проблемой образности или безóбразности фразеологизмов типа *stojí jako janek* или *jít do Prčic*. Собственно, их образность принципиально не отличается от образности выражений, состоящих из имён нарицательных. Слово *janek* лишь заменяет нарицательное *blbec*, так же как слово *hejly* воспринимается в речи носителей чешского языка как замена слова *lelky* в ряду фразеологизмов *chytat hejly, chytat lelky* со значением 'бездельничать'. Возможность такой замены обычно обеспечивается способностью слова обобщать какое-то качество.

Можно ли, исходя из таких фактов, утверждать, что принципиальной разницы между именем собственным и нарицательным не существует? Известно, что именно так считают лингвисты, признающие за собственным именем право иметь значение (А. А. Потебня, Л. В. Щерба, Н. И. Толстой, П. А. Дмитриев, В. П. Проничев, Л. М. Щетинин и др.). И способность собственного имени подвергаться переосмыслению в составе фразеологизмов – лишь один из убедительных аргументов в пользу лингвистов, отстаивающих эту точку зрения.

Тем не менее однозначного ответа на вопрос о семантичности имени дать, как кажется, нельзя. Дело здесь в различном подходе к этой проблеме. Исследователи, отвергающие наличие значений у имён собственных, подходят к ней функционально. Их интересует

прежде всего, как употребляется этот тип существительных в конкретный отрезок времени в конкретном языке. Этот подход оправдан и объективен, именно он и даёт возможность провести границу между нарицательным и собственным именами, выявляя функциональную «безкачественность» последних. Но слова, как и всё, что нас окружает, постоянно изменяются. Изменчивость во времени, естественно, затрагивает как имена нарицательные, так и имена собственные. И поэтому разграничение имён собственных и имён нарицательных следует признать как разграничение с точки зрения синхронии, в то время как диахронически границы между собственным и нарицательным именами не существует. Проще говоря, каждое имя собственное когда-то было нарицательным, но далеко не каждое способно обрести нарицательный статус. Чтобы это произошло, ему необходимо развить особую переосмысленность, коннотативность, дополнительную двуплановость или ассоциативноть. Приведённые чешские примеры её развили, что и способствовало фразеологизации соответствующих словосочетаний.

Пути превращения имени нарицательного в имя собственное различны. Во многом такое превращение зависит от того, в какие связи вступает имя с другими словами. Историк языка, фиксируя такие связи, может более точно продемонстрировать интересующую нас эволюцию. Так, имя *Janek* из современного чешского сравнения *stojí jako janek* в XVI веке воспринималось лишь как имя собственное и последовательно писалось с прописной буквы. Вступая в связь с другими сочетаниями и паремиями, оно постепенно обретало переносность и тот коннотативный потенциал, которым оно сейчас обладает. Часть из таких связей фиксирует в своём словаре «Česká přísloví» Вацлав Флайшганс (Flajšhans 1911, 2013 1, 430–431): *čemu se Janúšek naučí v mladosti, tomuť se nenaučí Janek v starosti; Janek po všech ulicích; jede janek na koníku* „říká se, když kdo byv popuzen rychle odchází"; *na Janka uhoditi* „na hněvivého vraziti", *takový Janek!* Фиксируя эти выражения в XVII веке, В. Флайшганс справедливо не исключал и немецкого влияния на их происхождение. Так, по поводу оборота *Janek po všech ulicích* он не только приводит немецкий прототип *Hanss ynn allen Gassen*, с которого было выражение скалькировано, но и ставит прямой диагноз: «hrubý hermanismus» (Flajšhans 1911, 2013 1, 430).

Как видим, переход имени собственного в имя нарицательное значим для понимания специфики образования фразеологических оборотов, включающих собственные названия. Без этого перехода или приближения к нему создание такого фразеологизма невозможно. Имя индивидуально, но чем большую способность обобщать оно приобретает, тем ближе становится к нарицательному, тем больше оснований писать его со строчной буквы и тем больше необходимость в историческом комментарии мотивов и источников такой метаморфозы.

Последовательность этой эволюции легко проследить, если скрижали истории или мифологии хранят ещё память о событии и известном деятеле, породившим фразеологизм с именем собственным. Таково, например, фразеологическое свидетельство о тридцатилетней войне – *dopadl jako Kec u Jankova* 'потерпел полную неудачу'. Оно напоминает о поражении фельдмаршала графа Гётца (Götz) у городка Янкова, недалеко от Вотиц, нанесённого шведскими войсками армии Габсбургов (Co to je 1969, 237–238). Не менее достоверна исторически и поговорка *Nouze naučila Dalibora housti* о рыцаре Далиборе из Козоед (Dalibor z Kozojed), которого в конце XV-го века заточили в башню за то, что он «chtěl so

násilím k bohatství pomoci». В заточении он коротал время, осваивая игру на скрипке и достиг в этом деле такого совершенста, что «přicházeli lidé k nové věži, aby hře jeho naslouchali a dárkův mu udělovali, kterými si Dalibor ve vězení přilepšoval» (Co to je 1969, 202–293).

Но даже такие достоверные факты могут постепенно предаваться забвению и тогда фразеологизированное имя подвергается ассоциативным перевоплощениям, полностью оторванным от их первоначальной основы. «На экзамене я услышал от студентки, смущённой вопросом, на который она не рассчитывала, такой ответ: «Это для меня *потёмкинская деревня!*» – пишет в «Очерках по фразеологии» профессор Б. А. Ларин (1977, 146.). Студентка ассоциирует это выражение с «потёмками» или «тёмной деревней», т.е. с абсолютным незнанием. Между тем и форма и значение этого выражения несколько иные. Его обычно употребляют во множественном числе — *потёмкинские деревни*, а значит оно ‘обман, очковтирательство, пускание пыли в глаза’.

Выражение же обычно связывают с именем князя Г. А. Потёмкина, государственного деятеля времен Екатерины II. Императрица после присоединения Крыма к России совершила в 1787 г. поездку по Новороссии. По рассказам иностранцев, чтобы показать ей процветание доверенного ему императрицей края, Потёмкин приказал построить на пути её следования в Крыму бутафорские, показные селения с расписными избами. Эти деревни якобы потому и получили название «потёмкинских» (Берков, Мокиенко, Шулежкова 2000, 391). Конечно, студентка, употребив эти традиционное выражение в нетрадиционном значении, сделала из него фразеологизм-фальшивку. Но, пожалуй, и прямолинейная связь его с князем Г. А. Потёмкиным тоже не столь уж достоверна, как кажется. Ведь его создание могло быть навеяно немецким оборотом *böhmische Dörfer* ‘нечто непонятное, неизвестное, невразумительное; тарабарщина’, известным с конца XVI в. Историки немецкого языка обычно объясняют его происхождение тем, что многие названия чешских деревень звучали для немцев непонятно и были трудно произносимы. Особо это создавало трудности немецким войскам во время 30-летней войны, когда через Чехию прокатывались и войска Габсбургов, и войска их противников (Röhrich 1991, 1, 326).

Конечно, источники фразеологизмов с именем собственным – это и исторические свидетельства, и древние народные мифы и легенды, и христианские притчи, часто по-своему переосмысленные, и реальные события, и образы художественной литературы. Многие из таких выражений восходят к какому-нибудь сюжету, историческому или псевдоисторическому факту. Развитие образного выражения и обобщение имени собственного, входящего в него, идёт, как правило, путём сгущения этого сюжета – путём, указанным А. А. Потебней (1894). Всякое ли обобщение собственного имени движется, однако, по этому пути? За каждым ли именем стоит конкретный исторический или мифологический прототип? Языковой опыт подсказывает, что нет.

Одним из видов обобщения имени, например, является его рифмованное употребление в фразеологзмах-дразнилках: *Сергей–воробей*, *Гаврило–свиное рыло*, *Ванька–встанька, Иван–болван*, *Мишка–еловая шишка*, *Татьяна-сметана* и т. д. Ясно, что они не явились результатом конденсацией какого-л. сюжета, а обусловлены случайными ассоциациями под влиянием рифмы. При частом повторении подобные ассоциации, вызванные рифмой, могут стать постоянной характеристикой имени: *Алёха не подвоха*; *Афонька-тихонька*; *Афонасьи беспоясны*; *наш Фома пьёт до дна*; *Зина-разиня*; *И на Машку бывает промашка*

и т. п. Для большинства русских имя *Емеля* ассоциируется с характеристикой «болтун, краснобай». Она обусловлена чисто формальным сходством с глаголом *молоть*, вошедшим в прибаутку: *Мели Емеля — твоя неделя.* Рифма к имени *Емеля*, собственно говоря, направляет и организует семантику и структуру многих русских пословиц: *У ленивого Емели семь пятниц на неделе; Брось, Емеля, не твоя неделя; Едет Емеля – [ещё] ждать его неделю; Ездил Емеля – ещё ждать его неделя; Не мели, Емеля: не твоя неделя; Терпи, Емеля, последняя неделя* и др. (Мокиенко, Никитина, Николаева 2010, 328).

Обобщение имени путём «обработки» рифмой весьма произвольно. Гораздо закономернее, конечно, его социальная, общественная типизация. Хотя имя в принципе и индивидуально, но мы можем говорить о типично русских именах (*Татьяна*, *Иван*, *Маша*). Это уже шаг к обобщению, который приводит к таким нарицательным употреблениям, как русские *Иваны*, немецкие *Фрицы* и *Гансы*, английские *Джоны Були,* чешские *Пепики* и т. д. Можно было бы вполне написать эти имена с маленькой буквы, потому что они синонимичны словам *русский*, *немец*, *англичанин.*

Социальная оценка имени часто перерастает в оценку качеств человека. Не случайно столько имён, приписывавшихся «подлому» сословию, имеют значение ‘глупый’: *Ванька*, *Агафон*, *Алуферий*, *Ананья*, *Аноха*, *Арина*, *Варлаха*, *Ерёма*, *Максим*, *Мартын*, *Митька*, *Пантелей* (*Пантюха*, *Пентюх*), *Пахом*, *Стёха*, *Стёша*, *Шура*, *Фома*, *Фока.* Народные выражения *Аноху строить* ‘валять дурака’; *бесполденная Арина* ‘безнадёжная дура’; *с одной стороны Ульяна, с другой Фома* ‘не в своём уме’; *Алёха сельский*, *Алёша бесконвойный* ‘сумасбродный, неуравновешенный, с причудами, чрезмерно хвастливый человек’; *идёт как Мартын с балалайкой* ‘неловко и несуразно идёт’ – это фразеологическое развитие подобных отрицательных характеристик.

Во всех этих случаях образование фразеологизмов совершалось в языке, но обусловливалось в основном внеязыковыми факторами: историческими, этнографическими, фольклористическими и т. д. Между тем язык, как мы видели на примере рифмованных фразеологизмов, может сам подсказывать определённые качества и свойства имени. Учитывая разнообразие функций имени собственного в составе фразеологизмов, можно предложить типологию последних по степени «актуализированности» ономастического компонента, включённого в их состав (Мокиенко 1980). По этому критерию можно выделить три основных типа таких оборотов, актуализация ономастических компонентов которых обусловлена диахронически – способом фразеологизации соответствующих сочетаний:

1. Фразеологизмы, в основе которых лежит имя собственное, связанное с широко известными мифологическими, религиозными, литературными источниками либо отражающее реальные исторические факты: *Сизифов труд, Танталовы муки, Демьянова уха, Тришкин кафтан.* Такие фразеологизмы обычно образуются имплицированием бóльшего контекста в меньший, т. е. путём «сжатия» басни (resp. иного литературного или фольклорного текста) в пословицу, поговорку или даже слово,

2. Фразеологизмы, в основе которых лежит имя собственное, подвергшееся обобщению ещё до фразеологизации благодаря своей социальной оценочности: *филькина грамота, драть как сидорову козу, показать кузькину мать* и под. Такие фразеологизмы образуются обычно не конденсацией текста, а противоположным способом – эксплицированием

имени собственного, т. е. его развёртыванием в сочетание, закреплением той или иной коннотации минимальным (resp. фразеологическим) контекстом.

3. К третьему типу можно отнести фразеологизмы, в основе которых лежит имя собственное, созданное языковой шуткой, каламбуром. Такие «имена» нарочито связаны с именами нарицательными, от которых образованы. Так, фразеологизм *задавать храповицкого* образован расщеплением глагола *храпеть* с тем же значением (ср. чеш. *jít do Hajan,* образованное от *hajat*, или *tlouci spačky*, связанное с глаголом *spát* 'спать'), а оборот *отправиться в Могилевскую губернию*, известный разговорному русскому языку в значении 'умереть', является каламбурной перифразой слова *могила*.

Экспрессивность третьего типа фразеологизмов чрезвычайно высока благодаря высокой степени спаянности их актуального и этимологического значения. Семантическая насыщенность ономастического компонента здесь резко противоречит принципиальной асемантичности имени собственного, что и создает высокую экспрессию. Ономастические компоненты 2-го и 1-го типов фразеологизмов более асемантичны, ибо теснее связаны с реальными именами собственными и, соответственно, менее экспрессивны. Это показывает, что чем «семантичнее» имя собственное в составе фразеологизма, тем выше его экспрессивность.

Какую из выделенных трёх групп фразеологизмов можно отнести к «псевдоименным»?

Формально на этот вопрос помогает ответить даже правописание. Ведь компоненты фразеологизмов первой группы практически всегда пишутся с прописной буквы: *Сизифов труд, Танталовы муки, Achillova pata, v náručí Morfeově, pruty Svatoplukovy* и под. Вторая же и третья группы уже самим орфографическим разнобоем свидетельствуют об их пограничном статусе – статусе между именем собственным и нарицательным. Следовательно, такие компоненты можно назвать «псевдоименами». Но лингвистические способы образования их как псевдоимён разнонаправлены. Если компоненты фразеологизмов типа *филькина грамота* изначально были именами собственными и лишь затем, под влиянием коннотаций различного порядка и узуса приобрели «нарицательность», то компоненты фразеологизмов типа *jít do Hajan* или *jdi do Prčic!,* наоборот, исходно образованы от нарицательных слов. Чаще всего это, как мы видели, каламбурные образования с достаточно прозрачной семантической амбивалентностью.

Конечно, не всегда каламбурный характер подобных ономастических фразеологизмов понятен: во многих случаях нужны широкие языковые разыскания, чтобы вскрыть искусственность того или иного имени. Тем не менее, яркая экспрессивность таких оборотов является важным «намёком» на их каламбурное образование: ведь такая экспрессивность создается именно за счёт прозрачной (или некогда прозрачной) «нарицательности» имени собственного.

Ономастическая функция такого фразеологического компонента чисто формальна, связь с именем собственным, в сущности, фиктивна, как и само имя собственное. Этот тип фразеологизмов, как и предыдущий, образуется обычно эксплицированием имени-символа, а не его сжатием, свёртыванием. Переоценка экстралингвистического, этнографического момента при их анализе может привести к неверным этимологическим толкованиям, каких в исторической фразеологии немало.

Типичен в этом смысле русский фразеологизм *при царе Горохе* и его чешский эквивалент

za krále Holce [když byla za grešli ovce] ‘очень давно’, Немало исследователей искало в этих выражениях реальных исторических правителей. Так, Miloš Pulec, опираясь на устаревшее ныне слово *holec, holeček* ‘юноша, у которого ещё не выросла борода’, стремится найти его среди одного из молодых наследников чешских королевских династий: «Mladých králů jsme měli několik, v úvahu by však mohli přijít jen čtyři… Dva však musíme vyřadit hned: Ludvíka, o němž víme, že u něho vše bylo předčasné, i brada mu záhy narostla, a Bedřicha Falckého, který měl vousy pod nosem a na bradě á la ďArtagnan. Zbývají Ladislav Pohrobek a Václav III… Bezpečně to však víme o krátkém, ročním panování osmnáctiletého posledního Přemyslovce Václava III.» (Co je to 1969, 201). Истории русского и чешского выражений были некогда посвящены два наших специальных этимологических очерка (Мокиенко 1974; Mokienko 1974). В них посредством методики структурно-семантического моделирования (Мокиенко 1989) последовательно доказывалось, что личностей конкретных царей и королей за этими фразеологизмами искать не следует. За почти полвека с публикации этих очерков накопилось немало фразеологического материала разных языков, образованного именно по каламбурной, а не «исторической» модели. Они убедительно опровергают даже саму потенциальную возможность поисков реально исторической личности царя Гороха или короля-Голяка-Holce. Так, в русских диалектах и разных славянских языках встречаем выражения с забавными фразеологическими именами государей: рус. *при царе Косарé, при царе Копылé, при Петре-Косарé, При царе Горбунé;* белор. *за каралём Гарохам;* укр. *за царя Гороха, за короля Горошка* [*як було людей трошки], за царя Хмеля; пол. za króla Ćwieczka* (букв. при короле Гвоздике), *za króla Świerczka* (був. при короле Сверчке), *za króla Sasa*; чеш. *za krále Cvrčka*, *za Marie Teremtete* (т.е. при несуществующей королеве); сербск. *о Кукову дне, на Куково љето*, хорв. *na Kukovo lijeto* и т.п. Именно неправдоподобность существования такого правителя и создает значение ‘очень давно’.

Обращение к историческим именам и фактам, конечно же, необходимо исследователю фразеологии. В именах античных героев, христианских святых, исторических деятелей он нередко находит ключ к происхождению образных выражений. Но эти исторические экскурсы нужно делать с оглядкой на чисто лингвистического царя Гороха или krále Holce. Иначе имена могут направить историка фразеологии по ложному следу.

Понятно, что далеко не все имена собственные поддаются бесспорной и единственно верной расшифровке. И тогда грань между именем собственным и псевдоименем собственным становится не столь определённой, как хотелось бы ономастам, этимологам или фразеологам. Типичный пример – русский былинный фразеологизм *Шахово-Ляхово,* уже утративший свою конкретную географическую номинацию. В русской народной речи он обрёл значение ‘неизвестно где’. Т. Н. Кондратьева предлагает две возможные расшифровки этого выражения. Одна (по интерпретации А. Н. Листопадова в книге «Донские и исторические песни», Ростов-на-Дону, 1946) – «в Шахове – в земле шаха персидского, в Ляхове – в Польше». Вторая – «в Чехове (у чехов), в Ляхове (у поляков)». Сама казанская исследовательница придерживается второй версии (Кондратьева 1983, 106–107) и языковые факты свидетельствуют в её пользу. По-видимому, это реликт рассказа древнерусского летописца о погибшем без вести князе Святополке, который «ушелъ *между чехи и ляхи*». В.И. Даль, фиксирующий это выражение, сопоставляет его с архангельским *между чáхи и ляхи,* имеющим значения ‘ни то ни сё, серёдка на половине’, ‘ни дурно, ни хорошо’, ‘без дела, без заботы’ (Даль 4, 1292).

И историкам, и лингвистам ещё придётся разгадывать загадку этого выражения, употреблённого легендарным киевским летописцем Нестором и размышлять, где именно «между чехами и ляхами» погиб жестокий князь Туровский и Киевский Святополк, изгнанный Ярославом Мудрым из Киева в далёком 1083 году. Нам, гостям ономастической конференции в Карловом университете, в отличие от Ярополка, очень повезло: мы читаем свои доклады не «между чехами и ляхами», а в дружелюбной среде чешских богемистов и славистов. А поскольку, как говорится, Noblese oblige, то позволю себе вернуться в то исконно чешское ономастическое и географическое пространство, с которого и начинался мой доклад.

Всем понятно, что я имею в виду живописный чешский городок *Prčice.* Несмотря на некоторую вульгаринку, затаённую в его наименовании, выражение *jdi do Prčic!* широко употребляется чешским народом как эвфемизм к другому выражению, более прямо посылающему раздражающего собеседника в соматизм из пяти букв. Может показаться, что *Prčice* – не что иное, как псевдоимя, искусственный ономастический конструкт, обтекаемо эвфемизирующий не названное мною выше обозначение нижней части человеческого тела. Однако, взглянув на карту Чехии, мы легко найдём этот городок. Он является подлинной, невыдуманной географической реальностью – так сказать, *Prčicemi světa!* Более того: заглянув в его Величество Интернет, мы многое узна́ем не только о достопримечательностях этого уютного старинного городка, но и о спортивно-фестивальных акциях, которые там проводятся каждую весну.

Такая двойственность географической реальности и ономастической псевдореальности порождает вечный вопрос: Что было вначале: ономастическая курица или отономастическое яйцо? Т.е. предшествовало ли название старинного чешского городка *Prčice* фразеологизму *jdi do Prčic!* или, наоборот, последний фразеологизм породил это название? Ответ, как кажется, надо искать в самом надёжном и древнем источнике – Библии, где так и сказано:

Вначале было Слово.
И Слово было Именем Собственным.
Именно последнему и посвящена podařená конференция в Карловом университете.

ЛИТЕРАТУРА

Co to je 1969: Co to je, když se řekne... Spálová O. aj. Praha: Svoboda, 1969.

Flajšhans 1911: Flajšhans, Václav. Česká přísloví. Sbírka přísloví, přípovídek a pořekadel lidu Českého v Cechách, na Moravě a v Slezsku. Díl I. Přísloví staročeská. Díl I (A-N), díl II (O-Ru). Praha, 1911-1913.

Flajšhans 2013: Flajšhans, Václav. Ceská přísloví. Sbírka přísloví, přípovídek a pořekadel lidu Českého v Cechách, na Moravě a v Slezsku. Díl I. Přísloví staročeská. Díl I (A-N), díl II (O-Ru). 2-é, rozšířené vydání. Předmluva V. Mokienko, komentáře V. Mokienko, L. Stěpanova. – Editors Valerij Mokienko, Ludmila Stěpanova. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013.

Mokienko 1974. Mokienko Valerij. Problém krále Holce: historie nebo jazyková hříčka? // Naše řeč. – 1974. – № 1. – S. 71-74

Mokienko, Wurm 2002: Mokienko Valerij M., Wurm Alfréd. Česko-ruský frazeologický slovník. 1. vydání. – Olomouc: Univerzita Palaského v Olomouci, 2002. – 659 s.

Röhrich 1991: Röhrich Lutz. Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Bd. 1-IV. Feiburg-Basel-Wien, 1991-1993.

SČF: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Díl 1-4. Red. Fr. Čermák, J. Holub, J. Hronek, J. Machač, M. Šára. Praha: Academia, 1983-1994; Slovník české frazeologie a idiomatiky. Díl 1-4. Fr. Čermák a kolektiv. – Praha: LEDA, 2009.

Берков, Мокиенко, Шулежкова 2000: Берков В. П., Мокиенко В. М., Шулежкова С. Г. Большой словарь крылатых слов русского языка. М.: «Русские словари», ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2000. – 624 с.

Даль: Даль В. И. Толковый словарь живого русского языка. Изд. 3-е, исправленное и значительное дополненное. Под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. Тт. 1–4. М., 1903–1909; 4-е исправленное и значительно дополненное издание под ред. И. А. Бодуэна де Куртенэ. Тт. 1–4. СПб.-М., 1912-1914. Перепечатка: М.: «Прогресс», 1995.

Кондратьева 1983: Кондратьева Т. Н. Метаморфозы собственного имени. Казань: изд-во КГУ, 1983. – 110 с.

Ларин 1977: Б. А. Ларин. История русского языка и общее языкознание (избранные работы). М.: Просвещение, 1977. – 224 с.

Мокиенко 1974: Мокиенко В. М. При царе Горохе // Русская речь, 1974. – № 1. – С. 104-107.

Мокиенко 1980: Мокиенко В. М. О собственном имени в составе фразеологии // Перспективы развития славянской ономастики. М.: «Наука», 1980. – С. 57-67.

Мокиенко 1989: Мокиенко В. М. Славянская фразеология. 2-е изд., испр. и доп. М.: «Высшая школа», 1989. – 287 с.

Мокиенко, Никитина, Николаева 2010: Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц. Около 70 000 пословиц. – Под общей редакцией проф. В. М. Мокиенко. – М.: «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 1024 с.

Потебня 1894: Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Харьков, 1894. – 162 с.

Depropriální obyvatelská jména – propria nebo apelativa?

Deproprial Inhabitants' Nouns – Proper Names or Common Nouns?

Cvetanka Avramova
Sofijská univerzita Sv. Klimenta Ochridského

Abstract: In onomastics, respectively in linguistics, there is no a clear position on whether the nouns denoting inhabitants derived from (proper) names or common names are (also) proper or common nouns. In Czech linguistics, the inhabitants' nouns derived from proper names traditionally rank among proper names, whereas the nouns derived from common names are considered to be common names. In Bulgarian, on the contrary, the deproprial inhabitants' names – as well as the deappelative ones – are assigned to appelatives. The paper argues that there are no compelling reasons for their inclusion in the proper names. It is pointed out that, from a lexical-semantic point of view, these names are not distinguished by anything from the deappelative inabitants' nouns, considered as appellatives. From a word-forming point of view it is about subcategory within the word-formation category of names of belonging, which word-formation meaning can be represented by the paraphrase 'X belongs to Y', where X is a person and Y – a place in the broad sense.

Kew words: proper name/proprium, common name/appelativum, inhabitants' nouns, names of belonging

Abstrakt: V onomastice, resp. v lingvistice jednotný názor na to, zda jsou (depropriální) obyvatelská jména (také) propria, nebo apelativa, neexistuje. V české jazykovědě se tato jména tradičně řadí mezi jména vlastní, kdežto deapelativní jsou považována za jména obecná. Naopak v bulharštině bývají depropriální obyvatelská jména – stejně jako deapelativní – řazena mezi jména obecná. V tomto příspěvku se zastává stanovisko, že neexistují přesvědčivé důvody pro jejich zařazování k propriím. Poukazuje se na to, že z lexikálně-sémantického hlediska se tato jména ničím neliší od deapelativních obyvatelských jmen, považovaných za apelativa. Z hlediska slovotvorného jde o subkategorii v rámci kategorie příslušenských názvů, jejichž slovotvorný význam lze vyjádřit parafrází ‚X patří do Y', kde X znamená osobu, Y pak místo v širokém smyslu.

Klíčová slova: vlastní jméno/proprium, obecné jméno/apelativum, obyvatelská jména, názvy příslušenské

0.1. V onomastice je mnohokrát vyjadřován názor, že absolutní protiklad mezi apelativní a propriální (onymickou) sférou jazyka neexistuje, že mezi těmito oblastmi je jistý „přechodový pás" (Šrámek 1994, s. 85) zahrnující jednak proces proprializace (onymizace) apelativ (např. čes. *písek* → *Písek*, bul. *мрамор* (‚mramor') → *Мрамор* (vesnice u Sofie) nebo proces apelativizace proprií (*Don Juan* → *donchuan*, *Švejk* → *švejk*, bul. *Дон Жуан* → *донжуан*, *Юда* → *юда* (‚jidáš' = zrádce), jednak různé skupiny substantiv, „pri ktorých sa niektoré znaky vlastných mien a niektoré znaky apelatív dosť výrazne nepolarizovali" (Blanár 1996, s. 42; srov. též Semjanová 1980 a tam uvedenou literaturu). Samotná kategorie vlastních jmen je vnitřně diferencována. Jak uvádí V. Blanár v citované práci, její jádro tvoří složitě strukturované onymické systémy s rozvitou designací a bohatou slovotvornou strukturou (např. antroponymické a geonymické systémy). Na okraji jsou tzv. ambimodální jména (Dokulil 1977). Zde se nebudeme zabývat všemi „přechodovými skupinami" jmen, nýbrž se zaměříme na otázku týkající se lexikálně gramatického statusu depropriálních obyvatelských jmen.

0.2. Co do místa těchto jmen v rámci dichotomie apelativum ~ proprium zaujímají čeští a bulharští jazykovědci opačná stanoviska. Čeština patří k jazykům, ve kterých jsou depropriální obyvatelská jména tradičně řazena mezi jména vlastní a píšou se s velkým počátečním písmenem, kdežto deapelativní jsou považována za apelativa a píšou se s malým písmenem. V bulharštině (a v jiných jazycích) bývají naopak depropriální obyvatelská jména – stejně jako deapelativní – hodnocena jako jména obecná a píšou se tedy s malým písmenem. Než se pokusíme odpovědět na otázku, z čeho vyplývá tento zásadní rozdíl mezi oběma národními lingvistikami, je třeba vysvětlit pojem obyvatelské jméno.

0.3. Obyvatelská jména (nomina habitatorum) jsou substantiva pojmenovávající osoby podle místa (v širokém smyslu), které obývají nebo odkud pocházejí. Místem se rozumí: lidské sídlo (nebo část sídla), zeměpisný region, stát, kontinent, nebeské těleso, ale také objekty na zemském povrchu, které mohou být zaznamenány kartograficky (hory, údolí, ostrovy, poloostrovy atd.) a které jsou pojmenovány vlastním nebo obecným jménem. Např.: *Pražan* / *Pražák*, *venkovan*, *Angličan*, *Polák*, *Japonec*, *Brňan* / *Brňák*, *Českobudějovičan*, *záhorák*, *Marťan*), bul. *софиянец*, *гражданин*, *балканец*, *тракиец*, *бургазлия*, *българин*, *чех*, *американец*, *старозагорец* aj.

0.4. Jako slova pojmenovávající osoby podle jejich příslušnosti k místu vytvářejí jména obyvatelská subkategorii v rámci slovotvorné kategorie názvů příslušenských. Slovotvorný význam obyvatelských jmen lze vyjádřit parafrází ‚X patří do Y', kde X znamená osobu, Y pak místo v širokém smyslu (podrobněji o tom Avramova 2013). Obyvatelská jména mnohdy fungují i jako etnonyma (např. *Čech* / *чех*, *Bulhar* / *българин*, *Portugalec* / *португалец*, *Švéd* / *швед*, *Estonec* / *естонец*, *Fin* / *финландец*, *Španěl* / *испанец* aj.). Zde je však budeme analyzovat nikoliv jako etnonyma, nýbrž právě jen ve významu ‚občan státu nazývaného fundujícím/motivujícím jménem'.

1.0. V závislosti na tom, zda se jako odvozující uplatňují jména vlastní nebo obecná, dělí se jimi utvořená obyvatelská jména na depropriální a deapelativní, přičemž, jak bylo uvedeno, jsou obě skupiny v české a bulharské jazykovědě (jakož i v dalších národních lingvistikách – o tom viz např. Semjanová 1980) co do opozice apelativum ~ proprium hodnoceny různě.

Pokusíme se vysvětlit, odkud vyplývá tato rozdílnost v názorech českých a bulharských jazykovědců.

Již v 80. letech minulého století slovenská lingvistka M. Sokolová (nar. Semjanová) upozornila na to, že otázka místa obyvatelských jmen (a etnonym) mezi proprii nebo apelativy patří

k nevyřešeným otázkám antroponomastiky. Příčinou toho je podle autorky absence všeobecně přijímané teorie vlastního jména (Semjanová 1980).

Konfrontace současné české a bulharské jazykovědy však tuto konstataci zcela nepotvrzuje. Při vymezování jmen obecných a jmen vlastních se v obou národních lingvistikách **zásadně** vychází ze shodných východisek. Z toho však plynou opačné závěry (!). Jednotlivá stanoviska jsou důkladně rozebrána v disertaci J. Trifonovové *Динамика в българската и чешката депроприална система в края на XX век* (Dynamika v bulharském a českém depropriálním systému na konci 20. století) (Trifonova 2012a; srov. též Trifonova 2012b), proto zde nebudeme tato stanoviska podrobně probírat, soustředíme svou pozornost především na názory uvedené v mluvnicích obou jazyků.

1.1. České a bulharské mluvnice se téměř úplně shodují v definicích obecných a vlastních jmen. Za základní rys proprií proti apelativům se považuje protiklad všeobecnost ~ jedinečnost. Mluvnice *Čeština – řeč a jazyk* uvádí: „Na rozdíl od (podstatných) jmen obecných (apelativ), které pojmenovávají předměty a jevy skutečnosti všeobecně, podle jejich druhů a podle obecných příznaků (a jen v určité souvislosti mohou označovat i individuum, jedince nebo jednotlivinu tohoto druhu), je základní funkcí substantivních slov (nebo slovních spojení), která nazýváme jména vlastní (nebo vlastní názvy), bezprostředně nazvat, identifikovat objekt jako jedinečný, tj. jediný svého druhu." (Čechová et al. 1996, s. 54). Proprium je „základním prostředkem vyjádření jedinečnosti nějakého objektu (…), nebo celku objektů (*Pyreneje*, *Francouzi*), jeho odlišení od jiných jednotlivin (nebo celků) téhož druhu" (Mluvnice češtiny 2, 1986, s. 345–346).

Podle akademické *Mluvnice bulharského jazyka* se jmény obecnými rozumí substantiva pojmenovávající třídy objektů nebo každý objekt téže třídy, kdežto jména vlastní jsou individuálními názvy jednotlivých objektů (Граматика 1983, s. 43; obdobně Андрейчин 1878, s. 82–83; Куцаров 2007, s. 60). Ve své mluvnici R. Nicolova dodává, že jména vlastní označují jenom singulativní, unikátní třídy předmětů a jednotliviny téže třídy vždy (např. София, Варна, България, Янтра aj.), nebo v rámci konkrétní výpovědi v určitém řečovém aktu (např. Иван, Мария, Николов) (Ницолова 2008, s. 48).

1.2. Většina autorů se shoduje v názoru, že propria nemají vlastní významový obsah, jejich funkce je jenom identifikovat referent (Příruční mluvnice 1995, s. 78; Čechová et al. 1996: 54; Гърдев 1997; ЕСБЕ 2000, s. 466; Буров 2004, s. 127; 54; Куцаров 2007, s. 60 a tam uvedenou literaturu; Ницолова 2008, s. 48; Трифонова 2012a; 2012b, s. 14–15 a tam uvedenou literaturu). Vlastní jména „nemají význam v apelativním slova smyslu, pod významem vlastních jmen se zpravidla rozumí soubor jejich možných funkcí (komunikativní, individualizační, ideologická, emocionální, charakterizační…)" (Mluvnice češtiny 2, 1986, s. 346). Podle Příruční mluvnice je jejich funkcí „pouze rozlišovat a označovat konkrétní jednotliviny jako jedinečné objekty" (Příruční mluvnice 1995, s. 78), ale zároveň se v této mluvnici zastává názor, že lze u vlastních jmen vysledovat určité významové rysy (např. z propria *Marie* zpravidla vyplývá, že jde o označení osoby ženského pohlaví, i když tomu tak nemusí být vždy) (Příruční mluvnice 1995, s. 78; o sémantickém potenciálu vlastních jmen se zmiňují další autoři, srov. např. Уфимцева 1974, s. 156–160; Уфимцева 1977, s. 42–45 – cit. podle Буров 2004, s. 123)[12]. Bulharský lingvista Stefan Gărdev míní, že vlastní jména mají společný význam – „objekt, který se tak jmenuje" (Гърдев 1997, s. 34).

---

[12] Уфимцева, А. А. *Типы словесных знаков*. Москва: Наука, 1974; Уфимцева, А. А. *Лексическая номинация (первичная нейтральная)*. In Серебренников, Б. А., Уфимцева, А. А. (отв. ред.). *Языковая номинация (Виды наименований)*. Москва: Наука, 1977.

1.3. Podle druhů objektů, které pojmenovávají, se propria třídí do různých sémantických skupin, z nichž nás zajímají antroponyma, protože v české jazykovědě jsou mezi ně řazeny nejen názvy lidí (vlastní antroponyma) a personifikované bytosti (nevlastní, nepravá antroponyma), ale i tzv. skupinová antroponyma – názvy skupin lidí, kteří tvoří jisté společenství. „Jsou to jména rodová (*Přemyslovci*), rodinná (*Zemanovi*), národní, kmenová a obyvatelská (*Francouzi*, *Hanáci*, *Pražané*) (Mluvnice češtiny 2, 1986, s. 348–349; srov. též Čechová et al. 1996, s. 55; ESČ 2002, s. 43). Skupinová antroponyma pojmenovávají heterogenní hromadné objekty (Blanár 1996, s. 43; Šrámek 1999, s. 14 aj.).

Někteří čeští lingvisté však pochybují, že názvy kolektivních objektů jsou vlastními jmény, protože nestačí k identifikaci konkrétního jedince (ESČ 2002: 43, 291). Akademická mluvnice češtiny z r. 1986 je kategorická, že tato jména „neindividualizují, tj. neoznačují jedince, nýbrž kteréhokoliv příslušníka národa, státu, rodiny atd., a tedy nejsou přísně vzato již jmény vlastními" (Mluvnice češtiny 2, 1986, s. 349). To uznává také mluvnice *Čeština – řeč a jazyk*, srov.: „Chápou se [jména národní, kmenová a obyvatelská – C.A.] jako jména vlastní, protože pojmenovávají příslušníky jistého společenství lidí (…), kteří žijí na územích pojmenovaných vlastními jmény. V přísném smyslu jsou však tato jména jedinečná pouze jako označení souhrnné: tak se odlišují jako jedinečné kolektivy Čechů, Němců, Hanáků, Pražanů, Šumavanů atd. Jména jednotlivých členů těchto kolektivů nejsou ovšem individuální, nejsou proto – přesně vzato – jmény vlastními." (Čechová et al. 1996: 55).

2.0. Nejednoznačnost chápání obyvatelských jmen (i etnonym) v českých a bulharských mluvnicích (odrážející nejednoznačnost v onomastických výzkumech), vede také k rozdílnému chápání depropriálních obyvatelských jmen v *slovotvorných výzkumech*.

2.1. V české slovotvorbě se tato jména také považují za propria. Např. v 1. dílu akademické mluvnice češtiny z r. 1986 se setkáváme s následujícím tvrzením: „Základem odvozování [obyvatelských jmen – pozn. má, C.A.] jsou jména míst obecná i vlastní. (…) Vlastní jména jsou pojmenováním obcí, krajů, zemí, států apod. Obyvatelské názvy od nich odvozené jsou také vlastními jmény: *Pražan*, *Hanák*, *Moravan*, *Korejec*, *Asiat*" (Mluvnice češtiny 1, 1986, s. 279). Depropriální obyvatelská jména se hodnotí jako propria prakticky ve všech českých slovotvorných pracích.

2.1.1. Domníváme se, že výše uvedený argument – motivace z vlastních jmen – není však přesvědčivý, protože by v takovém případě jako vlastní jména měly být charakterizovány i další depropriální deriváty typu *darwinista* (← *Darwin*), *zemanovec* (← *Zeman*), *klausovec / klausista* (← *Klaus*), *havlovec* (← *Havel*), *ódéesák / odéesák* (← *ODS [Odées]*), *jehovista* (← *Jehova*), *čedokář* (← *ČEDOK*), *sparťan* (← *Sparta*) apod. Obdobný argument uvádí také M. Sokolová (viz Semjanová 1980). Tyto deriváty rovněž pojmenovávají příslušníky určitého kolektivu a kromě toho též platí, že jsou odvozené od vlastních jmen. Taková jména se však píšou s malým počátečním písmenem, což svědčí o tom, že nejsou považována za jména vlastní.

2.2. Akademická *Mluvnice češtiny* však tvrdí, že malá počáteční písmena substantiv jako *marxisté*, *smetanovci*, *husité*, *luteráni* naznačují „jejich přechodnost mezi apelativy a proprii" (Mluvnice češtiny 2, 1986, s. 349). Samotná obyvatelská jména (a etnonyma) jsou také hodnocena M. Sokolovou jako patřící k přechodné kategorii mezi apelativy a proprii (Semjanová 1980), nebo jako nepravá propria (Sokolová 2004).

3.0. Ze stručného výkladu je vidět, že nejsou v mluvnicích (ani v onomastických výzkumech) uvedeny přesvědčivé důvody k propriálnímu (onymickému) chápání obyvatelských jmen. Existence

něčeho přechodného „mezi propriem a apelativem" je též těžko zdůvodnitelná. Z lexikálně-sémantického hlediska není žádný rozdíl mezi substantivy jako *Pražan*, *Pražané / Pražák*, *Pražáci*; *Angličan*, *Angličané* atd., a *vesničan, vesničané*; *občan*, *občané* – všechna pojmenovávají příslušníka (příslušníky) daného místa (v širokém smyslu), mají tedy lexikální význam jako apelativa; jediný rozdíl je v tom, že první jsou odvozená od vlastních jmen (*Praha*, *Anglie*), kdežto druhá od jmen obecných (*vesnice*, *obec*). Propriální nebo apelativní charakter jejich slovotvorných základů se mi však zdá neseriózním argumentem pro to, abychom považovali příslušná odvozená slova za propria nebo apelativa.

3.1. Kromě toho jsou k propriím v české slovotvorbě řazena i obyvatelská jména, která se hodnotí jako odvozená nikoli přímo ze jmen vlastních, nýbrž z adjektiv utvořených z vlastních jmen, např. *Angličan* z *anglický*, *Belgičan* z *belgický*, *Kubánec* z *kubánský*, *Peruánec* z *peruánský*, *Gruzínec* z *gruzínský* aj. (Šmilauer 1939; TSČ 1967, s. 414; Mluvnice češtiny 1, 1986, s. 281; http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=720) (O motivaci těchto obyvatelských jmen srov. Avramova 2013, s. 43–54). Jiná deadjektivní obyvatelská jména, jako např. *mimozemšťan* z *mimozemský*, *pozemšťan* z *pozemský*, *nebešťan* z *nebeský*, se píšou s malým počátečním písmenem, protože podle badatelů nejsou odvozená od vlastních zeměpisných názvů (?!). Srov. např. následující tvrzení zveřejněné na internetových stránkách Jazykové příručky Ústavu pro jazyk český: „Čistý typ odvozování od přídavného jména představují pouze případy, které nejsou motivované vlastními zeměpisnými názvy (proto se také píší s malým počátečním písmenem): *pozemský – pozemšťan*, *nebeský – nebešťan*, *mimozemský – mimozemšťan*" (http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=720). Zde bychom však mohli uvažovat o tom, zda nejsou *pozemský* a *mimozemský* spjatá derivačně s názvem planety *Země*, nikoli s apelativem *země*. V takovém případě bychom měli zařadit tyto názvy do skupiny jmen typu *Angličan*, *Kubánec*, *Gruzínec* apod. a měli bychom je také psát s velkým písmenem.

3.2. Z výše uvedeného můžeme dojít k závěru, že obyvatelská jména – jak deapelativní, tak depropriální, jsou jména obecná (apelativa) a jejich psaní s velkým písmenem v české tradici by se mělo pokládat jen za záležitost pravopisné konvence.

K obdobnému závěru – na základě jiné argumentace – došel již před 20 lety slovenský jazykovědec V. Blanár. Ve své *Teórii vlastného mena* vymezuje autor propria proti apelativům na základě několika diferenčních rysů, a to: jedinečný akt nominace (spontánní nebo úřední); jedinečný pojem a onymický objekt (jedinečnost individuální a kategoriální); onymická sémantika (designace); nedostatek gramatického singuláru a plurálu. Na základě analýzy určité „přechodové vrstvy" mezi apelativy a proprii badatel dospívá k závěru, že obyvatelská jména (jakožto etnonyma) neobsahují uvedené rysy a vydělují se tak mimo rámec vlastních jmen (podrobněji: Blanár 1996, s. 48–50).

Literatura

АВРАМОВА, Цветанка: *Имена на жители (nomina habitatorum) в съвременния чешки и съвременния български език.* София: Парадигма, 2013.

АНДРЕЙЧИН, Любомир: *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978.

КУЦАРОВ, Иван: *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски", 2007.

БУРОВ, Стоян: *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. – Велико Търново: Фабер, 2004.

Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология. София, 1983.

ГЪРДЕВ, Стефан: Множествено число на собствените имена. In *Българистични проучвания. Т. 2, Актуални проблеми на българистиката и славистиката*. Кенанов, Димитър – Иванова, Ценка (ed.). Велико Търново: Изд. „ПИК", 1997. // <http://www.belb.net/personal/gardev/plural.htm>.

Енциклопедия на съвременния български език. Русинов, Русин – Георгиев, Станьо (ed.). В. Търново: ИПК „Свети Евтимий Патриарх Български", 2000.

Ницолова, Роселина. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 2008.

ТРИФОНОВА, Йорданка: *Динамика в българската и чешката депроприална система в края на XX век*. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор". София, 2012a. (Ръкопис.)

ТРИФОНОВА, Йорданка: *Динамика в българската и чешката депроприална система в края на XX век*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор". София, 2012b.

BLANÁR, Vincent: *Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*. Bratislava: Veda – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1996.

ČECHOVÁ, Marie: et al. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství, 1996.

DOKULIL, Miloš: Status tzv. vlastních názvů. *Slovo a slovesnost*, č. 4, r. 38, 1977, s. 311–319. // http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=2486

Encyklopedický slovník češtiny. Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed). Praha: Lidové noviny, 2002.

Internetová jazyková příručka. Tvoření obyvatelských jmen. http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=720 (Staženo 1.2.2017).

Mluvnice češtiny. 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Petr, Jan (ed.). Praha: Academia, 1986.

Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví. Petr, Jan (ed.). Praha: Academia, 1986.

Příruční mluvnice češtiny. Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (ed.). Brno: Nakladatelstí Lidové noviny, 1995.

SEMJANOVÁ, Miloslava: O mieste etnonyma a obyvateľského mena na rovine apelatívum – proprium. In Majtán, M. (ed.): *Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia (Zemplínska Šírava 20. – 24. septembra 1976). Zborník materiálov*. Bratislava: Veda, 1980, s. 249–253.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Systémové modely tvorenia obyvateľských mien a etnoným v slovenčine. *Slovenská reč*, r. 71, č. 4, 2004, s. 205 – 223.

ŠRÁMEK, Rudolf: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova Univerzita, 1999.

ŠMILAUER, Vladimír: Obyvatelská jména v *-ec*, *-an*, *-án*, *-ák*. *Naše řeč*, č. 1, 1939, s. 3–6. // http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3346

Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen. Daneš, František – Dokulil, Miloš – Kuchař, Jaroslav et al. Havránek, Bohuslav (ed.). Praha: Academia 1967.

Úvahy o argote v slovenskej lingvistike

Reflections on Argot in Slovak Linguistics

Anna Gálisová
Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Abstract: The paper is focused on the development of the interpretation of the term argot in Slovak (and, marginally, Czech) linguistics during the 20th and 21st centuries. It also pays attention to semantically broader terms, like social dialect, sociolect and register. By analysis of communication among drug users, the article provides a blueprint of the principles of encoding strategies used to camouflage content that needs to be kept secret. The paper is concluded by an enumeration of the obstacles to properly defining "argot" as well as an emphasis on the need to perceive argot as a social and communication phenomenon connected to a particular language register.

Key words: argot, social dialects, sociolect, language register, cryptical function, drug language.

Abstrakt: Príspevok prináša pohľad na vývin vnímania pojmu argot v slovenskej (a okrajovo aj českej) lingvistike od začiatku 20. storočia až podnes a všíma si aj terminologický vývin významovo širších pojmov ako sociálne nárečie, sociolekt i komunikačný register. Na základe analýzy komunikačných aktov realizovaných v rámci komunikačného registra narkomanov prináša náčrt princípov stratégií kódovania utajovaného obsahu. Na záver sa v príspevku analyzujú príčiny problémov s definovaním argotu v kontexte slovenskej lingvistiky, pričom je zdôraznená potreba vnímať argot ako sociokomunikačný fenomén spätý s konkrétnym komunikačným registrom.

Kľúčové slová: argot, sociálne nárečia, sociolekt, komunikačný register, kryptická funkcia, komunikačný register narkomanov.

Snaha definovať argot, manifestovaná publikovaním viacerých odborných textov zviazaných s touto témou, je v slovenskej lingvistike prítomná od samých začiatkov jeho výskumov. V českom priestore sa argotu (vtedy ešte označovanému ako *hantýrka* – F. Bredler 1914) začala venovať pozornosť z pragmatického dôvodu počas existencie rakúsko-uhorskej monarchie, pretože vznikla spoločenská potreba zachytiť a pomenovať príznakovú skupinu lexikálnych prostriedkov zločineckého kódu. V kontexte slovenskej lingvistiky bola však situácia iná, a hoci sa argot zmieňuje v niekoľkých textoch už v prvej polovici 20. storočia (napr. Mihál 1938/39, s. 215), nevenovala sa tomuto pojmu v tomto čase výraznejšia pozornosť a chápal sa ako „jazyk spodiny". Pre toto počiatočné obdobie, keď sa formoval obsah aj iných sociolingvistických termínov, je charakteristická istá terminologická nejednotnosť.

V slovenskej odbornej literatúre zachytáva v etapách vývin chápania termínu argot pomerne podrobne vo svojich prácach P. Odaloš (1993, 1997, 1999, 2005), a preto sa v nasledujúcom texte

pristavíme iba pri niektorých momentoch. V období 50. a sčasti aj 60. rokov sa argot v duchu súdobého charakteru politického režimu vnímal negatívne, neraz ako „nesocialistický", a teda vo vtedajšej spoločnosti zanikajúci jav (Marsinová 1950), a vymedzoval sa v opozícii k dialektom aj spisovnému jazyku (porov. Odaloš 1997, s. 7). Slovenskí lingvisti však v tomto období ešte nerealizovali žiadne väčšie sociolingvistické výskumy.

Na potrebu skúmania argotu upozornil P. Ondrus (1966) a tejto téme sa v období 70. a 80. rokov minulého storočia v rámci slovenskej lingvistiky výraznejšie venoval. Zaoberal sa najmä argotom slovenských drotárov, vnímajúc ho ako *samostatný lexikálno-sémantický systém*, ktorý s nárečovým lexikálno-sémantickým systémom vytváral v jazykovom vedomí slovenských vandrovných remeselníkov lexikálny „bilingvizmus" (termín V. D. Bondaletova). Ten však P. Ondrus od tradične chápaného jazykového bilingvizmu odlišoval (1977a). Vo svojich ďalších prácach (1972, 1980) označuje argotizmy za *„slová, ktoré používa ohraničené množstvo ľudí"* a ktorých cieľom je *„zakryť význam slov, a tak i vlastný obsah komunikácie pred príslušníkmi inej vrstvy spoločnosti, spravidla nepriateľskej voči používateľom tajného jazyka."* Vo svojich textoch upozorňuje na potrebu prehodnotiť väzby argotu na jednotlivé sociálne skupiny a kryptickú funkciu argotických výrazov považuje pri definovaní argotu za determinujúcu. Tento názor sa v priebehu dekád ukazuje ako dominantný aj vo vysokoškolských učebniciach štylistiky či lexikológie (Mistrík, Findra, Slančová, Orgoňová a i.). Tzv. historickými argotmi, teda argotom vandrovných remeselníkov, sa potom až do 90. rokov zaoberali aj viacerí ďalší slovenskí autori – A. Habovštiak (1978), J. Hrozienčík (1981), P. Odaloš (1992) a i. – a k jeho hodnoteniu mali podobný prístup ako P. Ondrus.

Od 70. rokov 20. storočia sa v kontexte slovenskej lingvistiky hovorí aj o detskom argote. Prvýkrát ho podrobnejšie opísal P. Ondrus (1977b) a považuje zaň zábavno-konšpiračné kódovanie detských výpovedí (uplatnenie hrovej slabičnej šifry) na základe prítomnosti utajovacej funkcie – detskí používatelia takto kódujú svoje výpovede predovšetkým v školskom a rodinnom prostredí. Takáto interpretácia argotu bola prijatá polemicky. V tejto súvislosti možno spomenúť viacero argumentov, prečo túto detskú šifru za argot nepokladať: kód je všeobecne známy, je podstatou hry, ktorá má vďaka tomu silnú integračno-diferenciačnú socio-kultúrnu funkciu, pri jeho tvorbe nedochádza k sémantickým posunom, ale len k deformácii formy, chýba tu zreteľný aspekt osobného prospechu a samotný kód sa v priebehu dekád ani výrazne nemení. K interpretácii kódovacej detskej hry ako argotu je teda potrebné pristupovať rezervovane.

Jozef Mistrík vo svojich prácach nadväzuje na P. Ondrusa a vymedzuje argot ako *„súbor nespisovných pomenovaní, ktoré používajú pri vzájomnom dorozumievaní ľudia uzavretej pracovnej, záujmovej alebo sociálnej sféry s funkciou a cieľom utajiť pred verejnosťou obsah internej komunikácie"* (1997, s. 105). Argotu prisudzuje vlastnosť exkluzívnosti, príznakovosti, konšpiratívnosti, ako aj nezrozumiteľnosti pre nezainteresovaných komunikantov. Používateľom argotu pripisuje zmysel pre recesiu či ironiu s príchuťou hry. Podobne ako P. Ondrus (1972, 1980), aj J. Mistrík (1997, s. 106–107) člení argot zo štylistického hľadiska podľa príslušnosti používateľov k sociálnej, záujmovej alebo pracovnej skupine na: *a) argot vandrovných remeselníkov*, ktorý sa nerozvíja, pretože zanikla vrstva jeho používateľov; *b) argot detí*, pri ktorom však nejde o „lexikálny bilingvizmus"; tak ako pri remeselníckom argote a navyše má svoju písomnú i ústnu podobu; *c) argot asociálov*, ktorý má navyše konšpiračnú funkciu.

V rámci slovenskej lingvistiky sa v posledných desaťročiach argotu najintenzívnejšie venoval P. Odaloš, ktorý vo svojich sociolingvistických prácach nadväzuje predovšetkým na tradičné slovenské (aj české) interpretácie argotu (P. Ondrus, J. Mistrík, F. Oberpfalcer a i.). Zdôrazňuje potrebu odlišovať jeho širšiu a užšiu interpretáciu (1993, 1997, 1999), pričom za kritérium volí sociálne hľadisko – či skupina používateľov je/nie je v rozpore s normami spoločnosti. V širšom zmysle považuje za argot akýkoľvek lexikálny súbor slúžiaci na utajovanie, teda argot vandrovných remeselníkov aj detský argot. Jeho postoj k tzv. detskému argotu nie je však úplne jednoznačný – zo svojej koncepcie ho síce nevylučuje, avšak dodáva, že *„argot detí je potrebné vysvetľovať v rámci prirodzených tendencií hier detí s jazykom s následným vyústením do utajovania"* (1997, s. 9). V užšom chápaní interpretuje argot ako lexikálny súbor, ktorý má konšpiratívny charakter a ktorý používa skupina asociálov. V duchu slovenských lingvistických tradícií považuje P. Odaloš za kľúčovú utajovaciu funkciu argotu, ale zároveň tvrdí, že ho treba vnímať v kontexte sociálnej skupiny, ktorá ho vytvára a používa. Vo svojich textoch hovorí o „miere známosti argotu", ktorá priamo ovplyvňuje mieru utajenia obsahu komunikácie, a vyjadruje tiež presvedčenie, že argot sa z historického hľadiska nevyprofiloval ako prostriedok absolútneho utajenia komunikovaného obsahu. Podobné myšlienky sa dnes objavujú aj u Z. Popovičovej Sedláčkovej (2013), ako aj v českej lingvistickej obci u L. Radkovej (2012).

Za zmienku iste stojí Slovník slovenského slangu B. Hochela z 90. rokov (1993). B. Hochel prezentoval svoju netradičnú teóriu už v 80. rokoch aj na II. plzenskej konferencii o slangu a argote (1982). Vo svojej teórii prisudzuje slangu centrálne postavenie, integrujúcu funkciu a chápe ho ako hybnú dynamizujúcu silu, a tak bola jeho koncepcia v odbornej obci prijatá kriticky. Čiastočnú pozornosť venoval aj argotizmom, ktoré definoval ako *„nespisovné jazykové prostriedky, ktorých funkciou a cieľom je utajiť nimi vyjadrované informácie a ktoré sa používajú v uzavretej skupine ľudí."* V rámci nadväznosti na slovenské lingvistické tradície je z Hochelových textov zrejmé, že pri hodnotení argotu vychádzal z prístupu P. Ondrusa (sociálna ohraničenosť, kryptosémickosť).

V Českej republike pretrváva od konca 70. rokov tradícia plzenských konferencií o slangu a argote a na stránkach týchto konferenčných zborníkov sa argotu i argotizmom venuje niekoľko príspevkov, avšak sociolektom, slangizmom a v menšej miere i profesionalizmom je tu venovaného podstatne viac priestoru. Zo slovenských lingvistov tu o argote píšu predovšetkým P. Odaloš a B. Hochel. A. Jaklová (1999) konštatuje, že v jednotlivých príspevkoch je argot aj dnes interpretovaný ako *„tajná mluva sociálně izolovaných skupin, jeho společenskou funkcí však už není míněna ochrana před společností, příp. boj s ní."* Ďalej uvádza, že utajovacia funkcia argotu začína byť spochybňovaná a viac sa zdôrazňuje jeho komunikatívna funkcia i ďalšie jeho charakteristiky (emocionálnosť, zjednodušovanie, preberanie z cudzích jazykov a pod.). Podobne k argotu pristupuje i J. Hubáček (1999) či J. Suk (1993), ale časť autorov i autoriek v českej aj slovenskej sociolingvistike stále vníma kryptickú funkciu argotu ako jeho fakultatívny znak (porov. napr. Radková 2012, s. 18–19).

Obdobie 90. rokov je na Slovensku poznačené silným rozvojom už jestvujúcich sociolingvistických pracovísk. Od roku 1995 vydáva Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV konferenčné zborníky Sociolinguistica Slovaca, ktorých spolu zatiaľ vyšlo osem, no téma argotu si tu miesto nenašla. S istou periodicitou sa na (dnes už) Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici konajú sociolingvistické konferencie, ale ani v tomto prípade sa argotu a jeho chápaniu v konferenčných zborníkoch výraznejšia pozornosť nevenuje. V jednom z nich prináša J. Hlad-

ký (2007), opierajúc sa o osobnú skúsenosť väzenského pedagóga, kritický pohľad na hodnotenie väzenského argotu, pričom vychádza z tradičnej premisy, že základnou funkciou argotu je utajiť obsah komunikácie. Túto funkciu chápe ako záväznú, neprijíma koncepciu prelínania sa slangu a argotu, ale hovorí o potrebe prehodnotiť chápanie argotizmov ako slangizmov, hneď ako stratia utajovaciu funkciu. V súvislosti so sociolingvistickou charakteristikou väzenskej reči preto upozorňuje na nevhodné či nepresné rozlišovanie argotizmov a slangizmov.

Z novších prác v slovenskej lingvistike, kde sa objavuje termín argot, spomenieme vysokoškolskú učebnicu lexikológie od autorskej dvojice O. Orgoňová – A. Bohunická (2011). Autorky sa usilujú opísať argot pomerne komplexne a najmä v komunikačnom kontexte. Ich východiská sú sčasti tradičné, zdôrazňujú kryptosémickú funkciu argotu ako dominantného znaku, hoci utajovanosť považujú za prechodnú a uvádzajú, že niekedy môže dochádzať k postupnému odhaľovaniu skrytého významu a kryptosémická funkcia tak môže ustúpiť komunikatívnej. Argot vo všeobecnosti chápu širšie, spomínajúc i detský argot. Za ďalšie typické črty argotizmov považujú vysoký stupeň expresívnosti a obraznosť. Značnú časť uvádzaných príkladov argotizmov však príjmame polemicky – časť z nich hodnotíme ako slangizmy (aj s presahom do interslangu), napr. *tráva, maryška, bongo* a pod., a to práve pre ich všeobecnú zrozumiteľnosť. O dva roky neskôr vychádza monografická práca o mládežníckom slangu Z. Popovičovej Sedláčkovej (2013), ktorá argotu venuje okrajovú pozornosť a chápe ho zhodne s O. Orgoňovou a A. Bohunickou.

V súvislosti s argotom je dôležité spomenúť, že sa vymedzuje aj ako súčasť súhrnných označení sociálnych (semi)variet národného jazyka. Spočiatku sa na Slovensku používal termín sociálne nárečia (L. Dvonč 1957; P. Ondrus 1966, 1977b; B. Hochel 1993), ale v 90. rokoch ho nahradil termín sociolekt, ktorý J. Bosák (1996) chápe ako súhrn troch skupín jazykových prostriedkov: profesionalizmov, slangizmov a argotizmov, pričom vymedzuje hlavné kritériá ich odlíšenia: pracovnú činnosť, expresívnosť a tajnosť. Za hlavný charakterizačný znak sociolektov považuje „*také kódovanie informácie, že je prístupná iba vybraným recipientom*“ (s. 27–28). Kladie dôraz na funkčnú a komunikačnú primeranosť jazykových prostriedkov v opozícii k ich „miere nespisovnosti“ a tiež podčiarkuje priechodnosť hraníc medzi jednotlivými varietami. Predpokladáme, že práve tieto Bosákove myšlienky zohrávali pri nasledujúcich dvoch koncepciách (koncepcia komunikačného registra a koncepcia registrovej motivácie v rámci teórie lexikálnej motivácie) istú významnú úlohu.

Koncom 90. rokov vnáša do slovenskej lingvistiky koncepciu komunikačného registra D. Slančová (1999) a v tomto období ho definuje ako „*situačne podmienený spôsob jazykového prejavu, spätý s konkrétnym druhom spoločnej činnosti ľudí, ... ako spôsob fungovania jazyka v závislosti od charakteru činnosti a sociálneho prostredia*“ (s. 96). Neskôr posilňuje sociálny rozmer tejto definície a komunikačný register charakterizuje ako „*sociálne podmienené konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie*“ (Slančová – Zajacová 2007). V neskorších textoch začína v súvislosti s analýzou športovej komunikácie a rolou trénera rozlišovať makrosociálny a mikrosociálny komunikačný register. Makrosociálny komunikačný register vníma v rámci komunikačnej sféry prislúchajúcej sociálnej inštitúcii (každý všeobecne praktikovaný a v danej kultúre odovzdávaný spôsob správania sa). V súvislosti s mikrosociálnym komunikačným registrom zdôrazňuje vplyv sociálnej roly, sociálneho statusu, ako aj sociálnej vzdialenosti na jazykové a parajazykové správanie komunikantov (Slančová 2013, s. 201). Na túto koncepciu nadviazalo v slovenskej lingvistike niekoľko autorov – J. Krško, S. Zajacová Spáčilová, A. Gálisová, M. Ološtiak. Pri

opise a charakteristike komunikačného registra narkomanov/abuzérov psychotropných látok[13] (APL), ako aj iných komunikačných registrov (napr. hráči kartových hier) sme upozornili na to, že *„nejde len o súbor lexikálnych a gramatických prostriedkov charakteristických pre komunikáciu v danej sociálnej skupine, ale aj o spôsob ich používania v komunikačných aktoch s variabilitou postoja komunikantov ku komunikačným partnerom"* (Gálisová 2009, s. 149). V súvislosti s argotom ponúka táto koncepcia komunikačný prístup, možnosť skúmať využívanie a uplatňovanie kryptosémickosti v rôznych komunikačných situáciách medzi komunikantmi s rozdielnymi sociálnymi rolami (napr. díler a kupujúci narkoman/abuzér psychotropnej látky).

Koncepciu komunikačného registra usúvzťažňuje M. Ološtiak (2011) s teóriou lexikálnej motivácie a vymedzuje registrovú motiváciu a v rámci nej aj sociolektickú motiváciu. Za registrovo motivované pokladá *„skupiny lexém, ktoré sa tradične vyčleňujú pod hlavičkou štýlovej diferenciácie (teda napr. administrativizmy, poetizmy), ako aj skupiny lexém, ktoré spĺňajú požiadavku preferenčnej situačnej podmienenosti pri svojej komunikačnej realizácii"* (s. 270). Registrovým motivantom je teda situačná podmienenosť (preferenčne používané lexémy v istých typoch komunikačných situácií) a tá sa môže týkať všetkých typov lexém (získaný materiál dokladá široké spektrum lexikálnych prostriedkov – spisovné aj nespisovné výrazy, odborné termíny, slangizmy, profesionalizmy, argotizmy či dialektizmy).

Obe koncepcie vnímajú komunikačný register ako v istom zmysle slova širší pojem/termín než sociolekt a argot je jeho súčasťou.

V súvislosti s vývinom náhľadov slovenských lingvistov na argot možno skonštatovať, že sa od 20. storočia postupne vyformoval profesionálny prístup nezaťažený socio-kultúrnymi stereotypmi či politickoideologickými nánosmi. Ukazuje sa, že v slovenskej lingvistike sa s argotom už tradične spája jeho kryptosémická funkcia, avšak v poslednom období sa zdôrazňuje aj komunikatívna funkcia a spätosť argotizmov s istými sociálnymi skupinami (väzni, policajti, narkomani a pod.). Práve sociálne hľadisko prešlo zrejme najvýraznejším prehodnotením – argot sa spočiatku pripisoval deklasovaným vrstvám spoločnosti a dnes sa okrem argotu asociálov hovorí aj o cirkevnom, manažérskom či policajnom argote. Argotu sa v slovenských prácach pripisuje aj príznak obraznosti, nespisovnosti či expresívnosti (v našich výskumoch sa nám zatiaľ tieto príznaky nepotvrdili ako záväzné). Pri jeho vymedzovaní sa v minulosti preferoval lexikografický prístup, ktorý v súčasnosti postupne nahrádza komunikačný prístup, resp. sa oba prístupy kombinujú. Argot môže byť prítomný v rôznych komunikačných registroch (väzenský, kriminálny, narkomanov a pod.) a subregistroch. Musíme však skonštatovať, že koncepcie niektorých autorov nie sú úplne jednotné, a to ani v kritériách vymedzovania argotu, ani v šírke jeho chápania, ani v presnej determinácii jeho používateľov. Tu teda vyvstáva otázka *prečo*.

Za jednu z príčin považujeme nedostatok sociolingvistických výskumov zameraných na také sociálne prostredie, kde sa argot aktívne a účelovo využíva s komunikačným zámerom utajiť informácie (tzv. skupina asociálov). Okrem P. Odaloša a čiastočne J. Hladkého sa väzenskému a kriminálnemu argotu (ani slangu) už nikto na Slovensku výraznejšie nevenoval. Argotu narkomanov (APL) sa vo viacerých konferenčných aj časopiseckých príspevkoch venovala A. Gálisová. Nedostatočný výskumný záujem o argot zohráva dôležitú úlohu nielen v slovenskej, ale aj v českej

[13] Za narkomana považujeme človeka závislého od drog, kým pojem abuzér psychotropnej látky je sémanticky širší a zahŕňa taktiež skupinu príležitostných užívateľov drog.

sociolingvistike. L. Klimeš (1982, s. 169) aj A. Jaklová (1998, s. 117; 1999, s. 295) sa zmienili o príčinách nedostatočného záujmu lingvistov o skúmanie argotu:

a) *„Obtížnost zkoumání argotu v terénu a někdy i špatná přístupnost písemného materiálu, zejména protokolů vyšetřovatelů.*
b) *Příliš velká přestávka ve výzkumu od klasické práce Oberpfalcerovy.*
c) *Někdy může být velkou překážkou i etymologická nejasnost a neschůdnost argotu.*
d) *Do jisté míry i společenská (nikoliv jazykovědná) podřadnost, inferiorita zkoumání.“*

A. Jaklová (1998, s. 117) doplnila Klimešovo vymedzenie ešte o dve skutočnosti:

e) z lingvistického hľadiska je potrebné definovať argot aj jeho funkciu v podmienkach súčasnej komunikácie,
f) zo sociologického hľadiska je potrebné opísať väzby argotu na jednotlivé sociálne, príp. profesijné skupiny v súčasnej spoločnosti.

Tieto dôvody sú zjavné aj v súvislosti so slovenskou sociolingvistikou, kde je však potrebné podčiarknuť, že vedeckovýskumne sa argotu venuje/venovalo podstatne menej autorov či autoriek. Vstupujú tu do hry aj metodologické otázky, pretože pri získavaní výskumného materiálu sa argotické výskumy na Slovensku v minulosti aj dnes často opierajú o dotazníkovú metódu a riadený rozhovor (príp. excerpciu) – čo, samozrejme, súvisí so špecifickým prostredím a ťažkou prístupnosťou (väzenie, podsvetie, narkomanské komunity alebo izolovaní jednotlivci). V dôsledku toho sa výskumný materiál hromadí v písomnej podobe a zároveň sa obmedzuje len na lexiku, ktorá však nie je zachytená v komunikačnom akte. Chýbajúci sociokomunikačný rozmer jazykového správania tak fragmentarizuje manifestáciu argotickej sily, pretože sa sleduje len argotický príznak spätý s lexikálnymi alebo gramatickými výrazovými prostriedkami. V bezprostrednej komunikácii však pri kódovaní informácie s cieľom utajiť ju nemožno opomenúť mimojazykové prostriedky. Preto je nesmierne náročné zovšeobecniť, ako používanie argotu funguje v komunikačnej praxi (mnohé procesy či súvislosti môžu ostať nespozorované), v akých komunikačných situáciách sa realizuje, aká je jeho kryptická sila a do akej miery je pre samotných používateľov dôležitá. Aj preto nemožno nateraz dospieť napríklad k porovnaniu používania argotu u narkomanov (APL), väzňov a zločincov.

V nasledujúcej časti príspevku ponúkneme niekoľko poznámok ku komunikačnému registru narkomanov/APL (bližšie pozri Gálisová, 2002, 2004a, 2004b, 2005a, 2005b, 2005c, 2005d, 2006) a k tomu, čo v ňom hodnotíme ako argotické. Metodologicky vychádzame z koncepcie stratifikácie slovenčiny J. Horeckého, ako aj z koncepcie komunikačného registra D. Slančovej.

Materiál sme získavali v rokoch 1) 1999–2007, pričom išlo predovšetkým o zber dát v teréne, ale súčasť výskumnej vzorky tvorili aj narkomani v liečebnom procese, a 2) od roku 2016 pokračuje zber v teréne a vzorku tvoria len abuzéri mimo liečebného procesu. Pri získavaní dát sme použili tieto metódy: dotazník, riadený rozhovor, audionahrávky neformálnych rozhovorov.

Komunikačný register narkomanov/APL je špecifický, charakterizuje ho expresivita, variabilita, vnútorná dynamika a otvorenosť voči iným komunikačným registrom. Má konšpiračný charakter a zároveň plní aj ochrannú funkciu. Špecifická lexika, zámerné využívanie elidovaných výpovedí či gestikulácie majú nielen komunikačnú intenciu, ale zabezpečujú tiež nedešifrovateľnosť výpovedí jednotlivcami nepoznajúcimi príslušný komunikačný register. V makro- aj mikrosociálnom komunikačnom registri narkomanov/APL musíme počítať so širokým spektrom

komunikačných subregistrov. V súčasnosti na Slovensku jestvujú rôznorodé ilegálne aj voľne dostupné drogy (psychotropné látky) a narkomani ich užívajú buď samostantne (napr. len fajčia konope), alebo v rôznych kombináciách. Môžu tak vznikať rôzne (ne)organizované mikrosociety, napr. fajčiari konope, užívatelia halucinogénov, heroínu atď. Pre každú skupinu je charakteristické aktívne používanie len časti sociolektizmov, ktoré sú s daným (makrosociálnym) komunikačným registrom zviazané. Naše výskumy ukázali, že aktívne ovládanie jedného komunikačného subregistra nevylučuje ani nepodmieňuje aktívne alebo pasívne ovládanie ďalších subregistrov society. V konkrétnych komunikačných situáciách sa v rámci komunikačného registra prestupujú jednotlivé variety národného jazyka (štandardná, subštandardná varieta aj sociálne semivariety.)

Skúmané komunikačné situácie zviazané s komunikačným registrom narkomanov/APL môžeme pri aktívnych užívateľoch drog rozdeliť na dve väčšie skupiny: a) komunikácia narkomana s dílerom a b) komunikácia medzi narkomanmi navzájom. Obsahom priamej či sprostredkovanej komunikácie s dílerom obvykle býva dohodnutie predaja a kúpy drogy, resp. získanie/poskytnutie doplnkových súvisiacich informácií (množstvo, jednotková a celková cena, čas a miesto kúpno-predajnej transakcie, problémy sprevádzajúce celý proces), a práve v týchto situáciách sme zaznamenali najzreteľnejšiu manifestáciu využívaných argotických výrazových prostriedkov. V komunikácii narkomanov/APL sa pociťuje registrová norma kryptosémickosti v istých konkrétnych situáciách ako záväzná (zámerné utajovanie komunikovaného obsahu alebo jeho relevantnej časti pred nezainteresovanými). Pokiaľ sa však utajuje, musí byť na to dôvod. Argot predpokladá minimálne dve society – ak hovoríme o argote prejavujúcom sa v komunikácii, musí existovať societa používateľov (x), ktorá je vystavená kontaktu s jeho autorskou (mikro) societou/-ami (y_n), pričom mikrosocieta y_n sa usiluje utajiť informáciu pred societou x. Táto potreba je konštitutívnym prvkom argotu v danom komunikačnom registri. Inými slovami, ak nie je pred kým utajovať, o argotickej funkcii akéhokoľvek výrazového prostriedku v rámci daného komunikačného registra môžeme pochybovať. Na základe toho môžeme predpokladať, že argotické prvky sa uplatňujú v tých komunikačných registroch, kde je potreba utajiť determinovaná osobným alebo skupinovým prospechom: rôzne sociálne skupiny porušujúce platnú legislatívu (odhalenie pravého obsahu informácie by mohlo viesť ku konfrontácii s políciou), policajné a vojenské zložky, vrátane kontrarozviedky a zrejme tiež paramilitárnych zoskupení (odhalenie pravého obsahu informácie by mohlo viesť k ohrozeniu priebehu služobného konania pracovníkov silových zložiek, ich zdravia alebo života) a pravdepodobne sa dá uvažovať aj o burzových či investičných makléroch, bookmakeroch, možno manažéroch alebo tzv. „šmejdoch" (odhalenie pravého obsahu informácie by mohlo viesť k finančnej strate, resp. neviesť k zisku). Istú mieru argotizácie možno vypozorovať aj v komunikátoch, ktoré boli podnetom rôznych politických či športových káuz na Slovensku i v Čechách, napr. známa česká korupčná futbalová aféra „kapříci připluli" (porov. tiež Vondráček 2008, s. 26–28).

Hoci argotu býva často prisudzovaný príznak nespisovnosti či expresívnosti, všimli sme si, že využitie argotizácie v analyzovanom materiáli (dialogické komunikačné segmenty) sa na úrovni výberu a usporiadania výrazových prostriedkov realizuje na princípe neodlišovania sa od bežného dorozumievania (tu však treba zobrať do úvahy mikrosociálne registrové normy, idiolekt, individuálny štýl a pod.). Nejde tu nevyhnutne o uprednostňovanie spisovných výrazových prostriedkov alebo akéhokoľvek typu lexiky, ale o preferenciu takého jazykového správania, ktoré je v danej komunikačnej situácii s ohľadom na širšie sociálne súvislosti vnímané práve náhodnými či neželanými

svedkami komunikácie ako bezpríznakové. Motivácia komunikantov k tejto forme jazykového správania je tu zrejmá – nepútať pozornosť ničím, teda ani použitými jazykovými prostriedkami.

Novovzniknuté argotické výrazové prostriedky sa používajú v skupinách po istý čas, ktorý môže byť rôzne dlhý. Niektoré sú použité jednorazovo, niektoré sa použijú viackrát a o niektorých respondenti tvrdili, že sa k nim opakovane s prestávkami vracajú. Úspešnosť dekódovania, resp. problémy s ním zviazané sú zrejme hlavným činiteľom, ktorý vplýva na dĺžku obdobia ich používania, ako aj ich frekvenciu. Na to, aby sme skonštatovali, v akých konkrétnych situáciách narkomani/APL spôsob svojej kryptokomunikácie menia, nemáme zatiaľ dostatok výskumného materiálu z rôznych mikrosociet (časť respondentov udáva ako rozhodujúci moment intuitívny odhad, časť tvrdí, že sú v role toho, kto sa prispôsobuje situácii či komunikačným partnerom).

Pri analýze získaného materiálu sme sa usilovali odhaliť princípy konvencionalizovaného jazykového správania pri procese argotizácie. Na základe našich doterajších výskumov môžeme skonštatovať, že pri zatajovaní obsahu informácie sme v rámci makrosociálneho komunikačného registra APL vypozorovali tri, resp. štyri opakujúce sa princípy kryptosémických stratégií:

a) Princíp prenášania významu

Na asociatívnosť, metaforickosť a metonymickosť pri vytváraní argotizmov sme upozorňovali už vo viacerých príspevkoch (porov. napr. Gálisová, 2002, 2005b, 2006). Tieto metonymické, resp. metonymicko-metaforické pomenovania sú vytvárané buď náhodne priamo v procese komunikácie (*ideme sa prezuť*)[14], alebo sú vytvorené vopred, zámerne a premyslene, aby sa minimalizovalo riziko komunikačnému šumu (*zahráme fotbal*; máš *zeleny čaj* doma?; skočím po *relax*). Konkrétne lexikálne argotické vyjadrenie môže získať svoju finálnu podobu po dlhom asociačnom rade.

V rámci tohto typu kryptosémickej stratégie sme si všimli, že v rámci prenášania významu sa využíva aj *princíp analógie*. Jej uplatňovanie sa najčastejšie dotýka komunikačných situácií zviazaných s kúpou a predajom psychotropných látok a často sa objavuje v sprostredkovanej komunikácii (telefonické rozhovory, sms, messengere a pod.). Tento princíp je veľmi jednoduchý, pretože vychádza z predpokladu, že ktorýkoľvek konkrétny objekt môže nahradiť pomenovanie látky, s ktorou sa obchoduje. Ďalšie súvisiace argotizmy sa potom tvoria na princípe *aký má vzťah A k B a C, taký má vzťah D k E a F*:

A: Nemáš ma *založiť* ↑ (peniaze = psychotropná látka)
B: JAsné ↓ kolko ↑
A: A máš *kalkulačku* ↑ (= presnú digitálnu váhu, často býva vrecková)

V istej skupine respondentov napríklad došlo k vytvoreniu argotizmu na metaforickom princípe (*prezuť* sa = zafajčiť si marihuanu) a ten sa v danej societe ujal, no neskôr na princípe analógie došlo k vytvoreniu nového argotizmu, ktorý pomenúva samotnú psychotropnú látku: Mam nové *prezuvky* ↓.

[14] Prezuť sa = zafajčiť si marihuanu: skupina mužov sa pravidelne stretávala na futbalovom ihrisku (prítomnosť nezainteresovaných účastníkov komunikácie), aby si zahrali futbal, a na záver, keď sa v šatni prezliekli a prezuli, vždy fajčili marihuanu.

Je zaujímavé, že komunikanti často (možno intuitívne, keďže pri priamom označení psychotropných látok ide zväčša o látkové substantíva) vyberajú pri utajovaní informácie pomenovania takých objektov, ktoré sa neraz vyskytujú vo väčších množstvách (*knihy, cédečka, slivky, filmy, chrumky* a pod.).

b) Princíp zovšeobecnenia

Pri uplatňovaní tohto princípu ide o preferenciu „akontextového" krátkeho, všeobecného vyjadrenia, ktoré sa môže týkať čohokoľvek. Tento princíp sa uplatňuje predovšetkým v sprostredkovanej komunikácii s dílerom drog: *Aká je situácia?; Ako to vyzerá?; Stretneme sa?; Ako vždy.; 200* a pod. Vzhľadom na fakt, že daní účastníci komunikácie sa pravidelne stretávajú v tej istej komunikačnej situácii, obsah výpovede sa opakuje (nákup/predaj) a menia sa len niektoré údaje (množstvo, termín a jednotková cena), samotná akontextovosť je len zdanlivá.

c) Princíp elidovania

Na úrovni syntaktickej štruktúry sa vo výpovediach v bezprostrednej komunikácii často využíva vypúšťanie takého sémantického komponentu, ktorý je z kontextu (aj sociálneho) známy: *Dáme?* (= Užijeme spoločne drogu?)*; Máš?; Budeš chcieť?* (= Budeš mať záujem o kúpu drogy?)*; ... neviem či bude* ↓ *problém* ↓ (= Neviem, či bude droga na predaj, pretože sa v tejto súvislosti vyskytol nejaký problém).

Pri zámernom utajovaní komunikovaného obsahu dochádza podľa slov respondentov aj ku komunikačným šumom – percipient zväčša nedokáže v danej situácii vyhodnotiť obsah informácie ako kódovaný, a tak ho vníma v jeho primárnom význame (podobné ako pri neporozumení irónii):

A: Máš doma *zeleninu*? (= drogy)
B: V chladničke by mala byť nejaká kapusta. (hovoriaci mal na mysli skutočnú zeleninu)

Takéto mikropríbehy sa potom v danej mikrosociete stávajú memetickým produktom, ktorý neraz prekračuje jej hranice a šíri sa do ďalších mikrosociet s potenciálom ďalšieho komunikačného využitia.

Je zjavné, že princíp utajovania je v komunikácii narkomanov/APL pravidelne prítomný, no jeho komunikačné využitie je závislé od viacerých sociálnych premenných (prítomnosť nezainteresovaných, sociálne roly komunikantov, ich sociálna vzdialenosť, charakter vzťahu medzi nimi a pod.).

Keď sa vrátime k problému s definovaním či vymedzením pojmu argot, predpokladáme, že sa pod súčasnú slovenskú situáciu podpísali aj odlišné metodologické východiská jednotlivých výskumov. Musíme pripustiť, že argot nie je možné gnómicky z výsostne lexikologického hľadiska definovať, čo zrejme vyplýva z jeho samotnej podstaty – argot chápeme ako sociokomunikačný fenomén s výraznou dynamikou vývinu. Inými slovami, nazerať na argot ako na lexikálny materiál a chcieť ho na základe toho určiť definíciou je podobné ako hľadieť ďalekohľadom na krajinu a nárokovať si na celú scenériu.

Problémy funkčne vymedziť argot úzko súvisia s dynamikou jeho vývinu, ako aj so spomínanými príčinami nedostatku odborného záujmu o tento fenomén. Pre samotné získavanie materiálu v rámci komunikačného registra narkomanov/APL (podobnú situáciu však predpokladáme aj v iných komunikačných registroch) a jeho analýzu sa ukazujú ako problematické tieto súvislosti:

Po prvé, použite argotu, ktoré sa prejavuje predovšetkým na lexikálno-sémantickej rovine, je spojené s potrebou ochrániť jednu z najvýznamnejších ľudských hodnôt – slobodu. Konšpiračné kódovanie informácie teda považujú účastníci komunikácie za nevyhnutnosť. Táto súvislosť má vplyv na častú zmenu stratégií sémantického kódovania, resp. samotného kódu (využívanie šifier, cudzích jazykov a pod.). **Je potrebné predpokladať, že stratégie argotizácie sa môžu v priebehu času meniť, a tak sa môže modifikovať aj samotná povaha argotu.**

Po druhé, slovenská spoločnosť sa pod vplyvom dynamiky globálneho vývoja rýchlo mení a **mení sa tiež povaha sociálnych skupín**. Argotické prostriedky sa kedysi pripisovali deklasovaným vrstvám, pretože pri označovaní ich používateľov išlo predovšetkým o rôznych zločincov. Dnes so svetom zločinu (výraznejšie než v minulosti) súvisí aj užívanie drog, pretože viaceré aktivity s ním spojené sú presunuté za hranicu zákona. Ale rozhodne nemožno povedať, že je každý abuzér bezpodmienečne človekom vyradeným zo spoločnosti. Návykové látky neraz užívajú ľudia príležitostne (bez rozvinutej závislosti), ale ani profesionálne úspešný narkoman nie je raritou – miera a rýchlosť rozvoja závislosti je u každého jedinca iná. Inými slovami, závislý človek môže istý (u každého rôzne dlhý) čas ovládať svoju závislosť do takej miery, že dokáže viesť pokojný alebo úspešný rodinný aj pracovný život. V súčasnosti dokonca existuje (makro) societa narkomanov/abuzérov psychotropných látok, ktorá užíva len povzbudzujúce látky (amfetamíny, metamfetamíny), aby lepšie zvládla záťaž a tempo v práci. V médiách sa pravidelne objavujú mená úspešných celebrít, ktoré sú so svetom drog spojené. Medzi našich respondentov patrili aj ľudia s povolaniami ako právnik, predajca, remeselník, psychológ, majiteľ firmy, hudobník a pod.

Po tretie, v porovnaní s výskumom iných (semi)variet národného jazyka existuje pri skúmaní argotu isté **časové napätie**, pretože čas potrebný na získanie výskumného materiálu je dlhší, ale dynamika zmien, ku ktorým v ňom dochádza (napr. ako reakcia na spoločenské zmeny – presunutie ťažiska komunikácie do sféry bezprostredného kontaktu), je pravdepodobne rýchlejšia. Argot nie je komplexným normovaným jazykovým, ide tu skôr o mikrosociálne podmienený úzus.

Po štvrté, vzhľadom na fakt, že respondenti pri riadenom rozhovore nemusia hovoriť (celú) pravdu, treba počítať s tým, že **reliabilita výskumného materiálu môže byť nižšia**, preto ho na isté zovšeobecnenie či vypozorovanie akejkoľvek tendencie treba viac. Keď vezmeme do úvahy, ako náročne sa takýto materiál získava a ako málo slovenských lingvistov sa tejto oblasti sociolingvistického záujmu venuje, javí sa opar nejasnosti obklopujúci argot ako prirodzený dôsledok všetkých pôsobiacich procesov a kontextov.

Pokiaľ chce slovenská sociolingvistika v oblasti výskumu argotu dospieť k preferovanému prístupu, je potrebná odborná diskusia, vymedzenie cieľových societ (biele miesta), výskum viacerých mikrosociálnych komunikačných registrov, pretože len na princípe analýzy korpusu materiálov možno vyrieknuť také zovšeobecňujúce tvrdenia, ktoré adekvátne vystihnú vplyv a manifestáciu takého sociálne podmieneného fenoménu v komunikácii, ako je argot.

Považujeme teda za podstatné nevnímať argot len v snahe začleniť ho do štruktúry jazykového systému (štruktúrne kritérium), ale všímať si ho ako sociokomunikačný fenomén, ktorý sa objavuje v jedinečných a konkrétnych sociálnych kontextoch a komunikačných situáciách (sociokomunikačné kritérium). Práve tu je potrebné si uvedomiť, že cez prizmu koncepcie komunikačného registra možno vnímať problematiku definovania argotu, ako aj tzv. **kontaktné** či **prechodné zóny** medzi argotizmami a slangizmami ako **prirodzený jav** sociálne

podmienenej komunikácie. Jednoducho povedané, nie je nevyhnutné stanovovať presnú ani približnú hranicu medzi argotom a slangom, pretože ak budeme vychádzať z predpokladu, že dominantnou funkciou argotických výrazových prostriedkov je **synergia komunikatívnosti a kryptosémickosti**[15], ako dôležité sa ukazuje sledovať, ako sa tieto komunikačné zámery prejavujú v jednotlivých mikrosociálnych komunikačných registroch, ale aj v makrosociálnom komunikačnom registri narkomanov/APL, a len tie potom hodnotiť ako argotické prostriedky v rámci daného komunikačného registra. Podobne možno postupovať aj v iných komunikačných registroch.

Literatura

Bosák, J.: Dialekty a sociolekty. In Mlacek, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca. 25.* Prednášky XXXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava: Stimul, 1996, s. 25–30.

Bredler, F.: *Slovník české hantýrky (tajné řeči zlodějské).* Železný Brod: Ferdinand Krompe, 1914. 128 s.

Dvonč, L.: K otázke sociálnych „nárečí". *Slovo a slovesnost*, roč. 18, č. 3, 1957, s. 180–183.

Findra, J.: *Štylistika slovenčiny.* Martin: Vydavateľstvo Osveta, 2004. 232 s.

Gálisová, A.: K sociolektom vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. *Jazykovedný časopis*, roč. 53, č. 2, 2002, s. 97–110. Dostupné na internete: http://www.juls.savba.sk/ediela/jc/2002/2/jc2002_2.pdf

Gálisová, A. (2004a): O sociolektoch vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. In Šimková, M. (ed.): *Varia XI.* Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 2004, s. 36–43. Dostupné na internete: http://www.juls.savba.sk/ediela/varia/11/Varia11.pdf

Gálisová, A. (2004b): K expresivite lexikálnych prostriedkov abuzérov psychotropných látok. In Patráš, V. (ed.): *Jazyk a komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach.* Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB, 2004, s. 210–217.

Gálisová, A.(2005a): O komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok. In Šimková, M. (ed.): *Varia XII.* Zborník materiálov z XII. kolokvia mladých jazykovedcov. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 2005, s. 120–124. Dostupné na internete: http://www.juls.savba.sk/ediela/varia/12/Varia12.pdf

Gálisová, A. (2005b): Expresivita ako prejav subjektivity a kreativity v spontánnych komunikátoch abuzérov psychotropných látok. In Šimková, M. (ed.): *Varia XIII.* Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 2005, s. 100–107. Dostupné na internete: http://www.juls.savba.sk/ediela/varia/13/Varia13.pdf

Gálisová, A. (2005c): Integračné procesy prevzatých lexikálnych jednotiek v komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok. In Pořízka, P. – Polách, V. P. (eds.): *Jazyky v kontaktu/Jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor.* Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 12.–14. května 2003. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2005, s. 67–71.

[15] O integračno-diferenciačnej funkcii argotu ešte uvažujeme, pretože sa v situácii prvého kontaktu s dílerom drog ukazuje ako významná.

Gálisová, A. (2005d): O komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok. In Chýlová, H. (ed.): *Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24.–25. září 2003.* Plzeň: Západočeská univerzita, 2005, s. 68–71.

Gálisová, A.: Emocionalita a expresivita v spontánnych komunikátoch abuzérov psychotropných látok. In Michalewski, K. (ed.): *Wyrażanie emocji.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2006, s. 487–493.

Gálisová, A.: Poznámky ku komunikačnému registru hráčov kartových hier. In Múcsková, G. (ed.): *VARIA XVI.* Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2009, s. 149–152. Dostupné na internete: http://www.juls.savba.sk/ediela/varia/16/Varia16.pdf

Habovštiak, A.: Od plátenníckeho slangu k argotu. In Klimeš, L. (ed.): *Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977.* Plzeň: Samostatná pedagogická fakulta v Plzni 1978, s. 50–55.

Hladký, J.: Úskalia hodnotenia argotu. In Odaloš, P. (ed.): *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie*: zborník zo 6. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2007, s. 406–411.

Hochel, B.: *Slovník slovenského slangu.* Bratislava: Hevi, 1993. 188 s.

Hochel, B.: Čo je slang. Slang a iné nespisovné vrstvy jazyka. In Klimeš, L. (ed.): *Sborník přednášek z II. konference o slangu a argotu v Plzni 23.–26. září 1980*. Plzeň: 1982, s. 9–27.

Hrozienčík, J.: *Turčianski olejkári a šafraníci.* Bratislava: Tatran, 1981. 176 s.

Hubáček, J.: K základním pojmům tzv. sociální dialektologie In Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.): *Čeština – univerzália a specifika.* Brno: Masarykova univerzita, 1999, s. 101–105.

Jaklová, A.: Argot na počátku století a dnes. In Klimeš, L. (ed.): *Sborník přednášek z VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15.–16. září 1998.* Plzeň: Pedagogická fakulta ZČU v Plzni, 1998, s. 114–121.

Jaklová, A.: Budeme argot nově definovat? *Slovo a slovesnost*, roč. 60, č. 4, 1999, s. 293–300. Dostupné na internete: http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=3859

Klimeš, L.: Výsledky konference. In Klimeš, L. (ed.): *Sborník přednášek z II. konference o slangu a argotu v Plzni 23. –26. září 1980.* Plzeň: Pedagogická fakulta v Plzni, 1982, s. 168–171.

Marsinová, M.: K otázke sociálnych nárečí. In *Jazykovedný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*, 4, 1950, s. 62–64.

Mihál, J.: Spisovný jazyk a nárečie. *Slovenská reč*, roč. VII, č. 8–10, 1938/39, s. 213c218.

Mistrík, J.: *Štylistika.* 3. upravené vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. 560 s.

Odaloš, P.: Motúziarčina – tajná reč podomových a trhových obchodníkov okresu Banská Bystrica. In Jurčo, M. (ed.): *Acta Universitatis Mathaei Belii Banská Bystrica.* Zborník vedeckovýskumných prác. Séria spoločenskovedná č. 1. Literárna veda a jazykoveda. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 1992, s. 105–112.

Odaloš, P.: Prehľad a problematika výskumu argotu na Slovensku. *Slovenská reč*, roč. 58, č. 4, 1993, s. 235–243.

Odaloš, P.: *Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí.* Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 1997. 92 s.

Odaloš, P.: Čo je sociolekt a čo slang? In Fenyvesi, A. – Kis, T. – Várnai, J. S. (eds.): *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról.* [online]. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiádó, 1999. [citované 10. 4. 2017]. Dostupné na internete: http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/03miaszl/index.php

Odaloš, P.: Slang a argot v 20. a 21. storočí. In Chýlová, H. (ed.): *Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24. –25. září 2003.* Plzeň: Západočeská univerzita, 2005, s. 6–11.

Odaloš, P.: Úvahy o pojme argot. In Chýlová, H. (ed.): *Sborník přednášek z 8. konference o slangu a argotu konané v Plzni ve dnech 26.–27. února 2008*. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity, 2008, s. 18–24.

Ološtiak, M.: *Aspekty teórie lexikálnej motivácie.* 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011. 340 s. Dostupné na internete: http://www.olostiak.webz.cz/Publikovane/2011-aspekty-TLM.pdf

Ondrus, P.: *Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1966, s. 5–11.

Ondrus, P.: *Slovenská lexikológia 2.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1972. 96 s.

Ondrus, P. (1977a): Lexikálny bilingvizmus argotu slovenských vandrovných remeselníkov. In Mistrík, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca 6.* Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava: Alfa, 1977, s. 421–427.

Ondrus, P. (1977b): *Sociálne nárečia na Slovensku.* Zv. 1. Argot slovenských detí. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977b. 248 s.

Ondrus, P.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1980. 230 s.

Orgoňová, O. – Bohunická, A.: *Lexikológia slovenčiny.* Bratislava: Stimul, 2011. 252 s.

Popovičová Sedláčková, Z.: *Slang v mládežníckom diskurze.* Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2013. 178 s.

Radková, L.: *Jak se mluví za zdmi českých věznic.* Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2012. 166 s.

Slančová, D.: *Praktická štylistika.* 2. upravené a doplnené vyd. Prešov: Slovacontact, 1996. 176 s.

Slančová, D.: Potrebuje reflexia súčasnej slovenskej jazykovej situácie pojem register? In Odaloš, P. (ed.): *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu.* Materiály z 3. konferencie o komunikácii. Banská Bystrica – Donovaly 11.–13. septembra 1997. 1. diel. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela a Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 1999, s. 93–100.

Slančová, D. – Zajacová, S.: Komunikačný register ako prostriedok verbálnej socializácie dieťaťa. In Orgoňová, O. (ed.): *Jazyk a komunikácia v súvislostiach II.* Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 6.–7. 9. 2007 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava: Univerzita Komenského, 2007, s. 153–163.

Slančová, D.: Variety hovorenej podoby slovenčiny na východnom Slovensku v trénerskom mikrosociálnom komunikačnom registri. In Imrichová, M. – Kesselová, J. (eds.): *Jazyk je zázračný organizmus... Metamorfózy jazyka a jazykovedy.* Zborník príspevkov venovaných prof. PhDr. Ivorovi Ripkovi, DrSc., emer. prof. PU, pri príležitosti jeho životného jubilea. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2013, s. 200–214.

Suk, J.: *Několik slangových slovníků*. Praha: Inverze, 1993. 138 s.
Vondráček, M.: Argot – funkční vymezení. In Chýlová, H. (ed.): *Sborník přednášek z 8. konference o slangu a argotu konané v Plzni ve dnech 26.–27. února 2008*. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity, 2008, s. 25–29.

Nazewnictwo zwierząt ogrodów zoologicznych[16]

Names of animals from zoos

Agnieszka Kołodziej
Uniwersytet Wrocławski

Abstract: This article is devoted to names given to animals living in zoos. The essay has a dichotomous composition. The first part discusses the current state of research on the subject, and the second one presents semantic analysis of names of animals living in two Slavic zoos, in Bratislava and in Zagreb. The analyzed body of material consists of 167 individual names collected during scientific research visits. The goal of the analysis is also to identify similarities and differences between animal names typical in this area of zoonyms and names characteristic of other areas, e.g., rural or urban zoonyms.

Keywords: onomastics, zoonyms, zoo, animal names, semantic analysis, zoo in Bratislava, zoo in Zagreb

Abstrakt: Niniejszy artykuł poświęcony jest nazewnictwu zwierząt przebywających w ogrodach zoologicznych. Szkic ma kompozycję dychotomiczną: w pierwszej części omówiono dotychczasowy stan badań nad podjętym zagadnieniem, w drugiej zaś zaprezentowano analizę semantyczną imion zwierząt żyjących w dwóch słowiańskich ogrodach zoologicznych: w Bratysławie i w Zagrzebiu. Korpus materiałowy poddany eksploracji tworzy 167 pojedynczych imion zebranych podczas kwerend badawczych. Przeprowadzona analiza ma również na celu wskazanie analogii i dyferencji w nazewnictwie (zwierząt) obowiązującym w tym kręgu tematycznym zoonimii, a w innych, jak np. rurozoonimii czy też urbozoonimii.

Słowa kluczowe: onomastyka, zoonimia, ogród zoologiczny, nazewnictwo zwierząt, analiza semantyczna, ogród zoologiczny w Bratysławie, ogród zoologiczny w Zagrzebiu

Zoonimia to specyficzna kategoria onimiczna, która jest dość problematyczna w analizach, zwłaszcza ze względu na ulotny charakter jej komponentów – zoonimów. Ten zbiór nazewniczy obejmuje swym zakresem kilka kręgów tematycznych determinowanych przez środowisko, w którym żyją zwierzęta: rurozoonimię, urbozoonimię, zoonimię literacką, zoonimię zwierząt rasowych oraz stanowiącą przedmiot rozważań podjętych w niniejszym artykule – zoonimię

[16] Artykuł prezentuje częściowe wyniki badań przeprowadzonych w ramach grantu Uniwersytetu Wrocławskiego nr 1422/M/IFP/11.

zwierząt przebywających w ogrodach zoologicznych. Chociaż wzmianki o nazewnictwie zwierząt pojawiają się już w źródłach starszych, pochodzących z przełomu XIX i XX wieku (zob. np. Matlakowski 1889)[17], a samą potrzebę badań w tym zakresie postulował w latach 20. ubiegłego stulecia Witold Taszycki (zob. Taszycki 1924), to jednak stricte naukowe zainteresowanie zoonomastyką i zoonimią przypada dopiero na drugą połowę XX wieku (zob. np. Górnowicz 1959, 1973).

Dotychczas badacze w swych analizach skupiali się przede wszystkim na nazewnictwie zwierząt udomowionych, wiejskich i miejskich, rurozoonimii i urbozoonimii, ograniczając do minimum eksploracje pozostałych działów tematycznych zoonimii. Wobec powyższego podjęcie tytułowego zagadnienia wydaje się jak najbardziej uzasadnione.

Artykuł ma kompozycję dychotomiczną. Część teoretyczna została poświęcona dotychczasowemu stanowi badań z zakresu nazewnictwa zwierząt żyjących w ogrodach zoologicznych, w części analitycznej zaś zaprezentowano analizę semantyczną, dla której bazę materiałową stanowił korpus w postaci 167 imion zwierzęcych zebranych w dwóch słowiańskich ogrodach zoologicznych: w Bratysławie i w Zagrzebiu. Analiza przeprowadzona została w perspektywie synchronicznej, z uwzględnieniem aspektu socjolingwistycznego.

Kwestią dyskusyjną, która nasuwa się przed podjęciem badań nad tytułowym zagadnieniem, jest sam status omawianego zbioru nazewniczego, a w zasadzie zwierząt, których imiona tworzą ten zbiór. Czy zoonimię zwierząt żyjących w ogrodach zoologicznych należy rozpatrywać jako samodzielny dział tematyczny, czy też jako integralną część zoonimii miejskiej? We wstępie do tomu pokonferencyjnego *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich* spotykamy się z podziałem trychotomicznym, uwzględniającym: zoonimię ludową, zoonimię miejską oraz zoonimię literacką (SZwJS 1996: 7–9), natomiast w opracowaniu *Polskie nazwy własne. Encyklopedia* Józef Bubak wyróżnia cztery działy zoonimii: zoonimię ludową, zoonimię miejską, zoonimię zwierząt przebywających w ogrodach zoologicznych i rezerwatach oraz zoonimię literacką (Bubak 1998, s. 329–330). Jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że ogrody zoologiczne tworzą integralną część aglomeracji miejskiej, to pierwszy ze wspomnianych podziałów nie powinien nasuwać wątpliwości. Jeśli jednak porównamy status zwierząt chowanych w miejskich domach i tych żyjących w ogrodach zoologicznych, sposób ich chowu, relacje zachodzące między właścicielem lub opiekunem a zwierzęciem, to dyferencje będą widoczne. W tej kwestii opiniował również Janusz Strutyński, pisząc: „Pierwsze z nich (zwierzę pokojowe – AK) występuje najczęściej jako pojedynczy egzemplarz w zamkniętym pomieszczeniu pozostając w stałym kontakcie emocjonalnym – często przypominającym więzi rodzinne – albo z jednym właścicielem, albo z całą rodziną. W nawiązaniu lub podtrzymaniu kontaktów pomaga imię [...]. Natomiast zarządy ogrodów zoologicznych starają się, aby chowane przez nich zwierzęta w miarę możności żyły w stadach i to w warunkach maksymalnie zbliżonych do naturalnych" (Strutyński 1996: 15). W niniejszym artykule zatem zoonimię zwierząt przebywających w ogrodach zoologicznych uznaje się za samodzielny dział tematyczny zoonimii.

Zainteresowanie nazewnictwem zwierząt nieudomowionych zapoczątkował w połowie lat 70. ubiegłego wieku Przemysław Zwoliński, poświęcając jedno ze swoich wystąpień (1975)

---

[17] Wiele publikacji wydawanych na przełomie XIX i XX wieku to prace bardziej o charakterze etnograficznym niż językoznawczym. Do najstarszych źródeł o zoonimii należą różnorakie księgi rodowe bydła, księgi stadnych koni, wykazy, rejestry żubrów etc.

bizontonimii, czyli nazewnictwu żubrów (Zwoliński 1982). W roku 1979 opublikowany został pierwszy artykuł dotyczący imiennictwa zwierząt żyjących w ogrodach zoologicznych, a dokładniej w łódzkim zoo, którego autorką jest Sławomira Tomaszewska (zob. Tomaszewska 1979). W następnych trzech dziesięcioleciach pojawiły się zaledwie trzy prace z tego zakresu. Pierwsze dwie to dorobek polskich badaczy. Jerzy Głowacki przedmiotem swych analiz uczynił imiona zwierząt w Ogrodzie Fauny Polskiej w Bydgoszczy (Głowacki 1992), natomiast Ewa Jakus-Borkowa podjęła się omówienia nazw własnych zwierząt przebywających w dwóch ogrodach zoologicznych: w Opolu i we Wrocławiu (Jakus-Borkowa 1996). Autorami trzeciej publikacji są lingwiści niemieccy, Petra Ewald i Christian Klager, którzy przeanalizowali zoonimy zaświadczone w sześciu ogrodach zoologicznych[18], m.in. w Rostocku i Stuttgarcie (zob. Ewald – Klager 2007). W zebranych przez badaczy korpusach materiałowych dostrzec można duże dysproporcje ilościowe, np. korpus S. Tomaszewskiej tworzy prawie 700 imion zwierzęcych, natomiast J. Głowackiego nieco ponad 30. Różnice te mogą wynikać z samych trudności związanych z pozyskiwaniem materiału, bowiem nie wszystkie ogrody zoologiczne dysponują stosowną i kompletną dokumentacją, nie wszystkie karty hodowlane zawierają informacje o imieniu zwierzęcia czy ewentualnie źródle motywacji nadania określonej nazwy, również nie każde zwierzę takim imieniem zostaje obdarzone. Imiona otrzymują przede wszystkim ssaki, głównie z rzędu naczelnych, parzysto- i nieparzystokopytnych, drapieżnych czy też trąbowców, czasami płetwonogie, sporadycznie ptaki, rzadkością są one wśród gadów, płazów i ryb.

Imiona nadawane zwierzętom zamieszkującym ogrody zoologiczne mogą pochodzić z kilku źródeł (por. Tomaszewska 1979, Głowacki 1992, Jakus-Borkowa 1996). Nazwy wyłaniane są np. w drodze konkursów organizowanych przez zarządy ogrodów zoologicznych, kreatorami imion są także pracownicy zoo sprawujący opiekę nad zwierzętami. Nadawane przez nich nazwy bardzo często zabarwione są emocjonalnie, wskazują na cechę wewnętrzną bądź zewnętrzną zwierzęcia. Pomysłodawcami imion są sponsorzy, którzy finansowo wspierają dane zwierzę, inne źródło stanowią transfery dokonywane między ogrodami zoologicznymi, w ramach których zwierzę trafia do nowego ogrodu wraz z imieniem. Co istotne, zwierzęta, które przybyły do zoo w wyniku wymiany między ogrodami nie tracą swojego pierwotnego imienia, czasami zwierzę może zostać obdarzone nowym imieniem, w jego kartotece natomiast widnieją oba „zawołania". Sygnalizuje to także E. Jakus-Borkowa (zob. Jakus-Borkowa 1996: 201).

Karty hodowlane, różnego rodzaju notatki, pliki elektroniczne z dokumentacją prowadzoną przez ogrody zoologiczne oraz wywiady z opiekunami stanowią podstawowe źródło informacji o imionach zwierząt. Należy jednak zwrócić uwagę na jeszcze jedno ważne źródło danych, bardzo pomocne przy opracowaniu artykułu, mianowicie na tabliczki zamieszczone na klatkach, w których przebywają zwierzęta. Oprócz informacji stricte zoologicznych, niektóre z nich zawierają również „personalia" zwierząt.

W przeprowadzonych przez lingwistów analizach materiału onimicznego nadrzędne miejsce zajmują klasyfikacje semantyczne, w których kluczowym kryterium podziału jest pochodzenie nazwy. Klasyfikacje strukturalno-gramatyczne mają charakter podrzędny, także nie wszyscy

[18] Badacze pozyskali materiał metodą ankietową, rozsyłając przygotowane kwestionariusze do 15 ogrodów zoologicznych. Jednak tylko z 6 ogrodów otrzymali wypełnione ankiety.

badacze decydują się na ich szczegółowe omówienie. Z podziałami formalnymi spotykamy się w tekstach S. Tomaszewskiej i E. Jakus-Borkowej, skrótowej charakterystyki formalnej imion zwierzęcych dokonuje również J. Głowacki, z kolei P. Ewald i Ch. Klager skupiają się głównie na klasyfikacji semantycznej. Przytoczyć tu można dwa schematy klasyfikacyjne wykorzystywane w analizach imion zwierząt żyjących w ogrodach zoologicznych. Pierwszym z nich jest propozycja S. Tomaszewskiej, zresztą z nieznacznymi modyfikacjami przyjęta także przez innych badaczy. Lingwistka w podziale o charakterze semantycznym wydzieliła pięć grup: 1. antroponimy w funkcji zoonimów, 2. toponimy w funkcji zoonimów, 3. inne nazwy własne w funkcji zoonimów, 4. apelatywa w funkcji zoonimów, 5. nazwy niejasne. W pierwszej kategorii wyodrębniła podgrupy: 1.1. imiona w funkcji zwierzęcych nazw własnych, 1.2. przeniesienia nazwisk do klasy zwierzęcych nazw własnych, 1.3. nazwy mieszkańców, narodowości, ras itp. w funkcji zwierzęcych nazw własnych. W klasyfikacji formalnej przyjęła podział dychotomiczny, wyróżniając przeniesienia i derywaty (zob. Tomaszewska 1979, s. 111–121). P. Ewald i Ch. Klager wskazali następujące źródła motywacji imion zwierzęcych: 1) Benennung nach körperlichen Eigenschaften des Tieres (zum Beispiel Fellfarbe), 2) Benennung nach "charakterlichen" Eigenschaften des Tieres bzw. typischen Lautäußerungen, 3) Benennung nach der Herkunft des Tieres (Heimatland oder –zoo), 4) Benennung nach einem Ereignis (im Zusammenhang mit dem Tier), 5) Nutzung arttypischer Namen, 6) Nutzung fremdsprachlicher Lexeme mit charakterisierenden Potenzen, 7) Nutzung von Anthroponymen, 8) Auswahl der Namen nach ästhetischen Gesichtspunkten (Klang, "Schönheit") (Ewald – Klager 2007, s. 342). Wymienione przez niemieckich badaczy grupy, np. w postaci własności fizycznych zwierzęcia, jego cech charakterystycznych, także motywacji o charakterze dźwiękonaśladowczym w innych podziałach znajdują swój odpowiednik w kategorii nazw apelatywnych. Ciekawa wydaje się ostatnia wyróżniona grupa, gdzie wybór nazwy determinowany jest względami estetycznymi. Na fakt pojawiania się w nazewnictwie zwierząt ogrodów zoologicznych imion krótkich, ładnie brzmiących, imion o charakterze pragmatycznym, ale również imion „snobistycznych" zwraca uwagę E. Jakus-Borkowa (Jakus-Borkowa 1996, s. 203).

Korpus badawczy poddany analizie tworzy 167 pojedynczych imion zwierzęcych: 34 zoonimy zebrano w ogrodzie zoologicznym w Bratysławie, natomiast 133 w ogrodzie w Zagrzebiu. Opis materiału onimicznego został ograniczony do analizy semantycznej. O tym wyborze zadecydowały dwa czynniki: niewielka ilość derywatów zoonimicznych w stosunku do przeniesień (w przeważającej większości imiona zwierząt ogrodów zoologicznych to przeniesienia imion podstawowych bez jakichkolwiek zmian podstaw zoonimicznych); zoonimy występują w formach deminutywnych lub hipokorystycznych, przy których analizie precyzyjne wskazanie procesu derywacji często nie jest możliwe (por. Tomaszewska 1979, s. 111). W artykule przyjęto następującą klasyfikację:

I. Zoonimy z podstawą w formie antroponimu
II. Zoonimy z podstawą w formie toponimu
III. Zoonimy z podstawą w formie innej nazwy własnej
IV. Zoonimy z podstawą w formie nazwy apelatywnej, wskazującej również na zewnętrzne bądź wewnętrzne cechy zwierzęcia
V. Nazwy niejasne

Bratysławski Ogród Zoologiczny należy do jednych z większych tego typu ogrodów na terenie Słowiańszczyzny. Pierwsze wzmianki o chęci wybudowania bratysławskiego zoo pochodzą z 1948 roku. Ogród chciano usytuować w okolicy Żelaznej Studzienki (*Železná studnička*), jednakże przeprowadzone ekspertyzy wykluczyły tę lokalizację i powstał on w Młyńskiej Dolinie (Mlynská dolina). Uroczyste otwarcie odbyło się 9 maja 1960 roku. Początkowo stan liczebny zwierząt w bratysławskim ogrodzie był niewielki: 74 gatunki reprezentowane przez 238 osobników. Z roku na rok do ogrodu trafiały nowe okazy. Również jego powierzchnia z pierwotnych 9 ha została zwiększona do ponad 90 ha. W roku 2010 zoo w Bratysławie obchodziło 50-lecie swojej działalności.

Materiał zebrany we wspomnianym ogrodzie zoologicznym jest bardzo skromny – liczy zaledwie 34 zaświadczenia. Imionami zostały obdarzone jedynie ssaki.

I. Zoonimy z podstawą w formie antroponimu/ x25
Nazwy męskie: *Achilles* – tygrys biały, *Dimba* – hipopotam (lub n. z. *Dimbo*), *Filip* – orangutan, *Haldir* – lew, *Jimmy* – szympans, *Jimmy* – żyrafa, *Lothar* – leopard (lub n. g. *Lothar*), *Paul* – hipopotam, *Pepo* – makak, *Samuel* – gereza, *Shilang* – tygrys biały, *Wanja* – leopard, *Viktor* – zebra;
Nazwy żeńskie: *Barča* – makak, *Daša* – makak, *Dina* – hipopotam, *Dorka* – szympans, *Eva* – lemur katta, *Katie* – zebra, *Mařena* – zebra, *Ofra* – zebra, *Paula* – żyrafa, *Tereza* – makak, *Uschi* – szympans, *Zojka* – lemur katta;

II. Zoonimy z podstawą w formie toponimu/ x3
Nazwy męskie: *Kongo* – szympans;
Nazwy żeńskie: *Jawa* – lew, *Sariska* – leopard;

III. Zoonimy z podstawą w formie innej nazwy własnej/ x1
Nazwy męskie: *Riško* – lemur katta;
Nazwy żeńskie: nie odnotowano;

IV. Zoonimy z podstawą w formie nazwy apelatywnej, wskazującej również na cechę zewnętrzną bądź wewnętrzną zwierzęcia/ x2
Nazwy męskie: nie odnotowano;
Nazwy żeńskie: *Ambra* – zebra (może od ap. *amber* lub od n.o. *Amber*), *Majoránka* – szympans;

V. Nazwy niejasne/ x3
Nazwy męskie: *Dardej* – gereza, *Pagy* – orangutan[19];
Nazwy żeńskie: *Telja* – żyrafa;

Repertuar imion zwierząt bratysławskiego ogrodu zoologicznego tworzą głównie przeniesienia nazw własnych na grunt nazewnictwa zoonimicznego. W większości są to antroponimy, zarówno rodzime, słowiańskie, jak i obce, imiona osobowe, imiona posta-

[19] W roku 2016 orangutan Pagy wrócił do ogrodu zoologicznego w Pradze.

ci mitologicznych, biblijnych. Drugą grupę pod względem liczebności stanowią toponimy w funkcji imion zwierzęcych. Wśród tego typu nazw odnotowano również nazwę rezerwatu *Sariska*. W przypadku imienia *Kongo* trudno stwierdzić, czy źródłem motywacji był choronim – nazwa państwa, czy też hydronim – nazwa rzeki. Pozostałe grupy motywacyjne zostały zaświadczone nielicznie.

Zagrzebski ogród należy do jednych z najpiękniejszych słowiańskich ogrodów zoologicznych. Jest on częścią parku Maksimir. Zoo zostało założone w 1925 roku przez M. Filipovicia i zajmuje powierzchnię 7 ha, na których żyje prawie 300 gatunków zwierząt. Materiał badawczy z tego ogrodu zoologicznego reprezentowany jest przez 133 pojedyncze imiona.

I. Zoonimy z podstawą w formie antroponimu/ x79

Nazwy męskie

Abi – uchatka kalifornijska, *Bobby* – jaguar amerykański, *Boni* – lemur katta, *Boris* – szympans zwyczajny, *Cecil* – niedźwiedź malajski, *Cezar* – nieświszczuk czarnoogonowy, *Charly* – wari czarno-biały, *Dirk* – kapibara wielka (lub ap. *dirk*), *Edgar* – kruk, *Eruin* – kob Defassa , *Fabian* – gereza abisyńska, *Fernando* – tamaryna wąsata, *Gene* – pancernik włochaty, *Gonzales* – pigmejka karłowata, *Goran* – niedźwiedź brunatny, *Gustav* – zebra stepowa, *Jimmy* – indyk zwyczajny, *Jorrit* – panda mała, *Marek* – kułan turkmeński, *Mr. Spock* (*Pinto, Chacho*) – pancernik włochaty, *Lenny* – hulman czczony, *Leon* – lemur katta, *Obi* – puchacz zwyczajny, *Oliver* – żubr europejski, *Otto* – hipopotam karłowaty, *Paulo* – uistiti czarnoucha, *Pijerino* – sęp płowy, *Rafael* – tamaryna wąsata, *Roberto* – tapir anta, *Robi* – tapir anta, *Romeo* – dzioboróg kafryjski, *Rudi* – tamaryna czerwonobrzucha, *Steve* – ponocnica trójpręgowa, *Tino* – koczkodan, *Tobby* – wari czarno-biały, *Željko P.* – sęp płowy;

Nazwy żeńskie

Adele – hulman czczony, *Ailine* – hulman czczony, *Aisha* – wielbłąd dwugarbny, *Amelie* – panda mała, *Anushka* – niedźwiedź malajski, *Ayana* – lew afrykański, *Bea* – hulman czczony, *Billy* – indyk zwyczajny, *Cora* – koczkodan, *Dafnie* – kob Defassa, *Daša* – hipopotam karłowaty, *Dina* – tamaryna czerwonobrzucha, *Dolly* – alpaka, *Edith* – uchatka kalifornijska, *Eigyn* – wielbłąd dwugarbny, *Ela* – puchacz zwyczajny, *Hanna* – wilk grzywiasty, *Janette* – kułan turkmeński, *Juanita* – mara patagońska, *Lara* – lemur katta, *Leonora* – lis workowaty, *Lily* – wielbłąd dwugarbny, *Lilly* – wari czarno-biały, *Maggie* – szympans zwyczajny, *Maggy* – wari czarno-biały, *Marta* – lemur katta, *Maša* – surykatka szara, *Mojca* – sęp płowy, *Negra* – jaguar amerykański, *Nyota* – lew afrykański, *Odette* – ponocnica trójpręgowa, *Olivia* – żubr europejski, *Otta* – niedźwiedź czarny, *Ozana* – żubr europejski, *Paula* – wilk grzywiasty, *Polgara* – żubr europejski, *Rama* – kob Deffasa, *Sara* – szympans zwyczajny, *Saška* – lemur katta, *Stela* – hulman czczony (lub od łac. stella ‚gwiazda'), *Ula* – gibon białoręki, *Wanda* – tapir anta, *Woopy* – gereza abisyńska;

II. Zoonimy z podstawą w formie toponimu/ x15

Nazwy męskie

Anjun – lampart, *Hobart* – lis workowaty (lub n. o. *Hobart*), *Kongo* – lew afrykański, *Korhogo* – potto wielki, *Matadi* – marabut afrykański, *Morombe* – lemur myszaty, *Togo* – legwan kubański, *Zagy* – uchatka kalifornijska;

Nazwy żeńskie
Ambositra – lemur myszaty, *Cali* – tamaryna wąsata, *Juba* – szympans zwyczajny, *Kalga* – lis workowaty, *Kigali* – lew afrykański, *Liberia* – oryks szablorogi, *Teresina* – uistiti czarnoucha (lub n. o. *Teresa*);

III. Zoonimy z podstawą w formie innej nazwy własnej / x7
Nazwy męskie
Kirby – lemur białogłowy, *Lunjo* – wydra karłowata, *Selmer* – foka szara, *Stripe* – skunks zwyczajny, *Toto* – nieświszczuk czarnoogonowy;

Nazwy żeńskie
Eta – niedźwiedź brunatny (lub od litery alfabetu greckiego), *Maza* – wydra karłowata;

IV. Zoonimy z podstawą w formie nazwy apelatywnej, wskazującej również na cechę zewnętrzną bądź wewnętrzną zwierzęcia / x22
Nazwy męskie
Camy – wielbłąd dwugarbny, *Čupkica* – urson amerykański, *Gombo* – marabut afrykański, *Grey* – wilk szary, *Gun* – dzioboróg kafryjski, *Khanti* – gibon białoręki, *King* – szympans zwyczajny, *Leo* – lemur katta (lub od n. o. *Leon*), *Lurio* – postrzałka kafryjska, *Mali* – sęp płowy, *Nosy* – lemur myszaty, *Piko* – popielica szara, *Sivko* – popielica, *Uhu* – puchacz zwyczajny, *Wako* – tenrek mniejszy (wako – japoński pirat, lub od ang. World Association of Kickboxing Organizations);

Nazwy żeńskie
Big Feet – postrzałka kafryjska, *Bodljica* – urson amerykański, *Carga* – alpaka, *Lira* – lampart chiński, *Pankerica* – urson amerykański; *Policija II* – żubr europejski, *Ružica* – dzioboróg abisyński;

V. Nazwy niejasne/ x10
Nazwy męskie
Bambu – panda mała, *Bubi* – alpaka, *Kan* – uchatka kalifornijska, *Pipo* – wari czarno-biały;

Nazwy żeńskie
Buba – hipopotam karłowaty, *Lakea* – tenrek mniejszy, *Mimi* – wiewiórka trójbarwna (może chodzi o istoty z mitologii aborygeńskiej), *Para* – oryks szablorogi, *Sifa* – gepard grzywiasty, *Ysbertje* – wydra karłowata;

Podobnie jak w bratysławskim zoo, najliczniejszą grupę stanowią zoonimy z podstawą w formie antroponimu. W przeważającej większości są to imiona obcego pochodzenia, odnotowano również imiona słowiańskie, w formie metrykalnej oraz zdrobniałej. Oprócz imion ludzkich (np.: *Fabian*, *Edgar*, *Hanna* etc.), pojawiają się także imiona postaci bajkowych, filmowych, fantastycznych i mitologicznych (np.: *Obi, Mr. Spock*) oraz nazwy narodowości, ras (*Negra*). Grupę imion zwierzęcych z podstawą w formie toponimu reprezentuje 15 zaświadczeń. W przeanalizowanym materiale pojawia się imię *Kongo*, odnotowane także w bratysławskim ogrodzie, nie mamy jednak pewności, czy podstawą tego przeniesienia jest nazwa kraju, czy nazwa rzeki. W przypadku grupy trzeciej motywacje dla imion zwierzęcych stanowiły inne zoonimy (*Lunjo*, *Maza*), jak również

chrematonimy (*Kirby*, *Eta*). Wśród imion powstałych z leksyki apelatywnej wyróżnić można nazwy gatunkowe ze świata fauny i flory (np.: *Ružica*, *Gombo*, *Uhu*), nazwy instrumentów muzycznych (np.: *Lira*), nazwy wskazujące na cechę zewnętrzną bądź wewnętrzną zwierzęcia, jego gatunek, wygląd, charakter, np. wielkość, temperament (*Mali*, *Nosy*), barwa okrycia ciała lub części ciała (np.: *Sivko*, *Grey*), charakterystyczna część ciała (np.: *Big Feet*) etc.

Podsumowując: najliczniejszą grupę w zebranym materiale tworzą zoonimy z podstawą w formie antroponimu – 62,28%, na drugim miejscu plasują się nazwy z podstawą apelatywną – 14,37%, trzecią grupę pod względem liczebności tworzą imiona zwierzęce, dla których motywacje stanowiły toponimy – 10,78%, nazwy niejasne stanowią 7,78% materiału, natomiast zoonimy z podstawami w formie innej nazwy własnej – 4,79%.

Analiza materiału onimicznego pozwala na sformułowanie kilku podstawowych wniosków. Mieszkańcy ogrodów zoologicznych zdecydowanie rzadziej są obdarzani imionami niż zwierzęta chowane w gospodarstwach wiejskich lub w miejskich domach. Wynika to oczywiście z charakteru relacji, które zachodzą pomiędzy właścicielem/ opiekunem a zwierzęciem, a jak wiadomo samo imię służy nawiązaniu i podtrzymaniu kontaktu (por. Strutyński 1996, s. 15). W ogrodach zoologicznych imiona otrzymują przede wszystkim ssaki: naczelne, drapieżne, parzysto- i nieparzystokopytne, bardzo rzadko ptaki i gady, wśród płazów i ryb nie są one notowane. Natomiast w miejskich domach właściciele obdarzają imionami, oprócz psów i kotów, również zwierzęta egzotyczne, akwariowe. Dużo trudności przysparza precyzyjne określenie źródła motywacji danej nazwy. Badacz, analizując materiał ruro- bądź urbozoonimiczny, na podstawie przeprowadzonej ankiety jest w stanie poprawnie zakwalifikować imię do określonej grupy motywacyjnej. W przypadku imion zwierząt żyjących w ogrodach zoologicznych często nie jest to możliwe, ponieważ nawet jeśli w kartotece zwierzęcia widnieje imię, to z reguły nie pojawiają się informacje dotyczące jego motywacji. Najbardziej przejrzyste są imiona z motywacją realną, substantywizowane części mowy o odmianie przymiotnikowej (por. np. Tomaszewska 1979, s. 119).

Największa dowolność i różnorodność w nadawaniu imion, w głównej mierze zależna od fantazji, wyobraźni kreatora nazwy, panuje w urbozoonimii. W tym kręgu tematycznym zoonimii wybiera się imiona modne, miłe w brzmieniu, imiona o charakterze pragmatycznym, bardzo często nazwy obcego pochodzenia, dla których bazę stanowią różne kategorie antroponimów, np. imiona i/lub nazwiska postaci znanych z książek, filmów, telewizji, postaci bajkowych, mitologicznych etc. Obecność imion obcego pochodzenia w nazewnictwie zwierząt ogrodów zoologicznych zbliża je do urbozoonimii. Nazwy wskazujące na cechę zewnętrzną bądź wewnętrzną zwierzęcia, jego wygląd, charakter, nawyki, nazwy z podstawą apelatywną, również o charakterze przezwiskowym, typowe są dla rurozoonimów. Materiał przeanalizowany przez S. Tomaszewską i J. Głowackiego wykazał, że w ogrodach w Bydgoszczy i w Łodzi w funkcji zoonimów najczęściej występują wyrazy apelatywne, natomiast, jak zaświadczają badania przeprowadzone przez E. Jakus-Borkową, w ogrodach w Opolu i we Wrocławiu najwięcej imion powstaje poprzez przeniesienie antroponimów na grunt nazewnictwa zwierzęcego.

W repertuarze zebranych zoonimów nie pojawiają się imiona o charakterze patro- i matronimicznym, charakterystyczne np. dla nazewnictwa koni hodowlanych. Imiona zwierząt żyjących w zoo nie są opatrzone przydomkami, które stanowią, obok imienia, drugi człon nazw psów rasowych (por. Tomaszewska 1983, Bubak 1996). W nazewnictwie zwierząt żyjących w ogrodach

zoologicznych, podobnie jak w nazewnictwie urbozoonimicznym, nie obowiązują sztywne reguły nadawania imion, wyjątek stanowią tu imiona żubrów, które wcześniej muszą zostać zgłoszone do Księgi Rodowodowej (zob. np. Głowacki 1992). Z kolei imiona wybierane drogą konkursu nie powinny być obraźliwe, czasami ogrody zoologiczne wyznaczają określoną literę, na którą imię powinno się zaczynać.

Zoonimy odnotowane w przeanalizowanym materiale to z reguły nazwy jednoczłonowe, licznie występujące także w nazewnictwie urbozoonimicznym.

Trudno wskazać jakieś zależności pomiędzy nadaną nazwą a gatunkiem zwierzęcia, np. imię *Jimmy* nosi żyrafa, szympans i indyk zwyczajny, *Lily*/ *Lilly* – wielbłąd dwugarbny oraz wari czarno-biały, *Maggy*/ *Maggie* – wari czarno-biały i szympans zwyczajny. W zebranym materiale pojawiają się również imiona-pary, jak np. *Lunjo* i *Maza*, *Oliver* i *Olivia*[20]. Imiona zwierząt ogrodów zoologicznych można uznać za nazwy o funkcji identyfikacyjnej, odróżniającej, czasami także posesywnej, charakterystycznej dla urbozoonimów.

Wybrana literatura

Bubak, J.: Nazwy psów rasowych (na podstawie materiału z krakowskiej kartoteki Polskiego Związku Kynologicznego). In: Warchoł, S. (ed.): *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996, s. 185–198.

Bubak, J.: Zoonimia – nazwy zwierząt. In: Rzetelska-Feleszko, E. (ed.): *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1998, s. 329–341.

Bubak, J. – Wilkoń, A.: Z problematyki nazw własnych koni. *Język Polski*, 49, 1969, s. 291–296.

Ewald, P. – Klager, Ch.: Namen von Zootieren. Zum Wesen und Gebrauch einer vernachlässigten Namenklasse. *Beiträge zur Namensforschung*, 42, 2007, s. 325–345.

Głowacki, J.: Imiona własne zwierząt w Ogrodzie Fauny Polskiej w Bydgoszczy. *Język Polski*, 72, 1992, s. 151–153.

Górnowicz, H.: Zawołania zwierząt domowych w Sztumskiem. Osiągnięcia i postulaty w dziedzinie badań zoonomastycznych w Polsce. *Onomastica*, 5, 1959, s. 451–462.

Górnowicz, H.: Zoonimia Powiśla Gdańskiego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze*, 2, 1973, s. 41–55.

Imrichová, M.: Mená koní v žrebčinci vo Veľkom Šariši. In: Majtán, M. – Ruščák, F. (eds.): *12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“*. Prešov 25.–26. októbra 1995. Zborník referátov. Prešov: 1996, s. 307–309.

Jakus-Borkowa, E.: Nazwy własne zwierząt ogrodów zoologicznych w Opolu i we Wrocławiu. In: Warchoł, S. (ed.): *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996, s. 199–215.

Matlakowski, W.: O nazwach krów na podstawie rękopisu z zeszłego wieku. *Wisła*, 3, 1889, s. 901–906.

Strutyński, J. – Warchoł, S.: Nazewnictwo zoonimiczne w środowiskach wiejskich i miejskich. In: Mrózek, R. (ed.): *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004, s. 99–129.

[20] Imiona-pary pojawiły się także w materiale prezentowanym przez S. Tomaszewską i E. Jakus-Borkową.

Strutyński, J.: *Urbozoonimia polska*, Kraków: Wydawnictwo Tomasz Strutyński, 1996.
Taszycki, W.: *Polskie nazwy osobowe*, Kraków: Gebethner i Wolff, 1924.
Tomaszewska, S.: Nazwy własne zwierząt łódzkiego Ogrodu Zoologicznego. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 25, 1979, s. 109–122.
Tomaszewska, S.: O imionach i przydomkach psów rasowych. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 29, 1984, s. 69–81.
Warchoł, S. (ed.): *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996.
Zwoliński, P.: Miesto zoonimow w onomastikie. *Onoma*, 22, 1978, s. 491–495.
Zwoliński, P.: Wstęp do bizontonimii. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Prace Językoznawcze*, 8, 1982 (1983), s. 177–180.

Onomastická témata ve studiu češtiny

Onomastic Topics in the Czech Language Learning

Marie Čechová

Abstract: Onomastics provides pupils and teachers with interesting material from the early years of primary school. In them, teachers often include onomastic/regional topics in the classroom, so that the pupils could know their surroundings and establish a bond with them. However, in higher grades, this aspect fades, onomastic topics are not so popular and attention is drawn to a completely formal aspect of proper names spelling. That is why it is necessary to lead future teachers of the Czech language to study regional issues themselves, including proper nouns. Unfortunately, teacher training programs do not include compulsory onomastics, but only some teachers offer selective seminars and supervision.
The paper shows some possible solutions on how to attract students by onomastic topics and lead them to independent research.

Key words: onomastics, research, selective course, diploma thesis, research method

Abstrakt: Onomastika poskytuje žákům i učitelům zajímavou materii už od nejnižších ročníků základní školy. V nich učitelé onomastická/regionální témata často do výuky zařazují, majíce na mysli, aby žák poznal své okolí a vytvořil si k němu vztah. Avšak ve vyšších ročnících tento aspekt ustupuje do pozadí, onomastická témata řídnou a pozornost se obrací k zcela formální stránce, k pravopisu vlastních jmen. Proto je třeba vést budoucí učitele češtiny k tomu, aby sami studovali regionální problematiku včetně vlastních jmen. Bohužel učební programy učitelského studia neobsahují povinnou výuku onomastiky, jen někteří učitelé nabízejí výběrové semináře a vedení studentských prací.

Referát ukazuje některé možnosti, jak studenty zaujmout pro onomastickou tematiku a vést je k samostatnému bádání.

Klíčová slova: onomastika, studium, výběrové semináře, diplomová práce, postup bádání

1. Vyučování češtině sleduje cíle komunikačně-kognitivní, vrstvené na cíl edukační. Všechny komplexně může podporovat a rozvíjet onomastika ve všech svých složkách, oikonymických i anoikonymických už od vstupu žáka do školy. Učitelé elementaristé a ještě i učitelé po celý 1. stupeň uplatňují **zřetel k žákovu** životu; jeho nejbližší **okolí** drží v centru pozornosti své výchovné práce pod zásadou *Poznej svou obec*. To pravděpodobně máme všichni v paměti ze své zkušenosti vlastní nebo svých dětí, takže to není nutné rozvádět.

Avšak **ve vyšších ročnících**, specializovanějších, tento zřetel ustupuje jiným, vzdálenějším metám, abstraktnějším „světům“, a zřetel k bezprostřední žákovské „krajině“ **se vytrácí**, včetně

orientace v krajině pojmenování osob, obcí, měst, ulic, kopců, lesů, vod aj. blízkých objektů přírodních i společenských.

Pokud se na vyšších stupních školy tato tematika ve vyučování a v učebnicích objevuje, volí se často výchozí texty s vlastivědnými tématy souvisejícími jen zcela volně nebo vůbec nesouvisejícími s jazykovým učivem, texty spíše patřící do zeměpisu, přírodopisu, dějepisu.

Mezi učebnicemi však najdeme takovou, která vyniká kompaktním komplexním přístupem, a to už starší ***Češtinu od lesa*** (Albra 1997) Aleny Louženské (dříve Svobodové, rozené Jilemnické) a Jitky Dršatové s podtitulem *Inspirace nejen pro děti PŘÍRODA – JAZYK – ČLOVĚK*, s pěknými ilustracemi Ellen Jilemnické. Čeština od lesa v přímém i obrazném, frazeologickém slova smyslu. Sehraná autorská trojice vytvořila pro děti od 8 do 12 let kouzelnou knížku, přitom se neodchýlila od poslání našeho předmětu, jak naznačuje už jejich slovo ke čtenáři: „… v naší knížce se společně projdeme lesem. Půjdeme lesní pěšinou, …přivoníme k jehličí a ucítíme pod nohama měkký mech ...všimneme [si] stromů…Dozvíme se, jak se jmenují a jak se názvy stromů staly součástí našeho jazyka, jak si lidé podle nich pojmenovávali svá obydlí, své blízké…" Knížka vychází za hranice tradičního vyučování, na námět lesa děti přemýšlejí, mluví i vymýšlejí si a vše směřuje „do života".

2. Aby učitel byl s to obstát před většími žáky i při zvládání onomastických témat, vyžaduje to jeho **širší kulturní orientaci**, kterou nezíská pouhým studiem jazykového systému, do jisté míry to předpokládá **encyklopedické znalosti**. Asi jen výjimečně dosáhne učitel takové dokonalosti jako docent **Václav Huňáček**, vloni zemřelý rusista z FF UK, jinak fakticky polyglot s rozhledem po všech možných vědních oblastech, znalec snad všech zemí a krajů Evropy, který mj. vodíval naše fakultní exkurze po zemích českých i sousedních. Ale každý učitel (nejen češtiny) může usilovat o rozšíření svého kulturního rozhledu ve prospěch svých svěřenců tím, že pozná kraj svého profesního působení, typické i mimořádné jevy v něm, zajímavé zachovalé objekty a jejich pojmenování. K zájmu o region může přivést budoucí učitele i **studium na fakultách**.

I když onomastika není samostatně přednášenou disciplínou, známe vysokoškolské učitele, kteří se věnovali a věnují onomastickým tématům v různých disciplínách, v lexikologii, v lingvodidaktice, v didaktice literární i v literární historii. Na některých učitelských fakultách je bohatá **tradice diplomových prací, výběrových onomastických seminářů** nebo kroužků, např. v Brně, v Hradci Králové, v Ústí nad Labem. Tam dlouhá léta působili členové onomastického oddělení Ústavu pro jazyk český: K. Oliva, M. Knappová, J. Malenínská, M. Nováková, ale i místní vyučující se onomastice věnovali, kdysi J. Beneš, především pak L. Kuba, v současnosti jeho žákyně J. Šindelářová.

Sama jsem žádný onomastický seminář nevedla, ani jsem nevyučovala lexikologii, přesto se na mne studenti obraceli s žádostí, abych vedla jejich diplomové práce onomasticky zaměřené, protože si přečetli některé mé takto orientované texty (přetištěné v knize *Řeč o řeči,* Academia 2012, a *Život s češtinou*, s podtitulem *Češka – češtinářka – Čechová*, Academia 2017). A mohu říci, že i mě onomastická práce se studenty uspokojovala (Témata diplomových prací onomastických, oikonymických, chrématonymických i toponymických, jež mi studenti navrhli a jež jsem pak řídila, uvedu níže).

Vedle vedení diplomových prací z onomastiky jsem další práce oponovala nebo jsem po několik desetiletí předsedala jejich obhajobám. Získala jsem tak jisté zkušenosti; ty se tady

pokusím shrnout: Nejprve bych podtrhla, že **onomastická témata** jsou pro studenty přitažlivá svým úzkým vztahem k regionu, týkají se totiž bezprostředně jejich života, okolí, v němž se pohybují, lidí, s nimiž se stýkají. Tato témata vycházejí vstříc zvídavosti studentů i jejich tvořivosti, ba i vynalézavosti (např. navrhují systém pojmenování ulic ve městě).

3. Studenti se s chutí pouštějí do práce. Nejprve **prostudují** příslušnou **odbornou literaturu** onomastickou, ale i další, zvláště u prací toponomastických a chrématonymických i „vlastivědnou" v širším slova smyslu. Tady narážíme často na to, že student chce využít všech nasbíraných poznatků, „vyrábí" **rešerše**, leckdy však přebujelé, odbíhající od vybraného tématu. Nechá-li ho vedoucí vše zahrnout do diplomové práce, dostává komise pro obhajoby na stůl tlustospisy, v nichž se jazykové jádro ztrácí v nánosu zbytečných dat. Proto je třeba nekompromisně získaný materiál „prosívat", ale neopomenout nic, co je pro výklad příslušných pojmenování podstatné.

To znamená studium bohaté onomastické literatury, podle zaměření diplomových prací studie V. Šmilauera, R. Šrámka, I. Lutterera, M. Knappové, J. Pleskalové, J. Spala, L. Klimeše aj., uveřejněné i ve sbornících z onomastických konferencí, konaných na fakultách, na nichž se pěstuje a pěstovala onomastika: Hradec Králové, Brno, Ústí nad Labem, Plzeň. Připomínám periodicky vycházející sborníky z těchto jednání *Onomastika a škola,* příspěvky R. Šrámka (v Brně), S. Pastyříka (v Hradci Králové), J. Pleskalové (v Prešově) i jiných, týkající se onomastiky ve škole, i články v časopise *Acta onomastica* (dřívější názvy *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV /1960–1982/,* pak *Onomastický zpravodaj ČSAV* a *Onomastický zpravodaj*) nebo v časopise *Český jazyk a literatura* (ten mj. otiskl i studii mé diplomantky z FF UK G. Janů, 1997/98).

Přitom **odmítáme** práce, v nichž **kompilace** poznatků z odborné a regionální literatury přebujela a převyšuje vlastní analytickou práci lingvistickou. Podstatné je vést studenty, aby se soustředili na **výzkum**. Na počátku studentům pomůže, uvědomí-li si jasně **cíl**, který budou sledovat, soustředí-li se na výchozí **hypotézu** (studenti leckdy obojí směšují, cíl někdy i s obsahem). Vymezují **metody** a **postupy** práce, jichž budou používat. Tak si ujasňují, odkud kam budou směřovat.

Vlastnímu rozsáhlejšímu výzkumu předchází **předvýzkum**, prováděný na menším vzorku, v němž si student ověří nosnost svého postupu, např. účelnost a smysl dotazníků, přiměřenost otázek pro připravované rozhovory…

Pak přichází na řadu doslova hlemýždí a mravenčí **práce sběratelská**, ale pak hlavně důkladná činnost analytická, klasifikační a syntetická.

Studenti se během terénního zkoumání seznamují s objekty svého zájmu ve vybraném prostředí a s jejich pojmenováními, ta sbírají a třídí. Navštěvují zařízení a osoby, s nimi vedou standardizované rozhovory, z nichž získávají důležité informace doplňující objektivně zjištěná fakta. Tyto **informace** ovšem musí ověřovat a **podrobovat kritickému rozboru**, vybírat jen relevantní. **Zjišťují motivaci pojmenování** objektů, **komunikační situaci**, v níž vznikala a v níž fungují, postihují **vztahy** uživatelů **k pojmenováním** (která pojmenování jsou např. pro zákazníky přijatelná a proč, která přitahují, získávají pozornost zájemců o služby…).

Při etymologických výkladech hrozí **nebezpečí falešných závěrů**, při hledání příčin, motivů, pojmenování nebezpečí **nadměrné generalizace**, na místě je proto kritické redigování postupu vyučujícím, a to zvláště tehdy, je-li výzkumný vzorek rozsáhlý. Materiál sebraný ve vlastním výzkumu bývá totiž až překvapivě bohatý. Obsahuje vždy mnoho set položek (u mých diplomantů nebylo výjimkou např. 500 až 600 sebraných přezdívek, 700 rozdaných dotazníků s poloviční

návratností, 400 názvů každého zkoumaného zařízení, až neuvěřitelný byl soupis 476 současných názvů ulic a jejich předchůdců). Vždy znovu a znovu se obdivuji zápalu, s jakým diplomanti zmapovávají zkoumaný terén.

Studenti **po** provedené **analýze a klasifikaci** sebraného materiálu podle daných nebo jimi vybraných kritérií **shrnují výsledky** svého zkoumání, **srovnávají je** např. s výsledky i jiných diplomantů (např. v opakovaném výzkumu po deseti letech), porovnávají své výsledky s výsledky prostudované literatury a dospívají k celkovému závěru, v němž se vracejí k vymezenému cíli, zda ho dosáhli, a k hypotéze. Tady nastávají jisté rozpaky studentů, nepodařilo-li se jim hypotézu prokázat. Vedoucí diplomové práce by měl přesvědčit studenta, že i neprokázaná hypotéza nebo její popření jsou přijatelným výsledkem (nejde o pouhé potvrzení předběžných domněnek), pracoval-li student odpovědně, všechna fakta náležitě zpracoval a ověřil; **i negativní výsledek** může znamenat úspěch.

Onomastickým pracím se někdy vytýkává, že jsou „šité na jedno kopyto", že „jsou na jedno brdo". **Kritika** bývá oprávněná, převládne-li mechanické **naplňování schémat** sebraným materiálem bez důkladné analýzy, komparace a následné syntézy.

4. Podívejme se nyní na vybíraná témata a na jejich specifika:

Studenti si s oblibou volí výzkumy ve školách a v rodinách, zaměřené na užívání přezdívek, hypokoristik a na volbu rodných jmen.

Tak u **přezdívek** zjišťují kromě jejich motivace a obliby i proces pojmenovávání, zvolené slovotvorné postupy i důvody, proč se k nim uživatelé uchylují. Možná překvapí vedle očekávaného motivu zastoupení přezdívky z rodného jména, vedle jazykové ekonomie a pozlobení nositele také moment potěšit nositele přezdívky. Ověřují postoje uživatelů k vlastním i cizím přezdívkám. Např. učitelé někdy nepřiznají svou přezdívku, i když o ní vědí, ale ani žáci nejsou vždy upřímní, ne vždy je však negativní přezdívka nositelem odmítána.

Zjišťují životnost přezdívek podle věku žáků. U starších je pochopitelně doba života delší, výzkumy se nezávisle na sobě shodují na době přes tři roky. Sledují počet přezdívek jednoho nositele, počet vytvořených přezdívek pro jiné (zjištěno až 15), ale i pro sebe… Náš výzkum vedl i k závěru popírajícímu, že přezdívek ubývá.

Obdobná zkoumání byla zaměřena na **hypokoristika** (mj. šlo i o odlišení hypokoristik a přezdívek). Např. zjištění, že nejčastější formou oslovování jsou právě hypokoristika, ale že jich ubývá s přibývajícím věkem žáků při oslovování učiteli je nasnadě. Jejich užívání (stejně jako rodných jmen) ovlivňuje vztahy mezi učiteli a žáky, avšak nikoli jednoznačně. Jde totiž o zajímavý a relativně složitý psycholingvální problém. Žáci podle toho, zda učitel je nebo jiné žáky oslovuje hypokoristikem, rodným jménem, přezdívkou nebo příjmením usuzují na jeho vztah k nim, na lékárnických váhách tedy „zvažují" vztah učitele k nim. Např. zdrobnělá hypokoristika nejmladší považují za projev náklonnosti učitele, jíž se oni sami netěší, ale žáci nejvyšších ročníků ZŠ už většinou neslyší zdrobněliny svého jména od učitele rádi …).

Zajímavé výsledky přineslo i zkoumání motivace volby **rodných jmen**, srovnávání těchto jmen u čtyř generací v rodinách a zjišťování tendencí včetně změn motivací a přání současných dětí.

Vcelku lze konstatovat, že žáky zajímají procesy pojmenovávání, že o nich přemýšlejí.

I **v pracích toponomastických** a **chrématonymických zjišťují** studenti motivaci pojmenování, dozvídají se, které typy v jisté lokalitě u objektů stejného druhu převažují, jaké jsou **pojmenovávací tendence** a jak posuzují názvy vybraných objektů uživatelé. Např. uveďme zjištění, že

v menších městech se spíše volí pojmenování domácího původu, v Praze pak se konstatují sklony majitelů k cizojazyčným názvům. Přes místní odlišnosti pozitivněji než názvy mnohoslovné uživatelé hodnotí jedno- nebo dvojslovné názvy (především předložková spojení) ubytovacích a restauračních zařízení, názvy volené podle umístění objektů.

5. Onomastické diplomové práce mají **pragmatickou hodnotu**. Výsledky zkoumání bývají poskytovány onomastikům jako materiálové zdroje, ale i městům a podnikům, které byly předmětem výzkumu. Jsou přínosné i pro budoucí učitelskou činnost svých autorů i ostatních, kteří se s nimi seznámí. Absolventovi s výzkumnou **zkušeností** onomastickou by **v praxi** nemělo činit potíže vést onomasticky orientované projekty či obdobné aktivity svých žáků.

6. Uveďme ze zkušenosti, jak jsme postupovali.

S Karlem Olivou starším jsme od prvních let Olympiády v českém jazyce volili onomastická témata, ta jsme popsali v *Hrátkách s češtinou* (Čechová a Oliva, 1. vydání 1993, i ve vydáních dalších). Jednotliví diplomanti využili podnětů z nich i ve svých diplomových pracích (např. *Vymysli přezdívku pro ...*).

Svou zkušenost s vedením projektů na gymnáziu zahrnující i hlediska onomastická jsem popsala v *Komunikační a slohové výchově* (1998). Vtělila jsem ji i do 3. dílu poslední řady středoškolských učebnic *Český jazyk* (Čechová a kol., 1–4, 2000 až 2003; 2009 až 2014), a to do oddílu *Pojmenování a slovo*, kap. *Vlastní jména v komunikaci*, obsahující jména osobní, zeměpisná, jména podniků a výrobků i s náměty pro projekty. Instrukce k ní najde učitel v *Metodické příručce* (3. díl).

Učitel může pracovat i se soustavným výukovým materiálem *Onomastika I*, zpracovaným M. Domalípovou a J. Fořtovou (vznikl za přispění EU a Středočeského kraje, 2009, dostupný na internetu), ten na naši učebnici odkazuje a navazuje na ni.

Má-li tedy učitel touhu a chuť zabývat se zajímavými zákoutími proprií a provázet jimi své žáky, má k dispozici nejen bohatou onomastickou literaturu, ale i onomastickodidaktickou.

7. Jako dodatek uvádím **témata diplomových prací**, jež jsem vedla na FF UK a na UJEP:
Přezdívky u dětí a mládeže z hlediska sociolingvistického a psycholingvistického
Přezdívky a jejich fungování ve vymezené sociální skupině
Výběr a fungování rodných jmen (výzkum na vzorku pražské mládeže)
Hypokoristika a jejich fungování ve vymezené sociální skupině
Názvy restauračních a ubytovacích zařízení ve vybraných lokalitách (srovnávací studie) – Děčínsko a Českolipsko; dtto v Praze 3 a 4, na Ústecku a Teplicku
Vývoj názvosloví ulic v Trutnově od r. 1900

K nim lze volně přičlenit i doktorskou disertaci, na jejímž vedení jsem se podílela s onomastikem R. Šrámkem a s J. Oliveriem, egyptologem: *Konfrontace vlastních jmen osobních v češtině a arabštině.*

8. Závěr

Na dokladech z vyučování na všech stupních škol, od 1. stupně základní školy až po vysokou, a na jejich analýze jsme prokázali užitečnost a přitažlivost onomastických témat ve vyučování na

nižších stupních i ve vysokoškolském studiu. Zároveň jsme poukázali na nedocenění této tematiky v učebních programech všech typů a stupňů školy. Předpokládali bychom, že v budoucnu by mělo dojít k docenění této tematiky a k jejímu řádnému začlenění do výuky.

Výběrová literatura (další uvedena přímo v textu):

Čechová, Marie: *Řeč o řeči.* Praha: Academia, 2012.
Čechová, Marie: *Život s češtinou. Češka ¬ češtinářka ¬ Čechová.* Praha: Academia, 2017.
Louženská, Alena – Dršatová, Jitka: *Čeština od lesa.* Úvaly: Albra, 1997.

Spôsoby tvorenia pomenovaní a lexikálna motivácia

Ways of coining new naming units and a theory of lexical motivation

Martin Ološtiak – Lucia Gianitsová-Ološtiaková
Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta,
Prešovská univerzita v Prešove

Abstract: The paper analyses the ways of coining new naming units on the basis of a theory of lexical motivation. Particularly, the following types of lexical motivation (having nomination function) are dealt with: phonic (sound) motivation, semantic motivation, word-formation motivation, morphological motivation, syntactic motivation, interlingual (cross-linguistic) motivation, abbreviation motivation. It is important to underline that the afore-mentioned types of motivation can co-operate in different ways. The attention is also paid to temporal motivation which is connected with neologisms. The analysis is carried out on a database containing more than 8 000 new lexical units in the Slovak language.

Abstrakt: Príspevok analyzuje spôsoby tvorenia pomenovaní s využitím teórie lexikálnej motivácie. V centre pozornosti stojí temporálna motivácia ako motivačný typ, ktorým sa vyznačujú časovo príznakové lexémy (medzi ne patria aj neologizmy). Analýza využíva neologickú databázu aktuálne pozostávajúcu z vyše 5 000 jednotiek v slovenčine. Na základe tejto metodológie sa vyčleňujú nominačné spôsoby, ktorým zodpovedajú tieto typy motivácie: slovotvorná motivácia, morfologická motivácia, sémantická motivácia, syntaktická motivácia, interlingválna motivácia, abreviačná motivácia, fónická motivácia. Okrem toho uvedené typy motivácie môžu pri tvorení nových pomenovaní rozličným spôsobom spolupracovať.

Key words: new naming units, lexical motivation, temporal motivation, nomination function, motivational relations

Kľúčové slová: neologizmy, lexikálna motivácia, temporálna motivácia, nominačná funkcia, motivačná relačnosť

1. Úvodné poznámky

V súčasnosti sa každé moderné jazykové spoločenstvo stretáva s množstvom nových podnetov, preto je potrebné vytvárať nové lexémy, prípadne modifikovať či dopĺňať významy už existujúcich lexém, ktoré by tieto potreby uspokojili. Vznik nového pomenovania je podmienený potrebou komunikantov vyjadriť nový obsah (Savić 1990, s. 8), resp. vyjadriť existujúci obsah iným spôsobom. Technické inovácie, médiá, publicistika, životný štýl sú len niektoré z oblastí, v ktorých

dochádza k permanentnému obohacovaniu lexiky. Podnety z mimojazykových oblastí teda vytvárajú v jazyku tlak na tvorbu celkom nových lexém alebo na ich základe dochádza k modifikácii už existujúcich lexém, keď sa k už známym významom existujúcich lexém pridávajú nové významy. V oboch spomínaných prípadoch dochádza k procesu tzv. neologizácie lexiky, teda k vytváraniu nových jednotiek (neologizmov) v lexikálnom systéme.

Jednou z dôležitých úloh lingvistiky je systematická práca v oblasti neologickej lexiky príslušného jazyka, ktorá spočíva jednak v zaznamenávaní neologických pomenovaní, ako aj v následnej viacaspektovej analýze tejto časti lexikálnej zásoby. Takáto práca má význam nielen pre samotnú jazykovedu, ale aj širšie, pretože lexika najbezprostrednejšie odráža pohyby v mimojazykovej skutočnosti, a stáva sa tak „svedkom" faktov a udalostí, ktoré v súčasnosti prebiehajú takpovediac „pred našimi očami" a ktoré sa prostredníctvom jazyka „konzervujú" (porov. akumulačnú funkciu jazyka).

V kontexte neológie má nezastupiteľné postavenie lexikografické spracovanie neologickej lexiky. V slovakistike doteraz takéto lexikografické dielo absentuje. Z tohto dôvodu začal od roku 2012 vznikať (zatiaľ vo forme záverečných prác na Inštitúte slovakistiky a mediálnych štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove) *Slovník slovenských neologizmov* (ďalej aj SSNe), ktorého cieľom je ponúknuť ucelenejší pohľad na neologizmy v slovenskom jazyku a zároveň byť podkladom pre ďalší výskum neologickej lexiky. Práca na budovaní slovníka sa realizuje v troch etapách:

1. Na základe českej databázy neologizmov uverejnenej v dvoch zväzkoch slovníka *Nová slova v češtině* (Martincová et al. 1998, 2004) skúmame prítomnosť ekvivalentných neologizmov v slovenskom jazyku v databáze *Slovenského národného korpusu*, v korpuse *Aranea* a na internete. Pre potreby slovníka a ďalšieho výskumu za neologické považujeme lexikálne jednotky, ktoré sa v slovenskej lexike objavili po roku 1989 (porov. zdôvodnenie v Gianitsová-Ološtiaková – Ološtiak – Rešovská 2015, s. 832). Na základe nášho prieskumu formou bakalárskych prác sa nám do júna 2017 podarilo zostaviť základný heslár pozostávajúci z približne 8 000 neologických lexií,[21] ku ktorým by malo v nasledujúcom akademickom roku pribudnúť ďalších približne 2 000.[22]
2. V druhej etape sme po overení výskytu neologizmov v slovenských písaných textoch analyzovali prvých 1200 prostredníctvom teórie lexikálnej motivácie (ďalej TLM; porov. časť 2[23]), najmä z pohľadu spolupráce nominačných motivácií pri vzniku neologických lexií (Černická 2015; Faltinová 2015; Rešovská 2015b; Rešovská 2016; Rešovská 2017; Gianitsová-Ološtiaková – Rešovská, rukopis). Zároveň na základe týchto analýz a pomocou rekonštrukcie slovotvorných hniezd nových lexikálnych jednotiek dopĺňame chýbajúce slovotvorne motivované lexémy, čím sme pilotný súbor rozšírili na 1 800 lexií (porov. aj Gianitsová-Ološtiaková – Ološtiak – Rešovská 2015).
3. V súčasnom období sa študenti pracujúci na bakalárskych aj diplomových prácach zameriavajú na lexikálnomotivačnú analýzu zvyšnej časti heslára získaného v prvej fáze. Výsledky výskumu,

[21] Za základnú jednotku v pracovnej fáze prípravy slovníka považujeme lexiu, pretože ide o elementárnu jednotku na úrovni pomenovania, spojenie jednej formy s jedným obsahom. Práve lexia je nositeľom lexikálnych motivácií, a teda určovanie motivačných typov sa musí viazať primárne na ňu, nie na lexému ako celok (porov. Ološtiak 2011, s. 26–27).

[22] Podrobnejšie o príprave SSNe v tejto fáze porov. Rešovská (2015a, s. 336–344) a Gianitsová-Ološtiaková – Rešovská (2017).

[23] Autorský tím pracuje aj s najnovšími výskumami v rámci TLM obsiahnutými v prácach žiakov J. Furdíka (najmä Liptáková 2000; Ološtiak 2011, 2015a, 2015b; Vužňáková 2012; Ološtiak – Ivanová 2013; Gavurová 2013 a i.), ktoré rozpracúvajú jednotlivé typy motivácií.

ako aj elektronický slovník slovenských neologizmov, by mali byť verejnosti dostupné v roku 2020, pričom pôjde o slovník poskytujúci bežné lexikografické údaje, ale aj rozšírenú časť pre odbornú verejnosť (porov. Gianitsová-Ološtiaková – Rešovská 2017).

Práca na neologickom slovníku so sebou nevyhnutne prináša aj okruh otázok súvisiacich s problematikou vzniku nových lexikálnych jednotiek, resp. nových pomenovaní. Táto otázka stojí v centre predloženého príspevku. Konkrétne sa zameriavame na: a) objasnenie metodologických východísk pri riešení tohto problému; b) typológiu nominačných procesov (tradične sa uvažuje o spôsoboch obohacovania lexiky).

2. Metodologické východiská

Metodologickým východiskom je teória lexikálnej motivácie (ďalej aj TLM), ktorej autorom je J. Furdík (2008). Na TLM ďalej nadväzujú jeho žiaci, najmä M. Ološtiak (monograficky 2011 a vo viacerých ďalších prácach) a niektorí ďalší.

Východiskovým bodom motivatologického uvažovania J. Furdíka je spochybnenie Saussurovho konceptu o všeobecnej platnosti princípu arbitrárnosti jazykového znaku. Cieľom J. Furdíka bolo celostné, na jednotnej koncepcii založené videnie slovnej zásoby a archimedovským „pevným bodom" v tomto snažení sa mu stal pojem lexikálnej motivácie. Autor považuje lexikálnu motiváciu za zdôvodnenie existencie a hodnoty každej lexikálnej jednotky v langue aj v parole, pričom viacaspektovosť, lepšie povedané multištruktúrnosť a mnohodimenzionálnosť lexikálneho bloku sa vystihuje prostredníctvom motivačnej typológie. Neexistuje len jeden, ale viacero typov lexikálnej motivácie, ktoré sú hierarchicky usporiadané, pričom každý typ lexikálnej motivácie je typom sui generis (to sa odráža aj v spôsoboch tvorenia nových lexém; porov. ďalej).

Lexéma je neizolovaná jednotka, pri jej skúmaní sa preferuje onomaziologický prístup, ktorý odráža prirodzený smer semiózy. Lexikálna motivácia poskytuje jednak možnosť odpovedať na otázku **Prečo sa lexéma X volá tak?**, jednak tu ide o vlastnosť ako sieť vzťahov medzi lexikálnymi jednotkami (podrobnejšie a súhrnne porov. Furdík, 2008, predovšetkým s. 27–33). Na rozdiel od tradičného saussurovského chápania arbitrárnosti ako univerzálneho princípu vo výstavbe jazykového znaku sa teda podčiarkuje všeobecná platnosť motivovanosti jazykového znaku: „Nie arbitrárnosť, ale motivovanosť jazykového znaku je absolútna. Arbitrárnosť platí len pre izolovanú jazykovú jednotku, aj to len z pohľadu od formy k obsahu" (Furdík, 2008, s. 31–32).

Vychádza pritom z úvah J. Dolníka o paradigmatickej motivácii (Dolník, 1985, 1990, 2003): „Motiváciou slova sa rozumie nepriamy alebo priamy kauzálny vzťah medzi jeho formálnou (výrazovou, materiálnou, zvukovou) a významovou (ideálnou) zložkou, ktorý je podmienený vzťahom slova k paradigmaticky súvzťažným slovám daného jazyka." (Dolník 1990, s. 149; 2003, s. 123). Tým sa vlastne nepriamo odkazuje aj na trierovskú teóriu lexikálneho poľa (Zeichenfeldtheorie). Ako vidno, u J. Dolníka sa pojem motivácie rozširuje, nejde len o klasické chápanie priameho kauzálneho vzťahu medzi formou a obsahom, ale motiváciu hľadá aj v nepriamych vzťahoch lexémy, ktoré sú podmienené vzťahom medzi paradigmaticky súvzťažnými slovami (synonymami, antonymami, homonymami ap.); porov. schému 1, kde sú schematicky naznačené vzťahy lexémy *ruka* k vybratým paradigmaticky súvzťažným pomenovaniam.

Schéma 1. Relačnosť lexikálnej jednotky *ruka*

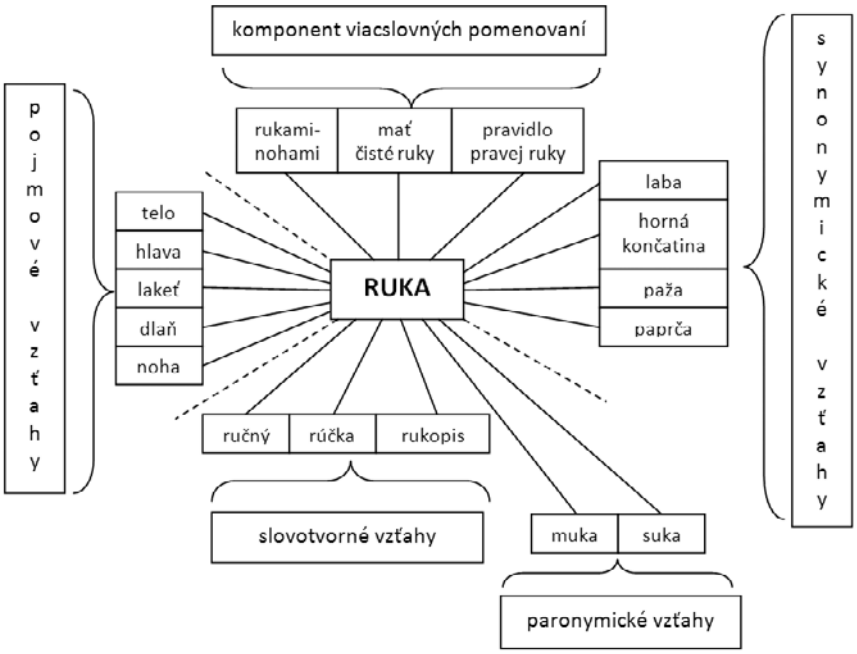

Pre lexému je teda typická relačnosť, ktorá sa však neprejavuje len v rámci jazyka medzi paradigmaticky súvzťažnými pomenovaniami, ale aj inak. V zásade možno vymedziť štyri typy vzťahov: **interlexematický vzťah** (vzťah na úrovni lexéma – lexéma; porov. vyššie); **intralexematický** vzťah (vzťah na úrovni lexia – lexia, t. j. medzi lexiami v rámci lexémy); **extralexematický** vzťah (vzťah lexémy k mimojazykovým entitám, napr. čas, priestor, societa, emócie); **paralexematický** vzťah (vzťahy lexémy k denotátu, ktorý označuje); porov. schému 2.

Schéma 2. Typy relačnosti lexikálnych jednotiek

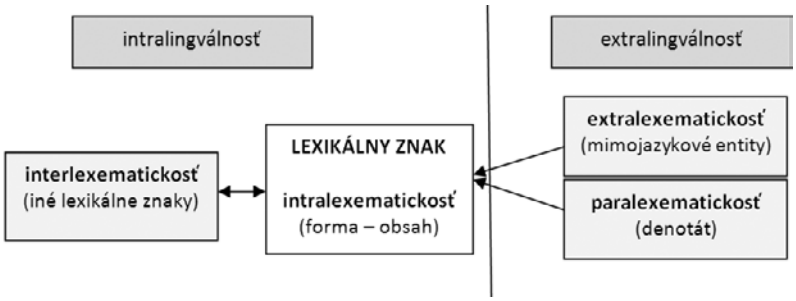

Uvedená rôznorodosť vzťahov, do ktorých lexikálne jednotky vstupujú, resp. môžu vstupovať, viedla J. Furdíka k vypracovaniu typológie, v rámci ktorej počíta so 17 typmi lexikálnej motivácie:

fónická (zvuková), sémantická, morfologická, slovotvorná, syntaktická, akceptačná (interlingválna), abreviačná, frazeologická, onymická, expresívna, stratifikačná (registrová), terminologická, sociolektická, teritoriálna, temporálna, individualizačná motivácia (Furdík 2008; Ološtiak 2011). Poznámky k terminológii, hierarchii a vzťahom medzi jednotlivými motivačnými typmi pozri v práci Ološtiak 2011, s. 27–52.

V ďalšom texte si budeme všímať tie typy, ktoré sa podieľajú na fyzickom utváraní lexém, resp. lexií, teda stoja v pozadí obohacovania lexiky. Týmto typom pripisujeme nominačnú funkciu.

3. Spôsoby obohacovania lexiky

3.1 Stručný prehľad názorov

K spôsobom obohacovania lexiky jednotliví autori pristupujú rozličným spôsobom. Na dokreslenie tohto faktu ponúkame stručný prehľad názorov na túto problematiku (bez podrobnejšieho komentára). J. Horecký (1959, s. 68) poznamenáva, že nové pomenovania v slovenčine vznikajú tvorením nových slov (odvodzovaním, skladaním), preberaním z cudzích jazykov, prenášaním významu a spájaním slov do združených pomenovaní. M. Dokulil (1962, s. 19 n.) uvažuje o preberaní hotových pomenovaní z cudzích jazykov, sémantickom tvorení, tvorení viacslovných (združených) pomenovaní a tvorení slov (deriváciou, kompozíciou). Osobitne spomína zvláštne spôsoby tvorenia slov (obvykle sa týkajú len formy) – mechanické krátenie a skracovanie. J. Filipec (Filipec – Čermák 1985, s. 101) klasifikuje spôsoby tvorenia pomenovaní viacstupňovo. Na najvyššej úrovni rozlišuje medzi medzijazykovým (preberanie) a vnútrojazykovým tvorením. Vnútrojazykové tvorenie člení na spájanie slov do viacslovných pomenovaní a slovné tvorenie (t.j. tvorenie jednoslovných pomenovaní). Slovné tvorenie sa člení na semaziologicko-onomaziologickú deriváciu (sémantické tvorenie) a tvorenie slov. Tvorenie slov člení na tvorenie s využitím rovnakej lexikálnej formy a so zmenou lexikálnej formy. Pri tvorení so zmenou lexikálnej formy sa rozoznáva tvorenie so zmenou významu (odvodeniny a väčšinou aj zloženiny) a tvorenie bez zmeny významu (varianty, skratky, univerbizácia). J. Furdík (2004, s. 64) na začiatku kapitoly o slovotvorných spôsoboch a postupoch ponúka takýto prístup: spôsob obohacovania lexikálnej zásoby (každý proces, ktorého výsledkom je nové pomenovanie – preberanie slov, frazeologizácia, lexikalizácia gramatických tvarov a i.); spôsob tvorenia pomenovaní (každý proces, ktorého výsledkom je slovotvorne alebo syntakticky motivované pomenovanie); slovotvorný spôsob (proces, ktorého výsledkom je slovotvorne motivované slovo – derivát alebo kompozitum); slovotvorný proces (konkrétne utvorenie pomenovania v rámci derivácie alebo kompozície; napr. prefixácia, sufixácia a i. v rámci derivácie, juxtapozícia, vlastná kompozícia v rámci kompozície).

J. Dolník (2003, s. 155 – 168) rozlišuje tieto nominačné procesy: 1) tvorenie (vytvorenie novej lexémy s novým významom): a) tvorenie slov (s bližším vyčlenením derivácie, kompozície a kombinácie derivácie a kompozície); b) tvorenie viacslovných (združených) pomenovaní; 2) pretváranie (vytvorenie novej lexikálnej formy bez vyjadrenia nového významu): a) derivačné pretváranie (*loviť – lov, rýchly – rýchlosť*); b) expanzia a multiverbizácia (*súhlasiť – dať súhlas*); c) redukcia (*hod oštepom – oštep, doktor – dr.*); 3) preberanie z cudzích jazykov.

O. Martincovej (1983) síce primárne nejde o systemizáciu spôsobov tvorenia pomenovaní, ale keďže v rámci analýzy neologizmov sa tejto otázke de facto nedá vyhnúť, aj triedenie neo-

logizmov je istým odrazom spôsobov tvorenia lexikálnych jednotiek vo všeobecnosti. Autorka neologický materiál podľa utvorenia (z genetického hľadiska) člení takto: preberanie jednotiek z iných jazykov, tvorenie pomocou slovotvornej motivácie, tvorenie viacslovných pomenovaní, tvorenie významov, tvorenie skratiek.

V angličtine sa tradične vymedzujú tieto slovotvorné procesy: skladanie (compounding), odvodzovanie (derivation), konverzia (conversion), spätné tvorenie (back-formation), lexikálne kríženie (blending), skracovanie, príp. umelé tvorenie, reduplikácia (rozliční autori s rozličnými konkretizáciami; napr. Marchand 1969; Bauer 1983; Štekauer 2000; najnovšie 1. zv. viaczväzkového kompendia Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe (eds. Müller et al. 2015).

3.2 Lexikálna motivácia a spôsoby tvorenia pomenovaní

Ako sme už spomenuli, s využitím metodológie TLM možno charakterizovať aj jednotlivé typy nominácie, t. j. spôsoby tvorenia pomenovaní.

Možno uvažovať o dvoch základných nominačných makrotypoch. Frekvenčne a funkčne obmedzeným a príznakovým je spôsob, keď sa denotát pomenúva imitačne, uvažujeme tu o jazykovej imitácii (3.2.1). Frekvenčne, funkčne a distribučne dominantným je spôsob, pri ktorom nové pomenovania vznikajú na základe už existujúcich pomenovaní, preto uvažujeme o vlastnej jazykovej nominácii (3.2.2).

3.2.1 Jazyková imitácia

Jazyková imitácia sa vzťahuje na fónickú (zvukovú) motiváciu. S využitím segmentálnych fónických prvkov a ich rozličných kombinácií sa prejavuje snaha imitovať denotáty – najčastejšie zvuky mimojazykovej reality. Tým vznikajú onomatopoje, napr. *čľup, búú, méé*. O snahe hovoríme preto, lebo segmentálny systém jazyka je „nedokonalý". Artikulované fonémy a ich kombinácie nie sú „jazykovými nahrávkami" neartikulovaných zvukov, ale napodobneninami, imitáciami, ktoré sú reštrikčne determinované fónickým systémom daného jazyka a fyziologickými danosťami človeka. Kauzálna spätosť medzi mimojazykovým zvukom a jeho formálnym stvárnením teda nie je ani pri onomatopojach priama. Preto aj medzi onomatopojami badať v jednotlivých jazykoch isté rozdiely: napr. slovenské *kikirikí*, francúzske *cocorico*, anglické *cock-a-doodle-do* [*kokədúdldú*], holandské *kukeleku*, japonské *kokekokkoo* atď. Z uvedeného príkladu vidieť, že zvuk kohúta sa vo všetkých prípadoch stvárňuje jednak prostredníctvom toho, čo by sme mohli nazvať imitačná dominanta, univerzália (opakovanie konsonantu *k*), a jednak imitačnej premennej (použitie rôznych vokalických timbrov).

Disproporcia medzi neartikulovaným zvukom mimojazykovej reality a artikulovanosťou jazyka sa prejavuje aj v existencii variantov, ktoré sú dôkazom istej „bezradnosti" používateľov jazyka jednoznačne (prostredníctvom jednej lexémy a jednej formy) sa s touto disproporciou vyrovnať, napr. v slovenčine *ha-ha, cha-cha, hi-hi, chi-chi, he-he, che-che, ho-ho, cho-cho*.

3.2.2 Jazyková nominácia

Vo väčšine prípadov motivantom je jazyková jednotka, preto uvažujeme o jazykovej motivácii, resp. o jazykovo-motivačnom tvorení (motivantom môže byť jednoslovná aj viacslovná lexéma,

voľná syntagma, význam). Jazykovomotivačné tvorenie sa môže uskutočňovať z domácich zdrojov (intralingválne), ako aj z cudzojazyčných zdrojov (interlingválne), ďalej podľa stupňa komplexnosti možno rozlíšiť tvorenie nových významov a tvorenie nových lexií.

a) Intralingválna nominácia
aa) Intralexematická nominácia
aaa) Sémantická motivácia

Intralexematická nominácia sa týka sémantickej motivácie (ďalej aj SémM), ktorej podstatou je tvorenie nových semém v rámci existujúcich lexikálnych jednotiek, čím vzniká alebo narastá polysémia: *dirigovať* „viesť hud. teleso pri interpretácii" (*V Slovenskom národnom divadle dostal skvelú príležitosť dirigovať v balete.*) → „riadiť, viesť" (*Kapitán futbalistov dobre dirigoval hru svojho mužstva.*), *hit* „populárna pieseň" (*Kapela na koncerte zahrala všetky svoje najväčšie hity.*) → „niečo populárne" (*módny hit*), *kúrenie* „keď sa kúri" (pomenovanie deja: *Radosť z kúrenia pevným palivom je po sezóne dvojnásobná.*) → „vykurovacia sústava" (*rekonštrukcia elektroinštalácie a kúrenia*), *kuchynský* „týkajúci sa kuchyne" (*kuchynský nábytok*) → „jednoduchý, podradný" (*kuchynská angličtina*), *extáza* „mimoriadne citové vzrušenie" (*Na nič nemyslela, telo sa jej vzpínalo v blaženej extáze.*) → „druh drogy" (*Oproti heroínu, aplikovanému injekciou do žily, stačí totiž tabletku extázy prosto prehltnúť.*).

Nový význam môže vzniknúť aj špecifickým spôsobom – sémantickou univerbizáciou. Tento proces možno prostredníctvom TLM charakterizovať ako syntaktickú demotiváciu (zánik syntaktickej motivácie, t. j. zjednoslovnenie) a nadobudnutie sémantickej motivácie, napr. *dcérsky podnik* → *dcéra* „dcérsky podnik".

ab) Interlexematická nominácia
Interlexematická nominácia sa prejavuje medzi lexémami a môže sa realizovať ako slovotvorná motivácia, morfologická motivácia, syntaktická motivácia, abreviačná motivácia a v špecifických prípadoch aj ako sémantická motivácia.

aba) Slovotvorná motivácia
Slovotvorná motivácia (ďalej aj SM) sa týka tvorenia jednoslovných pomenovaní z iných pomenovaní na základe zmeny morfematickej štruktúry. V slovanských jazykoch je to dominantný nominačný spôsob, čomu zodpovedá aj pozornosť, ktorá sa v slavistike tejto problematike venuje. Pri nominácii neologizmov sa uplatňujú oba slovotvorné spôsoby (derivácia, kompozícia) a v rámci nich všetky slovotvorné postupy. Uvádzame niekoľko ilustračných príkladov.

Derivačné postupy: prefixácia (***do**-privatizovať, **medzi**-sklad*), sufixácia (*daniar-**ka**, databáz-**ový**, býval-**ka**, dovozov-**ovo*** – zreteľové adverbium), transflexia (*etnokrat-**R**, dan-**iť***), reflexivizácia (*deklarovať **sa**, anglizovať **sa***), konfixácia (v skúmanom súbore sa nachádza zatiaľ len prefixálno-sufixálna kombinácia: ***bez**-domov-**ec**, **anti**-reform-**ný**, **de**-tabu-**izovať***).

Kompozičné postupy: juxtapozícia (*extra-liga*), pravá (čistá) kompozícia (*mal-o-bankovníctvo, muzik-o-terapia; apart-hotel, bio-farma, demo-verzia*), derivačná kompozícia (*diaľk-o-plav-ec, minul-o-režim-ový, multi-generač-ný*).

Osobitnú skupinu predstavujú slovotvorne polomotivované jednotky s prevzatými radixoidmi (jeden z komponentov v slovenčine nefunguje ako samostatná lexéma; porov. Ološtiak – Gianitsová-Ološtiaková, 2015, s. 299), napr. **aero* (gr. âero) + *show* → *aero-show*, **beach* (angl. beach) + *volejbal* → *beach-volejbal*, **ergo* (gr. ergon) + *terapia* → *erg-o-terapia*, *dojem* + **lógia* (gr. -logiâ) → *dojm-o-lógia*.

SM sa taktiež podieľa na dominantnom univerbizačnom podtype – slovotvornej univerbizácii, napr. *mimovládna organizácia* → *mimovlád-**ka**, elastické nohavice* → *elasť-**áky.***

Výrazné je postavenie SM pri adaptácii a integrácii prevzatých lexém, čím sa prejavuje spolupráca slovotvornej a interlingválnej motivácie (porov. aj ďalej), napr. v podobe flektivizácie (*draft-**ovať***), kombinácie prevzatých slovotvorných prostriedkov (***ex**-miss, deal-**er**, depil-**átor**, edit-**or**, manaž-**ér***), kombinácie domácich a prevzatých slovotvorných prostriedkov (***asertívn**-osť, **bootova**-nie, **debut**-ový, **entr**-ovať*; ***mikr**-o-tunel, **mon**-o-divadlo, dvoj-**klik**, **elektro**-nôž*).

abb) Morfologická motivácia

Podstatou morfologickej motivácie (ďalej aj MM) je utvorenie pomenovania na základe prostej zmeny slovného druhu (konverzia) bez zmeny formy (porov. napr. Mluvnice češtiny 1, 1986, s. 487–507),[24] napr. *medializovaná (kauza)* (ver. → adj.), *draftovaný* (ver. → sub.), *dozorujúci, drogujúci, e-mailujúci* (ver. → adj. → sub.).

Slovnodruhové prechody sa môžu uskutočňovať aj pri prevzatých jednotkách, čím sa prejavuje kooperácia MM a interlingválnej motivácie, napr. ***last minute** dovolenka* (sub. → adj.), *nahrať **demo*** (adj. → sub.).

Podobne ako pri sémantickej a slovotvornej motivácii aj morfologická motivácia sa podieľa na jednom univerbizačnom type, ktorý sa tradične nazýva eliptická univerbizácia, napr. *polnočná omša* → *polnočná*, *tajný agent* → *tajný*.

abc) Syntaktická motivácia

Pri syntaktickej motivácii vznikajú viacslovné pomenovania, t. j. také jednotky, ktorých komponenty sú na seba naviazané na základe morfosyntaktických princípov a sú zároveň lexikalizované. Môže ísť o tvorenie nefrazeologických viacslovných pomenovaní (*integrovaná doprava, extrémne lyžovanie, kupónová privatizácia, počítačová kriminalita, ľahká droga*), ako aj frazeologických viacslovných pomenovaní (*byť mimo misu, dostať sa do hľadáčika niekoho*; *Sedím na konári a je mi dobre.*; *Díky, Broňa.*; *Na Slovensku je to tak.*; *O tom potom.*).

abd) Sémantická motivácia

V predchádzajúcej časti sme uviedli, že podstatou SémM je tvorenie nových významov v rámci jednej lexémy (intralexematická nominácia). SémM sa však môže prejavovať aj interlexematicky, a to spôsobom, ktorý J. Dolník (2007) označil ako ambisémiu. Ambisémia sa uskutočňuje viacerými spôsobmi, z ktorých na tomto mieste spomenieme dva: 1) sémantická a funkčná transpozícia pri tvorení viacslovných pomenovaní, keď sa podkladová syntaktická konštrukcia lexikalizuje (dochádza k posunu významu a funkcie): napr. *francúzske* + *zemiaky* → *francúzske*

[24] K inému chápaniu termínu konverzia v zmysle zmeny tvaroslovnej charakteristiky porov. heslo konverze (autorka Z. Rusínová) v Novom encyklopedickom slovníku češtiny.

zemiaky, *hádzať + hrach + na + stenu → hádzať hrach na stenu*; 2) sémantická a funkčná transpozícia pri apelativizácii (*Judáš → judáš*) a proprializácii (*mlynár → Mlynár*), keď sa mení význam bez zmeny formy, ale zároveň vzniká nová lexéma.

abe) Abreviačná motivácia

Abreviačne motivované sú skratky (napr. *a. s., DIK/dik, DPH*), ktoré považujeme za plnohodnotné, hoci príznakové lexikálne jednotky (Ološtiak 2011, s. 232–234; porov. aj Gavurová 2013). Abreviačná motivácia pri nominácii prirodzeným spôsobom spolupracuje s ďalšími motivačnými typmi, so slovotvornou motiváciou (napr. flektivizácia skratiek – *esero-čka, DPH-čka, el-ko, em-ko, es-ko*), s interlingválnou motiváciou (preberanie cudzojazyčných skratiek (napr. *VIP, ABS*), so slovotvornou a interlingválnou motiváciou súčasne (abreviačná redukcia slovotvorných komponentov, napr. *e(lectronic) banking – e-banking, eko(logická) stavba – ekostavba*), s onymickou motiváciou (skracovanie proprií, napr. *Verejnosť proti násiliu → VPN*, *Občianske fórum → OF*).

Abreviačne sa tvoria aj univerbáty typu *geneticky modifikovaný organizmus → GMO*, *informačné technológie → IT*. Ako univerbáty chápeme aj uvedené onymické skratky typu *VPN, OF*.

abf) Špecifickosť paradigmatickej motivácie

Paradigmatická motivácia sama osebe nemá nominačnú funkciu. To znamená, že len na jej základe novú lexému fyzicky utvoriť nemožno. Možno však uvažovať o podpornej nominačnej funkcii; porov. napr. expresívum *komanč* vo význame „komunista" (homonymický vzťah k propriu *Komanč* a čiastočne paronymický vzťah a zároveň synonymický vzťah k lexéme *komunista*), frazeologické aktualizácie *Darovanému koňaku na hviezdičky nehľaď* (uzuálna podoba je *Darovanému koňovi na zuby nepozeraj.*; paronymický vzťah medzi komponentmi *kôň* a *koňak*) či *googlovať ihlu v kope sena, dole kalap, Dunčo bude zakopaný v tom, že…* (synonymickosť, resp. hyponymickosť a hyperonymickosť medzi ustálenými a aktualizovanými komponentmi: *hľadať – googlovať, klobúk – kalap, pes – Dunčo*); expresívum a sociolektizmus *SMEtiar* „novinár píšuci pre denník SME" (vzťah homonymie, presnejšie homofónie s lexémou *smetiar* „kto vozí smeti"). Vo všetkých uvedených prípadoch sa prejavujú lexikálnoparadigmatcké vzťahy (homonymia, paronymia, synonymia, pojmové vzťahy) pri lexikálnej selekcii, keď sa používateľ jazyka rozhoduje, akú formu vyberie na pomenovanie istého (nie nevyhnutne nového) obsahu.

b) Interlingválna nominácia – interlingválna motivácia

Interlingválna motivácia (ďalej aj IM) sa vzťahuje na preberanie lexém z cudzích jazykov, napr. *bingo, blackjack, background, cash, bluetooth, default, homebanking, e-banking, m-banking, shareware, freeware, skener, browser, spam, shop, shopping centrum, call centrum, sitkom, daily, inzin, fanzin, face-lifting, peeling, minela, müsli*. K spolupráci IM s ostatnými motivačnými typmi porov. iné časti tohto príspevku.

3.3. Nominačný rad

V rámci slovotvornej motivácie sa vyčleňuje slovotvorný rad ako druh rovnakokoreňového slovotvorného útvaru, ktorý je vyjadrením rekurzívnosti: motivát sa stáva motivantom, pričom sa tento vzťah môže viacnásobne opakovať (Furdík 2004, s. 73–74): napr. *slnko → slnečný → slnečno, písať → zapísať → zápis → zápisový*. Rekurzívnosť sa netýka len slovotvornej motivácie, ale všet-

kých motivačných a nominačných typov, preto možno uvažovať všeobecnejšie o nominačnom rade, nominačnom motivante (východiskovom prvku) a nominačnom motiváte (prvku od neho odvodenom[25]).

Prostredníctvom analýzy nominačného radu odhaľujeme nominačnú „históriu“ lexémy v danom jazyku. Nejde teda o čistú etymologickú analýzu, pretože v tomto prístupe sa reflektuje prirodzené jazykové vedomie používateľov jazyka viazané na daný národný jazyk. Na ilustráciu uvedieme lexikálnu jednotku, sociolektizmus *ajťáčka*.

Ide o slangové slovotvorne motivované feminatívum, sufixálny derivát odvodený od substantíva *ajťák* s významom „odborník v informačných technológiách“. Lexéma *ajťák* je taktiež slovotvorne motivovaný sufixálny derivát odvodený od skratky *IT*, ktorá bola utvorená abreviačnou univerbizáciou z viacslovného pomenovania *informačné technológie* (prebehla syntaktická demotivácia a zároveň nadobudnutie abreviačnej motivácie). Lexému *IT* možno tiež vnímať aj ako interlingválne motivovanú prevzatú skratku priamo z angličtiny (angl. *IT* [aj-tí]), ktorá ovplyvnila aj výslovnostnú podobu *ajťák* so sprievodnou alternáciou *t/ť*. Keď v analýze tohto nominačného radu pokračujeme ďalej „do minulosti“, môžeme konštatovať, že viacslovné pomenovanie informačné technológie bolo utvorené prostredníctvom syntaktickej motivácie kombináciou tvarov N. pl. *informačné* + *technológie*, pričom komponent *informačné* (N. sg. *informačný*) je slovotvorne motivovaný sufixálny derivát substantíva *informácia*, ktoré je interlingválne motivovaný latinizmus. Komponent *technológie* (N. sg. *technológia*) je interlingválne motivovaný grécizmus (porov. Králik 2015, s. 607). Interlingválna motivovanosť sa u bežného používateľa jazyka uvedomuje len neurčito a zväčša per negationem v zmysle „toto slovo nie je slovenské“, preto sú v schéme 3 interlingválne motivanty z latinčiny a gréčtiny prečiarknuté a uvedené v rámčeku s prerušovanou čiarou (o statuse IM v porovnaní so SM porov. Ološtiak 2011, s. 196–201).

Schéma 3. Nominačný rad lexémy *ajťáčka*

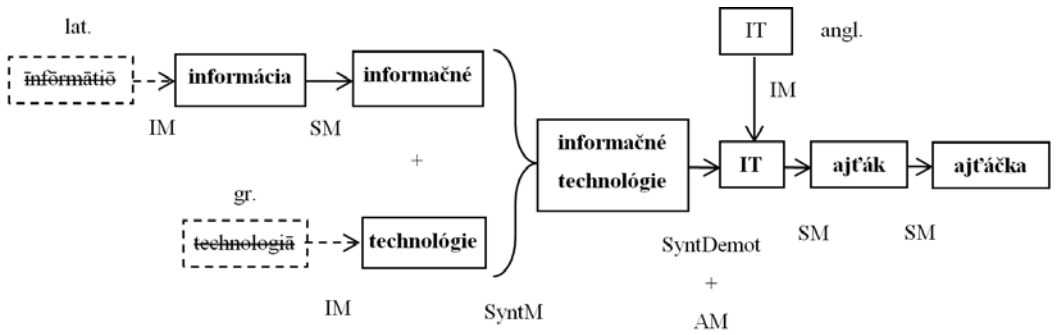

[25] Odvodenom v širokom zmysle slova, nie v zmysle odvodenosti v rámci slovotvornej motivácie.

4. Záver

Ukazuje sa nám, že teória lexikálnej motivácie je pri analýze fungovania lexiky dostatočne univerzálna a konzistentná. Potvrdzuje to aj skutočnosť, že tento teoreticko-metodologický koncept možno efektívne aplikovať aj pri analýze spôsobov tvorenia pomenovaní, procesov, ich statusu, ako aj vzájomných vzťahov (napr. neologizácia, frazeologizácia, proprializácia, apelativizácia), a to pri rešpektovaní dynamických aj statických stránok lexikálnych javov (proces aj výsledok procesu). Do úvahy sa pritom berú intralingválne, interlingválne aj extralingválne (pragmatické) faktory.

Pokiaľ ide o pertraktovanie typov nominácie (spôsobov obohacovania lexiky), možno konštatovať, že nové pomenovania sa fyzicky tvoria prostredníctvom pôsobenia fónickej, sémantickej, slovotvornej, morfologickej, syntaktickej, abreviačnej a interlingválnej motivácie (osobitnú funkciu nominačného regulátora môže v niektorých prípadoch plniť paradigmatická motivácia; v schéme 4 ju vzhľadom na túto špecifiku neuvádzame). Na najvyššej úrovni možno rozlíšiť: 1) jazykovú imitáciu (fónickú motiváciu), podstatou ktorej je jazykové napodobňovanie denotátov – zvukov mimojazykovej reality; 2) jazykovú motiváciu (všetky ostatné typy), podstatou ktorej je tvorenie pomenovaní na základe pomenovaní alebo významov, ktoré už v jazyku existujú. V rámci jazykovej motivácie rozlišujeme intralingválne spôsoby (tvorenie pomenovaní v rámci daného jazyka) a interlingválne spôsoby (preberanie jednotiek z iných jazykov). Pri intralingválnych spôsoboch uvažujeme o intralexematickosti (tvorenie nových významov pomocou sémantickej motivácie) a interlexematickosti (tvorenie pomenovaní od iných pomenovaní pomocou slovotvornej, morfologickej, sémantickej, syntaktickej a abreviačnej motivácie). Všetky vzťahy a úrovne sú znázornené v schéme 4.

Schéma 4. Spôsoby tvorenia pomenovaní podľa TLM

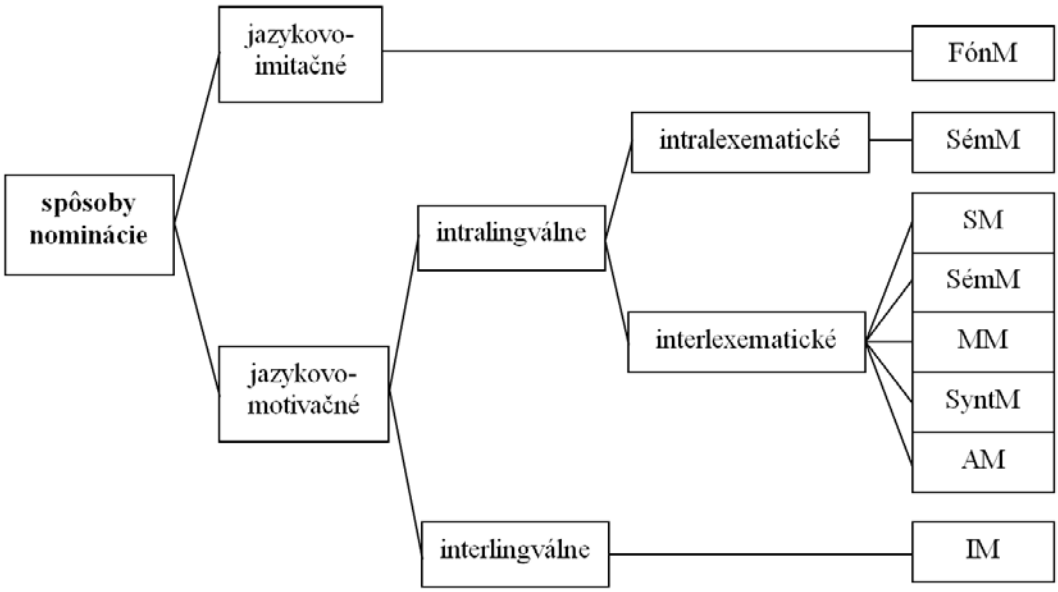

Bibliografia

Bauer, Laurie: *English word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Černická, Margaréta: *Neologizmy v slovenčine z pohľadu teórie lexikálnej motivácie. Písmená D, E.* Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2015. [Diplomová práca.]

Dokulil, Miloš: *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962.

Dolník, Juraj: Otázka motivovanosti a systémovosti slova. *Jazykovedný časopis*, č. 1, 1985, s. 13–22.

Dolník, Juraj: *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1990.

Dolník, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003.

Dolník, Juraj: Princíp iracionality vo frazéme. In Baláková, Dana – Ďurčo, Peter (eds.): *Frazeologické štúdie. V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii.* Ružomberok: Katolícka unverzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, 2007, s. 58–69.

Faltinová, Katarína: *Neologizmy v slovenčine z pohľadu teórie lexikálnej motivácie. Písmeno A, B.* Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2015. [Diplomová práca.]

Filipec, Josef – Čermák, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.

Furdík, Juraj: *Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia)*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka, 2004.

Furdík, Juraj: *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG, 2008.

Gavurová, Miroslava: *Skratka ako lexéma (abreviačná motivácia v lexike)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2013.

Gianitsová-Ološtiaková, Lucia – Rešovská, Soňa: Slovník slovenských neologizmov – iba preklad českého? Seged: 2017. V tlači.

Gianitsová-Ološtiaková, Lucia – Rešovská, Soňa: Neologizmy a relačnosť syntaktickej a slovotvornej motivácie. Rukopis.

Gianitsová-Ološtiaková, Lucia – Ološtiak, Martin – Rešovská, Soňa: Slovotvorná motivácia a temporálna motivácia. In Ološtiak, Martin (ed.): *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2015, s. 830–906.

Horecký, Ján: *Slovotvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso.* Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959.

Králik, Ľubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2015.

Liptáková, Ľudmila: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine.* Prešov: Náuka, 2000.

Marchand, Hans: *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. 1. vyd. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1960. Časť publikovaná in: Chidekeľ, S. S. et al. (eds.): *Readings in Modern English Lexicology*. Leningrad: Izdateľstvo Prosveščenije, 1969, s. 111–145.

Martincová, Olga: *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.

Martincová, Olga et al.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů.* Praha: Academia, 1998.

Martincová, Olga et al.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. 2.* Praha: Academia, 2004.

Müller, Peter O. – Ohnheiser, Ingeborg – Olsen, Susan – Rainer, Franz (eds.): *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*. Vol. 1. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 2015.

Ološtiak, Martin – Ivanová, Martina: *Kapitoly z lexikológie (lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania).* Prešov: Filozofická fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, 2013.

Ološtiak, Martin: *Aspekty teórie lexikálnej motivácie.* Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011.

Ološtiak, Martin (ed.) (2015a): *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2015.

Ološtiak, Martin (ed.) (2015b): *Viacslovné pomenovania v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2015.

Rešovská, Soňa (2015a): Niekoľko poznámok o slovníku slovenských neologizmov. In Ološtiak, Martin (ed.): *10. študentská vedecká a umelecká konferencia.* Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2015, s. 334–345. Dostupné na:
http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak7/subor/Resovska.pdf.

Rešovská, Soňa (2015b): *Neologizmy v slovenčine z pohľadu teórie lexikálnej motivácie.* Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2015. [Diplomová práca.]

Rešovská, Soňa: K úlohe a fungovaniu syntaktickej motivácie pri vzniku neologických jednotiek. In Ološtiak, Martin (ed.): *11. študentská vedecká a umelecká konferencia.* Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2016, s. 231–236. Dostupné na: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak8/subor/Resovska.pdf

Rešovska, Soňa: *Status interlingválnej motivácie pri vzniku a fungovaní neologizmov.* In Ološtiak, Martin – Medňanský, Karol – Straková, Zuzana (eds.): 12. študentská vedecká a umelecká konferencia. Zborník príspevkov II. (sekcie anglického jazyka a anglofónnych kultúr, lingvistiky, literárnej vedy, prekladateľstva a tlmočníctva, umenia). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2017, s. 85–90. Dostupné na: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak9/subor/Resovska.pdf

Rusínová, Zdeňka: Konverze. In Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny online*. Dostupné na:
https://www.czechency.org/slovnik/KONVERZE (citované 2. 7. 2017)

Savić, Svenka: Problematika výskumu neologizmov. In: *Zápisník slovenského jazykovedca*, č. 2, 1990, s. 8–10.

Slovenský národný korpus – prim-7.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra. Bratislava: SAV, 2015. Dostupný z WWW: http://korpus.juls.savba.sk.

Štekauer, Pavol: Word-Formation. In Štekauer, Pavol (ed.): *Rudiments of English Linguistics.* Prešov: Slovacontact, 2000, s. 93–131.

Vužňáková, Katarína: *Kompozitá v slovenčine.* Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, 2012.

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0046

Inkulturácia vo svetle vlastných mien[26]

Inculturation in the Light of Proper Names

Juraj Hladký
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave (Slovensko)

Abstract: In the Slovak toponymy have been preserved enough examples that indirectly reflect the motivational tension between the older pagan names of settlements and younger names motivated by Christian themes. Pagan settlements did not consider only those in the past, where the ancient Slavs and older Slovaks carried the cult ritual activities, but also such settlements, which since the 10th century based new ethnic groups, which were connected with the arrival of non-Christian old Hungarian and their intermarriage tribes. The Church has gradually tried to suppress or eliminate manifestations of paganism so frequently, that near the settlements with pagan peoples or cult places it built the churches and by them based the new settlements, which named frequently according to patron of church (inculturation). In terms of motivation we can talk about quite tense coexistence of these two types of settlements till about 13th–14th century. Later Christianity had a stronger position in society, and therefore any new names, which should to distinguished settlements of Christians from settlements of pagans, no longer arose.

Key words: appellativum, toponym, motivation, inculturation, pagandom, Christianity, coexistence, tension, substitution

Abstrakt: V slovenskej toponymii sa dodnes zachoval dostatok príkladov, ktoré nepriamo vyjadrujú motivačné napätie medzi staršími názvami pohanských osád a mladšími názvami motivovanými kresťanskou tematikou. Za pohanské osady sa však v minulosti nepokladali len tie, kde Slovania či starí Slováci vykonávali kultovú obradovú činnosť, ale aj také osady, ktoré od 10. storočia zakladali nové etnické skupiny v dôsledku príchodu nekresťanských staromaďarských a im spríbuznených kmeňov. Cirkev sa postupne usilovala potlačiť či eliminovať prejavy pohanstva najčastejšie tak, že v blízkosti osád s pohanským obyvateľstvom alebo kultových miest stavala kostoly a pri nich zakladala nové osady, ktoré pomenúvala najčastejšie podľa patrocínia kostola (inkulturácia). Z hľadiska motivácie možno hovoriť o pomerne napätej koexistencii týchto dvoch typov osád asi do 13. – 14. storočia. Neskôr už malo kresťanstvo v spoločnosti pevnú pozíciu, a preto ani nové názvy, ktoré mali odlíšiť osadu kresťanov od osady pohanov, už nevznikali.

Kľúčové slová: apelatívum, toponymum, motivácia, inkulturácia pohanstvo, kresťanstvo, koexistencia, napätie, substitúcia

[26] Príspevok vznikol v rámci plnenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0289/16 Hydronymia Malého Dunaja.

1. Úvod

Jazyk ako dynamický spoločenský jav a systém odzrkadľuje historickú a kultúrnu skúsenosť človeka, je aj svedectvom jeho meniacej sa skúsenosti a kultúrnych či iných kontaktov a vplyvov. Nie sú pritom len svedectvom faktov, ale aj samotných týchto procesov. Nemáme tým na mysli len odraz všeobecnejšej akulturácie a enkulturácie, ako ju charakterizuje sociologická a antropologická literatúra (porov. napr. Soukup 2000, s. 114–115), ale napríklad aj inkulturácie ako náboženského a teologického faktu a procesu (Pružinec 2005, s. 59–65), príznačného najmä pre staršie obdobie vývinu spoločnosti, keď dochádzalo k napätej koexistencii polyteistickej predkresťanskej (pohanskej) a silnejúcej monoteistickej kresťanskej ideológie. Táto kontroverzia, ktorá však obsahovala aj určite afirmatívne prvky, zanechala svoj odraz aj v jazyku. V príspevku sa pokúsime rekonštruovať jej priebeh a ďalšie aspekty tak, ako to umožňuje jazykový materiál petrifikovaný a onymizovaný v toponymii z územia západného Slovenska a poznatky z histórie a archeológie.

Kresťanstvo a kresťanská kultúra sa nezačali na slovenskom území šíriť až po príchode Konštantína Filozofa (Cyrila) a Metoda na územie Veľkej Moravy (teda po roku 863), ale omnoho skôr, najneskôr v druhej polovici 8. storočia. Keď knieža Pribina dal v Nitre okolo roku 828 postaviť kostol, možno už hovoriť o posilnení spoločenskej pozície kresťanstva či dokonca o uznaní kresťanstva ako oficiálneho náboženstva starých Slovákov. Aj keď podnes nevieme, či sám Pribina bol kresťan, alebo dal postaviť kresťanský kostol pre svoju bavorskú manželku, s najväčšou pravdepodobnosťou kresťanku.

Aj napriek pravdepodobnému christianizačnému úsiliu predveľkomoravských kniežat a neskôr reálnemu úsiliu veľkomoravských panovníkov, ktoré vyvrcholilo byzantskou misiou v roku 863, pohanstvo naďalej zostávalo živou ideológiou a pôvodná koexistencia polyteistického náboženského systému s novým monoteistickým náboženstvom sa istotne nezaobišla ani bez spoločenského napätia. Prejavovalo sa najskôr zo strany tradičného pohanstva k novému a menšinovému kresťanstvu, neskôr zasa naopak – zo strany prevažujúceho kresťanstva k pôvodnému ustupujúcemu a neskôr aj prenasledovanému pohanstvu. O úsilí, ktorým sa cirkev postupne usilovala vykoreňovať pohanstvo, svedčia napríklad tresty za praktizovanie pohanských obradov v úvode k veľkomoravskému právnemu zákonníku Zakon sudnyj ľudem (Súdny zákonník pre svetských ľudí), ako napríklad odovzdanie všetkého majetku pohanskej obce cirkvi či predanie vlastníka alebo správcu takejto osady s celým jeho majetkom (Stanislav 1967, s. 92). Pochopiteľne, kresťanstvo sa darilo ľahšie udomácňovať vo väčších centrách medzi panovníkmi a veľmožmi ako v malých osadách v ľudovom prostredí, kde ešte aj v 12. storočí boli stále živé predkresťanské kultové slovesné prejavy pri rozličných kolektívnych obradoch, ktoré vyžadoval pohanský kult (porov. Krajčovič – Žigo 2006, s. 35).

2. Fenomén inkulturácie v apelatívnej a propriálnej sfére jazyka

Stopy po tejto starej inkulturácii sa nezachovali len v apelatívnej slovnej zásobe jazyka v podobe čírych jazykových faktov, ale aj v propriálnej sfére jazyka. Vychádzame pritom z poznania, že vlastné meno je nositeľom vzťahu pomenúvateľa k pomenúvanému objektu, je teda nositeľom historických motivačných príznakov vlastného mena. Pri jeho komplexnej analýze treba zhod-

notiť jeho všeobecnú aj konkrétnu onymickú situáciu. Pod pojmom všeobecná onymická situácia pritom máme na mysli v priestore a čase existujúcu koexistenciu foriem a variantov vlastného mena alebo viacerých vlastných mien pri pomenúvaní jedného denotátu v rozličných okolnostiach pomenúvania. Konkrétnu onymickú situáciu zasa predstavuje vlastné meno a komunikačná sféra, okolnosti, v ktorých vzniklo, resp. v ktorých sa používa alebo používalo (Majtán 1996, s. 8). Vlastné mená sú teda nielen nositeľmi starej lexiky jazyka, ktorá v čase vzniku názvu vyjadrovala istý aktuálny, dnes často už len historický príznak názvu a onymizovala sa do podoby konkrétneho vlastného mena, ale sú aj nositeľmi príbehových (dejinných) informácií o spoločenských, právnych či iných pomeroch v období vzniku vlastného mena. V nich sa takto uchovávajú staré príbehy lokalít alebo závažné spoločenské medzníky, odzrkadľujúce napríklad aj prelínanie a napätú koexistenciu predkresťanského polyteistického ideologického pohanstva a kresťanstva, resp. ich postupné prekrývanie a inkulturáciu, ktoré z dnešného pohľadu možno označiť v jeho synkretickej podobe aj termínom polydoxia.

2.1 Metodológia výskumu

Ideové napätie vstúpilo konfrontačne do všetkých sfér dobovej kultúry a aj v jazyku možno doložiť priebeh a výslednice tejto konfrontácie. Ideové kontroverzie sprevádza aj určitý afirmatívny prúd, charakteristický pre inkulturáciu. Prejavuje sa na jazykových prostriedkoch, ktoré sa pod tlakom kultúrnej výmeny nevytratili, iba sa významovo prehodnotili. Ako príklad tohto procesu môžeme uviesť praslovanské apelatívum **trěb(a)* (= pohanská obeta) F. Kott (1884, s. 155) o ňom uvádza: *zastr. oběť, das Opfer... Vz Třebiště. Ku žertvám a třebám chodili kněží. Třeba = oběť a to na rozdíl od žertvy, oběť nezabitná, nekrvavá, z medu, obylí, ovoce atd., již pohanští předkové naši na oltář svých bohů kladli. Obětovalo se v posvátných* (dubových – pozn. autora) *hájích, na návrších, horách atd. Odtud místní jména: Třebnice, Třeboň, Třeboč, Třebetice atd.*; podobne aj M. Fasmer (1973, s. 95): *заимств. из цсл., др-русск. тереба... Согласно богословской концепции, это богослужение по просьбе или по настоянию верующих... скорее может быть понято как „исполнение долга“...* Vplyvom novej etablujúcej sa ideológie sa slovo **trěba* inkulturalizovalo v slovanskom východnokresťanskom prostredí tak, že najprv sa ním pomenúvalo miesto (obety), neskôr obrad ako náboženský úkon (sviatosť alebo svätenina), napokon motivovalo aj pomenovanie knižnej zbierky takýchto úkonov. Tento najnovší jazykový prvok poznáme aj v dnešnej slovenčine v podobe *trebník* a vnímame ho ako cirkevnoslavizmus.

V príspevku sa pokúsime na základe lexiálno-semantickej a štruktúrnotypologickej analýzy staršej slovenskej ojkonymie a anojkonymie zistiť, či sa podobné procesy uskutočňovali aj v stabilnejšej propriálnej sfére jazyka a ak áno, akými spôsobmi a formami a za akých okolností sa uskutočňovali. Vychádzame pritom z predpokladu, že pri rekonštrukcii konkrétnej onymickej situácie vlastného mena a jeho onymického kontextu nám vlastné mená umožňujú vnímať ich v širších, kontextových súvislostiach. Na pozadí ich onymického kontextu sa tak utvára akoby skrytý text o motívoch a okolnostiach vzniku vlastných mien v konkrétnom historickom období.

3. Odraz pohanského kultu v toponymii

V príspevku si všímame prítomnosť pohanského kultu petrifikovanú prostredníctvom starej onymizovanej lexiky v ojkonymii a anojkonymii západného Slovenska, kde sa zároveň najdyna-

mickejšie rozvíjala misijná kristianizačná činnosť, a všímame si aj odraz procesu inkulturácie v období premeny starej slovanskej pohanskej civilizácie na kresťanskú, ako ho môžeme rekonštruovať prostredníctvom analýzy toponymie z tohto územia a v individuálnych prípadoch aj jej onymického kontextu.

Polyteistický náboženský systém starých Slovanov sa explicitne spomína aj v stredovekých listinách z územia Slovenska a na ich starú kultovú činnosť odkazujú aj mnohé terénne názvy, čo napokon dosvedčujú aj aktuálne onomastické výskumy (porov. napr. Hladký – Závodný 2014). Ojkonymá, ktoré odzrkadľujú predkresťanský hierarchizovaný náboženský systém Slovanov, najčastejšie vznikali z apelatív pomenúvajúcich pohanské reálie, obrady alebo miesta, kde sa obrady vykonávali. Do skupiny názvov odvodených od takýchto apelatív patrí pravdepodobne aj názov starobylého hradu Devín, ktorý jestvoval už v období príchodu Konštantína Cyrila a Metoda na území Veľkej Moravy. Zároveň patrí medzi najstaršie vlastné mená doložené na slovenskom území (864 *Dowina*). Jeho názov R. Krajčovič (2005, s. 113) odvodzuje od psl. apel. **děva* (+ posesívny suf. *-in*), ktoré však pôvodne malo aj význam s mystickým odtieňom božstva. Oporu hľadá v staroindickom *déva* (boh) a v skutočnosti, že apelatívum **děva* preniklo v južnoslovanských jazykoch vplyvom inkulturácie aj do kresťanskej náboženskej terminológie (Deva Marija, Djeva Marija ako Matka Božia). Výklad môže mať oporu aj v poznatkoch archeológov, ktorí potvrdzujú umiestňovanie starých posvätných miest alebo priamo pohanských svätýň na kopce, vrchy, do lesov, resp. na opevnené hradiská nachádzajúcich sa na vyvýšených miestach, ktoré zabezpečovali bezprostrednejší kontakt s božstvami, osobitne s božstvom Slnka. Súvislosť medzi výškou terénu (alebo stavby) a blízkosti k božstvu si napokon osvojilo aj kresťanstvo, ako to poznamenáva aj archeológ M. Slivka (2014, s. 88–89): „Alegorická interpretácia cirkevných stavieb od 12. storočia nadobúda najvyšší význam, pretože cirkev ako spoločenstvo veriacich má byť „nebeským hradom", čo sa následne vzťahovalo na vznikajúce mestá."

Daktoré osadné názvy z územia Slovenska s pohanskou motiváciou R. Krajčovič analyzoval vo svojej publikácii Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest (2005) a preto sa nimi nebudeme na tomto mieste podrobnejšie zaoberať (ojkonymá odvodené od apelatív *božec, modla, šarkan* a pod.). Všimneme si však ďalšie lexémy, ktoré priamo alebo nepriamo súvisia so starou obradovou sférou života Slovanov na našom území.

Medzi ne môže patriť aj slovo *mohyla* (psl. **mogila*), ktoré sa používalo na označenie vysokého násypu hliny nad hrobom zosnulých v predkresťanskom období, pričom treba poznamenať, že udomácňovanie kresťanstva okrem iného viedlo aj k zmene rítu – k opúšťaniu kremácie tiel predkov a pochovávaniu ich neporušených tiel do zeme s navŕšením mohylníka nad hrob. Na prítomnosť pohrebísk tohto nového typu môžu archeológov upozorniť práve názvy s apelatívnym základom mohyla. Niekoľko dokladov poznáme aj zo Žitného ostrova: terénny názov Mohyla pri obci Okoč (1837–40 *Magla rét* VM. II, neskôr *Mágla, Maglya* a i.), ďalej hydronymum Maglov pri obci Veľké Kosihy, ktoré vzniklo úpravou staršieho názvu *Maglyai* (maď. sufix *-i* vyjadruje vzťah k mennému základu). Hydronymum vzniklo z terénneho názvu **Mohyla* (1268 *locum Magla*; Šmilauer 1932, Nr. 172). V štandardizovanej slovenskej toponymii sa podľa I. Horňanského (2005, s. 228) slovný základ mohyla vyskytuje najmenej 15 ráz, no zároveň upozorňuje aj na ďalšie názvy z územia Slovenska, ktoré s najväčšou pravdepodobnosťou vznikli práve z tohto základu. Časť z nich (napr. Maglov, Maglec) vznikla už z maď. apelatívneho východiska *mágla*, ktoré starí Maďari prevzali od Slovanov (< psl. **mogila*). Svedčí o tom aj sémantická štruktúra

slova, ktorá popri význame „hranica“ zachováva význam pôvodného slovanského apelatíva **mogila* – hromada.

Aj viacero ďalších zaujímavých príkladov, ktoré odkazujú na staré kultové tradície, možno nájsť práve na Žitnom ostrove. Ukazuje sa však, že sú dvojakého pôvodu, keďže tento najväčší riečny ostrov Dunaja sa vyvíjal po príchode Maďarov a ich príbuzných či spríbuznených etnických skupín ako multietnický priestor, ktorý bol navyše uzavretý aj geograficky dnešným Malým Dunajom. Jedny názvy pritom odkazujú na staré náboženské predstavy starých Slovanov, tie novšie sú cudzieho pôvodu – dávame ich do súvislosti s prítomnosťou rôznych malých etnických skupín, ktoré prichádzali do Podunajska spolu so staromaďarskými kmeňmi ako ich spríbuznené alebo spriatelené etniká. Tie boli najčastejšie turkického pôvodu, a teda boli pokladaní za pohanov, i keď, pravda, aj pôvod ich náboženského systému bol odlišný od toho slovanského. V uzavretých mikroregiónoch sa však súčasná koexistencia oboch typov pohanstva akoby znásobovala.

Do staršej, slovansko-slovenskej vrstvy názvov zaraďujeme názvy Vrakuňa (dnešná miestna časť Bratislavy: 1290 *Verekene*, 1299 *Verekne*; Stanislav 2004, s. 485) a Vrakúň (obec v okrese Dunajská Streda: 1260 *Warkun*, 1284 *Warkon*; VSO 3, s. 283). Obidva názvy vznikli z apelatíva **vrakuňa* či **vrakunъ* s významom čarodejník (ten, kto tajomnými úkonmi pomáha alebo škodí; kto okrem iného môže čarami liečiť). Ide zároveň o koreň, ktorý nachádzame podnes aj vo východoslovanskom slove *врачь* (vrač) s významom lekár, avšak tu už ide o mladší a užší význam slova, pričom aj v slovenských nárečiach sa zachovalo slovo *vračať* s významom čarovať. Významový posun už vidieť v ruštine: porov. rus. *вракать* (vrakať) s významom tárať, klebetiť; *вракун* (vrakun) s významom klamár, klebetník (Stanislav 2004, s. 485). Pri obci Vrakúň sa nachádza aj samota Čary s prvým dokladom z druhého vojenského mapovania z rokov 1837 – 40 (*Cserej major*; VM II). Aj tento názov zapadá do sémantického okruhu kultového života starých Slovákov, ak pripustíme, že vznikol z apel. *čary* (psl. **čarъ, *čara;* ESSJa 4, s. 22, 26). Ukazuje sa, že obec Vrakúň pravdepodobne bola vo včasnom stredoveku významným kultovým strediskom pôvodných obyvateľov mikroregiónu.

Neďaleko od obce Vrakúň sa nachádza obec Veľký Meder, ktorá bola pomenovaná podľa staromaďarského obyvateľstva (etnická skupina *Megyer*). Ešte v 19. storočí sa na severnom okraji obce nachádzala sihoť (ostrov) s názvom *Kap* (< psl. **kapъ* „obraz, modla, pohanský idol“; *kapišče* „miesto, kde sa vykonávali obete“), ktorý takisto odkazuje na pohanské tradície starých Slovákov na Žitnom ostrove (VM II). V chotári tej istej obce sa nám zachoval aj iný doklad na staré pohanské obyvateľstvo. Zo starej maďarčiny starí Slováci prevzali v stredoveku slovo *šarkan* (maď. *sárkán*) s významom démonická lietajúca bytosť, drak a neskôr sa šarkan spájal so schopnosťou priviesť búrku. Doklad na toto apelatívum máme v názve dnešnej Šarkanovskej pusty pri obci Veľký Meder *(Sárkány puszta)*. To, že v malých a pomerne uzavretých mikroregiónoch stáročia pretrvalo viacero názvov odvodených od apelatív súvisiacich s pohanským kultovým životom, svedčí o intenzite fenoménu predkresťanských božstiev na Žitnom ostrove.

Podobných dokladov, hoci nie tak husto distribuovaných, nájdeme dostatok aj na ostatnom území Slovenska. Pri obci Diakovce sa spomína v roku 1214 močiar (fossa), „que vocatur *Aldocuth*“ (CDSl. 1, Nr. 192), v roku 1223 sa uvádza ako *Aldoukut* (CDSl. 1, Nr. 286). Názov rekonštruoval V. Šmilauer (1932, s. 337) vo svojom na svoj čas unikátnom diele Vodopis starého Slovenska ako **Áldókút* (< maď. *áld* – obetovať, *kút* – studňa), teda **Obetná studňa*. Motivovala ho kultová činnosť pôvodných obyvateľov („studňa, pri ktorej sa vykonávalo obetovanie a im

podobné predkresťanské náboženské úkony"). V tej istej listine tento výklad nepriamo potvrdzuje aj informácia o tom, že v blízkosti sa nachádza supulchrum (sepulcrum) *paganorum*, teda pohanské pohrebisko. Šmilauer uvádza zo susedného Matúškova aj živý názov *Pogány-temető*, teda *Pohanský cintorín. Podľa V. Chaloupeckého (1923, s. 88) nekresťanským obyvateľstvom tu boli Sikuli, príslušníci staromaďarského etnika turkického pôvodu. Ako ukázal aktuálny výskum historickej hydronymie v regióne, Chaloupeckého predpoklad potvrdzujú aj mladšie pramene, napr. katastrálna mapa susednej obce Horné Saliby z roku 1890 zaznamenáva urbanonymum *Sikolai utcza* – Sikulská ulica.

S kultovou činnosťou pôvodných obyvateľov v mikroregióne môže súvisieť aj názov *Volské jazero. Nachádzalo sa vedľa spomínanej *Obetnej studne (1214 *Ykortou* CDSl. 1, Nr. 192; 1651 *Eokor tó* Šmilauer 1932, s. 86). Išlo o prameň, ktorý utváral menšiu vodnú plochu, a zakreslený je ešte na katastrálnej mape obce z roku 1890 *(Ökörtói kút)*. Mladšie doklady hydronyma a ďalšie terénne názvy ukazujú, že pôvodná podoba maďarského názvu bola **Ökörtő* (< maď. *ökör* – vôl, *tó* – jazero; t. j. *Volské jazero, resp. *Volská studňa; Hladký 2011, s. 171). Motiváciou by v tomto prípade mohla byť skutočnosť, že pri studni pohania obetúvali v rámci krvavej obety vyšším silám voly, resp. hovädzí dobytok, ako to spomína napr. Prokopios Cézarejský, doklady o tom máme z ďalších prameňov z obdobia stredoveku (Chropovský 1970, s. 19).

Do mladšej vrstvy týchto názvov pravdepodobne patrí aj názov samoty Balvany (po maďarsky *Bálvány*) pri obci Kameničná na Žitnom ostrove (1837–40 *Puszta Balvany Szakallas*; VM II) na mape druhého vojenského mapovania Uhorska, no vylúčené však nie je ani to, že sa na ňu vzťahuje aj doklad z roku 1109 (*Baluan*; Stanislav 2004, s. 43). Názov vznikol s najväčšou pravdepodobnosťou proprializáciou maďarského apelatíva *bálvány*, ktoré má význam modla. Aj keď by bolo možné názov dávať do súvislosti so slovenským apelatívom balvany (pl. balvany), maďarský pôvod názvu nepriamo potvrdzuje skutočnosť, že v stredoveku jestvovala v jej blízkosti aj osada *Pohan *(villa Pogány)* a riečny ostrov *Pogánysziget* (maď. *pagány* < slovan., stsl. *poganъ* < lat. adj. *pagânus* s pôvodným významom „vidiecky". Samohláska -o- v názve zároveň dokazuje, že pomenúvateľmi osady boli ešte starí Slováci. Ďalší dôkaz priniesli archeológovia – v lokalite Balvany v polohe *Pusztatemplom* identifikovali zaniknutý kostol, ktorý pôvodne bol zasvätený sv. Jurajovi. Kult tohto svätca (spolu s kultom sv. Michala) cirkev používala na miestach, kde bolo potrebné odstrániť staré pohanské kulty (Slivka 2014, s. 107).

4. Ideologické napätie v historickej toponymii a inkulturácia

Zakiaľ čo názvy polí, vrchov či vodných objektov obsahujú staré apelatíva informujúce o kultovej činnosti našich predkov, pri osadných názvoch vstupuje do ich výkladu často aj textový alebo príbehový aspekt, vychádzajúci z onymického kontextu. Pomerne často sa totiž stretávame s dvojicami kontastných názvov obcí – zakiaľ čo jedna obec je pomenovaná podľa starej kultovej činnosti alebo podľa pohanského (často staromaďarského) obyvateľstva, názov susednej obce je motivovaný upevňujúcou sa kresťanskou náboženskou ideológiou, porov. dvojice susediacich obcí Sekule (< etnonymum *Sikul*) – Moravský Svätý Ján; Malé a Veľké Leváre (< etnonymum *Lő*) – Kostolište; Kuklov (< etnonymum *Kükülő*) – Borský Svätý Jur atď. Tieto dvojice názvov sú zároveň dôkazom postupnej inkulturácie a dosvedčujú postupné nahrádzanie starých pohanských kultových centier kresťanskými osadami. Rozvíjajúca sa cirkevná administratíva sa tak postupne

usilovala potláčať či eliminovať prejavy pohanstva najčastejšie substitúciou tak, že v blízkosti osád s pohanským obyvateľstvom alebo kultových miest stavala kostoly a pri nich, istotne so súhlasom vlastníka, zakladala nové osady, ktoré pomenúvala najčastejšie podľa patrocínia kostola. Motívom názvu takejto osady sa často stalo meno svätca, ktorému bol zasvätený kostol (resp. aj cirkevná obec), prípadne apelatívum s náboženským významom (najčastejšie to bolo apel. kostol). Preto sa pomerne často stretávame s prípadmi, že vedľa starej osady, ktorej názov motivovali pohanské tradície, vznikla osada alebo obec s názvom motivovaným kresťanskou tematikou. Pritom prvý, starší názov z takejto dvojice nebol príznakový – vznikol z pragmatickej funkcie a pomenúval osadu na základe motívu, ktorý bol pre osadu príznačný, teda napríklad podľa toho, že v obci alebo vedľa nej bolo staré pohanské kultové stredisko. Keď neskôr bezprostredne vedľa takejto osady vznikla osada, ktorá bola pomenovaná podľa kresťanskej motivácie, utvorila sa dvojica ojkoným, ktorá odzrkadľovala napätú ideovú koexistenciu v stredoveku.

Z historickej slovenskej toponymie je na to viacero príkladov: vedľa dnešného Martina sa nachádzala v stredoveku osada Modly. Jej názov vznikol z apelatíva modla „socha alebo iná kultová podoba pohanského boha" (HSSJ 2, s. 323). S osadou Modly susediaci *Svätý Martin s prvým dokladom o obci z roku 1264 v podobe *Zenthmarton* (VSO 2, s. 232) svedčí o tom, že v osade bol kostol zasvätený sv. Martinovi. Ide o patrocínium, ktoré bolo časté v osadách ležiacich na významných obchodných cestách. Zároveň však išlo o patrocínium, ktorého poslaním bola ochrana kresťanstva ako ideológie (Krajčovič – Žigo 2006, s. 36).

Takouto dvojicou je napríklad susedstvo obcí Kapince a Biskupová. V stredoveku a ešte aj na konci 19. storočia, ako to dosvedčujú katastrálne mapy obce, tu boli dve osady Kapince. Jedny sa spomínajú v roku 1261 ako *Wruuskap* (neskôr po maďarsky ako *Alsó-Káp* a *Kis-Káp*, teda Dolné Kapince a Malé Kapince) a druhé ako *Haloskap* (neskôr po maďarsky *Felső-Káp* a *Nagy-Káp*, teda Horné Kapince a Veľké Kapince; VSO 2, s. 16). Názov reflektuje skutočnosť, že tu muselo jestvovať kultové miesto, kde sa vykonávali pohanské obrady. Tie sa odohrávali na posvätných miestach pri rôznych modlách (< **kapъ* „obraz, modla, pohanský idol"; *kapišče* „miesto, kde sa vykonávali obete"; Stanislav 1950, s. 31; Arvat – Skiba 1977, s. 202). R. Krajčovič (2005, s. 115) na východnom Slovensku identifikoval tú istú motiváciu aj v ojkonyme *Kapoň* (časť obce *Leles* v okr. Trebišov – jej názov je zasa odvodený od spomínaného apelatíva *lel*) a v názve neďalekej usadlosti *Kapyňa*. Paralely psl. **kapъ* nájdeme v ukrajinčine (*кап* – obraz, zobrazenie; *капище* – pohanský chrám) či bulharčine (*капище* – pohanský chrám; ESUM 1, s. 371; Fasmer 2, s. 185). Pôvodný význam apelatíva *kap* („obraz, zobrazenie") sa používal aj na označenie kresťanských príveskov v prechodovej fáze medzi pohanskými a kresťanskými zvyklosťami. Archeológovia priniesli doklady o tom, že Slovania po prijatí kresťanstva nosili na krku zavesené tzv. *kaptorgy* – ochranné kovové schránky (Chropovský 1970, s. 161).

Predpoklad o pohanskom kultovom mieste v Kapinciach umocňuje aj skutočnosť, že osadu s dokladom *Wruuskap* (**Oroszkap* < maď. *orosz* = Rus) založili (alebo v nej žili) Rusi, ktorí v tom období s najväčšou pravdepodobnosťou ešte neboli pokrstení. Prečo to tak bolo a ako sa dostal ruský element na územie Slovenska, na to už jasne odpovedali v iných súvislostiach historici: ruský etnický element pravdepodobne prichádzal do Podunajska už spolu s Álmošovými maďarskými kmeňmi a starí Rusi sa usídľovali aj na Slovensku podobne ako iné turkické kmene (Kumáni, Plavci, Pečenehovia, Sikuli a ďalší) v 11.–12. storočí. Podobne ako týmto pohanským etnikám aj starým Rusom Arpádovci vo formujúcom sa uhorskom kráľovstve zverili ochranu hraníc (Marek

2006, s. 226 – 229). O etnickej príslušnosti pôvodných obyvateľov úplne jasne vypovedá aj mladší doklad z roku 1524 *Orosz Kaap alias Alsokaap*. Keďže obec mala už aj iný názov (maď. Alsókap – Dolné Kapince), ukazuje sa, že obyvatelia postupne prirodzene splynuli s domácim (slovenským) obyvateľstvom. Na sklonku stredoveku sa už natoľko nepociťoval etnický pôvod obyvateľov a prívlastok ruský vystriedal v názve prívlastok dolný (maď. *alsó*). Ten už odzrkadľuje novší typ pomenúvania osád alebo obcí, ktoré sa vyvinuli v chotári staršej rovnomennej obce (dvojice tvorené opozíciou malý – veľký, sčasti aj dolný – horný). S Kapincami bezprostredne susediaci majetok získal v stredoveku nitriansky biskup a založil tu kresťanskú osadu. Dosvedčujú to aj staršie doklady obce Biskupová: v roku 1326 sa spomínajú ako *Villa Domini Episcopi Nitriensis*, teda Obec nitrianskeho pána biskupa. Mladšie doklady rekonštruujeme ako Biskupová (1773 *Wiskupowa*), maď. *Püspökfalu*. Osada pôvodne aj patrila do majetkov nitrianskeho biskupstva a až neskôr sa dostala do vlastníctva drobnej šľachty (VSO 1, s. 166).

Od apel. **kap* priamo alebo sprostredkovane z iných vlastných mien s koreňom **kap-* boli na Slovensku odvodené aj viaceré anojkonymá. Vyexcerpovať je ich možné z Databázy geografických názvov SR.

Motivačne napätú dvojicu utvárajú aj názvy Šaľa a Veča na jednej a názov Diakovce na druhej strane. Názov v dnes výrazne slovensko-maďarskom prostredí pomenúva starú slovenskú usadlosť a vznikol zo slova veca (z psl. **věca* < verbum *větiti* „obetovať, sľubovať“) a názov Šaľa súvisel so slovesom *šaliti* s významom „upadať do vytrženia spôsobeného kultovým tancom, čarami, prípadne inými obradmi sprevádzanými spevom a výkrikmi“. Oproti týmto motiváciám stojí motivácia názvu Diakovce (z apel. *diak* „pomocník pri kresťanských obradoch“; Stanislav 2004. s. 246).

Z tohto pohľadu je zaujímavý aj názov obce Arcibiskupský Lél na Žitnom ostrove. Názov stredovekej osady Lél (1072 *Lelu*) petrifikuje apelatívum **leľ* (psl. **lelь*), ktoré neskôr v slovenčine zaniklo, no zachovalo sa napr. v ruštine. Pôvodne pomenúvalo pohanského bôžika lásky a svadby (Krajčovič 2005, s. 16) a patrilo do okruhu slovanských obradových slov. Starší pohanský element v lokalite mohla zvýrazňovať aj skutočnosť, že v susedstve žili členovia staromaďarského (nekresťanského) kmeňa *Keszi*. Neskôr obec so živou kultovou činnosťou pripadla arcibiskupovi a v stredoveku tu pravdepodobne vzniklo významné christianizačné stredisko, čo sa napokon výnimočne uchovalo aj v názve obce. V toponymii Žitného ostrova máme slovo **leľ* aj v názve krátkeho zaniknutého močaristého koryta **Lelec* pri obci Okoličná na Ostrove s dokladom z roku 1889 *Lelecz ér* (Hladký – Závodný 2015, s. 166).

5. Kresťanské reálie v mladšej toponymii

Kresťanstvo ako nová ideológia, ktorá postupne získavalo na spoločenskej prestíži, sa stala postupne častým motivantom ojkoným. Najstaršie slovenské osadné názvy motivované kresťanskou tradíciou sa vzťahujú na osady (obce) v užšom nitrianskom centre, ktoré bolo bezprostredne späté s činnosťou Konštantína a Metoda v rámci politického útvaru, známeho pod názvom Veľká Morava. Tieto názvy môžeme zaradiť do staršej vrstvy ojkoným, keďže v období ich vzniku sa náboženská (kresťanská) motivácia z hľadiska pomenúvateľov chápala ako nový, a teda postačujúci a diferencujúci motív na odlíšenie konkrétnej osady od iných osád v okolí.

V mladšej slovenskej ojkonymii máme doloženú aj pomerne veľkú distribúciu názvov, ktoré vznikli z apelatív s kresťanským náboženským obsahom, napr. apelatívum kostol sa vyskytuje

v slovanskej aj slovenskej ojkonymii v mnohých podobách. Jeden z najstarších dokladov názvov osád s týmto motivantom je z roku 1019 (odpis z r. 1370) Kezthel pri Blatenskom jazere v dnešnom Maďarsku (dnes obec Keszthely; pravdepodobne odkazuje na christianizačné úsilie Pribinovho syna Koceľa po utiahnutí sa k jazeru Balaton; porov. Stanislav 1950, s. 29). Zo slovenského územia medzi najstaršie doklady pokladáme doklady o obciach Kostoľany (1113 *Costulan*; zaniknutá obec pri Hlohovci) a Kostoľany pod Tribečom. Aj v tejto obci bol vystavaný kostol a dedikovaný bol sv. Jurajovi, čo potvrdzuje existenciu významného pohanského strediska na vrchu Tribeč (pôvodne **Trebič*: 1113 *silva Trebisc* CDSl. 1, Nr. 69), ktorého názov je odvodený od apel. **trěba* (**Trebišče*: miesto, kde sa vykonáva trěba, príp. aj *Trebič: (**trěbič* azda ako vykonávateľ trěby; Hladký 2011, s. 133–138). Zasvätenie jedného z najstarších kostolov na území Slovenska sv. Jurajovi odzrkadľuje spomínanú tendenciu dedikovať kresťanské objekty práve sv. Jurajovi alebo sv. Michalovi na miestach, kde sa uskutočňovali kristianizačné akcie s cieľom eliminovať pohanské kulty.

S týmto sémantickým okruhom súvisí aj názov obce Malženice, nachádzajúcej sa neďaleko od Veľkých Kostolian. V najstarších prameňoch sa spomínajú v týchto podobách: 1113 *Malga* (CDSl. 1, Nr. 69), 1229 *Manga* (CDSl. 1, Nr. 357), 1307 *Maniga* (RDSl. 1, s. 520), 1773 *Maniga, Malschenitz, Malženicze* (Majtán 1998, s. 182). Názov vznikol zo staršieho apel. *malžen* s významom „manžel". Vznikol z celoslovanského slova **malžena* (psl. **malъžena/*malъženъ;* ESSJa 17, s. 245). V obci sa nachádza kostol z polovice 13. storočia (s farou doloženou od 14. storočia), ktorý v stredoveku umožňoval praktizovať vieru aj obyvateľom z okolitých obcí. Zároveň to bolo jediné miesto v okolí, kde bolo možné uzavrieť cirkevný sobáš, teda uzavrieť podľa cirkevného práva kresťanské (sviatostné) manželstvo, ktoré získavalo čoraz väčší spoločenský kredit na rozdiel od bežného (nesviatostného) spolužitia alebo napríklad od pohanskej polygamie, ktorá sa po prijatí kresťanstva chápala ako jeden z najťažších hriechov, ako to dokladá aj už spomínaný právny predpis Zakon sudnyj ljudem. Azda za najprijateľnejší výklad motivácie by sme preto mohli prijať výklad, že ide o „obec, kde bolo možné uzatvoriť sviatostné manželstvo (t. j. v kostole)".

Na Slovensku sa nachádza viacero názvov Kľačany, jedny priamo v staronitrianskom centre (1256 *Kelechent* CDSl. 2, Nr. 535, 1297 *Kelechen* VSO 2, s. 27). Osady *kľačanov*, ľudí starajúcich sa o kostol a cirkevný majetok, často patrili cirkvi. Pri nich sa v stredoveku nachádzala osada Inok (1268 terra *Inok* Šmilauer 1932, s. 79). Môže súvisieť s archaickým (cirkevnoslovanským) pomenovaním mnícha, teda svoje korene môže mať vo veľkomoravskom období; pravdepodobne ide o lokalitu, kde bola pustovňa (na Slovensku je niekoľko osadných názvov so základom eremita < lat. heremitâs „mních"). V prípade osady Inok by však išlo o lokalitu, kde by sme mohli potvrdiť pustovníctvo už vo včasnom stredoveku; psl. **inъkъ* (etymologicky súvisí s adj. *iný*, odlišný; rus. *инок* zastar. „mních, rehoľník; ten, kto žije sám alebo ináč odlišne", ukr. *ínокъ*; ESUM 2, s. 307). Doklady na apel. *inok* v novšej slovnej zásobe slovenčiny už nenachádzame.

V slovenskej ojkonymii sa zachovávajú aj ďalšie apelatíva súvisiace s christianizáciou územia a utváraním cirkevnej organizácie na stredovekom Slovensku: *chrám, kláštor, fara, svätý; kňaz, mních, biskup, mučeník; raj, omša, tajna, kajať (sa)* a pod. Časť z nich do slovnej zásoby starej slovenčiny prešla prostredníctvom starej nemčiny počas predcyrilo-metodských misií (kostol, kláštor, fara a i.). Druhou skupinou sú zasa názvy osád pomenovaných podľa patrocínia, teda zasvätenia kostola patrónovi (obce Sv. Mikuláš, Sv. Jur, Sv. Peter a pod.).

6. Záver

V slovenskej toponymii sa podnes zachovalo dostatok príkladov, ktoré priamo či nepriamo (motiváciou názvov susedných obcí) vyjadrujú motivačné napätie medzi staršími názvami pohanských osád a mladšími názvami motivovanými kresťanskou tematikou. Pritom sa ukazuje, že za pohanské osady sa v minulosti nepokladali len tie, kde Slovania vykonávali kultovú obradovú činnosť, ale aj také osady, ktoré od 10. storočia zakladali nové etnické skupiny v dôsledku príchodu nekresťanských staromaďarských a im spríbuznených kmeňov. Cirkev sa usilovala v bezprostrednej blízkosti takýchto sídel stavať kostoly, vedľa ktorých najčastejšie vznikali nové, kresťanské osady. V nich cirkev vyvíjala prostredníctvom kňazov či misionárov činnosť, ktorá mala vyvažovať, resp. eliminovať staré pohanské kultové činnosti v konkrétnom mikroregióne a takisto mala pôsobiť na obrátenie aj svojím pôvodom cudzích (neslovanských) pohanov na kresťanov. Ide o jasné doklady inkulturácie, sprevádzajúcej postupnú zmenu archaickej spoločnosti, ktorá našla podporu aj v podobe formalizovaného úsilia feudálnych vlastníkov a cirkvi. Inkulturácia sa z hľadiska motivácie prejavovala pomerne napätou koexistenciou dvoch typov osád. Ich názvy v regionálnom onymickom kontexte najčastejšie tvorili kontrastné dvojice (názov motivovaný pohanskou tradíciou verzus názov motivovaný kresťanskými reáliami). Analyzovaný onymický materiál ukazuje, že ako napätý sa tento vzťah vnímal asi do 13.–14. storočia. V tomto období už malo kresťanstvo v slovenskej, resp. uhorskej stredovekej spoločnosti silnú pozíciu, a preto ani nové názvy, ktoré mali odlíšiť osadu kresťanov od osady pohanov, už nevznikali.

Literatura

Arvat, N. N. – Skiba, J. G.: *Drevnerusskij jazyk*. Kiev: Višša škola, 1977.

CDSl. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Ed. Marsina, R. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1971.

ESSJa *Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov* 4 (1977), 17 (1990). Ed. Trubačov, O. N. Moskva: Nauka.

ESUM *Etymolohičnyj slovnyk ukrajinskoji movy* 1 (1982), 2 (1985). Ed. Meľnyčuk, O. S. Kyjiv: Naukova dumka.

FASMER, Max: *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka* 2 (1967), 4 (1973). Moskva: Progress.

DGNSR *Databáza geografických názvov SR*. Bratislava: Úrad geodézie, kartografie a katastra SR. [CD nosič; interný materiál - bez vydavateľských údajov].

Hladký, J.: Oronymum Tribeč a ojkonymum Kostoľany pod Tribečom. In Valentová, I. (ed.): *Život medzi propriami.* Bratislava: Veda, 2011, s. 133–138.

Hladký, J.: *Hydronymia povodia Dudváhu*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2011. Hladký, J. – Závodný, A.: Slovansko-slovenské kulturologické fenomény v starej slovenskej toponymii. In Pachomovová, S. M. (ed.): Studia slovakistica 15. Užhorod: Vydavnyctvo Oleksandry Harkuši, 2014, s. 15–30.

Hladký, J. – Závodný, A.: *Hydronymia Žitného ostrova.* Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2015.

Horňanský, I.: Slová brod, brázda, brána, vráta a mohyla v slovenských geografických názvoch. *Kultúra slova,* č. 4, 2005, s. 218–231.

HSSJ *Historický slovník slovenského jazyka* 2. Ed. Majtán, M.. Bratislava: Veda, 1992.
Chaloupecký, V.: *Staré Slovensko*. Bratislava: Filozofická fakulta UK, 1923.
Chropovský, B.: *Slovensko na úsvitu dejín*. Bratislava: SPN, 1970.
Kott, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický* 4. Praha: Tiskem a nákladem Knihtiskárny F. Šimáčka, 1884.
Krajčovič, R.: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava: Literárne a informačné centrum, 2005.
Krajčovič, R. – Žigo, P.: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2006.
Majtán, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava : Veda, 1996.
Majtán, M.: *Názvy obcí Slovenskej republiky: Vývin v rokoch 1773–1997*. Bratislava: Veda, 1998.
Marek, M.: *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin: Matica slovenská, 2006.
Pružinec, T.: Ako rozumieť pojmom akulturácia, enkulturácia a inkulturácia? *Viera a život*, č. 1, 2005, s. 59–65.
RDSl. *Regesta dicplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. 1 (1980), 2 (1987) Ed. Sedlák, V. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
Slivka, M.: *Pohľady do stredovekých dejín Slovenska (Res intincesus lectae).* Martin: Matica slovenská, 2014.
Soukup, V.: *Sociálni a kulturní antropologie.* Praha: Sociologické nakladatelství Slon, 2000.
Stanislav, J.: *Zo života slov a našich predkov*. Bratislava: Štátne nakladateľstvo, 1950.
Stanislav, J.: *Dejiny slovenského jazyka* 3. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967.
Stanislav, J.: *Slovenský juh v stredoveku* 2. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2004.
Šmilauer, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 1932.
VM II *Die zweite militärische Vermessung. Kartenprofilen des Königreisch Ungarn und Banat von Temes (1806 – 1869)*. Budapest: Arcanum, 2005 [DVD].
VSO *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* 1–3. Ed. Kropilák, M.. Bratislava: Veda, 1977–1978.

Miesto proprií v konštruktivisticky chápanej výučbe slovenského jazyka

The Use of Poper Names in Constructivist Slovak Language Teaching

Mária Beláková
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

Abstract: The didactic study deals with the use of the proper nouns, specifically toponyms of the area of Žitný ostrov, in the constructivist teaching of mother language. It´s based on the basic thesis of the constructivism and on the primary function of the proper noun in the communication. Of course, the study is also based on philosophical basis like child learning concepts, common names and proper nouns of individual entities. It deals with the child´s preconceptions of perception and learning proper nouns. The practical demonstrationof the constructivist lesson is a part of this study..

Key words: constructivism, transmissible teaching, proper noun, common name, the child´s preconcepts

Abstrakt: Didakticky zameraná štúdia sa zaoberá využitím proprií, konkrétne toponým z oblasti Žitného ostrova, v konštruktivisticky ladenej výučbe materinského jazyka. Vychádza zo základných téz konštruktivizmu a z funkcie propria v komunikácii, pričom sa opiera o najnovšie filozofické východiská z oblasti detského osvojovania pojmov, všeobecných a vlastných pomenovaní jednotlivých entít. Vychádza z detských prekonceptov pri vnímaní a osvojovaní proprií. Súčasťou štúdie je aj praktická ukážka konštruktivisticky koncipovanej vyučovacej jednotky.

Kľúčové slová: konštruktivistická výučba, transmisívna výučba, vlastné meno (proprium), všeobecné pomenovanie, detské prekoncepty

1. Úvod

Pojem konštruktivistická didaktika nie je už v našom školstve novinkou, no primárne sa uplatňuje v prírodovedných predmetoch. V humanitných oblastiach jeho aplikáciu brzdí názor, že v nich nemožno použiť bádateľské metódy a vytvárať vedomosti ako konštrukty. Hoci je náročnejšie konštruktivistický prístup aplikovať napríklad v slovenskom jazyku, nepovažujeme to za vylúčené. Na spôsob, ako možno konštruktivistické východiská uplatniť vo vyučovaní materinského jazyka, chceme preto poukázať aktuálnou štúdiou, vychádzajúcou z problematiky vlastných mien. Didaktike proprií, hoci nie so zreteľom na konštruktivistické východiská, sme sa venovali aj v dizertačnej práci *Vlastné meno ako príbeh a hra* (2008), v rovnomennej učebnici (Beláková, 2010) a viacerých didakticky zameraných štúdiách (Beláková, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010,

2012, 2015). Na primárnom stupni vzdelávania sa propriálnej problematike venuje Ľ. Sičáková (2011) a v dizertačnej práci M. Tkáčová (2011). Propriá považujeme nielen za prvok so silným motivačným potenciálom, ale aj za špecifický znak, prostredníctvom ktorého možno v edukácii poľahky dosiahnuť medzipredmetové prepojenie. Napriek možnostiam, ktoré propriá ponúkajú, je ich pozícia vo vyučovaní materinského jazyka neustále nedocenená a redukovaná na jeho pravopisné stvárnenie. Tento postoj pripisujeme aj prevládajúcemu transmisívnemu prístupu k vyučovaniu, pri ktorom žiak nemá možnosť konštruovať vlastné poznatky, ale prijíma hotové fakty, a to v podobe pravopisných pravidiel písania vlastných mien. Širším objasnením pojmu, výhod či nevýhod konštruktivistickej výučby sa nezaoberáme, pretože sú v odbornej literatúre v dostatočnej miere rozpracované. V štúdii poukážeme len na fakty, ktoré priamo súvisia s vyučovaním propriálnej problematiky.

Teoretické východiská štúdie ilustrujeme aj na konkrétnom návrhu vyučovacej jednotky, aby sa pedagóg, v prípade záujmu, v problematike ľahšie zorientoval a dokázal ju využiť vo svojej praxi. V praktickej časti práce, ale aj v jej daktorých teoretických častiach, sme využili hydronymá z onymického súboru získaného pri výskume Hydronymie Malého Dunaja. Výskum a aj výstup sú súčasťou grantovej úlohy VEGA **č. 1/0289/16 Hydronymia Malého Dunaja**.

2. Spracovanie propriálnej problematiky v záväzných didaktických dokumentoch

Pri spracúvaní propriálnej problematiky v školskej edukácii sme, prirodzene, vychádzali zo záväzných didaktických dokumentov Inovovaného štátneho vzdelávacieho programu pre primárne i sekundárne vzdelávanie (ďalej ŠVP; 2016). Hoci sa naša pozornosť sústreďuje na nižšie sekundárne vzdelávanie, nemohli sme nevenovať pozornosť aj propriám na primárnom stupni. Žiak sa s propriom vo vyučovaní stretáva prvýkrát v prvom ročníku, a to na úrovni jeho pravopisného stvárnenia. Vzdelávací štandard pre 1. ročník (2014, s. 13) stanovuje cieľ, aby „*žiak dokázal používať pravopis písania veľkého písmena na začiatku vlastných podstatných mien osôb*“. Osvojenie tejto problematiky sa dotýka ich pravopisného stvárnenia, oboznámenie so sémantickou stránkou v dokumente nenachádzame. Prvý kontakt dieťaťa s vlastným menom ako učebnou látkou sa uskutočňuje teda cez pravopis, a to aj napriek tomu, že je to v rozpore s jeho doterajším vnímaním vlastného mena. V druhom ročníku sa podľa rámcového plánu pozornosť vlastným menám nevenuje. V 3. ročníku (ibid., s. 21 – 22) má žiak vedieť „*vysvetliť pojem všeobecné a vlastné podstatné mená, rozlíšiť všeobecné a vlastné podstatné mená v texte, uplatňovať pravidlá slovenského pravopisu pri písaní vlastných mien osôb, zvierat, vecí, miest, mestských častí, obcí, ulíc, pohorí, riek, potokov, štátov*.“ Učebnice, ktoré sú v súlade so ŠVP, ponúkajú množstvo rozličných cvičení, no väčšina z nich má pravopisný charakter alebo k nemu smeruje. Len na margo uvedeného poznamenávame, že L. Sičáková (2011) používa aj termín propriálne cvičenie, ktorý v domácej lingvodidaktike nebol dosiaľ používaný.

Posledníkrát sa téma vlastného mena v ŠVP (ibid., s. 28) objavuje vo 4. ročníku, a to s vymedzením výkonu žiaka: „*vedieť rozlíšiť všeobecné a vlastné podstatné mená, uplatniť pravopis v názvoch štátov a v pomenovaniach príslušníkov národov*“. ŠVP sekundárneho stupňa vzdelávania sa o propriálnej problematike priamo nezmieňuje. Vychádzajúc z pedagogických dokumentov by sme mohli konštatovať, že žiak štvrtého ročníka si komplexne osvojil problematiku vlastného

mena. Opak je však pravdou a prax nás o tom neustále presviedča. Žiaci si na istej úrovni osvoja vedomosť, že vlastné podstatné mená sa píšu s veľkým začiatočným písmenom, no neefektívnym a nesúvislým zaraďovaním vlastných mien do učiva vedomosť slabne. Nie je potom výnimkou, že žiak 3. či vyššieho ročníka v inom predmete, než je materinský jazyk, napíše mená ako *mária terézia, anton bernolák* či *slovensko* s malým začiatočným písmenom. Príčiny tohto javu sú zjavné.

Vo vyučovaní vlastných mien jednoznačne prevláda pravopisná stránka, preceňovaná na úkor obsahového, sémantického aspektu vlastného mena. Žiakom je podaná informácia, že vlastné meno sa píše s veľkým začiatočným písmenom, no učiteľ zároveň neupozorňuje na fakt, že veľké začiatočné písmeno je záležitosťou konvencie a že podstata propria spočíva v jeho spoločenskom fungovaní. Tento prístup je v rozpore s konštruktivisticky chápanou výučbou, pri ktorej pedagóg nemá sprostredkúvať fakt ako „hotovú vec, o ktorej už nemožno ďalej diskutovať", teda: „Vlastné mená píšeme s veľkým začiatočným písmenom, je to tak a hotovo! Nie je o čom debatovať. Naučte sa to, inú možnosť nemáte." Takéto a podobné vyjadrenia pedagógov o učive vlastných mien počujeme nezriedka. Žiaci neprichádzajú k poznatku sami, nemajú možnosť konfrontácie a tiež vyslovenia pochybností, či by sa dané vlastné meno nemohlo písať aj inak. Pravidlá slovenského pravopisu sú jasným dôkazom toho, že prístup k pravopisu vlastných mien sa často mení, napr. poslednou zmenou bola úprava písania názvov ulíc, kde sa pravopis zjednodušil a prvé slovo (ulica, námestie a pod.) sa začalo písať s veľkým začiatočným písmenom (Ulica osloboditeľov, Námestie Ľudovíta Štúra a pod.).

Keďže didaktické materiály, napriek svojej nezáväznej povahe, majú odrážať jazykovú situáciu a úroveň vedeckého bádania, v roku 2008[27], pri písaní dizertačnej práce Vlastné meno ako príbeh a hra (2008), sme urobili komplexnú obsahovú analýzu učebníc slovenského jazyka. Skúmali sme zastúpenie všetkých onymických tried, ako ich vyčlenili M. Majtán – M. Blicha (1986) a stručný náhľad ponúkame v grafe (Graf 1: Zastúpenie onymických tried v učebniciach slovenského jazyka v ZŠ). Graf jednoznačne ukazuje, že pomerne silné je zastúpenie antroponým a ojkoným, čo považujeme za prirodzené, pretože práve s týmito dvoma triedami sa žiaci v bežnom živote stretávajú najčastejšie. Problematika, ktorej sa chceme venovať v tejto štúdii, hydronymá, boli zastúpené vo všetkých materiáloch len v 3 %.

Údajmi spracovanými v grafe sme chceli tiež poukázať na fakt, že hoci sa v materiáloch nachádzalo dostatočné množstvo proprií, napriek tomu ich mnohí pedagógovia nedokázali správne využiť. Učebnice a pracovné zošity sú univerzálne pre celé územie Slovenska, preto vzorka vlastných mien v nich použitých často nesie charakter akejsi reprezentatívnej skupiny a nemôže napĺňať požiadavky regionálnosti. Práve túto požiadavku sa budeme usilovať zdôrazniť pri konštruktivistickom prístupe vo vyučovaní proprií, pretože región považujeme za jeden z najsilnejších motivačných faktorov pri vyučovaní proprií. Domnievame sa, že žiaci by sa mali primárne oboznamovať s vlastným menom v ich bezprostrednom prostredí a až potom prechádzať k propriám im vzdialenejším, menej známym.

---

[27] Novšiu analýzu sme nerobili, pretože vo väčšine škôl sa stále používajú učebnice, ktoré sme analyzovali.

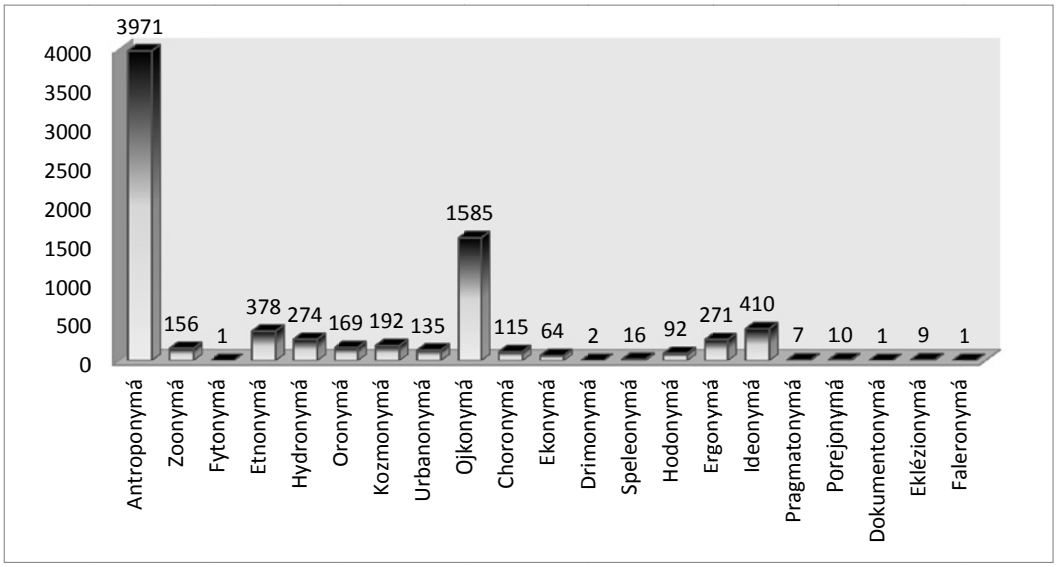

Graf 1: Výskyt onymických tried v učebniciach slovenského jazyka v ZŠ

3. Postoj pedagógov k výučbe propriálnej problematiky a pregraduálna príprava učiteľov

Propriálnej problematike vo vyučovaní, napriek úsiliu viacerých didaktikov (na primárnom stupni vzdelávania napr. Ľ. Sičákovej, M. Tkáčovej), sa dosiaľ nevenuje dostatočná pozornosť. Príčiny, ktoré stoja za nedocenenosťou vlastných mien, vyplývajú jednak z prístupu (nielen) pedagógov k edukácii (prevládajúce transmisívne vyučovanie, ktoré už nie je schopné napĺňať potreby súčasného žiaka), ale aj z ich spôsobilosti prezentovať túto problematiku. Nie každý absolvent pedagogickej fakulty má možnosť absolvovať onomastické semináre či prednášky. Napriek moderným trendom vo vzdelávaní neustále registrujeme, že študenti pedagogických fakúlt nie sú dostatočne pripravovaní na vyučovanie. Disponujú množstvom encyklopedických poznatkov zo všeobecných či čiastkových disciplín, no chýba syntetizujúci prvok, ktorý by im ukázal, ako tieto vedomosti v praxi uplatniť. Je tomu tak aj s uplatňovaním konštruktivistických princípov v praxi. Vysokoškolskí pedagógovia vo výučbe využívajú vo veľkej miere tradičné prístupy a o nových sa často iba zmieňujú (o príčinách na tomto mieste nebudeme polemizovať). Pri otázke, položenej študentom 1. ročníka Mgr. štúdia, čo vedia o konštruktivizme, pohotovo reagovali a vymenúvali pojmy, ako napr. prekoncepty, miskoncepcie, Piaget, Vygotský, konštruovanie poznatkov, dieťa ako aktívny prijímateľ informácie, teórie kognitívneho vývinu a pod. Na otázku, akým spôsobom by hodnotili takéto vyučovanie, však už reagovať nevedeli, nepoznajú spôsob, akým žiaci myslia a spracúvajú poznatky, nevedia, akým spôsobom pri hodnotení a vôbec plánovaní takejto jednotky postupovať. Na tomto mieste nám vyvstáva teda otázka, či sa nezamýšľať aj nad modernejšími spôsobmi výučby aj na pedagogických fakultách.

Pri utváraní konštruktivistickej jednotky sme sa budúcich pedagógov pýtali, akým spôsobom by vyučovali propriálnu tému, resp. ako a kam by zaraďovali vo vyučovaní propriá. Pomocou

brainstormingových metód, pojmovým mapovaním a následným zhlukovaním (clustering s výsledkom súvislého textu) sme zisťovali prekoncepty študentiek. Pri pojme vlastné meno reagovali charakteristikami[28]: „*Vlastné podstatné mená začíname písať vždy veľkým začiatočným písmenom. Pomenúvajú názvy mien, riek a podobne. Vlastné podstatné mená sú slovný druh, ktoré sa píšu veľkým začiatočným písmenom.*“ Prekoncepty študentiek nás zaujímali z dvoch dôvodov: 1. ako východisko pre prácu s propriami na seminári; 2. ako východisko pre ďalšiu pedagogickú činnosť študentov. Spôsob, akým študentky vnímajú propriá, sa odzrkadlí aj v ich výklade a spracovaní učiva v edukácii. Potvrdili nám to aj odpovede na otázku, čomu treba pri výučbe proprií primárne venovať pozornosť. Všetky študentky odpovedali zhodne – písaniu s veľkým začiatočným písmenom.

Rovnako sme skúmali aj názory pedagógov z praxe (výskum v rámci spomínanej dizertačnej práce), ktorí neboli spokojní s úrovňou vyučovania vlastných mien. Uvedomovali si potrebu zmeny (názory uvádzame v Grafe 2), pričom vychádzali z faktu, že žiaci majú k vyučovaniu vlastných mien negatívny postoj[29], spôsobený náročnosťou učiva – písania veľkého začiatočného písmena (až 77 % respondentov uviedlo náročnosť učiva ako negatívny faktor).

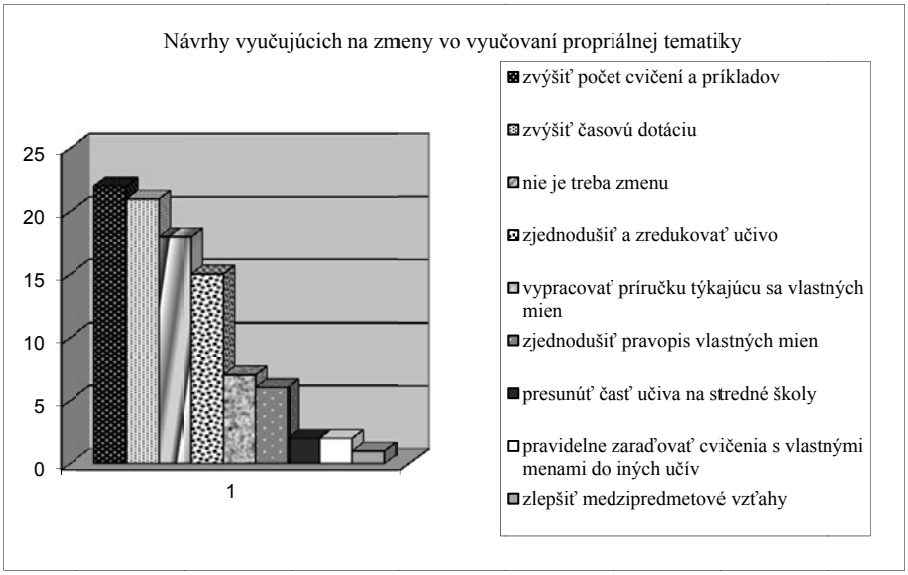

Graf 2: Názory pedagógov na potrebu zmeny vo vyučovaní vlastných mien

Medzi učiteľmi boli aj takí, ktorí potrebu zmeny nepociťovali, doterajší prístup im vyhovoval, napriek tomu, že bol založený výlučne na osvojovaní pravopisu. Z výsledkov uvedených v grafe vyplýva, že ani učitelia v praxi nemajú často presnú predstavu o potenciáli vlastných mien. Nechceme však tým učiteľov znevažovať, skôr poukázať na potrebu zmeneného prístupu už v ich pregraduálnej príprave.

---

[28] Výpovede študentiek sú autentické, uvádzame ich bez jazykových úprav.

[29] Viac k danej problematike a výsledkom výskumu viď v dizertačnej práci Vlastné meno ako príbeh a hra (2009).

4. Potenciál vlastných mien v konštruktivisticky orientovanej výučbe

Proprium vnímame ako „jazykový znak s osobitou sémantikou i pravopisným stvárnením," sui generis (Sičáková, in: Liptáková, 2011, s. 368). Ako sme už spomínali, propriá nie sú vo vyučovaní vnímané ako špecifické znaky, ale ako pravopisné javy. Takto ich vníma väčšina aktérov edukácie. Zo 476 respondentov (žiakov ZŠ) až 67 % označilo vlastné meno ako „prvok s veľkým začiatočným písmenom", 14 % z nich skonštatovalo, že všetky slová s veľkým začiatočným písmenom sú vlastné mená. Až 50 % žiakov považuje proprium za učebnú látku vhodnú len pre slovenský jazyk, pretože základom je „nácvik písania veľkého začiatočného písmena." Takmer 40 % opýtaných nevie, prečo sa vlastné mená vyučujú v základnej škole[30]. Odpovede, ktoré žiaci uviedli, sú pre pedagógov upozornením o nesprávnom prístupe k tejto problematike.

Skôr, než sa budeme zaoberať aplikáciou vlastného mena v edukácii, stručne načrtneme pravopisnú stránku proprií, nie však s jej zdôrazňovaním.

4.1 Konvenčný a sémantický pravopisný princíp proprií

Pravopisná stránka proprií nepodlieha v úplnosti iba tradične vymedzeným princípom (fonematický, morfematický, gramatický, etymologický), ale okrem nich sa podľa viacerých autorov uplatňuje aj princíp konvencie a sémantický princíp. Na sémantický pravopisný princíp najnovšie upozornila Ľ. Liptáková (2011), v starších prácach sa o ňom zmieňujú aj V. Betáková (1968) či J. Štefanovič (1967). V kodifikačných príručkách sa sémantický pravopisný princíp nevyčleňuje, no vzhľadom na viaceré teórie, napr. aj názory Ľ. Liptákovej (2011), považujeme za korektné ho spomenúť. Autorka ho vyčleňuje v súvislosti s porozumením obsahu vlastného mena a ako sama hovorí, žiaci by mali „poznať aj súvislosť pravopisu s významom." Autorka sa, citujúc V. Betákovú (1963, s. 33), vyjadruje: „Aby sa žiak správne rozhodol, či napísať veľké alebo malé písmeno, musí najprv poznať významy týchto slov, ktoré sa majú objasniť porovnávaním" (autorka má na mysli komparáciu apelatívnej a propriálnej sústavy – pozn. M. B.). Vhodné je tiež porovnávanie propriálnej sústavy v rozličných jazykoch, napr. v nemeckom jazyku sa veľkými začiatočnými písmenami píšu aj adjektíva súvisiace so substantívom, vo francúzštine sa s veľkým písmenom píšu slová jedinečného významu, ako napr. cirkev (l´ Église) a pod. Žiak má možnosť jednoduchou komparáciou pochopiť princíp konvencie v pravopise. Poznatok, že vlastné mená sa mohli, môžu a v budúcnosti budú môcť formálne zaznačovať aj inak, je v konštruktivistickom vyučovaní pozitívnym a žiaducim. Umožňuje žiakovi uvažovať s otvorenou mysľou, bez predsudkov a v súlade so zákonitosťami onomastiky a lingvistiky. Ide zároveň o jeden z princípov konštruktivistického vyučovania – ukázať žiakovi, ako veda myslí, akými prostriedkami disponuje, ako formuluje závery a pod.

4.2 Sémantická stránka proprií v edukácii a spôsob osvojovania si tejto problematiky žiakmi

Pri sémantickom pravopisnom princípe sme sa zmieňovali o nutnosti „poznať významy slov". Je teda namieste položiť si otázky, čo znamená, že žiak pozná význam slova? Čo je význam slova? Ako sa ho žiak učí?

---

[30] Viac o výskume viď dizertačná práca Vlastné meno ako príbeh a hra (2008).

Odpoveď možno nájsť aj u P. Blooma (2015, s. 145), ktorý hovorí, že dieťa je schopné odhaliť význam slova vtedy, ak pojem asociuje so slovom, ktorým označuje príslušnú entitu. Predpokladom pre chápanie slovného významu je teda poznanie pojmu a slova a ich vzájomné prepojenie, ktoré podlieha viacerým myšlienkovým operáciám, akými sú napríklad kategorizácia, individualizácia, generalizácia a pod. Poznanie týchto myšlienkových procesov u dieťaťa, osvojujúceho si problematiku (nielen) vlastného mena, tvorí základný predpoklad k správne chápanej konštruktivistickej výučbe. Citovaný autor (Bloom 2015, s. 63) tiež poznamenáva, že osvojiť si a naučiť sa význam slova je učením o „myšlienkach iných", pričom týmto myšlienkam treba porozumieť, a to tak, že vieme odhaliť vzťah, súvislosti medzi entitou a slovom, ktoré na ňu poukazuje a zároveň pochopíme, ako slová slúžia v komunikácii na označenie tej-ktorej entity. Rozpoznanie, na ktorý predmet, príp. jav slovo odkazuje, je možné len na základe asociácií (slovo – myšlienka – vec), ktoré považujeme vo vyučovaní za ústredné. Hoci sa autor na tomto mieste zmieňuje o povahe všeobecných pomenovaní, možno z jeho myšlienok čerpať aj pri spracúvaní propriálnej problematiky, a to aj napriek tomu, že význam apelatív je značne odlišný od významu proprií.

Žiak je oboznámený s problematikou vlastného mena už na primárnom stupni vzdelávania, preto je nutné tento fakt brať do úvahy. Už dieťa predškolského veku je schopné osvojiť si spôsob fungovania vlastného mena vo svojej mikrosociete. V tejto fáze je podstatné, aby bolo dieťa „vystavované forme" slova, vlastného mena, t. j. jeho zvukovej realizácii, a zároveň, aby vnímalo význam či pojem (viac o tom Bloom 2015, s. 94), označujúci pomenúvanú entitu. Dieťa predškolského veku charakterizuje podľa J. Piageta konkrétne vnímanie, a preto je nutné, aby reálne vnímalo pomenúvanú skutočnosť. Bez tejto podmienky by si nemuselo slovo osvojiť, resp. mohlo by prísť k nesprávnemu osvojeniu slova. Pokým pri apelatívnej zložke dieťa vníma vzťah medzi slovom a pojmom na základe ich vzájomného prepojenia, pri propriálnej zložke je situácia zložitejšia. Treba tu okrem iného hľadať pomenovací motív, osobitý pomenovací zámer.

Pri nácviku osvojovania významovej stránky proprií je nutné najprv vychádzať z komparácie, pretože žiak na základe nej postrehne rozdiely i podobnosti porovnávaných javov. Komparácie je dieťa schopné od útleho veku, keď si uvedomuje rozdiely v pomenovaní matky, otca, psíka, autíčka. Vníma rozdiely pomenúvaných skutočností a zároveň si uvedomuje, že matku nemôže označiť slovom „otec" a naopak. Rovnako je dieťa schopné kategorizovať pojmy. P. Bloom (2015, s. 136) hovorí, že svet pre malé deti, v štádiu neverbálnej komunikácie, je „sústavou druhov a jednotlivín, ktoré sa usiluje kategorizovať", a to na základe znalosti istých podmienok. Tieto podmienky mu napomáhajú chápať, čo napr. bábika je, a čo nie je. Dieťa pri zvukovej realizácii slova „bábika" „počíta s možnosťou, že toto slovo odkazuje aj na iné jednotliviny tohto druhu či kategórie (ibid., s. 145). Uvedomuje si teda, že existuje viacero entít, ktoré sú súčasťou jedného druhu. Ako však dieťa kategorizuje? Odpoveď znova nachádzame u P. Blooma (2015, s. 149), ktorý píše, že deti kategorizujú na základe percepčných vlastností entít (výzor, vzhľad, zvuky, veľkosť a pod.) a ich percepčnej podobnosti, ktorá tvorí základ pre utváranie pojmov (pes podobný inému psovi). Percepčná podobnosť zabezpečuje dieťaťu, že je schopné do jedného druhu zaradiť dva objekty (subjekty) s podobnými vlastnosťami, t. j. odlíši psa od mačky, no zároveň dokáže dvoch psov rôznych rás zaradiť do jedného druhu a označiť ich pojmom „pes". Rovnaký proces nastáva aj pri porovnávaní apelatív a proprií. Žiak postupuje od najjednoduchších myšlienkových operácií, pričom najnižšiu úroveň abstrakcie vyžaduje spozorovanie sémantických príznakov, ktoré sú úzko späté s objektívnou realitou. Ide o tzv. špecifikačné príznaky, vyžadujúce najnižšiu abstrakčnú

úroveň, ktoré sú rovnako prítomné v lexikálnej sémantike apelatíva i propria (porov. Blanár, 1990). Prichádza k stretu a podobnosti medzi týmito dvoma triedami – poloha, smer, opis, charakteristika. Špecifikačné príznaky môže žiak postrehnúť klasickým pozorovaním objektu, pretože ide o jazykové stvárnenie myšlienkového obsahu. Vychádza z nich jazyková motivácia pomenovania. Pri apelatívnej zložke si žiak všíma prvotné znaky pomenovaného objektu, napr. potoka (v koryte tečúca voda a pod....), na základe syntézy znaky zlúči do pojmu „potok" a zároveň pomocou abstrakcie vylúči podobné pojmy, napr. „jazero, rieka, oceán". V prípade proprií si v rámci špecifikačných (diferenčných) príznakov žiak uvedomuje, že napr. Báhonský potok nie je Cajlanským potokom, odlišuje od seba dva názvy označujúce dva odlišné onymické objekty, avšak patriace do rovnakej triedy. Pri vlastných menách však prichádza k zložitejšiemu procesu, pretože propriá majú špecifické znaky. Pokým apelatívum nemá, podľa P. Blooma (2015, s. 97), asociovaný predmet[31] (človeka, miesto, udalosť, skupinu a pod.) existujúci na „základe istého princípu súdržnosti (kohézie)", u proprií je to podmienkou. Vlastné meno vždy označuje niekoho a niečo, čo je vnímané ako vo svojej podstate nemenný celok. Ak by sa celok narušil, označenie by zaniklo, resp. mohlo by prestať plniť nominačnú funkciu (výnimku môžu tvoriť toponymá). Existencia objektu resp. subjektu je predpokladom pre vytvorenie názvu. V edukácii preto považujeme za dôležité žiakov oboznámiť so vzájomnou prepojenosťou predmetu a jeho názvu a tiež s apelatívnou zložkou, ktorá tvorí východisko pre pomenúvanie. Macnamara (1986, s. 51, In: Bloom, 2015, s. 138) hovorí, že „každá individualizácia entity je závislá od mena druhu a tiež odkazovanie na jedinca závisí od porozumenia druhu. Vlastné meno teda potrebuje podporu „mena druhu" a prináleží k nemu", napr. krstným menom Maťko na základe konvencie pomenúvame osobu mužského pohlavia (osoba, chlapec ako nositeľ mena je predpokladom pre jeho udelenie), a nie ženského. Meno tiež zaraďujeme medzi antroponymá, nie napr. medzi hydronymá, hoci vo výnimočných prípadoch by tomu tak mohlo byť.

Úzka spätosť pomenovania s pomenúvaným objektom sa prejavuje aj v nutnosti poznať encyklopedické charakteristiky objektu, napr. *Báhonský potok* nemôže byť *Cajlanským*, pretože netečie rovnakým územím, nesúvisí s Báhoňom či Cajlou a pod. L. Sičáková (In: Liptáková, 2011, s. 368) vo svojich didaktických štúdiách na tieto generické (identifikačné) sémantické príznaky tiež upozorňuje, a to prevažne z hľadiska ich spätosti s významom, ktorého sú súčasťou. Generické príznaky spolu s diferenčnými utvárajú onymickú sémantiku, designáciu (Blanár, 1996, s. 32), t. j. význam vlastného mena. Spolu s individuálnymi príznakmi encyklopedického charakteru (informačno-encyklopedické znaky) to všetko dokopy utvára onymický obsah, ktorý je značne odlišný od apelatívneho obsahu. Pokým význam apelatíva vnímame na základe jeho lexikálneho obsahu, proprium má špecifický onymický obsah, doplnený o informačno-encyklopedické poznatky, ktoré spočívajú v znalosti charakteristík konkrétneho propria. Obsahovými prvkami propriálneho pojmu sú onymické príznaky a nesystémové individuálne príznaky (individuálne charakteristiky denotátu (ibid.; porov. aj Sičáková, In: Liptáková, 2011).

Tento fakt je nutné si v edukácii uvedomiť, pretože je východiskovým bodom pre vyučovanie propriálnej tematiky. Žiak si významové rozdiely uvedomuje práve komparáciou apelatívnej a propriálnej zložky (na primárnom stupni vzdelávania sa bližšie k problematike L. Sičáková,

[31] P. Bloom (2015, s. 97) nazýva tento predmet pracovným termínom spelkeovský predmet, pretože problematike sa venovala E. Spelkeová (1994).

ibid.). V školskej praxi sa na tento účel často využívajú slovné spojenia Štrbské Pleso – Štrbské pleso, Červený Kameň – červený kameň, avšak ani nie tak na hlbšie vysvetlenie učiva, ako skôr na diagnostiku, či žiaci pochopili pravopisnú stránku vlastných mien. Ide skôr o mechanické zapamätanie si rovnako znejúcich proprií s odlišným pravopisným stvárnením.

4.3 Prekoncepty[32] vo vyučovaní proprií

Ako sme už naznačili, osvojovanie vlastných mien podlieha iným myšlienkovým operáciám ako osvojovanie apelatív. Konštruovanie nového poznania silne ovplyvňuje predchádzajúce poznanie, t. j. koncepcie pred učením sa. Učenie je teda zmenou predchádzajúcej vedomosti nahradením, pridaním či modifikáciou už existujúceho poznania (pôvodných konceptuálnych štruktúr), čo Posner et al. (1982) nazývajú konceptuálnou zmenou. Tá však môže nastať len vtedy, ak: 1. žiak je nespokojný so svojom pôvodnou predstavou; 2. nová predstava je pre žiaka prijateľná a pochopí jej podstatu; 3. nová predstava je prijateľná, hodnoverná; 4. predstava je využiteľná v praxi (Posner, 1982; In: Tóthová 2014, s. 26).

Z tohto dôvodu je dôležité venovať pozornosť detským prekonceptom, ktoré nemusia zodpovedať predstavám pedagóga o tom, čo sa má žiak naučiť. Preto je dôležité klásť si otázky „Ako dieťa zistí, kedy je slovo vlastným menom a kedy apelatívom? Aký postup má pedagóg uplatniť, aby predišiel nedorozumeniam, miskonceptom?“ Detským prekonceptom pri vnímaní proprií sa venovalo viacero autorov, ich názory čiastočne zjednotil a prepracoval P. Bloom (2015). Jeho úvahy sa zameriavajú na spôsob, akým je dieťa schopné odlíšiť apelatívnu a propriálnu zložku.

1. <u>Prvým z detských prekonceptov je existencia jedného referenta a jedného pomenovania</u>. Pri tomto princípe je zastúpený tzv. lexikálny kontrast (porov. Bloom 2015, s. 73), predpoklad vzájomnej výlučnosti, podľa ktorého sa dve slová vo svojej referencii nemajú prekrývať. V praxi možno túto situáciu sledovať najmä u detí predškolského veku, keď na označenie napríklad 1 entity používajú iba jedno pomenovanie, príp. jedno pomenovanie prisudzujú len jednému referentovi, napr.: ak dieťa označí osobu menom Dorotka, iné meno táto osoba nemôže mať. Problém v tomto bode však nastáva, keď oslovujeme napríklad dieťa viacerými podobami vlastného mena, napr. Karolína, Lina, Včielka, Žabka, Slniečko. Dieťa nemá problém s tým, aby v komunikácii rozlíšilo, že všetky označenia sa vzťahujú naň. Vzniká tu teda istá disproporcia, ktorú možno odôvodniť len tým, že „jednotlivina môže mať viac mien, ale tieto mená sa líšia nereferenčne, napr. vo formálnosti“ (porov. Bloom 2015, s. 130).

2. <u>Ak dieťa pozná jedno vlastné meno, druhé neprijme alebo ho prijíma len sťažka</u>. Hádajú sa dve dievčatká: „Tvoja maminka je Majka!“ Druhá, dcéra pomenovanej Majky, na to odpovie: „To nie je Majka, to je moja maminka! Majka je v škôlke! (dieťa má na mysli upratovačku zo škôlky s menom Mária).“ Dieťa zároveň nepripúšťa fakt, že by sa matka mohla volať Mária, Marienka a pod. Vníma sociálny status matky ako jej vlastné meno, pretože ju takto oslovuje ono i blízke okolie. Ako píše Ľ. Sičáková (In: Liptáková et al., 2011, s. 367), „v jeho mysli (rozumej: v mysli dieťaťa) sa vytvorí asociácia medzi slovom Eva a konkrétnou osobou, ktorá

[32] V literatúre tiež uvádzané aj ako prvotné či naivné predstavy dieťaťa, poňatie učiva (Mare – Ouhrabka 1992), , naivné teórie (GAvora, Hewson a i.), prekoncepcie (Bodner, 1986) či miskoncepty.

je nositeľkou tohto mena". Rovnaká situácia nastáva v opačnom prípade. Dieťa sa hrá na pieskovisku, „varí" pieskové koláčiky a oznámi: „Keď budem veľká, budem Alenka!" Alenka je v materskej škole kuchárkou. Antroponymum teda v mysli dieťaťa zastupuje povolanie a je vyjadrené ako apelatívum. Tento bod sa tiež ukazuje ako nedostatočný na to, aby dieťa dokázalo odlíšiť apelatíva od vlastných mien.

3. Vlastné mená môžu byť priradené iba daktorým zvláštnym entitám (človek, zviera), ktoré nie sú vzájomne zameniteľné a ľudia ich začnú chápať ako zaujímavé, odlišné. Autori tohto tvrdenia (porov. Bloom 2015, s. 131) vychádzajú z reálneho bytia živej entity, a teda z faktu, že dieťa skôr pomenúva živé entity ako neživé. P. Bloom však tvrdí, že kritérium životnosti je v jazyku pri odlišovaní apelatívnej a propriálnej zložky pre dieťa irelevantné. Vychádza z predpokladu, že aj medzi dospelými používateľmi jazyka môže prísť k odlišnému chápaniu životnosti, napr. jeden môže chápať mesto ako životné, iný ako neživotné apelatívum. Kategória životnosti u detí, prevažne predškolského veku, sa riadi vlastnými kritériami, pretože dieťa často používa napríklad hračky v zastúpení, hoci si reálne uvedomuje, že hračka nie je živá bytosť. S takto vymedzeným kritériom sa nestotožňujeme ani my, pretože v rámci onymického systému, okrem antroponymickej zložky, jestvuje množstvo objektov, ktoré majú práve neživotnú povahu. Zvláštnosť je tiež vágnou kategóriou, pretože sme sa stretli s javom, že žiak 7. ročníka napísal apelatíva kostol, potok, obchod, háj s veľkým začiatočným písmenom, pretože sa v jeho obci nachádzali len raz a vnímal ich ako jedinečné.

4. Vlastné meno označuje jednu entitu, pričom apelatívum viacero entít. Ako vôdzku tu autor používa tzv. referenčnú vernosť, o ktorej sme sa vyššie zmieňovali. Ak berieme do úvahy tento predpoklad, treba mať na mysli, že dieťa na základe lexikálneho kontrastu vníma jedno meno = jedna osoba. Ako príklad uvedieme situáciu z materskej školy. Matka sa pýta dieťaťa, či vedľa sediaci chlapček je Lukáško. Dieťa na jej otázku pobúrene odpovedá:„ To nie je Lukáško, to je Lukáško Malý!" Antroponymom Lukáško deti označujú iného chlapca. Dieťa pochopilo teda diferenciačnú funkciu propria, a preto neprijíma rovnaké apelatívum na označenie dvoch odlišných chlapcov. Tento jav je v reči úplne prirodzený, čo možno dokumentovať aj pri využívaní prezývok v obciach, kde sa vyskytovalo viacero rovnakých priezvisk, napr. v obci Slovenská Nová Ves sa na označovanie rodín Benkovských používali prezývky Chrtoví, Balogoví, Tomanoví a pod. Týmto vlastné meno plní svoju diferenciačnú funkciu. Napriek tomu však toto kritérium nemôže byť pomôckou ani vysvetlením, akým spôsobom má dieťa odlíšiť apelatívnu a propriálnu zložku.

Z uvedených predpokladov vyplýva, že ani jeden z nich nemôže byť spoľahlivým východiskom pri odlišovaní apelatívnej a propriálnej vrstvy. P. Bloom (2015, s. 135) na základe toho dospieva k názoru, že dieťaťu k určeniu tohto rozdielu napomáha znalosť referenčného rozsahu slova, teda schopnosť slova byť vlastným menom a odkazovať tak na jedinečnú entitu. Keďže ide o neuchopiteľnú vlastnosť, je nutné, aby dieťa pochopilo pravidlá, na základe ktorých vlastné meno funguje (pre nedostatok priestoru sa touto problematikou bližšie zaoberať nebudeme).

Pri prieskume študentských prekonceptov, týkajúcich sa odlišovania apelatív a proprií, sme zaznamenali niekoľko špecifík. Pri rozličných názvoch používali odlišné stratégie. Primárne

nebolo naším cieľom tieto stratégie skúmať, keďže sme ich ani nepredpokladali, ale na základe toho, že sme ich pri prieskume odhalili, bude nutné im v budúcnosti venovať pozornosť. V hydronymách, ktoré obsahovali apelatívnu zložku „potok, jazero, rybník“ (Šúrsky rybník), študenti vyňali túto apelatívnu časť a určili objekt (vodný tok), avšak zatiaľ bez znalosti referenta (Obr. 1). V nasledujúcom kroku konkretizovali, že ide o akýsi „rybník pri Šúrovciach“. Na základe komparácie apelatívum – proprium (signalizované veľkým začiatočným písmenom) a asociácií určili onymickú triedu – hydronymum. V tejto fáze považovali analýzu hydroným za ukončenú. Etymologický výklad hydronyma nahradili lexikálnym výkladom apelatíva rybník.

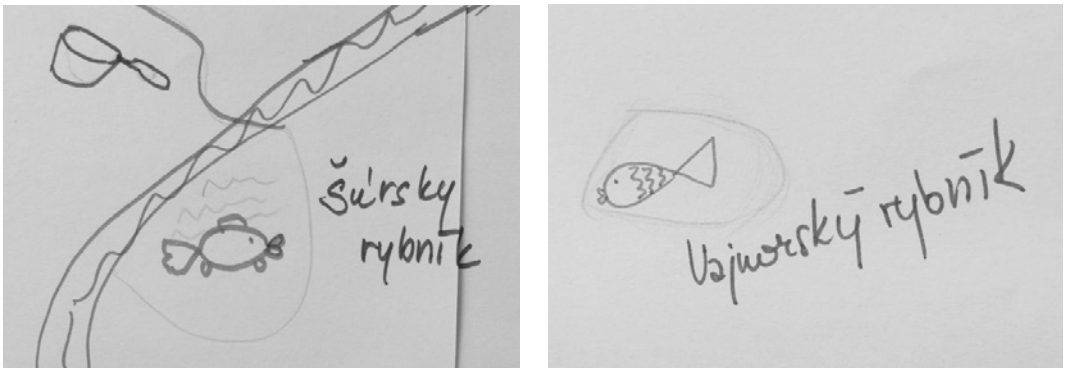

Obr. 1: Analýza hydroným s apelatívnou zložkou rybník.

Odlišnú stratégiu používali pri analýze hydroným bez určujúcej apelatívnej zložky. Na ilustráciu sme vybrali daktoré hydronymá, ktoré študenti určovali nejednoznačne. Stručný prehľad ponúka aj graf č. 3.

Guláška (jazero) = varecha na varenie guláša; jedlo; gulášová voda; zbraň;
Kalník (rameno Čiernej vody) = miesto na rúbanie dreva (kálanie); človek, ktorý znečisťoval okolie; muž rúbajúci (kálajúci) drevo;
Blatina (vodný tok) = omietka; činnosť súvisiaca s blatom;
Sisak (vodný tok) = nástroj na kosenie; nástroj na naberanie vína z vínnych sudov; časť mužského odevu;
Barvienok (vodný tok, vrch) = farebný venček z kvetov; látka; ženy, ktoré farbili látky; nástroj na farbenie; chodník s farebnými značkami.

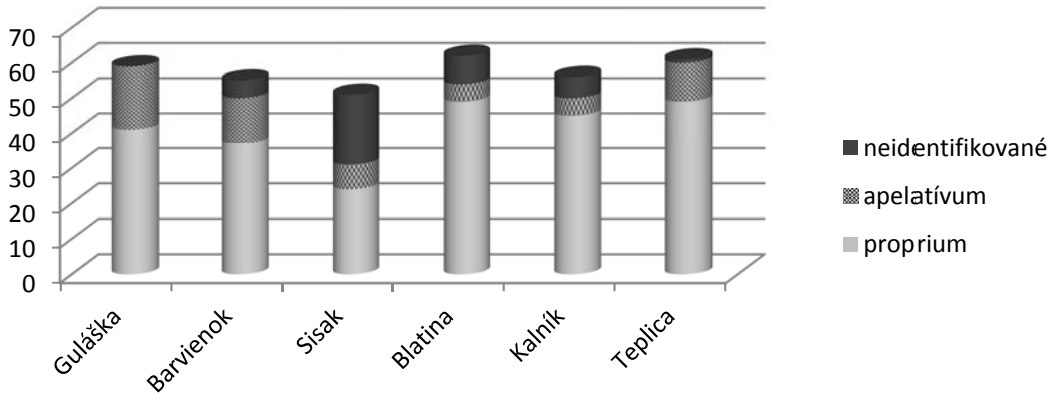

Graf č. 3: Analýza hydroným bez určujúceho apelatívneho člena

Ako apelatíva hodnotili študenti prevažne tie názvy, ktoré neboli motivačne priezračné. Pri nedostatku informácie hľadali asociácie so známymi faktami a našli ich práve v apelatívnej slovnej zásobe (guláš, blato, kálať, bohemizmus barvit a podobne). Neznalosť encyklopedického obsahu zapríčinila, že daktorí študenti začali proprium vnímať ako apelatívum alebo ho nesprávne určili v rámci onymickej triedy (prehľad ponúkajú grafy č. 4 a 5). V predchádzajúcom prípade študenti nemali potrebu určovať onymickú triedu, pretože bola súčasťou názvu. Na druhej strane však, tento apelatívny určujúci člen nemusí byť vždy signifikantom propria, napr. všeobecné pomenovanie potoka, ktorý tečie cez obec Slovenská Nová Ves – novanský potok a pod.

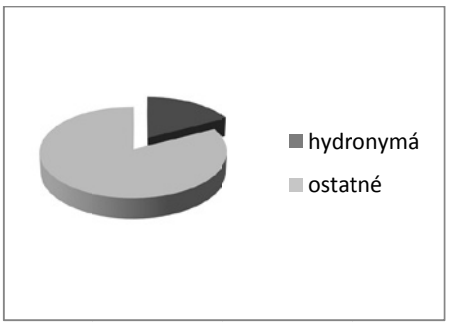

Graf č. 4: Správnosť určenia onym. tried

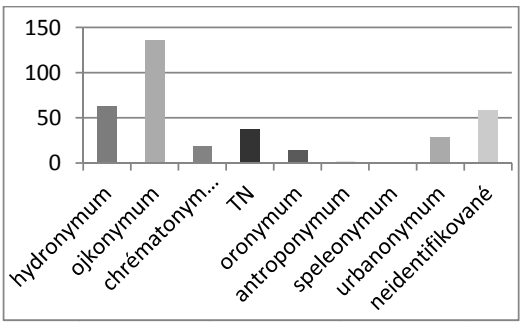

Graf č. 5: Prehľad určovaných onym. tried

Nezrozumiteľné názvy sa usilovali študenti analyzovať z hľadiska ich slovotvornej motivácie a postupovali pritom 4 spôsobmi: 1. z inventára osvojených lexém vyberali tie, ktoré bolo možné spojiť s hydronymom, napr. guláška (guláš); 2 na základe zvukovej asociácie hľadali podobne znejúce slová (Sisak – ssss); 3. predpokladali isté slovo, ktoré však nemali vo svojej slovnej zásobe (Sisak – názov vznikol podľa rodiny Sisákovej); 4. vymysleli novú lexému, napr. Sisak = miesto, kde žili sisáky. Správnosť týchto vyjadrení nekomentujeme, pretože sme skúmali spôsob uvažovania o vlastných menách.

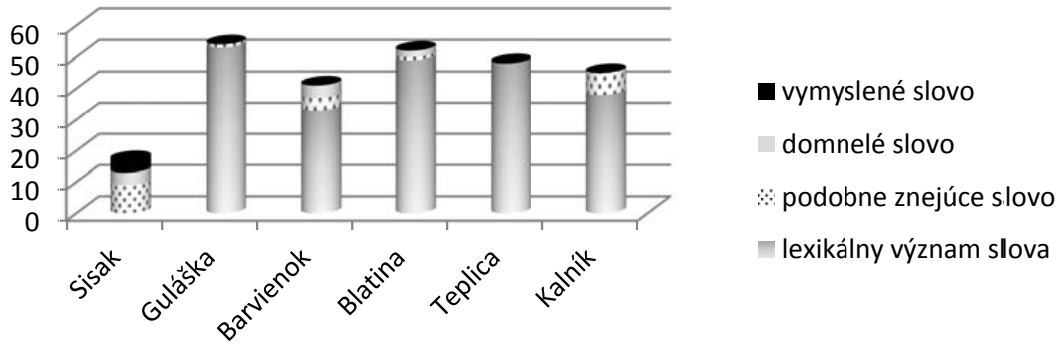

Graf č. 6: Etymologická analýza hydroným

Pokiaľ sa pri prvom type názvov neobjavilo úsilie o etymologickú analýzu názvov, v druhom prípade bolo východiskom. Z toho pre nás plynie poznatok: Čím náročnejšie hydronymum sme študentom poskytli, tým do väčšej hĺbky boli schopní s ním pracovať a opierať sa o encyklopedické východiská.

4.4 Využitie informačnosti a encyklopedickosti propria pri uplatňovaní medzipredmetových vzťahov

Informačnosť a encyklopedickosť spočíva v znalosti charakteristík konkrétneho propria, čím sa prirodzene zabezpečuje možnosť medzipredmetového i medzizložkového prepojenia. Ako príklad uvedieme hydronymum *Guláška* (jazero v povodí Čiernej vody). Ak by sme s hydronymom chceli pracovať v konštruktivisticky ladenej jednotke, je nutné najprv poznať predchádzajúce predstavy, príp. očakávania žiakov o tomto názve. Pri terénnom výskume hydroným sme sa stretli s názorom obyvateľov, ale i odborníkov, že názov je motivačne priezračný, motivačným faktorom je OM. Guláš (vlastník pozemku pri spomínanom jazere). Informátorka, ktorá nám ako prvá výklad uviedla, si však na nikoho s takýmto menom nepamätala. Rovnakú motiváciu uvádza aj internetový zdroj (http://www.senec.sk/index.php?menu_id=720). Domnievame sa však, že hydronymum nebolo motivované prítomnosťou osoby resp. vlastníckymi pomermi, ale že to bolo naopak. Hydronymum bolo motivantom pre vznik prezývky (úradné meno Guláš sme v skúmanej lokalite nenašli). Historik G. Strešňák[33] predpokladá maď. pôvod (< apel. *gulyás* – slov. pastier dobytka) a uvádza nedoloženú podobu hydronyma *Gulyás gödör*. S výkladom sa stotožňujeme, keďže ide o lokalitu v minulosti i dnes početne osídlenú maďarským etnikom a, navyše, v lokalite boli v 19. stor. obecné pasienky. Bežný používateľ hydronyma nepátra takýmto spôsobom po jeho pôvode, pretože si vystačí s jeho nominačnou funkciou – pomenovanie blízkeho vodného objektu. Pri neznalosti encyklopedických poznatkov (využívanie pôdy na pasienky, prítomnosť maďarského etnika) nemá dôvod o svojej mylnej interpretácii pochybovať. Práve tento prvok je vhodným elementom pre konštruktivistickú edukáciu, pretože je momentom nastolenia problému, kognitívneho konfliktu. Môžeme postrehnúť, že sa utvára priestor pre medzipredmetové prepojenie s prvoukou (na primárnom stupni), prírodopisom, zemepisom, dejepisom, občianskou náukou

[33] Informáciu sme získali osobným rozhovorom.

či regionálnou výchovou. Mohli by sme uviesť mnohé z vyexcerpovaných názvov, ktoré by tvorili predpoklad pre medzipredmetovosť, napr. *Bazový jarok, Tisový potok, Brestový jarok, Barvienok, Šúrsky potok* (prírodoveda), *Kamenný potok, Čierna a Biela voda* (chémia), *Smradľavý potok* (fyzika), *Pezinský potok, Báhonský potok, Šarfický potok, Modranská Baba* (vlastiveda), *Sisak, Štefanský prameň, Čertova studienka pod šibenicami* (dejepis), *Zbojnícky potok* (etická výchova), *Jozefovo údolie, Máriin prameň* (náboženská výchova), *Fajfrová studienka, Firiglovská studienka, Saulak* (nemecký jazyk), *Ereč* (maďarský jazyk), *Sisak* (chorvátsky jazyk) a pod. Okrem potenciálu medzipredmetovosti ponúkajú propriá aj priestor pre uplatnenie prierezových tém vo vyučovaní slovenského jazyka (alebo i maďarského, ak sa dotýkame názvov skúmaného územia). Najvýraznejšie je zastúpená, prirodzene, regionálna výchova, multikultúrna výchova (stret dvoch etník), environmentálna, mediálna výchova či prezentačné zručnosti. Osobnostný a sociálny rozvoj považujeme za samozrejmý, pretože žiak pracuje s informáciami, ktoré mu zanechali predkovia na území, na ktorom žije. Stotožňuje sa tak s myslením predkov, s prostredím, v ktorom vyrastá a učí sa chápať svoju pozíciu v ňom. Ak by sme sa vrátili k vyjadreniu P. Blooma (porov. vyššie), že dieťa si s významom osvojuje aj myslenie iných používateľov, v prípade takýchto proprií jeho tvrdenie platí dvojnásobne. Žiak si osvojuje nielen pomenovanie, ale aj súbor encyklopedicko-informačných charakteristík, ktoré môžu i nemusia byť v súlade s realitou. V tomto bode tiež vidíme odlišnosti s apelatívnou zložkou. Pokiaľ pri pomenúvaní entít patriacich do druhu, si dieťa osvojí význam bezpečne, pri propriách osvojený význam nemusí korešpondovať s reálnou motiváciou.

Žiak má možnosť prepájať teoretické poznatky s praxou, reálnym životom. Poznatky, ktoré získa vlastnou aktívnou činnosťou, sa stávajú trvalejšími, aj vďaka ich interiorizácii a v mysli žiaka sa vytvárajú poprepájané štruktúry, ktoré v transmisívnom vyučovaní absentujú.

5. Východiská pre konštruktivisticky ladenú vyučovaciu jednotku

Kým pri transmisívnej výučbe pedagóg sprostredkuje, že vlastné meno sa píše s veľkým začiatočným písmenom a žiak nie je nútený ďalej nad tým uvažovať, jeho myšlienková aktivita sa obmedzuje iba na zapamätanie (1. úroveň Bloomovej taxonómie), učiteľ konštruktivista si uvedomuje, že dieťa neprichádza do vyučovacieho procesu ako tabula rasa, ale ako subjekt s istou sumou vedomostí, skúseností ovplyvnených prostredím, v ktorom žije. Do školy neprichádza preto, aby mu učiteľ dokazoval, čo ešte nevie, ale preto, aby na základe svojich doterajších poznatkov svoje poznanie rozvíjal. Nie však ako pasívny prijímateľ informácie, ale aktívny a subjektívny aktér. Pedagóg vstupuje popri žiakovi do pozície nositeľa nie informácie, ale motivácie a „garanta metódy". Konštrukčný prístup spočíva v tom, že žiak neprijíma hotové poznatky, neukladá si informácie priamočiaro do pamäti (zapamätaním), ale informáciu najprv transformuje, prehodnocuje, hľadá spojitosť medzi doterajšími poznatkami a novou informáciou a až potom prichádza k osvojeniu tohto výsledku (Tóthová, 2014, s. 25). Autorka (ibid.) však poznamenáva, že žiaci si najprv na konštruktivistický prístup musia zvyknúť, precvičovať si induktívne postupy, aby dokázali naplno využiť jeho pozitíva.

Vyučovacia jednotka (zámerne nehovoríme o vyučovacej hodine) pozostáva z troch základných fáz, ktoré budeme uplatňovať aj pri nižšie uvedenej modelovej vyučovacej jednotke (N. Kašiarová, 2013, s. 3–4) :

1. vyjadrenie žiackych prekonceptov – predstavenie javu, formulácia a vyjadrenie vlastného chápania javu; Súčasťou takejto jednotky by malo byť aj slovné vyjadrenie štruktúry poznatku, napr. poučenie o charaktere vlastných mien, o ich funkcii, príp. zopakovanie známych pojmov; Prekonceptom sme sa venovali vyššie, no uvedieme prekoncepty žiakov ZŠ i študentov, z ktorých sme vychádzali pri konkrétnych vyučovacích jednotkách:

   Guláška:
   z 57[34] respondentov iba 11 určilo názov ako hydronymum (jazero či vodný tok) s motiváciou z apel. guláš (v jazere sa môže hocikto kúpať; nachádza sa v ňom množstvo rozličných živočíchov; vzhľad pripomínajúci guláš; miesto varenia gulášu), z toho 4 len identifikovali objekt, no neurčili motiváciu. Jedna zo študentiek zhodnotila názov ako „nezmyselný". 22 identifikovalo objekt ako obec (s rozličnými rasami; známu varením gulášu; gulášom ako typickým jedlom obyvateľov; miesto chaosov), objekt neidentifikovalo 8 študentov, no určili motiváciu (miesto na varenie guláša, príp. na usporadúvanie súťaží; miesto, kde sa miešali rozličné rastlinné a živočíšne druhy; miesto založenia 1. kuchárskej školy). Názov Guláška podľa 6 študentiek označuje súťaž vo varení gulášu. Až 11 študentiek identifikovalo názov ako všeobecné pomenovanie jedla, vody z guláša, varechy na varenie guláša, zbraň, človeka – miešanca, či miesta, kde počas bojov bolo veľa utečencov, ktorí si tu neskôr založili rodiny.
   Študentky pri analýze hydronyma vychádzali zo slovotvornej motivácie (apel. guláš – jeho primárny i prenesený význam), pričom si neoverovali pravdivosť svojich tvrdení.

2. vnesenie rušivej udalosti – protirečivý argument, spôsobujúci kognitívny konflikt, pri ktorom dieťa nemôže dať za pravdu sebe a zároveň druhému (učiteľovi); R. Tóthová (2014) vyzdvihuje v tejto fáze pozíciu učiteľa, ktorý má navodiť situáciu, v ktorej žiak pocíti neistotu so svojou pôvodnou predstavou a začína ju chápať ako „anomáliu". Žiak nie je schopný pochopiť na jej základe zmysel nového, vzniká uňho vnútorný konflikt, nespokojnosť so svojou predstavou a tá ho robí prístupným pôsobeniu novej koncepcie. Je dôležité nechať žiaka s problémom zápasiť, a nie mu ihneď poskytnúť odpoveď;

3. rekonštrukcia ideí – hľadanie odpovedí na nevysvetlený, problematický jav (nastáva tu kognitívna rovnováha); žiak hľadá a buduje význam, objavuje pojem, generalizuje a následne aplikuje získaný poznatok pomocou učebných činností, ktorými sa pojem potvrdí.
   Prostredníctvom takto orientovanej induktívne riadenej vyučovacej jednotky môže pedagóg-konštruktivista ukázať žiakovi, ako onomastika myslí, akými prostriedkami disponuje, ako spracúva závery a zároveň, ukazuje sa ako dynamický otvorený systém s množstvom stále neprebádaných oblastí.

---

[34] Pri sčítaní jednotlivých odpovedí sa môže výsledok líšiť od počtu respondentov, pretože niektorí študenti uviedli viac ako jednu odpoveď.

5.1 Modelová vyučovacia jednotka realizovaná so študentmi VŠ[35]

Cieľ kurzu: poukázať na sémantickú stránku hydroným, na ich úlohu v spoločenskom fungovaní, odpútať pozornosť od ich pravopisnej zložky

1. Na zmapovanie prekonceptov o hydronymách použijeme etymologickú mapu (Obr. 2)

Obr. 2: Ukážka etymologickej mapy

Postup: Študentom v skupinách zadáme konkrétny súbor hydroným, s ktorými majú pracovať, alebo im necháme možnosť ľubovoľného výberu. Pracovali sme s obidvoma možnosťami. Pri prvej možnosti si pedagóg vyberie ucelené povodie, študentom rozdá kartičky s názvami vodných tokov. Ich úlohou je najprv názvy lokalizovať na mape, priradiť ku skúmanému povodiu. Na lokalizáciu hydroným sme použili voľne dostupný internetový zdroj www.geoportal.sk. Študenti v prvej fáze na papier väčších rozmerov prekreslia toky, ktorými sa budú zaoberať, napíšu k nim príslušné názvy. Ku každému toku okrem názvu nakreslia obrázok vystihujúci tok, zakladajúci sa teda na etymológii názvu. Študentom vždy ponechávam možnosť zakresliť k jednému toku viacero výkladov, a to z toho dôvodu, aby sa prezentoval názor každého člena skupiny. Hotové mapy si študenti vzájomne odprezentujú, vedieme rozhovor o spôsobe práce s mapou, technikách, s akými pristupovali k tvorbe mapy a pod..

[35] O spôsoboch práce s propriom na sekundárnom i primárnom stupni vzdelávania sme písali v monografii Vlastné meno ako príbeh a hra (2010).

2. Etymologické mapy zhodnotíme a použijeme ako východisko pre ďalšiu prácu s názvami – vnesenie rušivej udalosti, informácie.
Postup: Nakreslené mapy zozbierame a do ďalšieho stretnutia zanalyzujeme. Pozornosť zameriame na nesprávne určené názvy, niekoľko z nich môžeme v mapách vyznačiť a študenti môžu s nimi opätovne pracovať, príp. z celého súboru názvov vyberieme tie, ktoré sami považujeme za dôležité v danej situácii. Na ilustráciu použijeme výseky z máp (Obr. 3).

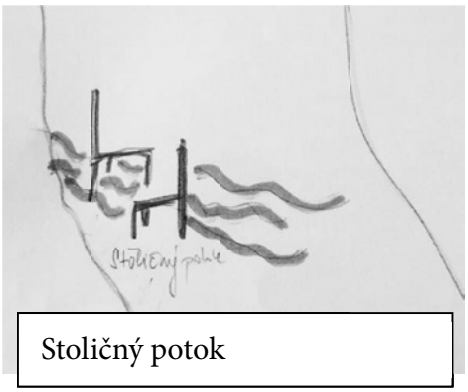

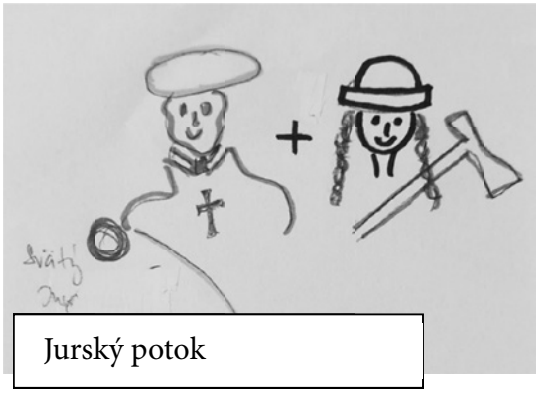

Obr. 3: Výseky z etymologických máp

Na obidvoch výsekoch študenti nesprávne určili motivačné činitele, a to z toho dôvodu, že nepoznali encyklopedické charakteristiky tokov. Kresby sú teda vhodné ako ďalšie východisko pre nastolenie kognitívneho konfliktu.

Študentom položíme otázku, či predmety, osoby, ktoré pri tokoch zaznačili, mohli byť na tomto mieste v čase nominácie reálne prítomné, napr. Juraj Jánošík vo Svätom Jure. Vedieme rozhovor o tom, ako názvy vznikajú, aká je ich úloha, akým spôsobom odrážajú mimojazykovú skutočnosť a podobne.

3. Utvárame nové poznatky o téme.
Postup: Upozorníme študentov na iné onymické objekty v blízkosti vodných tokov, ktoré môžu s hydronymami súvisieť. Vytvoríme priestor, aby autori máp skúmali vzťahy medzi hydronymami a súvisiacimi názvami iných onymických tried. Názvy môžu dokresliť do mapy a svoje prvotné výklady pozmeniť. Pri práci im poskytneme dostupný knižný aparát (rozličné Hydronymie, monografie obcí, listiny, príp. internetové zdroje). V tejto fáze študenti overujú svoje výklady pomocou dostupných zdrojov, konzultujú výklady v skupinách. Hotové práce sa znova prezentujú, spolu s hodnotením študentov (Nákres sme zmenili, pretože ..... Tento výklad nebol správny, pretože....). V závere aktivity zhodnotíme so študentmi prínos, odporúčam vytvorenie pojmovej mapy. Aktivita môže byť zakončená pravopisným cvičením resp. jazykovou hrou, v ktorej budú použité analyzované názvy. Činnosť slúži na to, aby si študenti uvedomili, že sa pravopis naučili mimovoľne, popri práci s etymologickou mapou.

Záver

Problematika, ktorú sme spracúvali, je veľmi rozsiahla, preto veríme, že sa nám podarilo ju aspoň čiastočne načrtnúť. Nebolo naším cieľom podať jediný správny výklad či postup pri práci s propriami, skôr sme mali ambíciu podeliť sa o náš pohľad na problematiku, o zistené skutočnosti a praxou overené metódy. V štúdii sme vychádzali zo súčasného stavu v edukácii vlastného mena (preferovanie pravopisnej stránky na úkor sémantického aspektu), z prístupu pedagógov otrocky sa pridŕžajúcich učebníc slovenského jazyka, ktoré nezohľadňujú požiadavku regionálnosti, a tiež z pregraduálnej prípravy adeptov učiteľstva. Začínajúci učitelia nie sú dostatočne pripravovaní jednak na konštruktivisticky ladené vyučovanie, jednak na vyučovanie proprií (súvisí to aj s nedostatočne prepracovanou didaktikou vlastného mena na Slovensku). Mieru pripravenosti študentov sme zisťovali prostredníctvom etymologických máp a študentských prekonceptov, ktoré dokumentujú jednostranné preferovanie pravopisnej stránky proprií v edukácii. Až 67 % respondentov konštatovalo, že vlastné meno je slovo začínajúce sa veľkým začiatočným písmenom. Ani jeden z respondentov si nie je vedomý toho, že propriá majú konvenčný pravopis, čo môže byť východiskovým faktorom pri konštruktivisticky chápanej výučbe. Pri zisťovaní prekonceptov nás zaujímal aj fakt, akým spôsobom študenti chápu vlastné meno a ako sú schopní ho odlišovať od apelatíva. Pri analýze vzorky hydroným postupovali od špecifikačných znakov (vyžadujúcich si najnižšiu mieru abstrakcie) ku kategorizácii. V prípade, že respondent poznal encyklopedické charakteristiky propria, s určením druhu pomenovania nemal problém. Pri jeho neznalosti priradil pomenovanie automaticky k apelatívnej sfére. Spôsob, akým respondenti pristupovali ku kategorizácii a diferenciácii proprií, bol totožný s vnímaním u detí. Pri interpretácii výsledkov sme vychádzali z teórie P. Blooma (2015), ktorý spochybňuje doterajšie teórie o učení sa významom slov, akými sú napríklad teória lexikálneho kontrastu, kategória životnosti či neochota dieťaťa k onymickej polyreferenčnosti. Rovnako ako P. Bloom sme dospeli k záveru, že problematika vlastných mien nie je dostatočne prepracovaná, nemožno ju pomocou aktuálne známych nástrojov a poznatkov popísať a je nutné uspokojiť sa s tvrdením, že jedinec rozlišuje vlastné meno na základe jeho referenčného rozsahu, t. j. schopnosti byť vlastným a odkazovať na jedinečné entity.

Bibliografické údaje

Monografie

Beláková, Mária: *Vlastné meno ako príbeh a hra.* Trnava: Pedagogická fakulta, 2008. 139 s. (dizertačná práca)

Beláková, Mária: *Vlastné meno ako príbeh a hra.* Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis 2010, 130 s.

Blanár, Vincent: *Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii).* Bratislava: VEDA, 1996.

Blicha, M. – Majtán, M.: *Úvod do onomastiky*. Košice: Rektorát Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, 1986.

Bloom, Paul: *Jak se děti učí významu slov.* Praha: Karolinum, 2015.

Sičáková, Ľuba: Propriá v komunikácii detí a v edukačnom procese primárnej školy. In: *Integrovaná didaktika slovenského jazyka a literatúry pre primárne vzdelávanie*. Zost. Ľ. Liptáková a kol., Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2011.

Tóthová, R: *Konštruktivistický prístup vo výučbe ako možnosť rozvoja myslenia žiakov*. Bratislava: MPC, 2014.

Štúdie z časopisov

Beláková, Mária: Načo vlastníme vlastné mená? In: *Kafomet. Katalóg foriem a metód ISCED 2 v praxi 5. a 6. ročníka ZŠ*. Veľké Leváre: INFRA Slovakia 2010.

Beláková, Mária: Vlastné meno v komunikačno-zážitkovom učení. In: *Slovenčinár*, 2015, roč. 2, č. 1, s. 22–25.

Beláková, Mária: Vlastné meno – didaktický problém?! In Ľ. Sičáková – Ľ. Liptáková (ed.): *Slovo o slove*. 12. zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2006, s. 128–129.

Beláková, Mária: Komunikačný aspekt proprií vo vyučovaní materinského jazyka. In Ľ. Sičáková – Ľ. Liptáková – B. Hlebová (ed.): Slovo o slove. 13. zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, Katedra komunikačnej a literárnej výchovy, 2007, s. 251–254.

Beláková, Mária: Vyučovanie proprií s komunikačným zameraním. In: *Slovenský jazyk a literatúra v škole*, 2007/2008, roč. 54, č. 3–4, s. 121–123.

Beláková, Mária: K učiteľskej prezývke vo vyučovacom procese. In: *Slovenský jazyk a literatúra v škole*, 2008/2009, roč. 55, č. 7–8, s. 205–210.

Beláková, Mária: Didaktika vlastného mena (Základné východiská a aspekty). In: *Slovenská reč*, 2010, roč. 75, č. 4–5, s. 343–346.

Blanár, Vincent: Niektoré teoretické otázky onomastiky. *Zápisník slovenského jazykovedca*, č. 2, 1987, roč. 6, s. 19–23.

Blanár, Vincent: Motivačný model v onomastike. In: *Jazykovedný časopis*, č. 2, 1990, roč. 41, s. 113–121.

Blanár, V.: Pragmatolingvistické metódy a problematika v onomastike. In: *Jazykovedný časopis*, 2004, č. 1, roč. 55, s. 3–19.

Kašiarová, Nadežda.: Konštruktivistický prístup vo vyučovaní slovenského jazyka a literatúry. Osvedčená pedagogická skúsenosť edukačnej praxe. In: *Pedagogické rozhľady*. 2013, roč. 22, č. 3, Ed. MPC Bratislava. s. 1–5.

Štúdie zo zborníka

Beláková, Mária: Sémantická stránka verzus pravopisná norma propria z didaktického aspektu. In P. Odaloš (ed.): *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie. Zborník materiálov*

zo 6. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii, Banská Bystrica, 13.–15. septembra 2006. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici 2007, s. 366–371.

Beláková, Mária: Vlastné meno – výmysel jazykovedcov? In: *Varia. 16. Zborník materiálov zo XVI. kolokvia mladých jazykovedcov (Častá-Papiernička 8. – 10. 11. 2006)*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2009, s. 26–28.

Beláková, Mária: Vyučovanie proprií s komunikačným zameraním. In J. Hladký – I. Valentová (ed.): *Lexika slovenskej onymie. Zborník materiálov zo 17. slovenskej onomastickej konferencie Trnava 12.–14. 9. 2007*. Bratislava – Trnava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity – Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2010, s. 419–422.

Beláková, Mária: Miesto onomastiky vo vyučovaní – didaktika vlastného mena. In Edita Príhodová (ed.): *Odborová didaktika v príprave a ďalšom vzdelávaní učiteľa materinského jazyka a literatúry. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea doc. PaedDr. Milana Ligoša, CSc. v Ružomberku 8.–9. 9. 2009*. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku. Filozofická fakulta, 2012, s. 36–43.

Blanár, Vincent.: Vlastné meno v komunikácii (Teoretické východiská). In M. Majtán – P. Žigo (ed.): *Vlastné meno v komunikácii. Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie v Bratislave 6.–7. septembra 2002*. Bratislava: Jazykovedný ústav ĽŠSAV, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, VEDA, 2003. s. 9–17.

Internetové zdroje

Šmídl, Milan: *Konstruktivistická výuka* (prednášky). Dostupné na: http://chemistry.ujep.cz/userfiles/files/04c_Konstruktivismus.pdf (Stiahnuté 27. 3. 2017)

Kašiarová, Nadežda.: *Konštruktivistický prístup vo vyučovaní slovenského jazyka a literatúry*. Banská Bystrica 2012. 30 s. Dostupné na: http://mpc-edu.sk/shared/Web/OPSOSO%20III.%20kolo%20vyzvy%20na%20poziciu%20Odborny%20poradca%20vo%20vzdelavani/OPS_Kasiarova%20Nadezda%20-%20Konstruktivisticky%20pristup%20vo%20vyucovani%20slovenskeho%20jazyka%20a%20literatury.pdf (Stiahnuté 27.3. 2017)

Popis projektu „Česká příjmení“ pro žáky 1. stupně ZŠ

Project “Czech Surnames” for lower primary school pupils

Žaneta Dvořáková
(oddělení onomastiky ÚJČ AV ČR, v. v. i.)

Abstract: The paper is focused on possible ways of introducing lower primary school pupils to the topic of motivations of Czech surnames. Worksheets have been created to encourage children's interest in proper names and etymology in a playful and engaging manner.

Key words: proper names, surnames, etymology, motivation of family names, teaching

Abstrakt: Příspěvek se zabývá možnostmi, jak lze přiblížit problematiku motivací českých příjmení žákům na 1. stupni základní školy. K tomuto účelu vytvořené pracovní listy se snaží v dětech hravou a poutavou formou podnítit zájem o vlastní jména a etymologii.

Klíčová slova: propria, příjmení, etymologie, motivace příjmení, výuka

1. Úvod

Žáci se přirozeně setkávají s vlastními jmény v každodenním životě a ve škole jsou vedeni k tomu, aby s nimi pracovali např. při psaní slohových úloh. Jména ozvláštňují a konkretizují, pomáhají zapamatování textu (srov. Pastyřík 1996, s. 211), nacházíme je v čítankách i v učebnicích, kde by měly být ideálně zastoupeny rovnoměrně všechny druhy proprií (Šrámek 1996, s. 138).[36]

Při výuce na prvním stupni základní školy je tradičně věnována pozornost vlastním jménům při výkladech o pravopisu[37] (zvl. pokud jde o psaní velkých písmen), mnoho úkolů v učebnicích je věnováno rozlišování apelativ a proprií. Převažují přitom cvičení vyhledávací a doplňovací, jak vyplývá z analýzy učebnic, kterou provedla Růžena Varhaníková (2011). Na druhém stupni se probírá i problematika přechylování a skloňování. Zcela však chybí pohled diachronní a nenacházíme ani výklady etymologické, přestože na co mnozí odborníci opakovaně upozorňují.[38]

---

[36] Analýzám vlastních jmen v konkrétních učebnicích se věnovala např. Bayerová 1992, s. 41–42; Odaloš 1992, s. 24–34; Kvítková 1999, s. 145–148; Musilová 2007 aj.

[37] Příjmení nepodléhají žádné dobové pravopisné kodifikaci a pravopisná podoba příjmení se dědí, takže přestože se v příjmeních objevuje řada zkomolenin a chyb, nikdy je neopravujeme. To však neznamená, že by žáci tyto chyby nemohli ve vhodně zvoleném cvičení identifikovat. Práci s chybou doporučuje v souvislosti s vlastními jmény i Václav Víška (2008, s. 445).

[38] Srov. Kneselová 1995, s. 249–255; Šrámek 1996, s. 43–47; Kvítková 2001–2002, s. 73–79; Šrámek 2008, s. 13–20; Tušková 2008, s. 110 aj.

Ve svém příspěvku bych chtěla představit koncepci besedy o motivacích českých příjmení a pracovní listy, které jsem za tímto účelem zpracovala pro žáky dvou 3. tříd základní školy. Popíši konkrétní realizaci tohoto projektu i problémy, se kterými jsem se přitom setkala. Nepodávám tedy obecný didaktický návod na práci s vlastními jmény, můj příspěvek má sloužit pouze jako inspirace, jak by se dala výuka českého jazyka propriálním materiálem zpestřit a jak by se dal využít.

2. O projektu

Na Základní škole Vratislavova na Praze 2 probíhal ve školním roce 2016/2017 rámcový projekt na téma „Vláda Marie Terezie a josefínské reformy". Vyučující dvou 3. ročníků, Alice Kordíková a Barbora Baierová, mne oslovily s žádostí o pomoc s přípravou přednášky a workshopu o českých příjmeních, neboť k uzákonění příjmení v té podobě, v jaké je známe dnes (tj. povinná, neměnná, dědičná z otce na děti a z manžela na manželku), došlo patentem Josefa II. z 1. listopadu 1786,[39] a problematika příjmení tak spadá časově i tematicky do náplně zmiňovaného rámcového projektu.

Mým hlavním cílem bylo představit žákům hravou formou různé motivační okruhy českých příjmení, maximálně je zapojit do jejich vymýšlení a podpořit i práci ve skupině.

Beseda měla časovou náročnost 2 vyučovací hodiny.

3. Příjmení

První otázka, kterou jsem dětem položila, zněla jednoduše: „Co je podle vás příjmení?" Z odpovědí bylo zřejmé, že žáci bezpečně chápou rozdíl mezi rodným[40] jménem (které dostali od rodičů při narození) a příjmením (které je dědičné a společné rodině). To pro nás byl odrazový můstek k povídání o tom, jak jsme k této dvoujmenné soustavě dospěli.

Z historie jsem nastínila období jednojmennosti a počátky vzniku příjmí ve středověku. V nejstarším období stačilo k jednoznačné identifikaci osoby jen jedno jméno, a to jméno rodné. Nebylo to jen u nás, období jednojmennosti nacházíme u všech indoevropských národů. S nárůstem počtu obyvatel se ale postupně ukazovalo, že jedno osobní jméno už nestačí. K rozlišení osob se stejným jménem se začaly užívat obměny jména. Příjmí se začala rozšiřovat během 13. století, byla neustálená a proměnlivá, kolísala jejich podoba (např. *Ryba* byl nazýván i *Rybka*), a především příjmí byla ryze individuální, nedědila se. Jako znak celé rodiny se jedno příjmí začínalo používat u měšťanů až v 16. století, na venkově to bylo ještě o sto let později a u dělnické vrstvy dokonce až na konci 18. století. Byl to tedy dlouhodobý proces trvající několik staletí.

I poté, co začala vznikat příjmí, bylo rodné jméno považováno za hlavní a všechny seznamy obyvatelstva se řadily podle rodného jména. Nedědičná příjmí vznikala proto, aby se rozlišily osoby se stejným rodným jménem (např. *Václav Švec* a *Václav Kovář*). Dnes je tomu přesně naopak. Za hlavní identifikační znak považujeme dědičné rodinné příjmení, zatímco rodné jméno je až sekundární a rozlišuje jednotlivé členy rodiny označené stejným příjmením (např. *Jan Dvořák* a jeho syn *Petr Dvořák*) (Knappová 2002, s. 34).

---

[39] V odborné literatuře se dlouho tradoval rok 1780, ovšem jak ukázaly archivní výzkumy, byl patent týkající se příjmení (Familiennamen) až z roku 1786 (viz Mates 2002, s. 301).

[40] Záměrně jsem se vyhýbala užívání termínu křestní jméno, které dnes v onomastice používáme jen pro jména, která byla dána opravdu během křtu.

Jako ilustrační příklad jsem zvolila vesnici, kde najednou žije několik mužů se jménem Václav, a je proto třeba je nějak od sebe odlišit dalším označením, aby bylo možné je jednoznačně identifikovat. K tomuto účelu jsem vypracovala pracovní list s obrázky[41] dvou mužů – Václavů. Společně s dětmi jsme jim vymýšleli příjmení motivovaná povoláním a fyzickými a duševními vlastnostmi obou zobrazených mužů.

3.1 Příjmení podle povolání

Zaměstnání bylo velmi výrazným identifikačním znakem osoby. Příjmení motivovaná řemeslem a povoláním tvoří odhadem asi 10 % nejčastějších příjmení (Mates 2003, s. 30).

Dle obrázku žáci jednoho Václava identifikovali jako řezníka a správně jej pojmenovali *Řezník*, druhého nazvali *Zahradník*. Dokázali bez problémů vyjmenovat i další obdobná příjmení podle povolání (*Kovář*, *Švec*, *Tkadlec*), i když zde jsme narazili na problém spočívající v tom, že nabízeli jako příklady i povolání současná (např. policista, psycholog). Na tomto místě by se jistě dalo ve výuce navázat představením různých starých řemesel, včetně některých dnes již zaniklých, a původních způsobů výroby (např. „Víte, co dělal dráteník?" „Jak si myslíte, že se říkalo někomu, kdo vyráběl kola?" „Víte, kdo byl čihař?" apod.), což by přispělo k rozšíření slovní zásoby.

Některá příjmení vznikla z označení nástrojů nutných pro výkon povolání (např. kuchař *Vařečka*) nebo podle výrobků (např. pekař *Žemlička*). Pro představení takto motivovaných příjmení jsem využila pohádkové příběhy Josefa Lady O kmotře lišce, kde vystupuje řezník *Špejlík*, a večerníček Jája a Pája, kde je postava řezníka *Krkovičky*. Děti pak vymyslely našemu řezníkovi i několik dalších pojmenování tohoto typu (*Sekera* a *Nožík*, *Slanina* a *Jitrnička*).

3.2 Příjmení podle sociálního postavení

Početnou skupinu tvoří příjmení označující společenský statut, úřad, majetek, vojenskou nebo církevní hodnost apod. Mnohá obecná jména, ze kterých tato příjmení vznikla, jsou přitom cizího původu, zvl. německého. Z venkovského prostředí máme příjmení jako *Sedlák* nebo *Chalupník*. Patří sem i jedno z nejčastějších českých příjmení – *Dvořák*, což byl „svobodný sedlák, který hospodařil na velké usedlosti", dříve také „dvorský služebník" (Beneš 1962, s. 212). S poddanstvím souvisí příjmení jako *Dobrovolný* („kdo se dal dobrovolně v poddanství") nebo označení správců (*Šafář*) a hlídačů panství (*Dráb*). Máme i příjmení *Poddaný*. Jeho opak, *Svoboda*, patří mezi nejčastější česká příjmení. Úřady a samosprávnou byla motivována česká příjmení *Starosta*, *Úředník, Písař* a německá příjmení *Richter* a *Šulc*, obě s významem „rychtář". Máme i četná příjmení z názvů šlechtických titulů (*Zeman, Hrabě, Král*, z němčiny *König*, tj. „král", a *Kaiser*, tj. „císař"). Příjmení podle vysokých hodností a šlechtických titulů byla často ironická. Ovšem ne vždy, někdy mohl dostat služebník přezdívku podle titulu svého pána, někdy i podle podoby s velkým pánem. Velký pán mohl být i namalován na domě a z tohoto domovního znamení se pak mohlo stát příjmení (Beneš 1962, s. 214). I označení vojenských hodností se stala příjmeními (*Voják*, *Kaprál*). Na opačném konci pomyslného společenského žebříčku pak stáli např. tuláci (*Tulák*) nebo lupiči (*Berka* a *Lapáček*). O společenském postavení svědčí i příjmení jako *Boháč*, *Chudý* apod.

---

[41] Zdroj využitých obrázků: http://www.predskolaci.cz/povolani/6310/reznik, http://www.predskolaci.cz/povolani/6310/zahradnik.

Děti usoudily, že řezník bude nejspíše bohatý, proto našemu řezníku Václavovi přiřadily příjmení *Bohatý* a *Boháč*. Jeden z žáků si vzpomněl i na herce s příjmením *Brzobohatý*.

3.3 Příjmení podle vlastností

Mnoho příjmení bylo motivováno fyzickou podobou – např. výškou (*Čahoun, Vysoký* i *Drobný, Maličký*), tloušťkou (*Tlustý* i *Žebro*), nápadnými částmi těla (*Břicháč, Bradáč, Ušák*), nějakou deformací (*Chromý, Kulhavý, Křiváček*), vlasy a jejich barvou (*Holý, Vlasák, Bělohlávek*) apod. Tato příjmení popisují vzhled buď přímo (*Černý*), nebo nepřímo – přeneseně (*Stýblo* bylo patrně označení hubeného člověka).

Stejně jako naši předci rádi komentovali fyzické vlastnosti svých sousedů, popisovali i jejich přednosti či nedostatky psychické. Mnohá příjmení tak hodnotí povahu, inteligenci, vztah k penězům, k jídlu i k ostatním lidem, způsob mluvy, sklony, zvyky, morálku apod.

Když jsme s dětmi pro našeho řezníka Václava z obrázku volili příjmení podle fyzických vlastností, nazývali jej trefně *Tlustý* nebo *Sádlo*, případně *Fousek*. V kategorii pojmenování podle duševních vlastností vítězil *Veselý* a *Šťastný*, protože se muž na obrázku usmívá a vypadá spokojeně. Tato aktivita děti velmi zaujala, bylo patrné, že princip tvoření tohoto druhu jmen chápou a dokázaly si je samy spojit i s přezdívkami, které někteří z nich také nosí (např. *Prcek*).

Na tuto kategorii jsme později navázali úkolem vycházejícím z aktuálně probíraného učiva o vytváření antonym. Zdůraznila jsem přitom, že příjmení sice původně popisovala vzhled či charakter pojmenovávané osoby, ale dnes jsou příjmení sémanticky vyprázdněná a to, že se někdo jmenuje např. *Tlustý*, nevypovídá nic o tom, jak vypadá.

Děti bez váhání tvořily opozice k příjmením jako *Malý*, *Hodný* nebo *Lakomý*, problémy jim však dělala příjmení *Holý* (spojovali si ho s oblečením, nikoli s vlasy, proto navrhovaly jako antonymum *Oblečený*), *Obžera* a kupodivu i *Vzpurný*. Příjmení s opačnou motivací k těmto posledně jmenovaným pak vytvářeli zcela mechanicky jako *Neobžera* a *Nevzpurný*.

Malý	
Hodný	
Lakomý	
Louda	
Mlčoch	
Obžera	
Vzpurný	
Holý	
Tlustý	
Stařeček	

Tab. 1 Příjmení s opačnou motivací

V souvislosti s významem by bylo možné mluvit ve vyšších ročnících i o přechodech mezi apelativy a proprii. Mnohá příjmení vznikla proprializací obecných jmen (kohout → *Kohout*, bidlo → *Bidlo*). Opačný proces, tj. apelativizace, rozšiřuje slovní zásobu (*Jidáš* → jidáš, *Švejk* → švejk

jako označení určitého lidského typu, obdobně vznikla apelativa donjuan, casanova, donkichot, ahasver aj.). Ve školní výuce se příklady těchto procesů „uvádějí v učivu o mnohovýznamovosti jako druhy metonymického přenášení slov“ (Hauser 2008, s. 38).

3.4 Příjmení z rodných jmen

Trochu složitější bylo vysvětlit žákům příjmení odvozená z rodných jmen. Těch je v češtině odhadem jedna třetina. V našich příjmeních se objevují stará rodná slovanská jména ještě z předkřesťanského období, a to jak ve formě složené (např. Jaromír), tak zkrácené (např. Jaroš), ale i velké množství cizích rodných jmen, která k nám pronikala především s příchodem křesťanství i později s rozvojem mezinárodních styků. Cizí jména staří Čechové velmi brzy přizpůsobili češtině, krátili je a obměňovali stejně jako jména domácí. V současné době u nás běžně užíváme především rodná jména původu hebrejského, řeckého, latinského a německého, v menší míře i jména románská a orientální.

Rodná jména se stávala příjmeními buď neobměněná (např. *Havel*), nebo častěji různě obměněná. Existuje na 150 českých přípon, jimiž jsou tvořena. Například příjmení z různých podob jména Jakub má přibližně 1,5 % naší populace, což je víc než příslovečných *Nováků* (Moldanová 1983, s. 15). Celá řada rodných jmen, která dala základ velkým skupinám českých příjmení, se přitom dnes u nás už jako rodná jména příliš často nevyskytuje, např. Benedikt (→ příjmení *Beneš, Bendl, Benda* atd.).

Pro výklad jsem opět využila rodné jméno Václav. Podle Antonína Kotíka (1897, s. 10) je z něj odvozeno až 210 příjmení. Zeptala jsem se žáků, zda nějakého Václava znají a jak mu říkají. Přes zdrobnělé a domácké formy jsem chtěla navést děti k příjmením z nich utvořeným. Děti však dokázaly samy bezpečně vytvořit pouze formu Vašek. Domácké podoby Venda nebo Venca vůbec neznaly. Hypokoristické pojmenování Venoušek sice už podle svých slov slyšely, ale nespojovaly si ho s výchozí formou Václav. Z nabízených příjmení rozpoznaly pouze *Václavek* a *Vašíček*, v nichž rodné jméno Václav/Vašek jasně zaznívá.

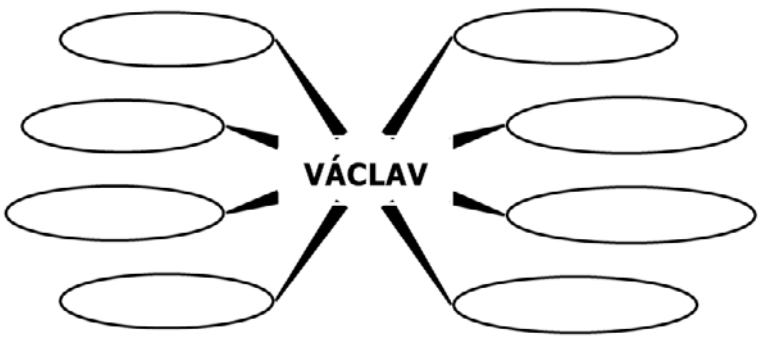

Obr. 1 Příjmení odvozená z rodného jména Václav

Pro představení této skupiny příjmení z rodných jmen se tedy jeví jako vhodnější nevycházet z rodného jména a nevytvářet z něj odvozená příjmení, jak jsem původně zamýšlela, ale jít směrem opačným, tj. nabídnout žákům příjmení s tím, aby sami určili výchozí rodné jméno, např.:

Václavek ← Václav
Pavelka ← Pavel
Karlík ← Karel

3.5 Příjmení podle bydliště

Řada příjmení byla motivována bydlištěm. Při tvoření těchto příjmení se uplatňovala především apelativa (např. *Štěpnička*), někdy i v předložkovém pádě (např. *Zápotocký, Podskalský*). Jsou většinou jasná – *Kopečný* bydlel na kopci, *Březina* u lesíka, *Nademlejnský* nad mlýnem atd. U některých z nich můžeme předpokládat, že vznikala i ze jmen pomístních. Mnohá příjmení označují umístění obydlí v rámci obce – *Dolák, Dolanský, Doleček* žili na dolním konci obce, zatímco *Hořejší* na horním, *Koutník, Koutný, Krajník* měli stavení na okraji atd. Další možností byla lokalizace k blízkému významnému objektu – odtud máme příjmení jako *Špitálský* nebo *Fara*. Příjmení může napovídat i to, jak pozemek vznikl, jakou měl kvalitu apod.

Tato příjmení motivovaná místem bydliště jsem se dětem snažila představit hravou formou. Nakreslila jsem krajinu s očíslovanými domečky, k nimž měly děti přiřazovat konkrétní příjmení ze seznamu (např. k domu pod horou dát jméno *Podhorský*, k domu za rybníkem *Zárybnický*, k potoku *Potůček* atd.). Děti pracovaly ve skupinkách po čtyřech. Záměrným „chytákem" bylo příjmení *Krchovský*, většina skupin jej přiřadila ke hřbitovu až podle toho, že jim zbylo, pouze jediný žák z obou tříd znal výraz krchov, a to údajně od své babičky. Jistě by bylo možné jít u starších žáků i opačnou cestou - nabídnout jim skupinu takto motivovaných příjmení a nechat je podle nich vypracovat mapu prostoru, v němž jejich nositelé žijí.

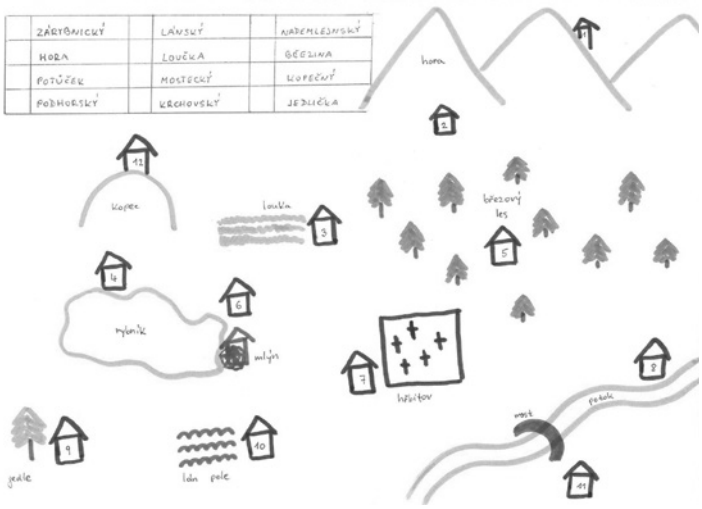

Obr. 2 Příjmení podle bydliště

Další práce ve skupině byla založena na několika obrázcích domovních znamení (viz Petráňová 1988, Wagnerová 2011). Ta se nám hodila nejen kvůli vzniku příjmení, ale i proto, že číslování domů bylo uzákoněno za vlády Marie Terezie v roce 1770 (Wagnerová 2011, s. 20), takže zapadalo i do rámcového tématu. Domovní znamení měla nejrůznější podoby – mohly to být malby přímo

na domě, plastiky, reliéfy, sochy nebo dřevěné vývěsní štíty umístěné nad vchodem do domu. Sloužily k orientaci především ve větších městech, např. v Praze se první individuální symboly na štítech domů objevily ve 2. polovině 14. století. Na domovních znameních můžeme najít často zvířata (lev, medvěd, jelen, beránek, kůň) i rostliny (růže, lilie), dále různé symbolické předměty (kříž, klíč, kotva, meč, srdce) a předměty reprezentující profesi majitele domu (kalich na domě zlatníka, preclík na obydlí pekaře), samozřejmě tu nacházíme i různé postavy, např. světci či andělé měli dům nejen označit, ale i chránit. Zobrazené výjevy byly spojovány se symbolickým významem (např. páv znamenal pýchu, lilie čistotu atd.), symbolickou úlohu měla i použitá barva a počet zobrazených předmětů. Bohatým měšťanům domovní znamení nahrazovala šlechtické erby. Znamení označovala dům a majitel tohoto domu pak býval nazýván podle něj.

Žáci bez problémů tvořili příjmení jako *Jelínek*, *Beránek*, *Růžička* atd. podle symbolů, které viděli na fasádách domů na předložených obrázcích. Součástí celého projektu pak byla i výtvarná část, v níž si děti malovaly svá vlastní domovní znamení podle výkladů svých příjmení.

Obr. 3 a 4 Výtvarné zpracování příjmení *Čihař* a *Hájek*

Ani příjmení ze jmen národů, zemí, krajů nebo z obyvatelských jmen nečinila dětem problém, správně identifikovali, odkud dotyční nositelé příjmení jako *Pražák*, *Kolínský* nebo *Moravec* pocházeli. Tato kategorie tvoří podle Vladimíra Matesa 7 % našich nejrozšířenějších příjmení.

S původem a bydlištěm souvisí i nejčastější české příjmení *Novák*, které nosí necelé 1 % populace, a třetí nejčastější *Novotný*, proto jsme na tomto místě udělali menší odbočku k frekvenci. Žáci sice neuměli sami vyjmenovat žádné z deseti nejrozšířenějších příjmení,[42] ale když viděli

[42] *Novák* i třetí nejběžnější *Novotný* mají stejnou motivaci, označují nejčastěji někoho „nového", kdo přišel do vsi až po ostatních, novost byla výrazným rozlišovacím znakem člověka, který přišel do uzavřeného kolektivu. Případně mohlo jít i o ševce nebo krejčího, který šil jen nové a odmítal opravovat staré, *Novák* mohl být i konvertita obrácený na novou víru a samozřejmě i novátor, který měl rád vše nové a snažil se uplatňovat nové poznatky. Dalším rozlišovacím znakem byl vztah k vrchnosti – od poddaných obyvatel vesnice se podstatně lišil člověk svobodný, který pak dostal příjmení *Svoboda* (2. nejčastější příjmení). Stejně tak se od člověka ze vsi lišil člověk ze dvora, tedy *Dvořák* (4. nejčastější příjmení). Na 5. místě z hlediska frekvence je příjmení *Černý,* protože mezi populací převážně světlovlasou, která u nás v minulosti převažovala, byl člověk s černými vlasy nebo tmavší pletí nápadný. Na 6. místě se umístil *Procházka* – výkladů tohoto příjmení máme několik, mohl to být vandrovní tovaryš, řezník, který za obchodem obcházel vesnice, přeneseně také zahaleč, případně uprchlý podaný. Na 7. místě máme příjmení *Kučera* podle kudrnatých vlasů. 8. je *Veselý*. 9. *Horák* dostal jméno podle toho, že pocházel z hornaté oblasti. Na 10. místě je *Pokorný.* Pořadí se samozřejmě mění, příjmení se přeskupují, ale zvláště prvních pět jmenovaných se drží stále na předních pozicích.

jejich seznam napsaný na tabuli, bylo jasné, že se se všemi již setkali, uváděli i to, že znají některé takto pojmenované osoby ze svého okolí. Výklad o frekvenci by bylo možné interaktivně spojit s vyhledáváním příjmení např. na webu www.kdejsme.cz, kde si žáci mohou zjistit počet nositelů svého vlastního jména. Pro zpestření jsem pak uvedla i několik statistických zajímavostí: Nejvíce příjmení začíná písmenem K. Nejdelší české příjmení je *Červenokostelecký*, má 17 hlásek. Nejkratší příjmení jsou jen slabičná: *Ač, Cé, El* nebo *Uc*.

3.6 Další motivační zdroje příjmení

Vedle již výše uvedených motivací můžeme rozlišit i příjmení z názvů živočichů (*Liška*) a rostlin (*Jedlička*), z názvů věcí (*Bečka*), abstrakt (*Pravda*), přírodních jevů (*Mráz*), ze slovesných pojmenování, označení různých dějů (*Dokulil, Klapálek*), ze slov nesklonných, příslovcí, citoslovcí (*Netřeba, Šup*) apod.

Aby žáci poznali i některé z těchto dalších motivací, dostali ode mě za úkol spojovat ve skupině příjmení s obrázkem symbolizujícím celou kategorii pojmenování (např. části těla: *Bříško*, *Hlaváček*, *Nožička*, *Vokatý*; květiny: *Fiala*, *Karafiát*, *Konvalinka*, *Růžička*; ptáci: *Havránek*, *Holoubek*, *Ptáček*, *Sýkora*). Ukázalo se, že někteří mají problém s příjmeními jako *Ryšavý* nebo *Ryzák*, která si nedokáží spojit s barvou, někteří *Ryzáka* označovali jako pojmenování ze skupiny zvířat, protože znali koně-ryzáka, ovšem to, že i kůň je nazýván ryzák podle své barvy, si již neuvědomovali. U příjmení *Jehlička* někdy váhali, zda patří mezi pojmenování podle nástrojů, nebo zda by jej měli zařadit mezi rostlinná – spojovali si jej totiž s jehličím. Jako kontrola jim přitom měl sloužit počet – ke každé kategorii patřila čtyři příjmení.

Snažila jsem se žákům vysvětlit i to, že ne vždy je motivace jasná a že v pojmenovacím aktu, jehož výsledkem bylo příjmení konkrétní osoby, se mohlo uplatnit více motivačních podnětů a mohlo dojít i k jejich křížení, prolínání a vzájemnému ovlivňování. Jedno a totéž příjmení mohlo vzniknout na různých místech z různých podnětů. Tak např. příjmení *Hájek* mohlo být motivováno apelativem *hájek,* které je označením malého listnatého nebo také hájeného lesíku. Takto pojmenovaná osoba tedy např. mohla bydlet u hájku nebo jej vlastnit. Mohlo jít též o motivaci danou hájením, tj. hlídáním, střežením, *Hájek* bylo kdysi označení člověka pasoucího, hlídajícího koně. Konečně mohlo příjmení *Hájek* vzniknout také obměnou hebrejského osobního jména *Chajem.* Motivaci vzniku příjmení náležejícího konkrétní rodině lze někdy zjistit pouze studiem historických dokladů, tj. zápisů příjmení několik století nazpět. Dále je v této souvislosti vhodné říci, že tedy stejné příjmení neznamená, že by jeho nositelé museli být příbuzní (Knappová 2002, s. 8).

	Bříško	
	Fiala	
	Havránek	
PTÁCI	Hlaváček	NÁSTROJE
	Holoubek	
	Hruška	
	Jahoda	
	Jehlička	
	Karafiát	
	Knedlík	
BARVY	Koláček	JÍDLO
	Konvalinka	
	Liška	
	Lopata	
	Malinovský	
	Nožička	
	Polívka	
	Ptáček	
	Rudý	
KVĚTINY	Růžička	LESNÍ ZVÍŘATA
	Ryšavý	
	Ryzák	
	Sekera	
	Sýkora	
	Švestka	
	Vařečka	
	Vokatý	
OVOCE	Vydra	ČÁSTI TĚLA
	Zajíček	
	Zrzavý	
	Žába	
	Žemlička	

Tab. 2 Úloha na spojování příjmení s motivačním okruhem

4. Slovotvorba

Z hlediska slovotvorného rozlišuji spolu s Miloslavou Knappovou (1993, s. 201) příjmení:

a) neodvozená – tj. taková, u nichž nedošlo k žádné změně tvaru – příjmeními se stala původně osobní jména (*Havel*), místní jména (*Brandejs*) nebo apelativa (*Kovář, Veselý*);
b) odvozená – ta slovotvorně obměňují výchozí základy (příjmení *Šimůnek* z rodného jména Šimon, *Plzák* z místního jména Plzeň);
c) složená a větná – složená příjmení vznikla z různých předložkových, adjektivních, číselných a příslovečných výrazů (např. *Bezedna, Tichošlápek, Zadva, Darmotlach, Řídkýpivo, Malypetr, Brzobohatý* atd.). Větná příjmení jsou např. *Skočdopole, Kostihryz, Straširybka, Kalivoda* atd.

Jen malá pozornost se v odborných slovotvorných popisech ve škole věnuje zdrobnělinám, jak na to upozornil Přemysl Hauser (2008, s. 40). Deminutivní příjmení jsou přitom běžná, ty dostávaly děti, popř. učni řemeslníků, nebo osoby mladší či menší vzrůstem, mohli to být i ti, co měli menší dílnu nebo kteří brali jen menší zakázky apod. (např. vedle příjmení *Kovář* máme i zdrobnělé formy *Kovařík* nebo *Kovaříček*). Mohli bychom tedy vhodně doplnit takto zaměřené cvičení (např. *Pavel* → *Pavlík*, *Havran* → *Havránek*, *Ryba* → *Rybka*).

Podíváme-li se na slovní druhy, z nichž příjmení vznikla, pak nejčastěji nacházíme podstatná jména (*Vrabec, Svoboda*) a přídavná jména (*Černý, Hořejší*), méně často slovesa. Velice zajímavou, i když nepočetnou, skupinu tvoří příjmení z příslovcí, částic, spojek a z citoslovcí (*Tenkrát, Zajista, Prej, Zouplna, Tedáček*, *Cvak, Prsk, Řach*) (Moldanová 1983, s. 29). Řada větných příjmení vznikla z tvarů příčestí minulého (*Rádsetoulal, Stojespal, Drahokoupil, Přecechtěl),* i když někdy z těch původních vět zůstalo jen sloveso (*Koupil, Zlámal, Dohnal*). Pavel Eisner (1992, s. 253) trefně říkával, že české matriky jsou sbírky vtipů, klepů a historek a děti velmi zaujalo několik historicky doložených větných příjmení, která ale dnes už nemají žádného nositele: *Snědldítětikaši, Přineskarladomů, Ontověděl, Strojnastůl*, *Zlámaljelito* nebo *Zabilpivo*.

5. Na závěr

Mnoho starých českých příjmení pochází z apelativ, která mají kořen už praslovanský, a obvykle proto nacházíme i varianty v dalších slovanských jazycích (např. z praslovanského kořene *Č6rn* vzniklo české příjmení *Černý,* slovenské *Čierny,* ruské *Černyj,* polské *Czerny,* srbské a chorvatské *Crnić,* bulharské *Černija* atd.). Další vrstva je staročeská. V příjmeních se přitom uchovala i slova, která z běžného života dávno vymizela - některá proto, že přestaly být používány věci, které označovaly (např. příjmení *Ksás* je od označení pro „renesanční kalhoty"), význam jiných apelativ se změnil (např. příjmení *Hrubý* neoznačovalo žádného hrubiána, hrubý mělo původně význam „velký", takže *Hrubý* byl muž velký, urostlý). Totéž platí o rodných jménech – v příjmeních, která původně vznikla z rodných jmen, zůstávají uchována i rodná jména, která již neužíváme (např. *Kochan, Sbud* nebo *Stojan*), nebo která dokonce ani jinde než v příjmeních nemáme doložena. Příjmení vznikala z celého širokého a bohatého repertoáru českého jazyka, nejsou v nich tedy jen apelativa spisovná, mnohá příjmení mají nářeční povahu (např. vedle *Sýkory* máme i nářeční varianty *Sejkora, Sékora* a *Sekora*).

Při etymologických výkladech musíme být hodně opatrní a vycházet vždy ze znalosti systému i historického kontextu. Snažila jsem se to žákům vysvětlit na příjmení *Brambora*. To je zdánlivě motivačně jasné. Na první pohled to vypadá, že vzniklo z apelativa brambora stejně jako řada dalších příjmení odvozených z názvů plodin, např. *Ječmen, Hrách, Řípa*. Víme ale, že brambory u nás zdomácněly až za Marie Terezie, ale příjmí *Brambor* máme doloženo již z roku 1579. Příjmení a plodina spolu tedy v tomto případě nesouvisí, ale obojí je motivováno toponymem Branibory, což bylo historické jméno dnešního Braniborska, tj. země ve středním Německu, odkud k nám brambory přivezli a odkud nejspíše pocházel i pan *Brambor/Brambora*.

Děti přirozeně zajímala jejich vlastní příjmení. Po dohodě s vyučujícími jsem každému z nich předem vypracovala výklad[43] jeho jména a na konci besedy jsem je dětem rozdala v obálkách, aby se na ně samy podívaly. Nechtěla jsem řešit výklady formou panelové diskuse, protože některá příjmení nevznikla zrovna z označení pozitivních vlastností, je to proto téma velmi citlivé a chtěla jsem se vyvarovat toho, aby se stal někdo kvůli svému příjmení terčem posměchu. Navíc jsem chtěla, aby dětem výklady zůstaly na památku, aby je mohly ukázat doma rodičům, proto byla písemná forma jednoznačně vhodnější než pouhé ústní sdělení. Výklady se pak spolu s kresbami domovních znamení a s vyplněnými pracovními listy staly součástí brožurky, kterou si žáci k rámcovému tématu „Marie Terezie a josefínské reformy" připravili.

Literatura

Bayerová, Naděžda: Vlastní jména ve vybraných textech učebnic českého jazyka v 1.–4. ročníku ZŠ. Modelová analýza. In Blicha, Michal (ed.): *Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae. Slavistica XXVIII, Onomastika a škola 3*. Banská Bystrica: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Pedagogická fakulta, 1992, s. 41–45.

Beneš, Josef: *O českých příjmeních*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962.

David, Jaroslav: Etymologie ve výuce češtiny (k využití lidové etymologie zeměpisných jmen). In Marešová, Hana - Macoun, Tomáš (eds.): *Tradiční a netradiční metody a formy práce ve výuce českého jazyka na základní škole*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 2007, s. 25–30.

Eisner, Pavel: *Chrám i tvrz*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1992.

Hauser, Přemysl: Vlastní jména v nauce o slovní zásobě a tvoření slov a v příslušném učivu. In Pastyřík, Svatopluk – Víška, Václav (eds.): *Onomastika a škola 8. Sborník příspěvků z Celostátního onomastického semináře s mezinárodní účastí „Onomastika a škola 8" konaného v Hradci Králové 23.–24. ledna 2008*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2008, s. 37-41.

Knappová, Miloslava: *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. Liberec: Tax az kort, 2002.

Kneselová, Helena: Vlastní jména v učebnicích. In Šrámek, Rudolf – Bartůňková, Jana – Koblížek, Vladimír (eds.): *Onymické systémy v regionech. Sborník příspěvků z 5. semináře Onomastika a škola*. Hradec Králové: Gaudeamus, 1995, s. 249–255.

Kotík, Antonín: *Naše příjmení*. Praha: Jan Kotík, 1897.

[43] Starší žáci by si jistě mohli zjistit výklady svých příjmení sami z nabídnuté odborné literatury a mohli by je konfrontovat s lidovou etymologií tradovanou v rodině (srov. David 2007, s. 25–30). Téma by se jistě mohlo stát i vhodným námětem na slohovou práci (např. úvaha o tom, jaký byl můj předek, který dostal takové jméno, nebo jak by asi mě pojmenovalo mé okolí, kdyby se dnes utvářela příjmení, apod.).

Kvítková, Naděžda: Onomastika a její využití v hodinách českého jazyka. *Český jazyk a literatura*, 52, 2001–2002, s. 73–79.

Kvítková, Naděžda: Rodná jména v učebnicích českého jazyka pro 8. ročník základní školy. In Klímová, Květoslava – Kneselová, Helena (eds.): *Propria v systému mluvnickém a slovotvorném. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Onomastika a škola 7*. Brno: Masarykova univerzita, 1999, s. 145–148.

Mates, Vladimír: *Jména tajemství zbavená II. Malá encyklopedie nejčastějších příjmení*. Praha 2003.

Mates, Vladimír: *Jména tajemství zbavená. Malá encyklopedie nejčastějších příjmení*. Praha: Epocha, 2002.

Moldanová, Dobrava: *Naše příjmení*. Praha: Mladá fronta, 1983.

Musilová, Irena: *Vlastní jména v učebnicích českého jazyka pro 2. stupeň základní školy*. Diplomová práce. Brno: Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita, 2007. Dostupné též z WWW: <http://is.muni.cz/th/80053/pedf_m>.

Odaloš, Pavol: Vlastné mená v šlabikári a čítankách 1.–4. ročníka ZŠ. In Blicha, Michal (ed.): *Zborník Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae*, *Slavistica XXVIII*. *Onomastika a škola 3*. Banská Bystrica: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Pedagogická fakulta, 1992, s. 24–34.

Pastyřík, Svatopluk: Vlastní jména při percepci textu ve škole. In Machová, Svatava (ed.): *Učební text – jeho funkce, produkce, percepce a interpretace*. *Sborník příspěvků z konference pořádané ve dnech 13.–15. 9. 1995 v Brandýse n. Labem katedrou českého jazyka PedF UK v Praze*. Praha: Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova, 1996, s. 210–213.

Petráňová, Lydia: *Domovní znamení staré Prahy*. Praha: Panorama, 1988.

Svoboda, Jan: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1964.

Šrámek, Rudolf: Co by měl učitel základní školy vědět o vlastních jménech. In Majtán, Milan – Ruščák, František (eds.): *12. slovenská onomastická konference a 6. seminář Onomastika a škola*. Prešov: 1996, s. 43–47.

Šrámek, Rudolf: Onomastické minimum učitele. In Pastyřík, Svatopluk (ed.): *Onomastické vademecum pro učitele*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2008, s. 13–20.

Tušková, Jana Marie: Vlastní jména v učebnicích českého jazyka pro 2. stupeň ZŠ. In Pastyřík, Svatopluk – Víška, Václav (eds.): *Onomastika a škola 8. Sborník příspěvků z Celostátního onomastického semináře s mezinárodní účastí „Onomastika a škola 8" konaného v Hradci Králové 23.–24. ledna 2008*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2008, s. 107-113

Varhaníková, Růžena: *Vlastní jména v učebnicích pro 1. stupeň ZŠ*. Diplomová práce. Brno: Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita, 2011. Dostupné též z WWW: <http://is.muni.cz/th/209031/pedf_m_a2>.

Víška, Václav. Vlastní jména jako aktivizující prvek ve výuce českého jazyka na první stupni základní školy. In Pastyřík, Svatopluk – Víška, Václav (eds.), *Onomastika a škola 8. Sborník příspěvků z Celostátního onomastického semináře s mezinárodní účastí „Onomastika a škola 8" konaného v Hradci Králové 23.–24. ledna 2008*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2008, s. 443-445

Wagnerová, Magdalena: *Pražská domovní znamení vyprávějí*. Praha: Plot, 2011.

Využití vlastních jmen ve výuce cizího jazyka

Use of proper names in foreign language teaching

Ginka Bakărdžieva
Plovdivská univerzita Paisije Chilendarského, Bulharsko
Plovdiv University „Paisii Hilendarski", Bulgaria

Abstract: The aim of the present paper is to outline the role of the proper names as a source of extra-linguistic information and a tool for acquiring knowledge and skills in foreign language teaching. The author proceeds from the distribution, classification and functions of proprii, specifying the factors, having influence on the process of selecting them while preparing textbooks of Bulgarian language for foreign students.

Key words: proper names, foreign language teaching, Bulgarian language

Abstrakt: Příspěvek je zaměřen na úlohu vlastních jmen jako zdroj extralingvistických poznatků a nástroj k získání jazykových znalostí a dovedností ve výuce cizího jazyka. Autorka vychází z výskytu proprií, z jejich třídění a funkcí a rovněž si všímá činitelů ovlivňujících jejich výběr při sestavování učebnic bulharštiny pro cizince.

Klíčová slova: vlastní jména, výuka cizího jazyka, bulharština

0. Úvod

Onomastické problematice je věnováno velké množství bádání zarážejících jak svým počtem, tak rozmanitostí svých interpretačních postupů.[44] Přitom se hledisko lingvistické prolíná s poznatky dalších teoretických i užitých věd, jako jsou např. zeměpis a kartografie, dějiny a sociologie, etnografie, folkloristika a literární věda. V pluralitě vztahů se však poněkud ztrácí zřetel didaktický. Platí to především o onomastice bulharské, kde se zatím otázky týkající se uplatnění onomastické teorie a efektivního užití vlastních jmen ve výuce bulharštiny – buď jako prvního, nebo jako druhého jazyka – nestaly předmětem odborných diskusí.[45] Tato mezera je patrnější na pozadí odborných konferencí, které se uskutečňují v jiných zemích,[46] a sborníků zaměřených na tuto tematiku, jež díky těmto vědeckým setkáním vznikají.

---

[44] Viz např. kapitoly *Teorie onomastyczne* (SO I, 2002, s. 37–58) a *Metody badawcze i ich ewolucja* (SO I, 2002: s. 59–80).

[45] Na tuto skutečnost upozorňuje L. Todorova-Dimitrova (2005, s. 109; 2011, s. 205): „Onomasté se jednomyslně shodují v názoru, že ve výuce na školách i univerzitách je potřeba získat základní teoretické znalosti v oblasti onomastiky. Bohužel, bulharská onomastika zatím nerozpracovala žádné koncepce k vyřešení tohoto závažného problému." [překl. G. B.]

[46] Již v recenzi o odborném semináři *Onomastika jako společenská věda ve výuce a školské praxi*, který se konal v r. 1984 a kterým byla zahájena řada *Onomastika a škola*, poukazuje R. Šrámek na možnosti uplatnění onomastické teorie ve školním vyučování a na výsledky dosažené v zahraničí (Šrámek 1985, s. 205–209).

Cílem toho příspěvku je vymezit úlohu proprií ve výuce cizího jazyka, a to se zřetelem k následujícím otázkám: které druhy vlastních jmen se vyskytují v učebnicích bulharštiny pro cizince, které činitele ovlivňují jejich výběr a jaké funkce plní jako součástí výukového materiálu.

1. Druhy proprií v učebnicích bulharštiny pro cizince

Reprezentativní obraz o výskytu a frekvenci, zastoupení a distribuci různých druhů vlastních jmen[47] v učebnicích bulharštiny pro cizince je možné získat na základě kvantitativní analýzy. Takový výzkum by přesvědčivě poukázal na preferovaná jména a jejich informativní sílu, zároveň by svědčil o koncepcích a tendencích při sestavování učebnic. Bylo by též zajímavé srovnání se školními učebnicemi pro rodilé mluvčí[48], které vyhovují jiným účelům a vycházejí z jiných teoreticko-metodologických základů. Poněvadž se v tomto směru dosud neprováděly kvantitativní výzkumy a nejsou k dispozici lingvostatistické údaje, zaměříme se na zobecněná zjištění vyplyvající z onomastického materiálu, který byl excerpován z vybraných učebnic vydaných v posledních letech.[49]

První dojem je, že jsou v učebnicích pro cizice zachyceny takové propriální prvky a znázorněny takové jevy, které jsou relevantní pro úspěšný průběh komunikace a pro získání sociokulturních poznatků, zatímco se o systémovosti VJ poskytuje jen letmý výklad. Toto zjištění není překvapující, protože se většina současných učebnic opírá o komunikační přístup a konstruktivistické pojetí vyučování, které má stimulovat studenta k samostatnému strukturování znalostí (jazykových či mimojazykových) a k individuálnímu nabývání dovedností.

Propria pronikají do všech sfér veřejného a soukromého života a tvoří svérázný lexikální systém, který zahrnuje unikátní označení pro rozmanité onymické objekty. Proto jsou v učebnicích bulharštiny pro cizince zastoupeny více méně skoro všechny druhy VJ, která se třídí podle různých znaků a kritérií, např. na *reální* a *fiktivní*, *historická* a *současná*, *domácí* a *cizí* aj. Poněvadž v slovanské onomastice chybí jednotná klasifikace skupin a podskupin proprií, zde vycházíme ze základní schopnosti VJ označovat jedinečný objekt v důsledku potřeby jeho pojmenování, identifikace a diferenciace mezi ostatními objekty stejného druhu. Podle typu onymického objektu – *osoba*, *místo* nebo *předmět* (srov. Šrámek 1999, s. 12–13; NESČ 2017, online: VJ – třídění) – uplatňujeme třídění na[50]:

1.1. Bionyma – VJ bytostí[51]

antroponyma: *Боян* [*Bojan*], *Албена* [*Albena*], *Майк* [*Mike*], *Пиер* [*Pierre*], *Мая* [*Maja*], *Хана* [*Hana*], *Уве* [*Uwe*], *Едмонд* [*Edmond*], *Стоянов* [*Stojanov*], *Педро Алварес* [*Pedro Alvarez*], *Джон Браун* [*John Brown*], vč. hypokoristik: *Дидо* [*Dido*], *Гого* [*Gogo*]; zoonyma: pes *Пуфи* [*Puffy*];

---

47 Dále VJ.

48 Obecnější údaje o počtu proprií (aniž by se uváděla konkrétní VJ) v některých učebnicích bulharštiny pro základní školu (4.–8. třída) poskytuje článek B. Krăsteva (2005, s. 117–118).

49 Seznam zdrojů na konci článku zahrnuje jen citované učebnice.

50 Zvláštní pozornost si zaslouží otázka týkající se upřesnění obsahu a přiřazení rozmanitých „*-nym*“ k různým třídám a podtřídám. V této souvislosti L. Dimitrova-Todorova (2011, s. 203–205) upozorňuje na nutnost rozpracování jak bulharského, tak mezinárodního terminologického slovníku onomastického. Značný vklad v tomto směru má česká onomastika, viz např. ZSTSO 1973, s. 29 a násl.

51 Na rozdíl od češtiny, kde si cizí jméno zachovává původní psanou podobu, v bulharštině se transkribuje do cyrilice podle jeho původní výslovnosti. Dále VJ v cyrilici transliterujeme do latinky, a pokud je cizí, uvádíme jeho původní pravopis, příp. jeho protějšek v češtině.

1.2. Abionyma – VJ neživých objektů a jevů

1.2.1. Toponyma (geonyma) – VJ zeměpisná
oikonyma: *София* [*Sofija,* č. *Sofie*], *Чокманово* [*Čokmanovo*], *Велико Търново* [*Veliko Tărnovo*], *Брюксел* [*Brjuksel,* č. *Brusel*], *Париж* [*Pariž,* č. *Paříž*]; choronyma: *Европа* [*Evropa*], *Полша* [*Polša,* č. *Polsko*], *Турция* [*Turcija,* č. *Turecko*], *Гърция* [*Gărcija,* č. *Řecko*]; hydronyma: jezero *Сребърна* [*Srebărna*], *Марица* [*Marica*], *Черно море* [*Černo more,* č. *Černé moře*]; oronyma: *Стара планина* [*Stara planina*], *Пирин* [*Pirin*]; urbanonyma[52]: ul. „*Васил Левски*“ [*Vasil Levski*], nám. „*Славейков*“ [*Slavejkov*], *Орлов мост* [*Orlov most*], pomník „*Майка България*“ [*Majka Bălgarija* (ž. r.), č. *Matka Bulgarie*], *НДК* [*NDK – Naroden dvorec na kulturata,* č. *Národní palac kultury*];

1.2.2. Chrématonyma – VJ lidských výtvorů
sérionyma: kecky „*Найк*“ [*Nike*], filet „*Елена*“ [*Elena*], pivo „*Туборг*“ [*Tuborg*]; porejonyma: vlak „*Ориент експрес*“ [*Orient expres*]; ideonyma: hra „*В очакване на Годо*“ [č. *Čekání na Godota*], opera „*Аида*“ [*Aida*], noviny „*Култура*“ [*Kultura*]; chrononyma: *Коледа* [Koleda, č. *Vánoce*], *Цветница* [Cvetnica, č. *Květná neděle*]; firmonyma: „*Арома*“ [*Aroma*], „*Бонев и синове*“ [č. *Bonev a synové*]; institucionyma: *БНБ* [Bălgarska narodna banka, č. *Bulharská národní banka*], *Европейски съюз* [č. *Evropská unie*].

2. Faktory, které ovlivňují výběr a distribuci VJ

Zde nastíníme jen podstatnější činitele, neboť jejich podrobní výklad si zaslouží zvláštní pozornost:

2.1. Zastoupení VJ úzce souvisí s tematikou a zaměřením učebního textu a cvičení, vzhledem k tomu lze rozlišit:

2.1.1. Učební texty a cvičení cíleně směřovaná na specifiku VJ (výslovnost, pravopis) a na jejich užívání v souladu s normami společenského chování, zakotvenými v tradicích; např. k výukovým tématům „Seznámení“ nebo „Má rodina“ přirozeně patří antroponyma a toponyma, k tématu „Město“ – urbanonyma, k „Nakupování“ – sérionyma a firmonyma, ke „Kultuře a zábavě” – ideonyma atd.;

2.1.2. Učební texty a cvičení zaměřené na prezentaci, dril či kontrolu zvládnutí probírané látky, příp. určité lexikálně gramatické kategorie, při čemž VJ plní zprostředkující (instrumentální, ilustrační) funkci, např. když se jejich pomocí znázorňují kategorie rodu a čísla, pravidla použití určitého členu nebo různých druhů a tvarů zájmen (osobních, přivlastňovacích aj.);

2.1.3. Odborné učební texty zaměřené na osvojení terminologie v příslušné oblasti poznání humanitních i přírodních věd;[53]

2.1.4. Učební a autentické texty s lingvokulturologickým zaměřením;[54] např.: úryvky z uměleckých

---

[52] Podle širšího chápání, srov. NESČ 2017: *urbanonymum*.
[53] Viz např. BEMČ 2005, Palij 2003.
[54] Viz např. Chadžieva et al. 2006, s. 266 a násl.

děl, z vědecko-populárních nebo publicistických textů, vzory dokumentů, formulářů, etiket na zboží, inzerátů, map aj.

2.2. Cílová skupina

Při sestavování a uspořádávání učebních textů a cvičení autoři berou v úvahu *úroveň ovládání jazyka* jak už dosaženou, tak předpokládanou, které má být dosaženo. Rozvoj jazykových znalostí úzce souvisí s postupným rozšiřováním encyklopedických znalostí nejen o určité zemi, nýbrž o světě. Je rovněž nutno, aby materiály odpovídaly *věku* vyučovaných dětí, žáků, studentů. Tak např. v učebnicích pro děti se vyskytují častěji hypokoristika: *Мими* m. Мария [*Mimi* m. Marija], *Митко* m. Димитър [*Mitko* m. Dimităr], *Иво* m. Ивайло [*Ivo* m. Ivajlo] a zoonyma: motýl[55] *Бети* [*Bety*], pejsek *Черньо* [*Čerňo*]. Autoři učebnic vycházejí též z *národní příslušnosti* a *mateřského jazyka* studentů. S ohledem na *odborné zájmy* cílové skupiny se výuka zaměřuje na příslušný terminologický aparát. Zde jen poznamenáme, že termíny, které jsou uměle utvořenými lexikálními jednotkami, bývají často odvozeny od jména vynálezce nebo badatele, např. болест на *Паркинсон* → *паркинсон*, *Паркинсонов* синдром [*Parkinsonova* nemoc → *parkinson*, *Parkinsonův* / *Parkinsonský* syndrom].

2.3. Sociální kontext vzniku učebnice

Změny sociálně-ekonomických podmínek a ideologického paradigmatu se nezbytně odráží i v souboru lexikálních prostředků, vč. preferovaných proprií během určitého období. Proto by bylo zajímavé prozkoumat aktualizaci výběru VJ v učebnicích za delší časový úsek. I letmý přehled však svědčí o značné dynamice VJ, u kterých převažuje ideologická (honorifikační) funkce. Ve starších učebnicích narážíme např. na urbanonyma: třída „*Г. Димитров*“ [G. Dimitrov], nám. „*Ленин*“ [Lenin], kino „*Благоев*“ [Blagoev] nebo ergonyma: hutní kombinát „*Л. Брежнев*“ [L. Brežnev], zatímco chrononyma jako *Великден* [Velikden, č. *Velikonoce*], *Коледа* [Koleda, č. *Vánoce*] aj., která patří ke křesťanské obřadnosti, naprosto chybějí. Poměrně stabilní je jádro antroponym, které tvoří tzv. tradiční bulharská VJ: *Мария, Иван, Петър, Асен, Калина, Боян, Албена, Ани* [Marija, Ivan, Petăr, Asen, Kalina, Bojan, Albena, Ani]. Po otevření státu k evropskému společenství a v důsledku širších kontaktů (nejen jazykových) je patrná větší různorodost a zapojení víc VJ cizího původu do učebnic bulharštiny.

3. Funkce VJ ve výuce cizího jazyka

V teoretické onomastice se názory ohledně definice a popisu funkcí VJ neshodují.[56] Mimo funkce primární (nominalizační, identifikační, individualizační, diferenciační) se uvádí i řada dalších: komunikativní, asociační, ideologizující, sociálně klasifikující, charakterizační, expresivní aj. (Ibid.). Při vysvětlování funkce VJ ve výuce cizího jazyka se opíráme především o práce R. Šrámka (1996, 2008), které se přímo vztahují k rozebírané problematice, a vycházíme z kompetencí obecných i komunikativních, které se mají rozvíjet ve vyučování cizího jazyka (SERR 2001, s. 10–14, 103–133). Srovnání zmíněných teoreticko-aplikačních platforem umožňuje vymezit dvě

---

55 *Motýl* je v bulh. *peperuda*, ž. r.

56 Viz NESČ 2017: *Onymická funkce*.

základní funkce proprií v procesu jazykového vyučování, které se navzájem propojují, a to funkce *poznávací* a *komunikativní*.

3.1. Poznávací funkce VJ

Ve výkladech o specifických rysech VJ bývá často zdůrazňováno, že propria mají zvláštní informativní hodnotu,[57] která navazuje na určité období a areál, na kulturní a historickou paměť příslušného etnika a jeho etické normy. Právě proto se propria považují za svérázný etnokulturní, sociolingvistický či stylistický marker a přiřazují se k tzv. národnostně příznakovým lexikálním prostředkům, nebo k reáliím (Božilova 2011, s. 61–62). Vlastní jména doplňují obraz světa díky svému propriálnímu obsahu, který není totožný s apelativním (srov. Šrámek 1996, s. 133; 2008, s. 11). Tak například, toponymum *Шипка* je jméno *vrcholu* v Staré Planině, *místo* rozhodných bojů za Rusko-turecké války (1877–1878), *symbol* osvobození Bulharska z osmanské nadvlády, zatímco apelativum *шипка* (Rosa canina) je planě rostoucí trnitý keř, z jehož plody lze vyrobit zavařeninu, čaj, sirup, víno aj. V mezijazykové komunikaci si proprium *Шипка* zachovává svou zvukovou podobu, příp. se transliteruje (čes. *Šipka*, pol. *Szipka,* angl. *Shipka*), kdežto apelativum *шипка* se překládá (čes. *růže šípková*, pol. *róża dzika,* angl. *dog rose*).

Etymologie VJ a jeho slovotvorná motivace jsou bezesporu zajímavé, zvlášť pro filology, avšak pro učení se cizímu jazyku je důležitější, aby si student uvědomil především ty sémantické prvky a vztahy, díky nimž se název individualizuje. Propria jakoby tvoří svéráznou síť, v jejíchž uzlech se soustřeďují různorodé kulturní informace. Toponyma (geonyma) navazují na objekty (struktury) nutné k orientaci v neznámé zemi. Prostřednictvím antroponym se student seznámí s komunikativními normami vyplývajícími ze stanovených tradic. Díky chrématonymům získá náležité představy o ekonomickém, politickém a kulturním životě: dozví se oficiální názvy různých institucí a úřadů, podniků a výrobků, uměleckých děl aj. Propria – zejména v opozici *své* vs. *cizí* – svědčí rovněž o různých historických vrstvách, o etnickém spektru obyvatelstva, o kulturních, náboženských, ideologických vlivech apod.

[57] Diskuse o podstatě, významu a informativním potenciálu VJ trvá už dlouhá léta, viz přehled stanovisek u M. Janakieva 1977 [online].

3.2. Komunikativní funkce

Aplikace proprií vzhledem k rozvíjení komunikativních kompetencí předpokládá rozlišování tří základních komponent: lingvistický, sociolingvistický a pragmatický (SERR 2001, s. 13, 110–133). Jelikož je současné učení se jazyku a jeho vyučování orientováno převážně na jazykové činnosti realizované v společenském kontextu, zaměříme se nejdřív na sociokulturní kompetenci.

3.2.1. Sociokulturní funkce

Je nasnadě, že první učební dialogy, kterými se zadávají základní modely chování při seznámení, se soustřeďují na úvodní fráze řečové etikety (pozdravy), různé způsoby oslovení a představování v závislosti na statusu účastníků, příbuzenské blízkosti, funkčně-stylistickém registru aj. (SERR 2001, s. 121). Už v této počáteční etapě výuky je důležitě, aby si student uvědomil základní pravidla zdvořilostního chování a byl schopen představit se, resp. zvolit vhodné oslovení vzhledem ke komunikativní situaci, např. kdy se má představit jen křestním jménem a kdy příjmením, které oslovení má využít. V této souvislosti lze upozornit na trojčlennou oficiální soustavu bulharských osobních jmen (křestní, po otci, příjmení).

(BEČ 2006, lekce 1. cv. 10.)

Hodilo by se též poukázat na hypokoristické podoby křestních jmen: *Димитър – Митко, Митьо, Дими* [Dimitär – Mitko, Miťo, Dimi]; *Георги – Гошо, Гого, Геца, Жоро* [Georgi – Gošo, Gogo, Geca, Žoro]; *Мария – Мими, Марче, Марийка* [Marija – Mimi, Marče, Marijka]. Užívají se obvykle v neformálním dialogu (v rodinném prostředí, mezi přáteli nebo dětmi), kvůli jejich familiárnosti a emotivnosti jsou však ve formálním dialogu nežádoucí.

(Grozdanova – Paunova 2010, díl 2, s. 3)

3.2.2. Lingvistická funkce

Ve vyučování cizího jazyka se VJ uplatňují i jako prostředek znázorňující pravidla pravopisu a výslovnosti. Tak např. pomocí jmen evropských měst lze prezentovat bulharskou abecedu a hlásky. Tímto způsobem se student seznámí nejen s bulharským fonetickým a grafickým systémem, ale také by mohl srovnat název určitého objektu v bulharštině s jeho podobou ve své mateřštině či v původním jazyce, srov. např.: *Виена* [Viena] – něm. *Wien*, čes. *Vídeň*, angl. *Vienna*; *Прага* [Praga] – čes. *Praha*, angl. *Prag*; *Кьолн* [Kjoln] – něm. *Köln*, čes. *Kolín nad Rýnem*, angl. *Cologne*:

(BEČ 2006, úvodní lekce АБВ, cvičení 1.)

Na modifikaci jména v různých jazycích je možné obrátit pozornost už během úvodních hodin. Mimo oikonyma a choronyma by bylo zajímavé pro studenty vyhledat protějšky některých osobních jmen v jejich mateřštině: *Иван* [Ivan] – čes. a pol. *Jan*, angl. *John*, fr. *Jean*, něm. *Johan*; *Георги* [Georgi] – čes. *Jiří*, pol. *Jerzy*, angl. *George*, fr. *Georges*. Zároveň by zjistili, že převážná část cizích jmen si v bulharštině zachovává původní výslovnost a podle ní se transkribují do cyrilice: *Джон Браун* – angl. *John Brown*, *Ливърпул* – angl. *Liverpool*, *Ченстохова* – pol. *Częstochowa*, *Юрмала* – lot. *Jūrmala*.

Podobnou instrumentální roli VJ hrají při probíraní a osvojení si nových slov, mluvnických kategorií (rod, číslo, určenost jmen), morfo-syntaktických pravidel (shodný přívlastek, shoda přísudku s podmětem) aj. Na rozmanité možnosti využití proprií pro didaktické účely, na jejich potenciál jako zdroj mimojazykových poznatků a jako nástroj k získání jazykových znalostí a dovedností poukazuje toto cvičení:

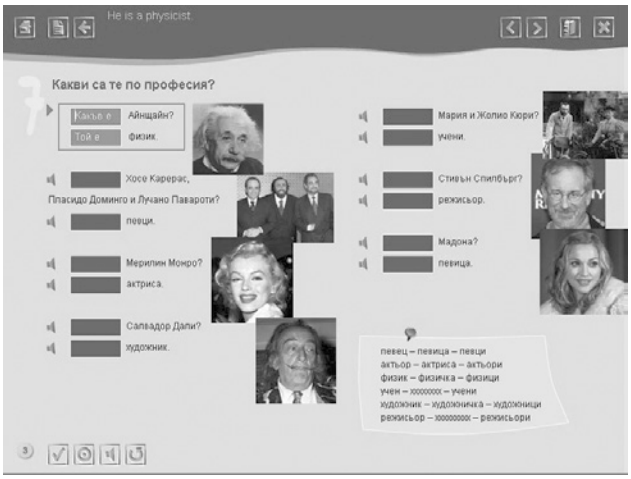

(BEČ 2006, lekce 3., cvičení 7.)

Neměli bychom opomenout ani základní slovotvorné procesy probíhající v propriální sféře, které směřují buď k propriálně pojmenovacímu aktu (Šrámek 2008, s. 14), nebo k tvoření depropriálních lexikálních jednotek (Paraškevov 2011, s. 7). V obou případech bulharština disponuje specifickým repertoárem prostředků formálních i lexikálních.

Z formálních prostředků jsou v učebnicích bulharštiny pro cizince prezentovány soubory nejproduktivnějších přípon, kterými se tvoří příjmení a pojmenování po otci: m. r. *-ов, -ев, -ски*; ž. r. *-ова, -ева, -ска*; mn. č. *-ови, -еви, -ски* (*Николов /-а /-и, Венев /-а /-и, Маровски /-а /-и*), jakož i choronym: *-ия* (*България, Германия, Чехия*). Vyskytují se i cvičení znázorňující slovotvorné modely u chrononym tvořených sufixací (*-ица*) a skládáním:

2.4.

– Как е името **ти**!
– Йордан.
– Значи **твоят** имен ден е на **Йордановден.**

ПИТАЙТЕ:	КОГА Е ИМЕНИЯТ ДЕН:
Маргарита	на Цветница
Петър	на Петровден
Петър за Никола	на Никулден
Петър за Василка	на Васильовден
Лиляна и Роза	на Цветница
Петър за Лиляна и Невена	на Цветница

(Antonova – Kirjakova 1991, s. 328)

Z nejfrekventovanějších sufixů, které se uplatňují v derivaci depropriálních jednotek, jsou v učebnicích zastoupeny:

-ски /-а /-о /-и – tvoření relačních adjektiv: *български /-а /-о /-и, софийски /-а /-о /-и*;

-ов /-а /-о /-и – tvoření přivlastňovacích adjektiv užívaných převážně jako součást terminologických označení: *Доплеров* ефект [*Dopplerův* jev], *Питагорова* теорема [*Pythagorova* věta], *Лудолфово* число [*Ludolfovo* číslo];

-ин, -ец, -ка, -(к)иня – tvoření etnonym, které se v bulharské onomastice nepovažují za VJ a píší se malým počátečným písmenem: *българин, немец, българка, немкиня*, na rozdíl např. od češtiny: *Bulhar, Němec, Bulharka, Němka*.

Dynamika mezi propriální a apelativní sférou je podmíněna potřebou tvoření nových nominativních jednotek k označení nově vzniklých skutečností, což vede k obohacování slovní zásoby. Ontologicky vzato, VJ jsou sekundární vůči apelativům. Volba daného apelativa jako fundující základ závisí na specifice propriálního objektu, na činitelích mimojazykových i jazykových. V učebnicích narážíme na četné příklady **proprializace**, a to převážně na urbanonyma tvořená z obecných podstatných jmen: cukrárna „*Роза*“ [*Růže*], lékárna „*Здраве*“ [*Zdraví*], restaurace „*Мустанг*“ [*Mustang*], kino „*Изток*“ [*Východ*], ЖК „*Младост*“ [sídliště *Mladost*], jakož i chrématonyma různého druhu: mýdlo „*Идеал*“ [*Ideál*], noviny „*Стандарт*“ [*Standard*], román / film „*Тютюн*“ [*Tabák*]. Kromě jednoslovných pojmenování se vyskytují též názvy popisné (především pro instituce, podniky, organizace, státy), popř. jejich zkratky: *БАН* [*BAN*, č. *Bulharská*

akademie věd], *БДЖ* [*BDŽ,* č. *Bulharské státní železnice*], *БЧК* [*BČK,* č. *Bulharský červený kříž*], *САЩ* [*SAŠT,* č. *USA*], *ФРГ* [*FRG,* č. *SRN*], *ЦСКА* [*CSKA,* č. *Centrální sportovní klub armády*].

Kromě apelativa může jako slovo motivující k tvorbě propriální jednotky vystoupit i určité VJ. V důsledku **transonymizace** (přenos VJ dané propriální třídy do jiné) vznikají homonymní pojmenování, která by student měl rozlišovat. Tato jména by mohla být zdrojem nedorozumění, ale i podnětem k vyhledávání a rozšíření sociokulturních znalostí. Proto by se hodilo upozornit, že *Боровец* [Borovec] je populární zimní rekreační středisko i název druhu oplatek, *Добруджа* [Dobrudža] je historické území rozdělené dnes mezi Bulharsko a Rumunsko i název druhu chleba, *Витоша* [Vitoša] je pohoří nacházející se nedaleko Sofie i název sýra (zmíněná pragmatonyma jsou už apelativizována), že národní hrdinové *Левски* a *Ботев* jsou honorifikováni pojmenováními ulic, škol, stadionů, fotbalových klubů, existuje též město *Levski* a hora *Botev*. V této souvislosti je práce s autentickými materiály (mapy, inzeráty, reklamy) i s encyklopedickými vydáními, vč. těch na internetu, velmi prospěšná.

(Koleva – Emilijanova 2007, s. 63: Mapa města V. Tarnova)

Proces deproprializace by mohl směřovat ke ztrátě propriálního významu a ke vzniku nových podstatných jmen obecných: *маратон* [*maratón*], *шампанско* [*šampaňské*], *акваланг* [*akvalung*], *ликра* [*likra*], přídavných jmen: *бордо* [*bordó,* tmavočervený], *Валпургиева* нощ [*Valpuržina* noc], sloves: *пастьоризирам* [*pasterizovat*], *херметизирам* [*hermetizovat*]. Výsledkem **apelativizace** – přímé či odvozovací – je značná skupina záměrně tvořených termínů z různých oblastí lidského poznání (např. názvy fyzikálních jednotek, chemických prvků, chorob, přístrojů aj.), jejichž osvojení je nezbytné při výuce budoucích odborníků. Kromě toho se v běžné řeči ustálily depropriální jednotky, které vznikly spontánně metonymickým nebo metaforickým přenosem. Příkladem zábavného znázornění zmíněných jevů je následující tajenka:

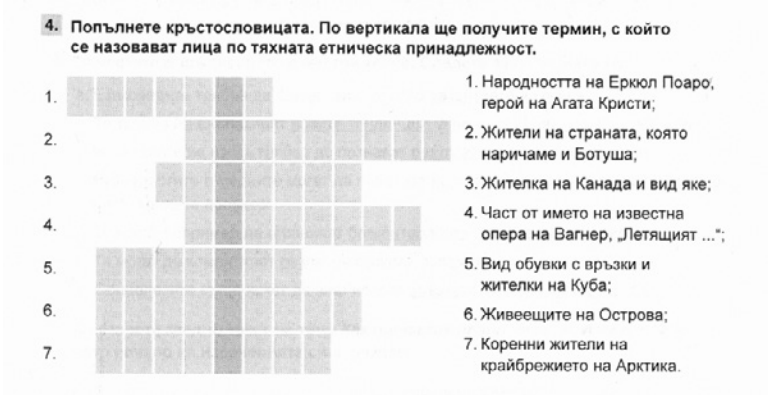

4. **Попълнете кръстословицата. По вертикала ще получите термин, с който се назовават лица по тяхната етническа принадлежност.**

1. Народността на Еркюл Поаро, герой на Агата Кристи;
2. Жители на страната, която наричаме и Ботуша;
3. Жителка на Канада и вид яке;
4. Част от името на известна опера на Вагнер, „Летящият ...";
5. Вид обувки с връзки и жителки на Куба;
6. Живеещите на Острова;
7. Коренни жители на крайбрежието на Арктика.

(Burov – Ivanova 2010, s. 23)

3.2.3. Pragmatická funkce

Výučování a učení se cizímu jazyku předpokládá postupné zdokonalování diskurzní kompetence a dovedností plynulého a komunikačně přiměřeného vyjadřování. VJ se vyskytují ve všech komunikačních sférách a proto je třeba, aby byl student obeznámen s jejich uplatněním v různých funkčních stylech (prostěsdělovací, odborný, umělecký, administrativní aj.), aby ovládl slohové postupy (vyprávění, popis aj.) a útvary (formulář, reklama, anekdota, dopis aj.), aby byl schopen používat je v mluvených a písemných projevech podle určitých konvencí. Rozvoj receptivních a tvůrčích dovedností lze docílit prostřednictvím rozmanitého repertoáru textových úkolů.

Tímto stručným přehledem jsme se pokusili poukázat, že VJ jsou nezbytnou součástí výukového materiálu a že jejich promyšlené a obratné užití ve výuce cizího jazyka obohacuje jak encyklopedické poznatky studenta, tak jeho jazykovou kulturu.

Literatura

Božilova, M.: Божилова, Мая. Национално маркирана лексика в българския език. In *Студии по лексикология*. София: АИ „Проф. М. Дринов", 2011, s. 15–98.

Dimitrova-Todorova, L.: Димитрова-Тодорова, Лиляна. Статус на ономастиката в дидактичната теория и практика. In Ангелова-Атанасова, Мария (ред.). *Състояние и проблеми на българската ономастика 7*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий", 2005, s. 109–115.

Dimitrova-Todorova, L.: Димитрова-Тодорова, Лиляна. *Собствените имена в България. Изследвания, анализ, проблеми*. София: ИК ЕМАС, 2011.

Krăstev, B.: Кръстев, Белчо. За ономастиката и учебното съдържание по роден език в училище (IV–VIII клас). In Ангелова-Атанасова, Мария (ред.): *Състояние и проблеми на българската ономастика 7*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий", 2005, s. 115–122.

Janakiev, M.: Янакиев, Мирослав. *Съществителните собствени имена от глотометрическо гледище*, 1977.

www.miryan.org/download/swshtestvitelnite_sobstveni.pdf (Staženo 12. 3. 2017).

NESČ 2017: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, J. (eds.). www.czechency.org/slovnik (Staženo 25. 5. 2017).

Paraškevov, B.: Парашкевов, Борис. *Отименна лексика в словника на българския език. Енциклопедичен речник на производни от собствени имена.* София: Изток–Запад, 2011.

SERR 2001: *Společný evropský referenční rámec pro jazyky. Jak se učíme jazykům, jak je vyučujeme a jak v jazycích hodnotíme*. Council for Europe. http://www.msmt.cz/mezinarodni-vztahy/spolecny-evropsky-referencni-ramec-pro-jazyky (Staženo 18. 3. 2017)

SO: *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*. Rzetelska-Feleszko, E. – Cieślikowa, A. – Duma, J. (red.). Tom I. Warzsawa – Kraków: Towarzystwo naukowe Warszawskie, 2002.

Šrámek, R.: Onomastika jako společenská věda ve výuce a školské praxi. *Naše řeč*, r. 68, č. 4, 1985, s. 205–209. http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6566 (Staženo 3. 3. 2017)

Šrámek, R.: Funkce vlastních jmen v učebním textu. In Machová, Svatava (red.): *Učební text – jeho funkce, produkce, percepce a interpretace*. Praha: PedF UK, 1996, s. 133–138.

Šrámek, R.: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.

Šrámek, R.: Onomastické minimum učitele. In Pastyřík, Svatopluk (red.): *Onomastika a škola 8*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2008, s. 9–20.

ZSTSO: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. Svoboda, J. – Šmilauer, V. – Nezbedová-Olivová, L. – Oliva, K. – Witkowski, T. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, r. 14, č. 1, 1973.

Zdroje

Antonova, J. – Kirjakova, E.: Антонова, Юлия – Кирякова, Елга. *Говорите ли български?* (Видеокурс). София: Наука и изкуство, 1991.

BEČ: *Български език за чужденци. Едно виртуално пътуване из България.* (Мултимедиен курс: DVD и ръководство). Фурнаджиева, Надя (ред.). Пловдив: Летера, 2006.

BEMČ: *Български език за медици чужденци*. Куцаров, Константин (ред.). Пловдив: Медицински университет, 2005.

Burov, S. – Ivanova, L.: Буров, Стоян – Иванова, Людмила. *Аз говоря български. А ти?* Ниво B2. Велико Търново: Летера, 2010.

Grozdanova, L. – Paunova, N.: Грозданова, Лиляна – Паунова, Надя. *Уча български лесно и забавно.* Учебен комплект в 5 части за начална степен на обучение на ученици мигранти. Пловдив: Летера, 2010.

Chadžieva, E. et al.: Хаджиева, Елена и кол. *Български език за чужденци.* Общ курс. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2006.

Koleva-Zlateva, Ž. – Emilijanova, B.: Колева-Златева, Живка – Емилиянова, Боряна. *Аз говоря български.* Български език за чужденци. I част. 3-то прер. изд. Велико Търново: Фабер, 2007.

Palij, M.: Палий, Милена. *Сборник тестове по български език за чуждестранни студенти*. Варна: Технически университет, 2003.

Areálové aspekty německých příjmení užívaných v příhraniční oblasti jižních Čech

Areal facets of german surnames used in border district of South Bohemia

Alena Jaklová
Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta

Abstract: The contribution deals with German surnames used in border district of South Bohemia, especially with the view to its particularities qualified by the history of corresponding area.

Preferential focus is given on the following topics: German surnames during the 20. century in the chosen southern localities and their frequency of occurrence; the most freuquent semantic -motivational types of German surnames in Southern Bohemia; formation of German surnames in the border area of South Bohemia signaling the origin of the holders of these names.

Keywords: border area of South Bohemia, German surnames, areal kinds of influence and their language impact

Abstrakt: Příspěvek pojednává o německých příjmeních užívaných v příhraniční oblasti jižních Čech se zvláštním zřetelem k jejich specifikům podmíněných historií daného areálu. Zvláštní pozornost je při tom věnována těmto okruhům: četnost výskytu německých příjmení v průběhu 20. století ve vybraných jihočeských lokalitách; nejfrekventovanější sémanticko-motivační typy německých příjmení na jihu Čech; utvářenost německých příjmení v příhraniční oblasti jižních Čech signalizující původ nositelů těchto jmen.

Klíčová slova: příhraniční oblast jižních Čech, německá příjmení, areálové vlivy a jejich jazykové projevy

Tématem areálových vlivů působících na propria v příhraniční oblasti jižních Čech se v současnosti zabýváme v evropském projektu s názvem *Das sprachlich-literarische Erbe Ostbayerns und Südböhmens als Fokus universitärer Zusammenarbeit* realizovaném ve spolupráci s Univerzitou Pasov v Programu přeshraniční spolupráce Česká republika – Svobodný stát Bavorsko Cíl EÚS 2014-2020. Tyto areálové vlivy jsou v projektu zkoumány a hodnoceny z hlediska diachronního i synchronního.

Příjmení a vlastní jména obecně, jejich podoba formální, zejména stránka grafická, pravopisná a fonetická (zvuková), byly dříve vnímány jako příznakové ve vztahu k národní identitě nositele

jména, nebo alespoň k jeho identitě areálové[58]. To do jisté míry platí i v současnosti. Dokladem toho jsou například rychlé změny německých vlastních jmen místních a pomístních na jména česká, které probíhaly v českých zemích po druhé světové válce. Ve stejné době byly československou vládou prosazovány i čechizující tendence německých příjmení u Čechů[59].

V případě křestních jmen můžeme hovořit o identitě kulturní. Volba křestního jména má totiž výrazné rozměry pragmalingvistické, zasahuje sféru citovou, užitkovou i sociální (Dudok 2000, s. 25; Knappová 2000, s. 172-176).

Vraťme se ale k příjmením. Příjmení spolu se jmény křestními (rodnými) a s přezdívkami náleží do nadřazené skupiny vlastních jmen osobních neboli antroponym. Antroponyma jsou, jak známo, vlastní jména lidí a jejich hlavní funkcí je pojmenovat jedince, odlišit ho od ostatních jedinců dané třídy a identifikovat ho jako jedinečný objekt. Hlubší poznání určité antroponymie je podmíněno dobrou znalostí společenství, které daná jména užívá. Z toho plyne, že chceme-li popsat vývoj antroponym na určitém území, musíme společně s osobními jmény sledovat také dějiny jejich nositelů a s tím i vlivy areálové (Pleskalová 2011). A o to se v tomto příspěvku pokusíme.

Materiálovou bázi této studie tvoří soupisy současných německých příjmení českých občanů žijících ve vytipovaných městech. Takové soupisy se pořizují velmi obtížně. Matriky z 20. století nejsou podle zákona o matrikách č. 301/2000 Sb., z roku 2008 pro badatele přístupné[60] a databáze současných příjmení obyvatel České republiky, kterou zveřejňuje na svých webových stránkách Ministerstvo vnitra České republiky, není pro potřeby této studie použitelná. Klasifikovanými lokalitami jsou totiž tzv. pověřené obce. Pod pojem pověřené obce se ale zahrnuje nejen konkrétní obec uvedená v databázi, ale i obce v okolí, pro něž pověřený obecní úřad vykonává státní správu; jde tedy o podstatně širší okolí než jen o obec samotnou.

Z těchto důvodů se jako nejlepší zdroj údajů o současných německých příjmeních Čechů v daných lokalitách ukazují archivní materiály uložené ve fondech Archivu Ministerstva vnitra v Praze, Státního oblastního archivu v Třeboni (SOA Třeboň), Státního okresního archivu v Českých Budějovicích (SOkA České Budějovice) a Státního okresního archivu v Prachaticích (SOkA Prachatice). Zde pracujeme zejména s materiály Okresních národních výborů v Prachaticích,

---

58 O areálové identitě v souvislosti s vlastními jmény můžeme mluvit v zemích, kde se hovoří týmž jazykem (např. německy mluvící země).

59 A. Wiedemann popisuje ve své práci z roku 2016 (s. 346-350) odněmčení a čechizaci v ČSR po vysídlení německého obyvatelstva takto: Prezident Beneš v projevu 16. června 1945 v Táboře volil v souvislosti s „odněmčením" rozhodná slova: *„Rozhodněme se, nemusíme republiku odgermanizovat, všude a ve všem. Přemýšlejte, jak to učiníme. Půjde o odgermanizování jmen, krajů, zvyků. Půjde o všechno, co se odgermanizovat dá. Dnes přichází pro to doba […] Tož heslem naším bude: všude a ve všem odgermanizovat republiku!"* (Rudé právo, 17. 6. 1945, s, 2). Pokud jde o německá příjmení, Češi s německy znějícími jmény byli vyzváni, aby si je změnili. Okresní národní výbor v západočeských Klatovech poskytl českým občanům s německými příjmeními instrukce, podle jakého modelu mohou být tato jména čechizována. Nejprve se má pátrat po jméně co nejpodobnějšího znění se stejným začátečním písmenem. Jako druhá možnost se doporučovalo zvolit české jméno manželky nebo některého předka. Když by ani jedna možnost nevedla k úspěchu, okresní národní výbor doporučoval vybrat se podle vlastního uvážení nějaké pěkné české jméno, případně to dosavadní německé přeložit do češtiny. Tyto státní intervence nebyly u českého obyvatelstva zvlášť účinné. Své příjmení lidé zpravidla chápou jako součást osobní identity, a proto nebyla jazyková stránka příjmení pro většinu lidí důvodem pro jeho změnu. Systém příjmení německého původu se proto u Čechů zachoval téměř v úplnosti (Matúšová 2015).

60 Podle zákona o matrikách č. 301/2000 Sb., z roku 2008 musí pro zpřístupnění matiky uplynout od posledního zápisu v matrice narozených 100 let a od posledního zápisu v matrice oddaných a zemřelých 75 let.

Českých Budějovicích, Volarech a Netolicích, konkrétně s materiály referátů národní bezpečnosti, se seznamy voličů z různých období, s materiály všeobecného odboru, živnostenského odboru, s pomocnými soupisy obyvatel a s mnoha dalšími zdroji. Nejnovější údaje o výskytu německých příjmení v příslušných obcích získáváme také z městských úřadů těchto měst.

V příhraničním regionu jižních Čech představovaly po dlouhé historické období komunikační kontinuum dva rozdílné jazyky – čeština a němčina. Oba byly zastoupeny vedle prostředků spisovného jazyka a v případě češtiny i prostředků obecněčeských především teritoriálně vymezenými dialekty. Čeština dialektem jihozápadočeským s nářečím doudlebským na jihu a nářečím chodským na západě, němčina dialekty užívanými v sousedních oblastech Německa a Rakouska (i když s řadou odlišných rysů lokálního charakteru).

Je samozřejmé, že se čeština a němčina dlouholetým soužitím a styky na jednom území navzájem ovlivňovaly. Tato česko-německá kontaktní situace se v češtině projevovala v rovině fonologické, morfologické, syntaktické i lexikální (též Newerkla 2007, s. 271-286).

V rovině lexikální, tedy ve slovní zásobě, se jednalo o přejímání slov, tzv. (lexikální) výpůjčky a kalky, ale také o zvýšenou frekvenci německých vlastních jmen, konkrétně německých příjmení, německých jmen pomístních a německých jmen místních (podrobněji Matúšová 2015).

Po skončení druhé světové války byly české země dějištěm největších migračních pohybů a nejrozsáhlejších transferů obyvatelstva ve svých dějinách. Postihly na pět milionů lidí. Dle úředních hlášení, která dostal prezident Beneš počátkem roku 1947, bylo v rámci odsunu vystěhováno z Československa 2 170 598 Němců;[61] k tomu je však třeba připočíst další statisíce Němců, kteří uprchli v době těsně po skončení války[62]. Po odsunu německého obyvatelstva následovalo nové osídlování pohraničí Čechy a Slováky. Tyto přesuny hluboce a natrvalo změnily etnickou, kulturní i konfesijní strukturu českých příhraničních oblastí (Wiedemann 2016).

V tomto příspěvku věnujeme pozornost především areálu, jímž je příhraniční oblast jižních Čech vymezená městy Volary a Prachatice, dále Netolice a České Budějovice. Důvodem k tomu, abychom se zaměřili právě na tento region, je historické osídlení příhraniční oblasti jižních Čech Němci (města Prachatice a Volary byly součástí tzv. Sudet) a také dávná obchodní tepna Zlatá stezka, která kdysi tímto krajem procházela. Jazyková situace v těchto místech byla tedy po dlouhá staletí ovlivňována přímým kontaktem češtiny a němčiny, a to mnohem intenzivněji než kdekoli jinde.

Zlatá stezka patřila k nejvýznamnějším středověkým komunikacím střední Evropy. V několika větvích spojovala německé Podunají s českými zeměmi. Její vznik lze datovat již do samotných počátků 11. století. Jak uvádějí F. Kubů a P. Zavřel (2007), na pasovské Zlaté stezce se nepřepravovalo jenom obchodní zboží, oběma směry proudily také myšlenky, zkušenosti a kulturní statky

---

61 Paměť národa, 30. 5. 1945 - 29. 10. 1946. Odsun Němců z ČSR. [online]. [cit. 2017-02-06]. Dostupné z: http://www.pametnaroda.cz/anniversary/detail/id/32?locale=cs_CZ

62 Počty po válce odsunutých Němců jsou dodnes předmětem diskusí a v odborných publikacích lze nalézt různě vysoká čísla, např. A. von Arburg – T. Staněk, ed., (2010, s. 65) uvádějí, že *"dostupné prameny dovolují předložit odhad, že v období od května 1945 do jara 1951 – ať již dobrovolně, z obav před postihem, pod tlakem nastalé situace nebo z jiných důvodů – opustily české země přibližně tři miliony osob považovaných v dané době za Němce".*
Při sčítání lidu k 1. březnu 1950 se k německé národnosti subjektivně přihlásilo ještě 159 938 obyvatel českých zemí, tj. 1,8 % veškerého přítomného obyvatelstva (Arburg, von – Staněk, eds., 2010).

a ve válečných dobách tudy táhla vojska. Po stezce přicházeli rovněž kolonisté a s nimi život do liduprázdných pohraničních šumavských hvozdů. Od 13. do 16. století patřila Zlatá stezka k nejvýznamnějším spojnicím jižního Německa a stala se nejdůležitější tepnou vztahů této části tehdejší Říše s českými zeměmi.

V této studii nás z lingvistického hlediska zajímá hlavně areál, jímž procházela třetí větev Zlaté stezky, tzv. Dolní Zlatá stezka. Je to nejstarší a nejvýznamnější větev, doložená už od samých počátků existence této obchodní komunikace. Spojovala Pasov s Prachaticemi a vedla přes řadu bavorských i českých měst, mimo jiné i přes Volary, jedno z nejvýznamnějších soumarských sídlišť založených už ve 13. století.

Zlatá stezka fungovala až do počátku 18. století. Poté na následky třicetileté války (1618-1648) a jako důsledek konkurence „habsburské" soli z Rakouska provoz na Zlaté stezce zanikl.

Také v jazyce Českých Budějovic se dlouho projevovala skutečnost, že zde po staletí žili vedle sebe příslušníci dvou národností, Češi a Němci. Kolonisté z Bavor, Falce a Horních Rakous přicházeli na území jižních Čech už v první polovině 13. století a po založení města České Budějovice (1265) se vedle Čechů stali jeho obyvateli. Z kolonistů se postupně vytvořilo měšťanstvo, které dlouhá léta ovládalo město a utvářelo jeho německý ráz. České Budějovice navíc ležely na hranici mezi českým a německým jazykovým územím, mluvilo se tam převážně německy a spolu s okolními vesnicemi tvořily tzv. budějovický jazykový ostrůvek *(die Budweiser Sprachinsel).*

Podívejme se nyní na otázku, zda se v těchto městech, která byla po staletí osídlena především Němci, tato skutečnost projevuje i dnes, třebaže v letech 1946-1947 bylo de facto veškeré německé obyvatelstvo z těchto míst odsunuto. Zajímá nás přitom aspekt kulturní, přesněji řešeno lingvistický, totiž četnost výskytu německých příjmení.

Pokud jde o Prachatice, na přelomu 19. a 20. století žili v tomto městě ze tří čtvrtin Němci a pouze jednu čtvrtinu představovali Češi. Ve městě se mluvilo německy a česky. V roce 1930 měly Prachatice 4 745 obyvatel. V archivních materiálech bylo doloženo 720 německých příjmení, která označovala 3 099 německých občanů.[63]

Ještě více Němců žilo před válkou ve Volarech. Podle údajů z roku 1930 měly Volary v tomto roce 3 905 obyvatel. V archivech je z tohoto počtu zaznamenáno 393 německých příjmení, která označují celkem 3 430 německých obyvatel.[64]

Poněkud jinak tomu bylo v Českých Budějovicích. Svůj německý charakter ztratily České Budějovice už na přelomu 19. a 20. století, kdy v souvislosti s industrializací přicházelo do města mnoho českých dělníků. Jestliže v roce 1880 existovala mezi Čechy a Němci ve městě ještě přibližně rovnováha (11 829 Němců, 11 811 Čechů), žilo v roce 1890 v Českých Budějovicích vedle 11 1117 Němců již 16 271 Čechů (Rada 1966).

V kontrastu k těmto místům dlouhodobě osídlených německým obyvatelstvem jsme do výzkumu zařadili také Netolice. Jde o město, které leží v blízkosti Prachatic, Českých Budějovic a Vimperka, dalšího města s početným německým obyvatelstvem, které zde žilo až do konce druhé světové války. Přesto však byly Netolice v průběhu celé své historie české. Neprocházela

---

63 Okresní národ výbor v Prachaticích. Přehled o stavu a vývoji obyvatelstva, 1930, 1950, 1955, SOkA Prachatice, fascikl č. 7, rozpracovaný fond.

64 Okresní národ výbor v Prachaticích. Přehled o stavu a vývoji obyvatelstva, 1930, 1950, 1955, SOkA Prachatice, fascikl č. 7, rozpracovaný fond.

jimi Zlatá stezka ani nebyly zařazeny do oblasti Sudet. Celkový počet obyvatel města Netolice v dubnu 1945, tedy ještě v době před odsuny německého obyvatelstva, byl 2 615, z toho Němců bylo pouze 110.[65]

A jaká je situace dnes? V Prachaticích v současnosti žije 10 924 obyvatel,[66] v městských dokladech jsme zaznamenali 613 německých příjmení, která označují 2 071 českých občanů.

Ve Volarech dnes žije 3 871 obyvatel. V archivech jsme zaznamenali 243 německých příjmení, jejichž nositeli je 717 českých obyvatel.

V Českých Budějovicích a blízkém okolí žije 155 521 občanů, celkový počet německých příjmení je 2 880. Tato příjmení dnes nosí 28 491 českých občanů.

V Netolicích žije 2 578 lidí, doloženo je 122 německých příjmení označujících 422 českých obyvatel.

Konfrontujeme-li tato čísla s údaji uváděnými v pracích českých autorů a autorek zabývajících se německými příjmeními, především s údaji v pracích J. Matúšové (2015), J. Beneše (1998) a M. Knappové (2009), dospějeme k zajímavým závěrům. Na začátek je nutno říci, že jsme ve výzkumech týkajících se frekvence německých příjmení u Čechů srovnávali počet nositelů německých příjmení a počet nositelů příjmení českých, nikoli jen poměr různých německých a českých příjmení ve vybraných městech. I přes skutečnost, že chybí kompletní etymologický výklad všech německých příjmení, se ukazuje, že ve všech zkoumaných lokalitách jižních Čech existuje vyšší frekvence německých příjmení, než je tomu v celostátním průměru. J. Beneš (1998) uvádí v padesátých a šedesátých letech 20. století 8,5 % výskytu německých příjmení ve vztahu k příjmení českým v Čechách a na Moravě 6,7 % (poměr nositelů těchto příjmení zjišťován nebyl).

Stejně tak M. Knappová (2009) dospěla k závěru, že německá příjmení představují asi jednu desetinu celkového počtu příjmení v Čechách.

J. Matúšová (2015, s. 59-60) v tomto ohledu provedla nejširší výzkum, a to na základě analýz centrálního registru obyvatel z roku 2004, který je zveřejněn na webových stránkách Ministerstva vnitra České republiky. Zjistila přitom, že příjmení německého původu činí v celém souboru všech příjmení kolem 21,5 %, tedy zhruba jednu pětinu. Jestliže však srovnávala počet nositelů jednotlivých příjmení, dospěla k závěru, že zhruba 13 % Čechů má v současnosti příjmení německého původu.

Rozbory našich materiálů dokládají, že ve zkoumané oblasti, konkrétně v městech s historií bohatou na česko-německé kontakty, je podíl nositelů s německým příjmením na celkovém počtu obyvatel města i dnes vyšší, než je tomu v celostátním průměru. V Prachaticích to je 18,96 %, ve Volarech 18,52 %, v Českých Budějovicích 18,32 % a překvapivě i v Netolicích 16,37 %. Celkově tedy v jihočeském příhraničí žije procentuálně více obyvatel s německým příjmením, než je tomu v České republice. Zvýšenou frekvenci výskytu německých příjmení považujeme za jeden z dokladů areálového vlivu na národnostní vývoj tohoto regionu. Tento vliv byl velmi intenzivní především v minulosti, ale jak je zřejmé ze současných výzkumů, jeho důsledky se projevují i dnes.

---

65 Městský národní výbor Netolice, Jinonárodní skupiny, 1945-1976, SOkA Prachatice, karton 42, sign. III/4.

66 Prachatice. Základní informace. Počet obyvatel města Prachatice k 1. 1. 2017. [online] [cit. 2017-03-12]. Dostupné z: https://www.mistopisy.cz/pruvodce/obec/6954/prachatice/pocet-obyvatel/

Za další areálově podmíněný rys současných německých příjmení u Čechů v příhraniční oblasti jižních Čech lze na základě výzkumů stanovit i četnost zastoupení určitých sémanticko -motivačních typů německých příjmení.

Nejčastější německá příjmení zaznamenaná v našem materiálu vznikla ze jmen místních. Příznačné přitom je, že jde o vlastní jména míst nacházejících se v naprosto převažující míře v Bavorsku, méně často také v Rakousku, tzn. na území, z něhož k nám s největší pravděpodobností předkové jihočeských Němců kdysi v historii přišli.

Jde například o jména: *Pisinger, Pizingr* (příjmení z místního jména *Piesing*, Horní Bavorsko); *Bernkopf* (příjmení z místních jmen na území Rakouska: z *Bärnkopf*, Dolní Rakousko); *Eppinger* (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z místního jména *Epping*, Horní Bavorsko, Horní Rakousko); *Zaunmüller* (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z *Zaunmühle* u Chvalšin, Českého Krumlova, Horní Plané, Volar, v Dolním Bavorsku a Dolním Rakousku); *Kreiner* (příjmení z místních jmen *Kreina, Krein*, Bavorsko, Horní Rakousko, Sasko); *Joachimsthaler* (příjmení z německých místních jmen v českých zemích: *Joachimsthal* = Jáchymov; též v Dolním Rakousku; *Brandl* (příjmení z místního jména na ostatních územích obývaných Němci: z místního jména *Brandl*, Horní Bavorsko, Dolní Bavorsko) atd.

Do této skupiny německých příjmení dále patří příjmení z etnonym, názvů krajin, zemí a států, např. *Baier, Bayer* (z označení obyvatel Bavorska či z názvů pracovníků v textilní výrobě – *pay* = chlupaté, hrubé sukno), a příjmení z označení Čechů, např. *Bém, Böhm* (z označení obyvatel Čech); *Pimr* (příjmení z nářečního označení obyvatel Čech).

Obsáhlou skupinu německých příjmení v jižních Čechách tvoří také příjmení motivovaná názvy povolání a názvy řemesel a řemeslníků. Často přitom jde o povolání nebo řemesla zabývající se prací se dřevem, tedy činností, která byla typická pro obyvatele Šumavy a Bavorského lesa. Takovými jmény například jsou:

Wagner (z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: *Wagner* = kolář); *Draxler* (z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: *Drechsler* = soustružník); *Binder* (z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: *Binder* = bednář); *Zimmermann* (příjmení z názvu povolání odvozené pomocí komponentu *-mann*; jde o starý typ tvoření nebo příjmení z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: středohornoněmecky *zimmer, zimer* = stavební dříví, výdřeva v dolech, *Zimmermann* = tesař); *Sager* (z *Säge* = pila, v bavorsko-rakouských nářečích nebývá u příjmení přehláska – pilař nebo ze středohornoněmecky *sager* = žvanil); *Schüssl* (zkrácená podoba apelativa *Schüsselmacher* = ten, kdo vyrábí mísy); *Steinbrenner* (příjmení ze složeného názvu povolání, pro něž bylo příznačné pálení; jde o základ *-brenner*); *Zimmer* (z *Zimmerer* – redukce základu zakončeného na *-er*: středohornoněmecky *zimmer* = stavební dříví, budova nebo z názvů řemeslníků pracujících se dřevem, *Zimmerer* = tesař nebo příjmení z názvů budov a jejich částí, místností: středohornoněmecky *zimmer, zimber* = stavení, byt); *Koller* (z názvů řemeslníků pracujících s kamenem a zeminou: středohornoněmecky *koler, köler* = uhlíř nebo z názvů oděvů: středohornoněmecky *koller, goller* = límec, chomout nebo z adjektiv označujících nápadnost vzhledu: z *kal, kalwes* = holý, holohlavý.[67]

[67] Výklad způsobu tvoření německých příjmení uváděných v této studii je převzat z práce J. Beneše (1998).

Posledním specifikem, o němž bychom se chtěli ještě zmínit a které souvisí s areálově podmíněným výskytem německých příjmení v příhraniční oblasti jižních Čech, je jejich utvářenost. V hláskové podobě německých příjmení se totiž projevují některé hláskové jevy typické pro nářečí jihoněmecká/bavorská, případně i rakouská.

Jako nejfrekventovanější z těchto jevů se v našem materiálu prozatím jeví **střídnice -a za německou příponu -er.** M. Gottschald (2006) se domnívá, že tato jména, pokud nejsou slovanského původu, pocházejí z oblasti rakousko-bavorských nářečí. Na jihu Čech to jsou například příjmení *Zitta* (střhněm. suter = krejčí, švec), *Lexa* (Lexer, z osobního jména Alexius), *Rejda* (Reiter = jezdec), *Loschka* (asi řemeslník pracující s kůžemi, střhněm. lösche, lösch = druh jemné kůže).

Dalším hláskovým nářečním rysem, o němž J. Beneš (1998) uvádí, že jej lze zaznamenat i na Šumavě, je **změna e, ö** v **i.** Ze současných německých příjmení obsažených v našem materiálu jsou to například jména *Pitr, Pitra* (z Peter) nebo *Pimr* (z Böhm).

Jinými hláskovými znaky obsaženými v německých příjmeních na jihu Čech je například **přípona -al,** jež se vedle zdrobňující přípony *-el* původně vyskytovala v bavorských nářečích, která byla užívána na českém území, např. příjmení *Hanzal, Hanzl* (ze jména místního Handzell, Horní Bavorsko).

Také příjmení *Mádl* je **jihoněmeckou nářeční variantou** původního výrazu Maidl (zdrobnělina střhnm. mait, maget = panna, služebná dívka), příjmení *Chempf* (Kempf, Kempfer, střhněm. kempe = bojovník) je vyslovovanou podobou bavorského nářečního **silně aspirovaného k-**.[68]

Závěr

Na základě uvedených dokladů se domníváme, že třebaže vysídlení Němců z Československa zpřetrhalo souvislý areálový vývoj německých příjmení na českém území, lze i dnes v příhraniční oblasti jižních Čech sledovat souvislosti historického územního výskytu příjmení německého původu a národnostního vývoje této geografické oblasti.[69]

Tématem vlastních jmen osobních (a vlastních jmen místních) se hodláme zabývat i v našem dalším výzkumu a jsem přesvědčena, že postupně dospějeme k závěrům, které potvrdí naši hypotézu o zachování společných jihočesko-bavorských kulturních tradic i ve složce jazykové.

Literatura

Prameny

Městský národní výbor Netolice, Jinonárodní skupiny, 1945-1976, SOkA Prachatice, karton 42, sign. III/4.

Okresní národ výbor v Prachaticích. Přehled o stavu a vývoji obyvatelstva, 1930, 1950, 1955, SOkA Prachatice, fascikl č. 7, rozpracovaný fond.

Okresní národ výbor v Prachaticích. Přehled o stavu a vývoji obyvatelstva, 1930, 1950, 1955, SOkA Prachatice, fascikl č. 7, rozpracovaný fond.

[68] Uvedené hláskové nářeční znaky v německých příjmeních u Čechů viz J. Beneš (1998).

[69] Srov. též J. Matúšová (2015).

Odborná literatura

Arburg, A. v. – Staněk T. (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Češi a Němci do roku 1945. Úvod k edici.* Díl I. Středokluky: Zdeněk Susa, 2010.

Beneš, J.: *Německá příjmení u Čechů I.* Rejstříky zpracovala Marie Nováková. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, 1998.

Dudok, M.: Kultúra, identita a vlastné meno. In Krško, Jaromír a Milan Majtán (eds.): *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. 14. slovenská onomastická konferencia.* Bratislava-Banská Bystrica: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV-Fakulta humanistných vied a Pedagogická fakulta UMB, 2000, s. 21-25.

Gottschald, M.: *Deutsch Namenkunde. Mit einer Einführung in die Familienkunde von Rudolf Schützeichel.* 6., durchgesehene und bibliographisch aktualisierte Auflage. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2006.

Knappová, M.: Společenské poměry a volba rodných jmen v Česku. In Krško, Jaromír a Milan Majtán (eds.): *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. 14. slovenská onomastická konferencia.* Bratislava-Banská Bystrica: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV-Fakulta humanistných vied a Pedagogická fakulta UMB, 2000, s. 171-176.

Knappová, M.: *Naše a cizí příjmení v současné češtině.* Liberec: AZ KORT, 2008.

Knappová, M.: K evidenci příjmení v Česku v r. 2007. In Harvalík, Milan, Minářová, Eva a Tušková, J. M. (eds.): *Teoretické a komunikační aspekty proprií. Prof. Rudolfu Šrámkovi k životnímu jubileu.* Brno: Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, 2009, s. 133-141.

Kubů, F. – Zavřel, P.: *Zlatá stezka. Historický a archeologický výzkum významné středověké obchodní cesty. 1. Úsek Prachatice – státní hranice.* České Budějovice: Jihočeské muzeum v českých Budějovicích – Prachatické muzeum Prachatice, 2007.

Matúšová J.: *Německá vlastní jména v češtině.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2015.

Newerkla, S. M.: Areály jazykového kontaktu ve střední Evropě a německo-český mikroareál ve východním Rakousku. *Slovo a slovesnost*, č. 4, 2007, s. 271-286.

Pleskalová, J.: *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000-2010*. Brno: Host-Masarykova univerzita Brno, 2011.

Rada, F.: *Když se psalo c. k.: Ze života Českých Budějovic na počátku století.* České Budějovice: Nakladatelství České Budějovice, 1966.

Schwarz, E.: Jazyk německý na území ČSR. In *Československá vlastivěda. Díl III., Jazyk.* Praha: [s.n.], 1934.

Wiedemann, A.: *"Pojď s námi budovat pohraničí!" Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945-1952.* Praha: PROSTOR, 2016.

Internetové zdroje

http://www.pametnaroda.cz/anniversary/detail/id/32?locale=cs_CZ [Cit. 2017-02-06]

https://www.mistopisy.cz/pruvodce/obec/6954/prachatice/pocet-obyvatel/ [Cit. 2017-03-12]

Rozumíme přezdívkám?

Do we understand the nicknames?

Marta Kvíčalová
Katedra českého jazyka PedF UK v Praze

Abstract: Nicknames are unofficial and stylistically anthroponyms, a very widespread element of children's and youth's vocabulary. This paper presents the partial results of extensive research of children's nicknames. It deals in detail with the language motivation of nicknames and their possible modifications in subsequent use in communication.

Keywords: anthroponomastics, language motivation, school nickname, surname, first name, research

Abstrakt: Přezdívky jsou jako neoficiální a stylisticky příznaková antroponyma velmi rozšířeným prvkem dětského a mládežnického slovníku. Tento příspěvek představuje dílčí výsledky rozsáhlého výzkumu přezdívek žáků staršího školního věku. Podrobně se zabývá jazykovou motivací vzniku přezdívek a její možnou modifikací při následném používání v komunikaci.

Klíčová slova: antroponomastika, jazyková motivace, školní přezdívka, příjmení, rodné jméno, výzkum

Vymezení termínu přezdívka v české lingvistické literatuře

Příruční slovník jazyka českého přezdívku charakterizuje jako „trvalé pojmenování dávané někomu nebo něčemu, obyčejně posměšně vedle běžného jména" (PSJČ, sv. IV., část 2., 1848, s. 279). Encyklopedický slovník češtiny definuje přezdívku jako „neúřední, doplňkové vlastní jméno, které většinou charakterizuje osoby, místa nebo věci a vztahuje se k povolání, vlastnostem, původu atd. nositele jména. Může obsahovat pozitivní nebo negativní hodnocení. Přezdívky osob vznikají obměňováním rodných jmen a příjmení, podle vlastností fyzických, duševních, povahových a charakterových, podle zálib a koníčků, podle rodinné situace, podle různých oblíbených či známých osobností ze života kulturního či sportovního i podle oblíbených seriálů atd." (Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 354). ZSaTSO považuje za přezdívku „doplňkové, neúřední vlastní jméno, které většinou charakterizuje osoby, místa nebo věci a vztahuje se k povolání, vlastnostem, původu atd. nositele jména; může, ale nemusí obsahovat pozitivní nebo negativní hodnocení." (Svoboda – Šmilauer – Olivová-Nezbedová – Oliva – Witkowský 1973, s. 118)

Svatopluk Pastyřík označuje přezdívku za jeden „z frekventovaných komunikačních a sociolingvistických onomastických prostředků" (Pastyřík 2005, s. 123) a charakterizuje ji jako „doplňkové vlastní jméno (nejčastěji antroponymum), které je obvykle individuální a nedědičné. Vznik

přezdívky je náhodně motivován různými okolnostmi, jež se libovolně dotýkají pojmenovávané osoby (pojmenovávaného objektu). Kromě jiných aktivních propriálních funkcí má přezdívka jako svou typickou funkci především funkci charakterizační (deskriptivní)." (Pastyřík 2005, s. 124)

Přezdívky tvoří bohatou, značně proměnlivou a dynamickou skupinu proprií. Důvodem jejich vzniku je především snaha o výstižnost, vtipnost, originalitu a jazykovou úspornost – dlouhá jména a příjmení jsou v komunikaci nahrazována kratšími přezdívkami. Proto „jsou přezdívky v komunikaci velmi frekventovanými antroponymickými prostředky. Nepoužívají se však už jenom „za zády" (Beneš 1962), ale velmi často jako skutečná vlastní jména, která mnohdy právě v běžné komunikaci nahrazují oficiální a standardizovaná rodná jména a příjmení … a to v přímém i nepřímém kontaktu." (Pastyřík 2005, s. 124)

Nejběžnější metodou klasifikace přezdívek v českém prostředí je třídění na základě jazykové motivace jejich vzniku. Jednotliví autoři vytvořili s ohledem na aktuální složení onymického vzorku, který měli k dispozici, vlastní návrhy třídění přezdívek. Na základě podrobného zkoumání jazykového materiálu, který jsme získali v letech 2009–2016 na pražských základních a středních školách a který jsme ve svých pracích popisovali a kategorizovali (Kvíčalová 2013, 2014), jsme formulovali vlastní návrh možného třídění přezdívek, se kterým nadále pracujeme. Do velké míry teoreticky vycházíme z třídění M. Knappové, v některých kategoriích se odlišujeme.

Kategorie přezdívek na základě jazykové motivace jejich vzniku

- Přezdívky vzniklé z osobních jmen;
  - Přezdívky vzniklé z rodných jmen;
  - Přezdívky vzniklé z příjmení;
  - Přezdívky vzniklé z rodného jména a příjmení zároveň;
- Přezdívky podle vzhledu a tělesných vlastností nositele;
- Přezdívky podle chování, povahy, charakteru nositele;
- Přezdívky podle zálib a preferencí nositele;
- Přezdívky podle literárních, filmových, pohádkových a dalších postav;
- Přezdívky vzniklé z tzv. přeřeknutí a častých průpovídek;
- Přezdívky podle rodinných příslušníků, podle původu;
- Přezdívky vzniklé na základě příhody, neobvyklé situace.

Aktuální jazykový materiál, kterým se budeme podrobněji zabývat, tvoří 562 školních přezdívek získaných rozsáhlým dotazníkovým šetřením, provedeným v letech 2014–2016 v osmých třídách základních škol a terciích osmiletých gymnázií. Získané přezdívky jsme na základě jazykové motivace jejich vzniku roztřídili do jednotlivých kategorií. Jak vyplývá z následující tabulky, nejvíce přezdívek bylo utvořeno z rodných jmen a příjmení svých nositelů. Jedná se o standardní jev, který je obvyklý ve všech kolektivech. Pomyslné druhé místo zaujímají přezdívky motivované vzhledem a tělesnými vlastnostmi nositele, značně produktivní jsou také skupiny přezdívek, které vznikly podle chování, povahy a charakteru nositele a přezdívky podle záliby a preference nositele. Další skupiny přezdívek se ve školním prostředí objevují ojediněle.

Tabulka 1: Přezdívky podle jazykové motivace jejich vzniku

	Přezdívky	CELKEM	%
1.1.	Přezdívky vzniklé z rodných jmen	82	14,6%
1.2.	Přezdívky vzniklé z příjmení	124	22,1%
1.3.	Přezdívky vzniklé z rodného jména a příjmení zároveň	4	0,7%
1.	Přezdívky vzniklé z osobních jmen celkem	210	37,4%
2.	Přezdívky podle vzhledu a tělesných vlastností nositele	158	28,1%
3.	Přezdívky podle chování, povahy, charakteru	72	12,8%
4.	Přezdívky podle zálib a preferencí nositele	62	11,0%
5.	Přezdívky podle literárních, filmových a pohádkových postav	18	3,2%
6.	Přezdívky vzniklé z tzv. přeřeknutí a častých průpovídek	4	0,7%
7.	Přezdívky podle rodinných příslušníků, podle původu	13	2,3%
8.	Přezdívky vzniklé na základě příhody, neobvyklé situace	25	4,4%
	Přezdívky celkem	562	100%

Přezdívky v komunikaci

Ve druhé fázi svého výzkumu jsme se zaměřili na fungování přezdívek ve školní komunikaci a soustředili se především na otázku, jak přezdívky vnímají I.) jejich nositelé, II.) členové skupiny, ve které přezdívka vznikla a kde se v komunikaci užívá, a III.) mluvčí, kteří nejsou s okolnostmi vzniku přezdívky seznámeni a pokusili se ji na základě svých vlastních zkušeností s fungováním přezdívek v komunikaci odhadnout (nezávislí hodnotitelé). U každé ze 45 přezdívek, které jsme takto podrobně zkoumali, jsme pomocí dotazníku zjišťovali, do jakých kategorií z hlediska motivace vzniku přezdívek nezávislí respondenti přezdívku zařadili. Každou z přezdívek posuzovalo minimálně 50 nezávislých hodnotitelů. Zajímali jsme se o otázky: Jakou motivaci nejčastěji přisuzují nezaujatí respondenti jednotlivým přezdívkám? Která motivace je z tohoto pohledu nejproduktivnější? Odpovídají jejich představy *skutečnosti*? Zaznamenali jsme všechny konotace a stereotypy, se kterými respondenti jednotlivé přezdívky spojují a sestavili jsme přehled vzájemných shod a rozdílů v názorech jednotlivých skupin respondentů (I.–III.).

Výzkumný vzorek

Zkoumané přezdívky jsme pro přehlednost rozdělili do skupin na základě motivace jejich vzniku zjištěné ve školních třídách, kde se aktivně používají, a kterou ve své práci nadále označujeme jako *skutečnou motivaci*.[70] Jedná se o tato pojmenování:

Přezdívky podle rodného jména/příjmení nositele: *Kozel* (m.), podle příjmení Kozlovský, *Krůta* (m.), podle příjmení Růta, *Květák* (m.), podle příjmení Květoň, *Penis* (m.), podle rodného jména Denis, *Plevel* (m.), podle příjmení Kopřiva, *Sklenička* (m.), podle příjmení Sklenář, *Sváča* (m.), podle příjmení Sváček, *Tetris* (m.), podle příjmení Tetradinis, *Trus* (m.), podle příjmení Trosek, *Zadek* (m.), podle rodného jména Radek.

Přezdívky podle vzhledu nositele: *Ariela* (f.), podle červených vlasů, *Big Head* (m.), podle velké hlavy, *Bobr* (m.), podle předkusu a velkých zubů, *Hobit* (f.), podle malého vzrůstu, *Houba* (m.), podle účesu, *Kakadu* (m.), podle obarvených vlasů, *Kentaur* (m.), podle svalnaté postavy, *Křeček* (m.), podle velkých zubů, *Liliput* (m.), podle malé postavy, *Pepek námořník* (m.), podle svalnaté postavy, *Prcek* (f.), podle malé postavy, *Sid* (m.), podle velké hlavy, *Shrek* (f.), podle postavy, *Troll* (m.), podle malé postavy a výrazných palců, *Venuše* (f.), podle výrazných ženských rysů,*Voldemort* (f.), podle tvaru nosu, *Zrzka* (f.), podle barvy vlasů, *Žirafa* (m.), podle velmi vysoké postavy.

Přezdívky podle povahy, chování, charakteru nositele: *Cvokin* (m.), podle bláznivého chování, *Duty* (m.), podle špatných výsledků ve škole (je dutej), *Ebola* (f.), neoblíbená dívka, *Fůňa* (m.), podle častého funění, *Hirošima* (f.), podle výbušné povahy, *Kachna* (f.), podle podivného smíchu, *Mužik* (m.), je slabý a bezbranný, *Wikipedie* (f.), šprtka, hodně toho ví.

Přezdívky podle zájmů, zálib a preferencí nositele: *Ajťák* (m.), podle záliby v počítačích, *Kuře* (f.), podle lásky ke kuřatům, *Mravenečník* (m.), podle oblíbených bonbonů Skittles, *Rytíř* (m.), podle mikiny s obrázkem rytíře, *Satan* (m.), podle oblíbeného hudebního stylu (metal), *Žába* (m.), podle zeleného oblečení.

Přezdívky podle literárních, filmových a pohádkových postav: *Santa* (m.), podle kostýmu na Helloween, *Sobík* (m.), podle kostýmu na Helloween.

Přezdívky vzniklé na základě příhody, neobvyklé situace: *Žumpička* (m.), podle zažívacích potíží na školním výletě.

---

[70] V rámci dlouhodobého výzkumu jsme se opakovaně setkávali se skutečností, že přezdívky s totožnou formální podobou vznikly na základě zcela odlišné jazykové motivace. Např. přezdívku Křeček, v tomto případě motivovanou vzhledem nositele, konkrétně velkými zuby, jsme zaznamenali také v jiných malých sociálních skupinách, její motivace se různí: Křeček I., -a f., má ráda křečky; Křeček II., -a m., podle chování, „křečkuje"; Křeček III., -a m., podle velkých zubů; Křeček IV., -a m., umí napodobit křečka a všechny kouše.

Ve výzkumném vzorku se neobjevila žádná přezdívka z kategorie přezdívek vzniklých z tzv. přeřeknutí a častých průpovídek, ani přezdívky podle původu a rodinných příslušníků.

Vyhodnocení získaných dat

Srovnáním získaných dat jsme se snažili odpovědět na otázku, zda existují rozdíly v nahlížení přezdívek z hlediska jejich motivace v okamžiku jejich udělování a při jejich následném používání v komunikaci.

Zatímco pouze 18 přezdívek bylo *ve skutečnosti* motivováno vzhledem nositele, nezaujatí respondenti možnou souvislost se vzhledem nositele přiřkli více než dvojnásobnému počtu přezdívek (37x). Podobně je tomu také v dalších kategoriích. Přezdívek, které vznikly podle povahy, chování a charakteru je 8, nezávislí respondenti tuto motivaci vidí jako reálnou celkem u 36 ze 45 předložených přezdívek. Podobně se jeví kategorie přezdívek podle zájmů, zálib a preferencí nositele, kterou reprezentuje 6 přezdívek. Nezávislí respondenti tuto motivaci jako možnou uvádí u 33 přezdívek.

Významný rozdíl mezi *skutečností* a představami nezávislých respondentů jsme zaznamenali také ve skupině přezdívek motivovaných literárními, filmovými a pohádkovými postavami (takovéto přezdívky byly v dotazníku dvě, nezávislí respondenti tuto možnou motivaci přiřadili celkem ke 12 přezdívkám) a ve skupině přezdívek vzniklých na základě příhody, neobvyklé situace (přezdívka s touto motivací byla v dotazníku pouze jedna, nezávislí respondenti tuto možnost uvádí celkem u 7 přezdívek). Hodnoty, které odpovídají skutečnosti, jsme zaznamenali pouze v kategorii přezdívek, které vznikly z osobních jmen. Do dotazníku jsme zařadili celkem 10 přezdívek, které vznikly na základě rodného jména nebo příjmení svého nositele, respondenti tuto motivaci uvádí jako pravděpodobnou ve 13 případech. Jistě zajímavé je zjištění, že přestože jsme v dotazníku neuvedli žádnou přezdívku, která vznikla podle rodinného zázemí nebo původu svého nositele, respondenti tuto možnost u tří přezdívek uvádí.

Tabulka 2: Produktivita kategorií na základě motivace vzniku přezdívek

Pořadí	**Skutečnost**	**Domněnka nezávislých respondentů**
1.	Přezdívky vzniklé z osobních jmen	Přezdívky podle vzhledu a tělesných vlastností nositele
2.	Přezdívky podle vzhledu a tělesných vlastností nositele	Přezdívky podle chování, povahy, charakteru
3.	Přezdívky podle chování, povahy, charakteru	Přezdívky podle zálib a preferencí nositele
4.	Přezdívky podle zálib a preferencí nositele	Přezdívky vzniklé z osobních jmen
5.	Přezdívky podle příhody, neobvyklé situace	Přezdívky podle literárních, filmových a pohádkových postav
6.	Přezdívky podle literárních, filmových a pohádkových postav	Přezdívky podle příhody, neobvyklé situace
7.	Přezdívka podle rodinných příslušníků, podle původu	Přezdívka podle rodinných příslušníků, podle původu
8.	Přezdívky vzniklé z tzv. přeřeknutí a častých průpovídek	Přezdívky vzniklé z tzv. přeřeknutí a častých průpovídek

Závěr

Na základě zjištění, že interpretace neznámých přezdívek z pohledu nezávislých respondentů neodpovídají *skutečnosti*, jsme dospěli k závěru, že přístup žáků k přezdívkám je z pohledu autora (toho, kdo uděluje přezdívku) a nezaujatého pozorovatele (ten, který konkrétní motivaci nezná) výrazně rozdílný. Zatímco při udělování přezdívek hraje ve školním kolektivu hlavní roli oficiální jméno pojmenované osoby a další motivace jsou výrazně méně časté, při posuzovaní neznámé přezdívky respondenti uvažují v dimenzích jiných kategorií, především v kategorii přezdívek podle vzhledu a tělesných vlastností nositele, chování, povahy a charakteru, resp. zájmů a zálib nositele přezdívky. Domníváme se proto, že přezdívka je plně srozumitelná pouze v kolektivu, kde vznikla a kde je aktivně používána.

Literatura

Encyklopedický slovník češtiny, Karlík P.; Nekula M.; Pleskalová J. (ed.): Praha: NLN, 2002, s. 354. ISBN 80-7106-484-X.

Kvíčalová, M.: Jména zvířat ve skautských přezdívkách. *Acta Onomastica* 55, č. 1, 2014, s. 183–186. ISSN 1211-4413.

Kvíčalová, M.: Studentské přezdívky utvořené z osobních jmen. *Acta Onomastica* 54, č. 1, 2013, s. 170–177. ISSN 1211-4413.

Pastyřík, S.: K současným přezdívkám a jejich třídění. In: Chýlová, Helena (ed.): *Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24.–25. 9. 2003*. Plzeň: 2005, s. 123–126. ISBN 80-7043-359-0.

Příruční slovník jazyka českého. Sv. IV., část 2., Praha 1948, s. 279.

Svoboda, J. – Šmilauer, Vl. – Olivová-Nezbedová, L. – Oliva, K. – Witkowský, T: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky, *ZMK* 14, 1973, s. 118.

Ke statusu a funkci názvů železničních stanic a zastávek se smíšenou propriálně-apelativní motivací

On the Status and Functions of Railway Station Names and Railway Stops Names with the Hybrid Proprial-apelative Motivation

Patrik Mitter
PF UJEP Ústí nad Labem

Abstract: Study deals with functions of railway station names and railway stops names with hybrid proprial-apelative motivation, specially on the material of proprial names of Liberec region. Names with apelative modifier which names the most important railway station in the cadastral area of corresponding settlement object have dominant orientation function, which is followed by distinguishing function. Names which contains apelative modifier *stop* or *upper railway station*, *lower railway station* (thus usually different station than main station) have dominant distinguishing function and subsequently orientational function. Names with apelative modifier which names objects of commercial character have dominant orientational function and subsequently distinguishing function and secundarily advertising and promotional function.

Keywords: Proper Name, Motivation, Function, Railway Station, Onomastics

Abstrakt: Studie se zabývá funkcemi názvů železničních stanic a zastávek s čistě propriální motivací a se smíšenou propriálně-apelativní motivací, zvláště na materiálu proprií z Libereckého kraje. Názvy s apelativním přívlastkem, který pojmenovává nejvýznamnější železniční stanici na území katastrálním příslušného sídelního objektu, mají dominantní funkci orientační, za níž následuje funkce diferenciační. Názvy obsahující apelativní přívlastek *zastávka* či apelativní spojení *horní nádraží, dolní nádraží* (tedy zpravidla jiné nádraží než hlavní) mají dominantní funkci diferenciační a následně orientační. Názvy s apelativním přívlastkem pojmenovávajícím objekt komerčního charakteru mají dominantní funkci orientační a následně diferenciační a sekundární funkce reklamní a propagační.

Klíčová slova: proprium, motivace, funkce, železniční stanice, onomastika

1. Status

Názvům železničních stanic a zastávek v České republice bylo zatím věnováno méně pozorností, ovšem onymický materiál, který této druh pojmenování poskytuje, je poměrně pestrý a ne snadno zpracovatelný. Počet železničních stanic a zastávek v České republice se totiž pohybuje okolo

2600. Takový rozsah onymického materiálu by zasloužil i monografické zpracování. Podobně jako názvy zastávek MHD[71] má i tento typ onym nevyhraněný status. Nachází se na pomezí toponymické a chrématonymické sféry. Stejně jako mají názvy zastávek MHD blízko k urbanonymům příslušného města, mají i názvy železničních stanic a zastávek společnou lokalizační a orientační funkci spolu s toponymickými objekty (s městy a obcemi), na jejichž území (příp. v jejichž blízkosti) se nacházejí. Mají proto výrazně orientační charakter, pokud jde o prostor, lokalitu daného území. S toponymy koexistují a fungují ve vzájemné symbióze (změní-li se název města či obce, je vysoce pravděpodobné až jisté, že se změní název, příp. alespoň část názvu příslušné železniční stanice či zastávky). Jsou stejně jako toponymické objekty kartograficky fixovatelné, na rozdíl od nich jsou však snáze přemístitelné. Oikonymické či anoikonymické objekty nejsou naproti tomu přemístitelné (až na zcela ojedinělé výjimky). Navíc jsou železniční stanice a zastávky zřejmým produktem lidské činnosti, takže nelze opomíjet ani jejich chrématonymický charakter. Stejně jako většina toponym a chrématonym podléhají i názvy železničních stanic a zastávek standardizaci. Jejich podoba je oficializována. Je nutné, aby jednotlivé názvy dobře sloužily orientaci v daném území, musí proto být utvořeny v souladu s pojmenovacími uzancemi v této oblasti. Měly by i bezproblémově fungovat v jazykové komunikaci a neměly by vytvářet žádné komunikační bariéry. Zřetel je brán i k pravopisné stránce názvu i k jeho délce, neboť název by neměl být příliš dlouhý, aby umožňoval úspornou a efektivní komunikaci i mezi zaměstnanci Českých drah, a. s., Správy železniční dopravní cesty, státní organizace, a jiných dopravců zajišťujících železniční přepravu na daném území.

V této souvislosti uveďme, že názvy *železničních stanice* a *zastávka* terminologicky vzato nejsou zcela synonymní výrazy. Železniční stanice se od zastávky liší vybavením (má zpravidla budovu, v níž funguje zákaznický servis) a přítomností zaměstnanců ČD či SŽDC (případně jiných dopravců).[72] *Železniční stanice* je definována jako dopravna s kolejovým rozvětvením a se stanoveným rozsahem poskytovaných přepravních služeb.[73] *Zastávka* je naproti tomu jen označené místo na dráze, určené pro nástup cestujících do vozidla a výstup z něj, s omezeným rozsahem poskytovaných přepravních služeb.[74]

Z výše uvedeného vyplývá, že status těchto názvů osciluje mezi sférou toponymickou a chrématonymickou. Zařazení do každé z nich má své logické důvody a domníváme se, že jejich řazení k toponymům má své opodstatnění (slouží k orientaci v daném území a k lokalizaci příslušné železniční stanice), současně však bereme v úvahu i jejich „chrématonymičnost". Kompromisním řešením by podle našeho názoru byl proto termín chrématotoponyma, resp. topochrématonyma. Většina níže uvedených názvů je zcela motivována toponymy (oikonymy, příp. i anoikonymy), názvy motivované (alespoň částečně) chrématonymy jsou zatím spíše ojedinělé.

---

71 Srov. Mitter, P.: Ke statusu a motivaci názvů zastávek MHD. In: *Jednotlivé a všeobecné v onomastike.* 18. slovenská onomastická konferencia. Prešov: FF PU, 2012, s. 290-293.

72 V textu však někdy oba výrazy nahrazujeme společným (byť poněkud zjednodušeným) výrazem železniční stanice, a to především ze stylizačních důvodů.

73 České dráhy, a.s. *Předpis pro organizování a provozování drážní dopravy.* Praha: O11/1 DOP, 2001, s. 20.

74 České dráhy, a.s. *Předpis pro organizování a provozování drážní dopravy.* Praha: O11/1 DOP, 2001, s. 21.

2. Motivace a funkce

Statusem a funkcí názvů železničních stanic a zastávek jsme se již zabývali v některých studiích.[75] Cílem našeho příspěvku je zamyšlení se nad funkcemi názvů železničních stanic a zastávek se smíšenou propriálně-apelativní motivací. Pro účely našeho zkoumání jsme se zaměřili na železniční stanice a zastávky v Libereckém kraji, při analýze konkrétních jevů uvádíme příklady i z celé železniční sítě ČR. Po důkladném zvážení jsme se nakonec rozhodli vyřadit ze získaného souboru onym názvy těch železničních stanic a zastávek, které již neslouží pravidelné osobní železniční dopravě. Ze zkušeností je známo, že na tratích, na kterých byla zastavena osobní doprava, je jejich následný provoz obnovován jen zcela výjimečně, a to jen zpravidla tam, kde lze provozovat výletní prázdninový provoz. Většinu „zrušených" železničních stanic a zastávek čeká postupný útlum a s nimi postupně ustupují z jazykové komunikace i jejich názvy. Jinak řečeno – perspektiva dalšího užívání takovýchto názvů není příliš velká, a proto se nám jevilo jako lepší řešení tyto názvy do výsledného souboru onym nezařadit. Dále jsme neexcerpovali názvy těch stanic, které přestaly pro osobní dopravu fungovat (vlakové soupravy zde nezastavují), na příslušné trati však provoz osobní dopravy pokračuje dále.

Současně se zabýváme i plněním onymických funkcí u každého typu názvu. Společné základní onymické funkce, tj. funkce nominační, diferenciační a individualizační, plní všechna propria. V námi vyexcerpovaném souboru plní tyto funkce samozřejmě všechna propria. Mezi nimi však zřetelně vystupuje funkce diferenciační a k ní se druží ještě funkce orientační. Lokalizační funkci mají všechny názvy tohoto typu, proto ji nepovažujeme za dominantní. Jako dominantní se v uvedeném souboru proprií jeví funkce orientační a diferenciační, které se uplatňují u každého z níže uvedeného typu názvu jinak, resp. i v jiném sledu. Diferenciační funkcí chápeme pro účely našeho bádání především v užším smyslu, jako funkci diferencující v určitém, specifickém mikrosouboru (resp. mikrosystému) proprií, nikoli jen jako obecnou základní onymickou funkci. Domníváme se, že takovéto chápání diferenciační funkce umožňuje detailněji a jemněji postihnout specifika funkcí zkoumaných proprií. Postižení těchto tzv. dominantních funkcí u jednotlivých typů názvů železničních stanic je jedním z cílů našeho příspěvku.

Na základě excerpce názvů železničních stanic a zastávek v Libereckém kraji jsme získali soubor 143 pojmenování. Excerpce se soustředila na tratě č. 030, 035, 036, 037, 038, 040, 041, 042, 064, 080, 086, 087, 089 a 090. Excerpované názvy sestávaly jednak čistě z proprií, jednak (názvy se smíšenou propriálně-apelativní motivací) z oikonyma pojmenovávajícího sídelní objekt, na jehož katastrálním území se příslušná železniční stanice či zastávka nachází, a z rozlišujícího apelativního přívlastku. Tyto názvy tvořily zlomek z celkového počtu všech názvů (19 ze 143, 13,3 %). Většina názvů (98, tj. 68,5 %) se plně shodovala s oikonymem pojmenovávajícím příslušný sídelní objekt (město či obec, např. název stanice *Liberec*). Zbylý podíl připadl na názvy sestávající ze dvou propriálních složek (např. *Liberec-Rochlice*).

Rozlišující apelativní přívlastek je z morfologického hlediska substantivum nebo spojení substantiva a kongruentního adjektiva ve tvaru nominativu. Kategorie gramatického rodu a čísla

---

[75] Srov. Mitter, P.: Ke statusu, motivaci a funkci názvů železničních stanic a zastávek v Ústeckém kraji. In: *Acta Onomastica* LVI, 2016, s. 155-165. Mitter, P.: Ke statusu, motivaci a funkci názvů železničních stanic a zastávek v Banskobystrickém kraji. In. *Nová filologická revue*, roč. 7, 2015, č. 2, s. 41-50.

apelativního přívlastku a základního (výchozího) propria se přirozeně shodovat nemusí (srov. např. *Vejprty koupaliště*). Většina názvů obsahujících následující rozlišující apelativní přívlastky má dominantní funkci orientační, za níž následuje funkce diferenciační. Názvy s přívlastky typu *město, střed, centrum, předměstí, obec, městys* apod. orientují nejprve v prostoru na území příslušného sídelního objektu, tj. poskytují informaci o tom, kde (alespoň přibližně) se konkrétní železniční stanice nachází. Takovéto stanice nejsou zpravidla na území příslušných měst nejvýznamnější, jejich názvy vytvářejí opozici k ostatním typům názvů v příslušném městě či obci, a tím plní funkci diferenciační. K názvům stanic, které jsou na území na příslušného sídelního objektu (nebo v jeho blízkosti) nejvýznamnější, tvoří takové názvy primární funkční opozici (např. *Jablonec nad Nisou centrum – Jablonec nad Nisou*). Takovéto chápání typu funkční opozici vyplývá z dominance názvu nejvýznamnější železniční stanice s totožnou první propriální složkou (resp. s totožným základním, invariantním propriálním členem) mezi všemi takovýmito názvy. Každý další nově utvořený název stanice na území daného sídelního objektu se primárně vymezuje a diferencuje od názvu právě této nejvýznamnější stanice, resp. formuje se na pozadí vztahu k této stanici. K názvům ostatních stanic na území příslušného sídelního objektu (příp. v jeho blízkosti) se stejným základním, invariantním (rozumí se propriálním) členem pak funkční opozici sekundární (např. *Jablonec nad Nisou centrum – Jablonec nad Nisou zastávka, Jablonec nad Nisou dolní nádraží*).

Strukturu primárních a sekundárních funkčních opozic názvů železničních stanic s propriální složkou *Jablonec nad Nisou* zaznamenává Schéma č. 1. Primární funkční opozice jsou vyznačeny tučně s podtržením.

Schéma č. 1

$$\begin{array}{ccc} & \underline{\leftrightarrow} & JN_1 \\ JNo & \underline{\leftrightarrow} & JN_2 \\ & \underline{\leftrightarrow} & JN_3 \end{array} \qquad \begin{array}{ccc} JN_1 & \leftrightarrow & JN_2 \\ & & \updownarrow \\ & \leftrightarrow & JN_3 \end{array}$$

primární opozice **sekundární opozice**

Vysvětlivky: JN_0 = Jablonec nad Nisou, JN_1 = Jablonec nad Nisou centrum, JN_2 = Jablonec nad Nisou zastávka, JN_3 = Jablonec nad Nisou

V Libereckém kraji mají rozlišující přívlastek *město* ve svém názvu 2 železniční stanice, srov. *Turnov město – Turnov, Velké Hamry město – Velké Hamry*. V železniční síti ČR existuje celkem 40 názvů s touto primární funkční opozicí, např. *Bakov nad Jizerou město – Bakov nad Jizerou, Třešť město – Třešť* apod. V menším množství případů se na území daného města kromě stanice s nulovým přívlastkem nacházejí ještě další stanice, jejichž názvy tvoří k danému názvu sekundární funkční opozici (*Bělá pod Bezdězem město – Bělá pod Bezdězem, Bělá pod Bezdězem*

zastávka, Ivančice město – Ivančice, Ivančice-Doběšice, Kladno město – Kladno, Kladno-Dubí, Kladno-Ostrovec, Kladno-Rozdělov, Kladno-Švermov, Kladno-Vrapice). Jen ojediněle se uplatňují primární funkční opozice *město – hlavní nádraží*, srov. názvy *Nymburk město – Nymburk hlavní nádraží, Mladá Boleslav město – Mladá Boleslav hlavní nádraží* (srov. vedle toho existující sekundární opozice k názvům stanic *Mladá Boleslav-Debř*), podobně *Olomouc město – Olomouc hlavní nádraží* (*Olomouc-Nová Ulice, Olomouc-Nové Sady, Olomouc-Smetanovy sady, Olomouc-Hejčín, Olomouc-Řepčín*), či primární opozice jiné – *Železná Ruda město – Železná Ruda centrum*.

Funkční opozice k názvu s tímto rozlišujícím přívlastkem není doložena u názvu *Nový Jičín město*. Tento název proto nemá dominantní diferenciační funkci, nýbrž jen dominantní funkci orientační. Touto dominantní funkcí se řadí k názvům neobsahujícím rozlišující přívlastek (typ *Liberec*).

Stejné dominantní funkce mají i názvy s rozlišujícím přívlastkem *střed, centrum, předměstí* (apod.), tj. s takovým přívlastkem, který umožňuje buď relativně přesnou, nebo alespoň přibližnou orientaci v lokalitě. Uživatel se tak může zorientovat, kde (alespoň přibližně) se příslušná železniční stanice v rámci (zpravidla) města nachází. Názvy s rozlišujícími přívlastky *obec, městys* se v materiálu Libereckého kraje nevyskytují.

V Libereckém kraji se z výše uvedených apelativních přívlastků lze setkat s názvem stanice *Smržovka střed*, vytvářející primární funkční opozici k názvu *Smržovka*. Podobně i v rámci ČR existují opozice *Havířov střed – Havířov, Praha-Běchovice střed – Praha-Běchovice, Brumov střed – Brumov, Louny střed – Louny* (vedle toho existuje i stanice *Louny město*, viz i výše). Jiné opozice reprezentují dvojice *Ostrava střed – Ostrava hlavní nádraží* (v Ostravě se nachází vedle toho i několik dalších stanic a nádraží, k nimž tento název tvoří sekundární opozici), *Trutnov střed – Trutnov hlavní nádraží* (taktéž v Trutnově se nachází několik dalších železničních stanic), *Mikulášovice střed – Mikulášovice dolní nádraží* a *Mikulášovice horní nádraží* (viz dále) a *Zlín střed*. Ve Zlíně jde v případě této stanice o nejvýznamnější nádraží, primární funkční opozici k němu tvoří všechny názvy s rozlišujícím propriálním přívlastkem a obsahující přitom propriální složku *Zlín,* tedy *Zlín-Dlouhá, Zlín-Louky, Zlín-Malenovice* (resp. i *Zlín-Malenovice zastávka*), *Zlín-Podvesná, Zlín-Prštné, Zlín-Příluky, Zlín-U mlýna*) Vzhledem ke skutečnosti, že *Zlín střed* je nejvýznamnější železniční stanice ve Zlíně, má tento název stejné dominantní funkce jako např. název *Praha hlavní nádraží* apod., tedy funkce orientační a diferenciační.

Strukturu primárních a sekundárních funkčních opozic názvů železničních stanic s propriální složkou *Louny* zachycuje Schéma č. 2.

Schéma č. 2

$$\begin{array}{ccc} LN_1 & \underline{\leftrightarrow} & LN_2 \\ & \updownarrow & \\ & \underline{\leftrightarrow} & LNo \end{array}$$

Vysvětlivky: LNo = Louny, LN_1 = Louny město, LN_2 = Louny střed

Synonymním pojmenováním s výrazem *střed* je *centrum*. Toto pojmenování se v názvosloví železničních stanic v ČR objevuje velmi vzácně. Je cizího původu, přejaté a ve srovnání s výrazem *střed* novější. O konkurenci pojmenování *střed* a *centrum* v názvosloví železničních stanic se zatím nedá uvažovat, zajímavé by jistě bylo i srovnání frekvence výskytu obou výrazů v apelativní sféře (a to i v textech různých funkčněstylových oblastí). V železniční síti ČR je doložen název *Železná Ruda centrum*, přičemž primární opozici k němu tvoří název *Železná Ruda město* (srov. vedle toho i sekundární opozici k názvu *Železná Ruda-Alžbětín*) a právě v Libereckém kraji i název *Jablonec nad Nisou centrum* (funkční opozice k němu viz výše).

Přibližně srovnatelnou frekvenci jako rozlišující přívlastek *střed* má v názvech apelativum *předměstí*. Názvy s tímto rozlišujícím přívlastkem poskytují primárně rovněž informaci orientačního charakteru. Udávají, že příslušná železniční stanice se nachází nikoli v centru sídelního objektu (tj. města), ale na jeho okraji, resp. v okrajové části, kterou je možno pojmenovat apelativem *předměstí*. V dalším kroku mají tyto názvy funkci diferenciační, rozlišují tuto stanici od jiné, která je na katastrálním území příslušného města nejvýznamnější. V obcích a menších městech je obvyklá primární opozice k názvům bez rozlišujícího přívlastku, srov. *Rataje nad Sázavou předměstí – Rataje nad Sázavou, Kadaň předměstí – Kadaň, Rokycany předměstí – Rokycany, Slaný předměstí – Slaný, Loket předměstí – Loket, Kraslice předměstí – Kraslice* (vedle toho existuje i sekundární opozice k názvu stanice *Kraslice-Pod vlekem*), *Kralupy nad Vltavou předměstí – Kralupy nad Vltavou* (podobně i zde sekundární opozice k názvu *Kralupy nad Vltavou-Minice*). V Libereckém kraji je zastoupen jeden název s rozlišujícím přívlastkem město a s touto primární funkční opozicí, srov. *Frýdlant v Čechách předměstí – Frýdlant v Čechách.* Frekventovaná je rovněž primární opozice k názvům s rozlišujícím přívlastkem *město*, srov. *Litovel předměstí – Litovel město – Litovel, Aš předměstí – Aš město – Aš, Kutná Hora předměstí – Kutná Hora město – Kutná Hora hlavní nádraží*. Antonymní složkou přívlastku *předměstí* je přívlastek *město*, existence jednoho přívlastku vylučuje ze sémantických důvodů záměnu s přívlastkem druhým. Domníváme se proto, že názvy s rozlišujícím přívlastkem *předměstí* vytvářejí primární funkční opozici k názvu nejvýznamnější stanice s touž základní propriální složkou a kromě toho (ze sémantických důvodů) i k názvu s rozlišujícím přívlastkem *město* (rozumí se v příslušné lokalitě), neboť k němu tvoří logický protiklad. K názvům s ostatními rozlišujícími přívlastky apelativními i propriálními vytvářejí opozici sekundární.

Strukturu primárních funkčních opozic názvů železničních stanic s propriální složkou *Litovel* znázorňuje Schéma č. 3.

Schéma č. 3

$$\begin{array}{ccc} \mathrm{Lo} & \underline{\leftrightarrow} & \mathrm{L}_1 \\ & & \updownarrow \\ & \underline{\leftrightarrow} & \mathrm{L}_2 \end{array}$$

Vysvětlivky: LN_o = Litovel, LN_1 = Litovel město, LN_2 = Litovel předměstí

Toto schéma se povrchově shoduje se Schématem č. 2, rozdíl je však v lexikálním obsazení rozlišujících přívlastků a ve skutečnosti, že se sekundární funkční opozice v tomto schématu nevyskytuje. Stejným schématem by bylo možné zaznamenat strukturu názvů stanic ve městě Aš.

Opačný sled dominantních funkcí vykazují názvy obsahující ve své struktuře apelativní přívlastek *zastávka*. Takové názvy poskytují primární informaci o tom, že se zpravidla jedná o stanici (či zastávku) méně významnou ve srovnání se zpravidla ještě jinou stanicí (příp. zastávkou), která se nachází na katastrálním území příslušné obce či města a která má na tomto území status nejvýznamnější stanice. Tato (obvykle) zastávka v plném slova smyslu plní především funkci diferenciační, takovýto název rozlišuje příslušný objekt od jiného, který leží většinou v blízkém okolí, ve vzdálenosti jednoho nebo maximálně několika kilometrů. V druhém kroku plní takovéto názvy funkci orientační, ta je ovšem poněkud upozaděna skutečností, že pojmenování *zastávka* poskytuje velmi nejasnou informaci o poloze příslušné zastávky v prostoru dané lokality. Jistý je jen fakt, že se taková zastávka nachází na jiném místě dané obce, příp. města než železniční stanice významnějšího charakteru. Většina takovýchto názvů pojmenovává zastávku v obcích, jejich menší podíl připadá na města. V Libereckém kraji se nachází 6 zastávek obsahující uvedené apelativum *zastávka.* Tyto názvy vytvářejí primární opozici k názvu s nulovým přívlastkem, srov. *Kořenov zastávka – Kořenov, Bělá u Staré Paky zastávka – Bělá u Staré Paky, Poniklá zastávka – Poniklá, Tanvald zastávka – Tanvald, Řasnice zastávka – Řasnice, Jablonec nad Nisou zastávka – Jablonec nad Nisou.* V celé ČR lze nalézt celkem 135 názvů, které ve své struktuře obsahují komponent *zastávka*, z nichž 123 (tj. 91 %) tvoří primární opozici k názvu s nulovým přívlastkem. Pouze v několika případech (4) se vytvářejí primární opozice jiné, především k názvům se složkou *hlavní nádraží*, srov. *Hradec Králové zastávka – Hradec Králové hlavní nádraží* (vedle toho existují i stanice *Hradec Králové-Kukleny, Hradec Králové-Slezské Předměstí*), *Trutnov zastávka – Trutnov hlavní nádraží* (vedle toho existují i sekundární opozice k názvům stanic *Trutnov střed, Trutnov-Poříčí, Trutnov-Staré město, Trutnov-Volanov, Trutnov-Zelená Louka*), *Plzeň zastávka – Plzeň hlavní nádraží* (podobně i zde existují sekundární opozice k názvům *Plzeň-Bolevec, Plzeň-Doubravka, Plzeň-Doudlevce, Plzeň-Jižní Předměstí, Plzeň-Kotěrov, Plzeň-Křimice, Plzeň-Orlík, Plzeň-Skvrňany, Plzeň-Valcha, Plzeň-Zadní Skvrňany*). Výjimečně se pak tvoří primární opozice k názvu s jinou apelativní složkou, srov. *Opava zastávka – Opava východ,* a dále také sekundární opozice, srov. *Opava západ – Opava-Komárov*, přičemž nejvýznamnější stanicí v Opavě je *Opava-východ,* jež tvoří primární opozici k názvu *Opava zastávka.*

Strukturu primárních a sekundárních funkčních opozic názvů železničních stanic s propriální složkou *Hradec Králové* naznačuje Schéma č. 4.

Schéma č. 4

HKo ↔	HK_1	HK_1 ↔	HK_2
↔	HK_2	↕	
↔	HK_3	↔	HK_3
primární opozice		**sekundární opozice**	

Vysvětlivky: HKo = Hradec Králové hlavní nádraží, HK_1 = Hradec Králové zastávka, HK_2 = Hradec Králové-Kukleny, HK_3 = Hradec Králové-Slezské Předměstí

Toto schéma se shoduje se Schématem č. 1., rozdíl mezi nimi je pouze v tom, že v tomto schématu je ve funkci názvu nejvýznamnější stanice proprium s rozlišujícím apelativním přívlastkem *hlavní nádraží* (srov. název stanice *Hradec Králové hlavní nádraží*).

V případě 8 názvů neexistuje v železniční síti ČR v současné době funkční opozice k žádnému jinému názvu železniční stanice, která by se nacházela na katastrálním území příslušného sídelního objektu (či v jeho blízkosti) a obsahovala totožnou propriální složku. Jedná se o názvy *Hrušky zastávka, Javorník nad Veličkou zastávka, Pitín zastávka, Praha-Modřany zastávka, Praha-Strašnice zastávka, Prudká zastávka, Ústí u Vsetína zastávka, Vladislav zastávka.* Tyto názvy mají z hlediska synchronního dominantní funkci orientační, v druhém kroku pak funkci pseudodiferenciační (a to v rámci železniční sítě ČR). Pokud k těmto názvům existoval i název vytvářející funkční opozici, měly takové názvy původně dominantní funkce diferenciační a orientační. Postupně tak mohlo dojít k přehodnocení jejich dominantních funkcí. Skutečnost, zda původně existoval název s totožnou propriální složkou bez rozlišujícího přívlastku, či jiný název s totožnou propriální složkou, odhalí bádání v oblasti historie železničního názvosloví, nebo v dějinách příslušné lokality.

Stejné dominantní funkce mají i názvy obsahující rozlišující apelativní spojení *dolní nádraží, horní nádraží*, resp. jakékoli jiný typ nádraží, než je nádraží hlavní. U názvů, součástí jejichž názvu je spojení *hlavní nádraží*, jsou sice stejné dominantní funkce, ovšem v opačném sledu. Orientační funkce v takovýchto názvech je nutné chápat jako primární a diferenciační jako sekundární, srov. např. *Ústí nad Labem hlavní nádraží, Praha hlavní nádraží*. Uživatel jazyka se primárně daným názvem orientuje v prostoru (jde o hlavní největší nádraží v Praze). V dalším kroku úvahy si uvědomí, že v Praze existují ještě jiná nádraží než je toto, rozlišující apelativní spojení *hlavní nádraží* má tak funkci diferenciační. V Libereckém kraji nalezneme 2 názvy označující explicitně jiný typ nádraží než hlavní – *Jablonec nad Nisou dolní nádraží, Smržovka dolní nádraží*. Tento typ názvu není obecně železniční síti ČR rozšířený, doloženo je jen několik takovýchto názvů. Rozlišující apelativní spojení *dolní nádraží* vytváří primární funkční opozici buď k apelativnímu spojení *horní nádraží*, neboť se jedná o antonymní apelativní spojení, tedy o logický významový protiklad (srov. analogii s výše uvedenou opozicí *předměstí – město*), srov. *Křenovice dolní nádraží – Křenovice horní nádraží, Mikulášovice dolní nádraží – Mikulášovice horní nádraží,* nebo k názvu nejvýznamnější stanice v příslušné lokalitě. Kromě toho existuje v této lokalitě i stanice *Mikulášovice střed,* k níž vytváří název *Mikulášovice dolní nádraží* rovněž primární funkční opozici, protože jde o nejvýznamnější stanici v této lokalitě (stanice bez rozlišujícího přívlastku, tj. *Mikulášovice*, zde totiž neexistuje), podobně tvoří primární opozici dvojice názvů *Karlovy Vary dolní nádraží – Karlovy Vary*. Pokud by v obci Mikulášovice existovaly další železniční stanice, vytvářely k názvu *Mikulášovice střed* primární funkční opozici a k názvům *Mikulášovice horní nádraží* a *Mikulášovice dolní nádraží* sekundární funkční opozici.

Strukturu primárních funkčních opozic názvů železničních stanic s propriální složkou *Mikulášovice* přibližuje Schéma č. 5.

Schéma č. 5

Mo ↔ M1

↕

↔ M2

Vysvětlivky: Mo = Mikulášovice střed, M1 = Mikulášovice horní nádraží, M2 = Mikulášovice dolní nádraží

Sekundární opozice se v tomto schématu nevyskytuje. Toto schéma se funkčně shoduje se Schématem č. 2 a 3, rozdíl je pouze v lexikálním obsazení rozlišujících přívlastků.

Dominantní funkci orientační mají názvy s rozlišujícím apelativním přívlastkem pojmenovávajícím nějaký výrobní podnik, firmu nebo obchod, resp. nějakou turistickou destinaci, souhrnně řečeno nějaký objekt komerčního charakteru. Tyto názvy mají dále zpravidla funkci diferenciační, neboť rozlišují příslušnou železniční stanici od jiné, která se nachází na katastrálním území téhož sídelního objektu. Na tyto funkce se navrstvují funkce sekundární – reklamní a propagační. V Libereckém kraji nalezneme několik takovýchto názvů, srov. *Machnín hrad, Česká Lípa střelnice, Jindřichovice pod Smrkem-Skanzen*. Poslední uvedený název řadíme do této skupiny, přestože je rozlišující přívlastek psán s počátečním velkým písmenem. Domníváme se však, že se jedná o objekt apelativního charakteru a že není důvod psát tento název jako vlastní jméno. Takto (tedy s počátečním písmenem velkým) by se tento název psal, kdyby byl oficiálním. Je však nepravděpodobné, že by oficiální název takovéhoto objektu v malé obci byl pouze *Skanzen,* nikoli např. *Skanzen v Jindřichovicích pod Smrkem* (apod.).[76] Navíc v okolí dané lokality se nenachází žádný objekt téhož druhu, takže není třeba v názvu železniční zastávky tento objekt individualizovat (jako proprium). Plněním sekundárních funkcí reklamní a propagační se tyto názvy stýkají s názvy obsahující ve své struktuře chrématonymum, tedy s typem *Hanušovice Holba, Františkovy Lázně-Aquaforum* apod. Názvů s rozlišujícím přívlastkem apelativním lze v rámci železniční sítě ČR najít téměř 30, např. *Pardubice závodiště, Nelahozeves, zámek, Mladeč jeskyně, Kostelec u Jihlavy masna, Prachatice lázně* aj. Tyto sekundární funkce jsou naopak upozaděny v názvech, v jejichž struktuře pojmenovává rozlišující apelativní přívlastek objekt nekomerčního charakteru. Takovéto názvy mají rovněž dominantní funkci orientační, srov. *Krásný les bažantnice, Rohatec kolonie, Znojmo nemocnice.*

Poměrně raritním jevem v kontextu ČR je užití oronyma na obvyklém místě oikonyma, srov. *Ještěd* (*visutá lanová dráha*). Názvy železničních stanic se takto zpravidla netvoří, uvedený název byl vytvořen na specifické trati (visutá lanová dráha) a především z toho důvodu, že hora *Ještěd* je atraktivní turistickou destinací. Proto tvůrci příslušného pojmenování považovali za důležité a vhodné vybrat jako pojmenovací motiv příslušné stanice visuté lanové dráhy název této hory. Tento název má dominantní funkci orientační.

[76] Oficiální název je podle webových stránek *Žijící skanzen Jindřichovice pod Smrkem*.

Specifický status mají názvy *Ještěd* (*visutá lanová dráha*) a *Liberec-Horní Hanychov* (*visutá lanová dráha*). Diferenciační funkci ve vzájemném vztahu plní první propriální složka obou názvů, tj. *Ještěd* (jde o oronymum, což je v pojmenováních železničních stanic vzácný případ!) a *Liberec-Horní Hanychov*. Tato skutečnost je v názvosloví železničních stanic a zastávek výjimečným jevem. Rozlišující přívlastek poskytuje informaci o tom, že se nejedná o klasickou železniční stanici, nýbrž o stanici lanové dráhy. Rovněž tyto názvy plní sekundární funkce reklamní a propagační.

Tabulka: Přehled vybraných železničních stanic a zastávek se smíšenou propriálně-apelativní motivací v Libereckém kraji a jejich dominantních funkcí

Název železniční stanice	**Dominantní funkce**
Názvy s čistě propriální motivací	
Liberec	orientační
Názvy se smíšenou propriálně-apelativní motivací	
Turnov město Frýdlant v Čechách předměstí	1. orientační, 2. diferenciační
Jablonec nad Nisou centrum Smržovka střed	1. orientační, 2. diferenciační
Kořenov zastávka Jablonec nad Nisou dolní nádraží	1. diferenciační, 2. orientační
Machnín hrad	1. orientační, 2. diferenciační (sekundárně i reklamní a propagační)
Ještěd (visutá lanová dráha)	Orientační (sekundárně i reklamní a propagační)

3. Závěr

Ve studii jsme se zabývali funkcemi názvů železničních stanic a zastávek s čistě propriální motivací a se smíšenou propriálně-apelativní motivací, a to především na materiálu proprií z Libereckého kraje

Názvy se smíšenou propriálně-apelativní motivací se liší ve svých dominantních funkcích v závislosti na charakteru svého rozlišujícího apelativního přívlastku. Názvy s apelativním přívlastkem, který pojmenovává nejvýznamnější železniční stanici na území katastrálním příslušného sídelního objektu, mají dominantní funkci orientační, za níž následuje funkce diferenciační. Jedná se většinou o názvy obsahující apelativní přívlastek *město, předměstí, střed, centrum, hlavní nádraží*. Názvy obsahující apelativní přívlastek *zastávka* či apelativní spojení *horní nádraží, dolní nádraží* (tedy zpravidla jiné nádraží než hlavní) mají dominantní funkce diferenciační a následně orientační. Názvy s apelativním přívlastkem pojmenovávajícím objekt komerčního charakteru mají dominantní funkci orientační a následně diferenciační. Na ně se následně navrstvují sekundární funkce reklamní a propagační. Ty jsou upozaděny u názvů s rozlišujícím přívlastkem, který pojmenovává objekt nekomerčního charakteru.

Literatura

České dráhy, a.s. *Předpis pro organizování a provozování drážní dopravy.* Praha: O11/1 DOP, 2001.
Encyklopedický slovník češtiny. Praha: NLN, 2002.
Jízdní řád 2017. Česká republika a mezinárodní spoje. Praha: SŽDC – státní organizace, 2016.
Mitter, Patrik: Několik poznámek k sémantické klasifikaci urbanonym. In: *Jazyk, literatura, region* (sborník z mezinárodní konference). Ústí nad Labem: UJEP, 2012, s. 39-48.
Mitter, Patrik: Ke statusu a motivaci názvů zastávek MHD. In: *Jednotlivé a všeobecné v onomastike.* 18. slovenská onomastická konferencia. Prešov: FF PU, 2012, s. 290-293.
Mitter, Patrik: Ke statusu, motivaci a funkci názvů železničních stanic a zastávek v Banskobystrickém kraji. In: *Nová filologická revue,* roč. 7, 2015, č. 2, s. 41-50.
Mitter, Patrik: Ke statusu, motivaci a funkci názvů železničních stanic a zastávek v Ústeckém kraji. In: *Acta onomastica* LVI, 2016, s. 155-165.
Šrámek, Rudolf: *Urbanonymie a urbonymie.* Onomastický zpravodaj 31, 1990, s. 64-77.
Šrámek, Rudolf: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: MU, 1999.
Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Banská Bystrica – Bratislava: FHV UMB – JÚĽŠ SAV, 1996.

Internetové zdroje:

www.lunaria-jindrichovice.cz/skanzen

Lásko, Něžněnko, Lištičko aneb Vlastní jména z kognitivní perspektivy

Lásko, Něžněnko, Lištičko – Proper names from cognitive perspective

Pavla Štěpánová
Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka

Abstract: The article introduces the part of dissertaion thesis which deals with appelation between lovers, so called pet names. These names are difficult to classify as proper names, or not proper names in Czech language. There are discussed some questions regarding proper names which can be arised while thinking about proper names from cognitive (culture) perspective. We also introduse some partial conclusions following the interviews about pet names with 14 to 16 years old students.

Key words: proper names, onomastics, cognitive linguistics, culture linguistics, anthropolinguistics, pet names

Abstrakt: Článek představuje část mé disertační práce, která se věnuje apelativům v partnerské (milenecké) komunikaci. Tato pojmenování stojí na hranici apelativ a proprií. V textu se věnuji některým otázkám, které vyvstávají při kognitivnělingvistické (kulturnělingvistické) analýze těchto jednotek. Představuji také některé výsledky získané po zpracování části jazykového materiálu, rozhovorů s 14 až 16letými žáky.

Klíčová slova: vlastní jména, onomastika, kognitivní lingvistika, kulturní lingvistika, antropolingvistika, partnerská pojmenování

1. Úvod

V tomto příspěvku představíme část naší disertační práce, která se věnuje pojmenováním mezi partnery, tedy jménům jako MILÁČEK, ZLATÍČKO, BROUČEK apod. Jedná se o jména, která oscilují mezi apelativy a proprii, i když to na první pohled nemusí vypadat. Chtěli bychom využít právě tuto skupinu pojmenování a představit několik otázek, které vyvstanou ve chvíli, kdy se na problematiku vlastních jmen budeme dívat pohledem kulturní (kognitivní) lingvistiky. Dále představíme některé dílčí závěry vyplývající z rozhovorů, které jsme v rámci výzkumu pro disertační práci absolvovali s žáky 9. tříd a které se týkali partnerských pojmenování.

2. Charakteristika partnerských pojmenování

Pojem *partnerské pojmenování* používáme pro označení vzájemných pojmenování a oslovení mezi lidmi v (životním) partnerském vztahu, která používají obvykle v soukromé komunikaci.

Česká ani světová lingvistika se podrobněji těmito způsoby pojmenování nezabývá. Existuje mnoho výzkumů zaměřených na oslovování dětí rodiči, ty se ale týkají především hypokoristických podob jejich rodných jmen, případně je v centru zkoumání motivace pojmenovávání potomků[77]. Z konkrétních způsobů oslovování lidí patří do centra zájmu lingvistů spíše pojmenování negativní, vulgarismy, se kterými se v jazykové praxi pravděpodobně setkáváme častěji a které obvykle budí značné emoce[78]; pozitivním způsobům oslovování není věnována taková pozornost[79].

S několika málo příklady partnerských pojmenování se můžeme setkat v českých jazykových příručkách, a to v kapitolách věnovaných slovní zásobě vymezené podle příznaku expresivnosti, resp. jako příkladů tzv. meliorativ, slov kladně zabarvených. Ta jsou dělena různě, ale obvykle jsou jako jedna ze skupin uváděna slova familiární nebo důvěrná, používaná obvykle mezi rodinnými příslušníky. Z prostudovaných příruček[80] jsme shromáždili tyto příklady: *miláček*, *zlatíčko*, *srdíčko*, *drahoušek*, *má*, *můj (manželka, manžel)*, *kočička*, *růžička*. Shromážděná pojmenování jsme vyhledávali ve slovnících[81], z nichž jsme dále excerpovali příklady *brouček*, *brouk*, *srdce*, *zlato*.

Pojmenování *drahoušku*, *miláčku*, *srdce*, *srdíčko*, *zlato* a *zlatíčko* charakterizují SSČ a SSJČ jako expresivní označení dětí a sekundárně jako oslovení bytosti milé, oblíbené, drahé či milované. Jako příklad důvěrných oslovení uvádí pojmenování *brouku*, *broučku*. Je tedy vidět, že charakteristika pozitivních způsobů apelativních pojmenování se mírně liší. Možná je to dáno i výrazně odlišnou povahou zainteresovaných komunikačních partnerů, dětí a rodičů vs. milenců. Pravděpodobně proto také neexistuje termín, který by jednoznačně definoval pojmenování používaná k oslovování v ryze partnerské komunikaci, v níž mohou fungovat jak pojmenování výše zmíněna, tak pojmenování další, pro děti rozhodně nevhodná[82].

V internetovém prostředí se pro označení těchto jmen objevují výrazy jako *něžná oslovení*, *milá oslovení*, *milostné přezdívky*, *milenecké přezdívky*, *roztomilé přezdívky*, *zdrobnělé přezdívky* či *zdrobněná oslovení*. V anglofonním internetovém prostředí jsme se setkali s výrazy jako *romantic names, romantic nicknames* a *pet names*.

2.1 Partnerské pojmenování: apelativum nebo proprium?

Jak jsme již nastínili na začátku, partnerská pojmenování v sobě zahrnují několik různých aspektů, resp. obsahuje čtyři velké skupiny. Do první můžeme zařadit jména ryze apelativního

---

77 Dlouhodobě se této problematice věnuje např. S. Pastyřík, M. Knappová či E. Hájková.

78 O problematice vulgarismů např. P. Nejedlý (2016).

79 Hrdlička (1996, P. Štěpánová (2016), P. Štěpánová (2016a)

80 Filipec-Čermák: Česká lexikologie (1985); Mluvnice současné češtiny (2010); Příruční mluvnice češtiny (1995); Hauser: Nauka o slovní zásobě (1980); Čeština – řeč a jazyk (2011); Akademická gramatika spisovné češtiny (2013)

81 Váša–Trávníček: Slovník jazyka českého (1937); Příruční slovník jazyka českého (1999); Slovník spisovného jazyka českého (1989); Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (2004); Slovník nespisovného jazyka českého (2009).

82 Hrdlička (1995/96) ve své stati hovoří o tzv. něžných pojmenováních, nicméně mnohá partnerská pojmenování něžná rozhodně nejsou.

charakteru, která jsou používána obecně pro milé osoby včetně dětí a kam patří i všechny příklady zmíněné výše. Druhou skupinu představují pojmenování od nich odvozená, např.: *Lásenko*, *Láseneč*o, *Lási*, *Lásino*, *Laskouši*, *Laskoušku*[83]. Třetí skupinou jsou pojmenování tematizující ryzí specifičnost partnerského vztahu, a to pohlavní akt a okolnosti s ním spojené, např.: *Chumlíčku*, *Něžněnko*, *Sexinko*, *Broskvičko*, *Kundičko*, *Banánku*. Poslední skupinu pak představují pojmenování s charakterem přezdívek, vycházející z fyzických, psychických a dalších vlastností partnera. Stále se však jedná o pojmenování používaná především v partnerském vztahu, nikoli obecně sdílená mezi jinými komunikačními partnery, např.: *Lištičko*, *Žirafko*, *Pane inženýre*, *Flétničko*, *Řehoři*, *Hrdino*. Jak je tedy vidět, představují partnerská pojmenování skupinu značně rozmanitou s příklady jmen jak s charakterem spíše apelativním, tak i spíše propriálním.

V angloamerické tradici jsou tato pojmenování obvykle řazena mezi propria. Např. Brylla (Brylla 2016, s. 239) je zařazuje do skupiny tzv. *Bynames*, tedy kategorie pojmenování existujících vedle oficiálních osobních jmen (myšleno rodných jmen a příjmení). Vlastní jména jsou tedy rozdělená podle velice jednoduchého kritéria, a to podle opozice oficiální-neoficiální. Jména s pozitivními konotacemi pak nazývá *pet names* a jako příklady uvádí nejtypičtější anglická pojmenování: *Darling* a *Honey*; užívá pro ně velké počáteční písmeno, jež označuje v angličtině proprium stejně jako v češtině. Tato jména pak odlišuje od tzv. *pet forms*, hypokoristik vycházejících z oficiální podoby osobních jmen.

Jako jeden z důvodů příslušnosti *pet names*, partnerských pojmenování, mezi *Bynames*, a tedy mezi vlastní jména uvádí mj. to, že je pravidelně a v nezměněné podobě používá (pro identifikaci) určitá skupina lidí. Samozřejmě však upozorňuje na to, že taková hranice je velmi tenká a klíčovou roli hraje především komunikační aspekt (Brylla 2016).

Vlastní jména jsou v češtině definována na základě funkčního hlediska, nicméně nelze opomíjet ani hledisko komunikační, na což upozornila i slovenská onomastika. V. Blanár (Blanár 2009) výslovně zdůrazňuje společenskou komunikaci jako existenční pole onymie, když za jeden z hlavních cílů onomastiky vytyčuje výzkum společenského fungování vlastních jmen.

Partnerská pojmenování se obvykle používají v komunikaci soukromé, tj. pouze mezi dvěma lidmi, ale některé podoby se mohou objevovat i v komunikaci mezi přáteli nebo třeba i před rodiči, tedy v komunitě, která si je se subjekty komunikace vzájemně blízká. Obvykle se partnerská pojmenování používají jako oslovení a běžně nahrazují oslovení rodným jménem nebo jeho hypokoristickou podobou. O tom, že i tato pojmenování mohou za určitých okolností splňovat základní propriální funkce, tedy identifikační, diferenciační a lokalizační, jsme již pojednali v článku *Intimní partnerská pojmenování*: V partnerské komunikaci obvykle označují konkrétní osobu, tedy našeho partnera (např. pojmenování *Medvídku* se vztahuje na mého partnera, ne na tatínka), diferencují ji od osob ostatních (*Medvídku* neříkám manželovi mé sousedky) a částečně osobu i lokalizují (*Medvídku* říkám partnerovi obvykle doma, případně v soukromí) (Štěpánová 2016).

V rozhovorech s žáky 9. tříd jsme mj. sledovali i komunikační kontext partnerských pojmenování. Oslovených žáků jsme se ptali, v jakých situacích tato pojmenování používají a zda pozorují nějaký rozdíl mezi chvílemi, kdy použijí rodné jméno a kdy partnerské pojmenování. Zde předkládáme některé autentické odpovědi:

---

[83] Všechny příklady jsou převzaty z P. Štěpánová (2016a).

Dívka A: *Když na sebe voláme, tak je to takový: „Hele, Zlato, pojď sem." To mi nikdy neřekl jménem. A já jemu asi taky ne. A pak takový to škádlení: „Á, tyjo, Zlato."*

Dívka B: *Tak třeba: „Dobrý ráno Lásko, dobrou noc, Zlato, a tak." Ale spíš jenom když ho chci oslovit nebo zavolat na něj, tak volám spíš, Zlato, než Honzo. To mi přijde takový zlý. Nebo ne zlý, ale už jsem si zvykla na to mu říkat jinak než jménem. Když na něj zavolám, tak spíš těmahle přezdívkama.*

Dívka C: *Jména používáme často, když se hádáme, nebo je to něco vážnýho, tak to je: „Lukáši!!!" „Simono!!!"*

Dívka D: *Třeba když říká něco, co se mi nelíbí, třeba o někom, tak mu řeknu: „Davidééé." Nebo když ho chci okřiknout, aby něčeho nechal.*

Jak je vidět z žákovských výpovědí, používají žáci partnerská pojmenování nejčastěji opravdu jako oslovení v běžných situacích. V některých výpovědích se však objevil zajímavý kontrast v užití partnerského pojmenování a vlastního jména, kdy vlastní jméno získává negativní konotace, značí, „že se něco děje", že „něco není v pořádku" a logicky potom dominuje v situacích, kdy se partneři hádají či se jim něco na tom druhém nelíbí.

3. Vlastní jména v kognitivní perspektivě

K výzkumu partnerských pojmenování se snažíme přistupovat kognitivním způsobem, což je mnohdy velice obtížné, protože se nemůžeme opřít o domácí tradici, kde v onomastice převládá hledisko strukturně-funkční. Ani v Polsku, kde je kognitivní lingvistika již pevně etablovaná, resp. kde propojení domácí tradice jazykového obrazu světa s americkou lakoff-johnsonovskou teorií metafory vedlo k etablování tzv. etnografické školy (etnolingvistiky), se zatím onomastickým tématům pozornost příliš nevěnuje.

Pokud tedy chceme zkoumat vlastní jména v kognitivní perspektivě, je třeba vycházet ze základních tezí kulturní (kognitivní) lingvistiky, kterými jsou odlišné pojetí jazyka, významu a konotací. Pokusíme se nyní pouze ve stručnosti tyto tři oblasti definovat:

a) Jazyk je vnímán jako svébytný způsob poznávání: „Jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál" (Vaňková a kol. 2005, s. 21)

b) Význam je těsně spjat s naší tělesnou a subjektivní zkušeností; není omezen na objektivní slovníkovou definici, ale významem je to, „co si lidé myslí, co mají na mysli, nebo pouze mohou mít na mysli, když dané slovo používají" (A. Wierzbicka, cit. z Tokarski 2007, s. 14)

c) Konotační složka významu je chápána jako klíčová pro porozumění, přičemž v určité fázi není nutné odlišovat to, co je ryze individuální (asociace) od společně sdíleného (konotace). Bartmiński uvádí, že konotacemi jsou v určité etapě analýzy konkrétních textů „prostě všechny ty vlastnosti, které jsou na jejich základě potvrzeny (a z nichž se až podrobnějším posouzením mohou některé jevit jako výlučné, okazionální nebo náhodné)" (Bartmiński 2016, s. 84).

V neposlední řadě je zdůrazňována vzájemná propojenost disciplín, především lingvistiky, psychologie, antropologie, výchovy a dalších. Právě důraz na propojení jazyka a lidské tělesnosti vede v České republice k etablování tzv. kulturní lingvistiky či antropologické lingvistiky, jejímž „středobodem je člověk jako bytost mluvící, poznávající a přináležející do určitého kulturního a jazykového společenství" (Čurdová 2015, s. 4).

3.1 Vlastní jména a antropologie

Studiem (vlastních) jmen se nezabývají pouze lingvisté, resp. v případě vlastních jmen onomastikové, ale (vlastní) jména jsou předmětem výzkumu i jiných vědních oborů, především (lingvistické) antropologie.

Antropologických výzkumů zaměřených na osobní jména není mnoho a obvykle se nejedná o výzkumy lingvistů-onomastiků, ale vlastních antropologů. Jejich cílem nebývají etymologická a historická zkoumání jmen, ale především pohled do konkrétní komunikace a zjišťování, jaké typy jmen příslušníci dané kultury používají, jak je používají, kdo je používá a jaký význam jim členové dané společnosti připisují, tj. nejen snaha o porozumění a zrekonstruování obrazu zkoumaného jevu v dané kultuře, ale především pochopení toho, co se děje, jak se to děje a proč se to děje z perspektivy příslušníků dané kultury (Bramwell, 2016).

Antropologické výzkumy přehledně shrnula E. S. Bramwell ve stati Names and Anthropology, kde mj. uvádí, že neexistuje společnost, jejíž uživatelé by nepoužívali osobní jména (Bramwell, 2016). Označování lidí (a jejich okolí) je nějakým způsobem zakódováno do lidské kultury a antropologové považují osobní jména za nejen jazykovou, ale především za lidskou univerzálii.

Pokud se antropologové zabývají vlastními jmény, obvykle je chápou v tom nejširším slova smyslu, jako „the full range of adress and reference" (Bramwell 2016, s. 264). Tento široký přístup může být pro kulturní (kognitivní) lingvistiku velmi užitečný, protože umožňuje částečně změnit perspektivu v chápání vlastních jmen.

3.2 Vlastní jména a význam

V případě významu vlastních jmen se obvykle uvádí, že nemají lexikální význam, významem vlastních jmen je myšlen daný objekt, který jméno nese, jeho nositel, denotát. Vlastní jména pouze denotují, odkazují. Pokud známe denotát, mohou vlastní jména fungovat i ve chvíli, kdy jejich etymologii neznáme, např. u jmen *Sofie*, *Praha* apod. Je však důležité si uvědomit, že tento přístup je vlastní naší, euroamerické kultuře. Existují mnohé kultury, africké, jihoamerické a další, jejichž nositelé věří v moc významu jména, v to, že jména lidí mohou mít na jejich život skutečný vliv: „Existuje zásadní propast mezi konceptem jména u evropských kultur, kde je nazíráno v podstatě jako náhodná nálepka, od mnoha jiných kultur, kde je prototypické jméno viděno jako zásadně význam mající. Význam může být motivovaný různými okolnostmi, nebo dokonce může vyjadřovat skutečnou manifestaci, projev esenciálních, základních částí člověka" (Bramwell 2016, s. 279, přeložila autorka článku).

Nyström upozorňuje na to, že spíše než otázku, zda jména mají význam, bychom se měli zabývat tím, co to vlastně význam je a neměli bychom ignorovat důležitost lexikálního významu apelativního základu; vlastní jména bychom měli vidět jako součást složitého mentálního procesu: „We shall not ask overselves what a name *is* but what a name *does*. To use a name means to start a process in the brain, a process which in turn activates our memories, fanatsy, linguistic

abilities, emotions, and many other things. […] Names are not only practical labels, instead they are packed with meaning in many senses" (Nyström, 2016 s. 40).

Pokud proneseme větu *V pátek pojedeme do Prahy*, bude pro každého člověka mít nějaký význam, každý si v případě propria *Praha* představí pravděpodobně něco jiného. Pokud víme, co je to Praha, máme s ní nějaké zkušenosti, máme nějaké znalosti a prožíváme nějaké emoce, což se vše bude podílet na konstruování významu. Pro jednu rodinu znamená výše pronesená věta vidinu příjemného výletu, pro jinou nakupování na Černém Mostě, pro další návštěvu příbuzných apod.

Význam, jaký jménům přiřazujeme, je vždy ovlivněn kulturou, a může být buď individuální, nebo obecný, sdílený různě velkou skupinou lidí. Např. jméno *Adolf* není z pochopitelných důvodů příliš oblíbenou volbou pro nastávající rodiče, toponymum *Humpolec* si asi velká část Čechů spojí s Hliníkem, který se tam odstěhoval.

3.3 Partnerská pojmenování a jejich význam

V dotazníku, který jsme předložili žákům 9. ročníků, jsme se mimo jiné ptali, jak by si přáli být svým partnerem oslovováni / jak by svého partnera oslovovali, a byli požádání i o vysvětlení důvodu. Mezi nejčastější pojmenování, která žáci uváděli, patřila trojice *Lásko – Miláčku – Zlato*. Jak pro chlapce, tak pro dívky se jedná o pojmenování, která pro ně mají lexikální význam. Vyjadřují city chované k partnerovi, mohou díky tomuto pojmenování vyznat druhému lásku, dát zřetelně najevo, že ho milují. Zde uvádíme některé odpovědi:

Je to projev lásky.
Partner mi tím říká, že mě miluje.
Miláčku, protože ji miluju.
Skrývají se za tím velké city.
Zlato – byl by pro mě drahý jako zlato, možná i dražší.

3.4 Vlastní jména a konotace

Již jsme zmiňovali V. Blanára a jeho zdůrazňování vztahu vlastních jmen a společenské komunikace. Dále pak uvádí, že „pro některé procesy společenského fungování vlastních jmen nejsou natolik charakteristické exaktní pravidelnosti jako spíše individuální postoje, konvence, tradice" (Blanár 2009, s. 9). Jedná se o hledisko velice blízké kognitivnímu přístupu, jež se věnuje především studiu konotací (asociací), což jsme již naznačili v části o významu.

3.4.1 Partnerská pojmenování a konotace

Součástí dotazníkového průzkumu je i část zaměřená na zjišťování konotací, pro něž jsme využili dotazník navržený M. Kvíčalovou pro výzkum přezdívek[84]. Do dotazníku jsme vybrali dvanáct mužských a dvanáct ženských pojmenování, k nimž žáci psali, jaký člověk podle nich je, jaké má vlastnosti, jak se chová apod. Níže představujeme tři ženská pojmenování: *Kočičko*, *Princezno* a *Sluníčko*.

[84] M. Kvíčalová (2016).

Kočičko

Nejčastěji spojovali žáci toto pojmenování s krásou, elegancí a mazlivostí. *Kočička* je dívka, která *je hezká*, *krásná*, *má pěknou postavu*, celkově je *sexy* a *svůdná*, dokonce *sexy jako Catwoman,* případně *roztomilá* a *s hezkýma očima*. Mezi vlastnosti takové dívky patří to, že *je mazlivá*, *přítulná*, *ráda se mazlí* a *tulí*. Ženy jsou pak podobně jako kočky *elegantní*, *chovají se elegantně*, *vznešeně*. Pojmenování mohlo vzniknout i podle toho, že se jedná o *oblíbené domácí zvíře*, že daná dívka *má ráda kočky*.

V dalších příkladech se již chlapci a dívky lišili; chlapci uváděli mezi vlastnostmi, že dívka je *tichá*, *hodná*, *vstřícná* a *malá*, prostě *taková normální holka*. Mnohdy ale uváděli spíše vlastnosti a znaky koček, které jsou nepřenositelné na člověka, případně nejsou s lidmi v tomto případě tolik spojovány, tedy popisovali samotnou kočku: *má ocas*, *mňouká*, *je chlupatá*, *má dlouhé vousy*, *smrdí*, *líže se*. U některých výrazů je souvislost nejasná: *Vietnamka*, *kříženec*.

Oproti chlapcům dívky spojovaly oslovení *Kočičko* s tím, že je dívka *hravá*, a dále uvedly i negativní, případně „kontroverzní" vlastnosti: *ráda se hádá*, *má ostré nehty*. Dívky také častěji uváděly, že se jedná o *typické jméno*, *lichotku*, *klasiku*.

Princezno

Nejčastěji spojovali žáci toto pojmenování s *krásou*, tj. že označuje dívku, která je *krásná*, *půvabná*, *spanilá*. Shodu našli chlapci i dívky v tom, že toto pojmenování vyjadřuje, že si partner dívky (*opravdu hodně*) *váží*, že *je pro něho důležitá*, *že ji má rád* nebo že je úplně *nejdražší*, *nenahraditelná*, *je pro něho něco víc*, či dokonce *je pro něho vším*, *je jediná*, *nejlepší* a *vysněná*. Shodně však uvedli i některé negativní vlastnosti, a to *panovačnost* a *rozmazlenost*.

Především chlapci pak uváděli dost negativních vlastností: princezna je dívka, která *má nad vším moc a většinou dostane to, co chce*, *je jednoduchá (hloupá)*, *egoistická*, *nafintěná*, *pyšná*, *trapná*. V případě dívek se negativní vlastnosti objevily pouze ojedinělé: je *nafrněná* a *snob*.

I v případě tohoto pojmenování si chlapci nedokázali jméno spojit s opravdovou dívku a uváděli znaky princezny: *má hvězdu na čele*, *má koně*, *je to šlechtična*.

Sluníčko

Toto pojmenování spojují žáci nejčastěji s usměvavým člověkem. Označuje dívku, která *se směje* a *usmívá ráda*, *často*, *hodně*, nebo dokonce *pořád a* její úsměv je *krásný*, *hezký*, *nádherný*, *zářivý* až *rozzařující*. Takový úsměv je velký, *od ucha k uchu*. Často byl navíc přímo přirovnáván ke slunci: *má zářivý úsměv jako slunce*, *září jako sluníčko* (ve smyslu *směje se jako slunce*). Výjimečně se může jednat o jistým způsobem přehnaný smích, pak může toto pojmenování evokovat člověka, který se *tlemí* či *je vysmátý*.

S úsměvem pak souvisí i to, že se jedná o dívku, která je *veselá*, *optimistická* a *celkově pozitivní*, tj. *je pozitivně naladěná*, *má pozitivní energii*, *dobou náladu*, *neví, co je to špatná nálada*. Tato vlastnost může být promítnuta do celé osobnosti, resp. do schopnosti šířit pozitivní naladění kolem sebe, především na svého partnera: *dívka, která mě rozzáří*, příp. *rozzáří svět kolem sebe*. Chlapci rovněž uváděli, že se jedná o dívku, která *má pro někoho velký význam*, *je pro něho světlem*, *je důležitou součástí života*.

I toto pojmenování je pak pro chlapce nástrojem pro označení dívky, která je *hezká*, *krásná* či přímo *překrásná*, má *blonďaté vlasy*, případně její partner *miluje jiskru v jejích očích*. Ojediněle

žáci charakterizovali takovouto dívku jako *vtipnou*, *milou*, *hodnou*, *otevřenou*, *chytrou*, příp. používající *moc makeupu*, v jednom případě dokonce *ateistickou*. Tyto charakteristiky byly doménou především chlapců.

Použitá literatura

Bachmannová, Jana. et al.: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2002.

Bramwell, Ellen: *Personal Names and Anthropology. The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford: Oxford University Press, 2016, s. 263–279.

Brylla, Eva: Bynames and Nicknames. In *The Oxford Handbook of Names and Naming. Oxford*: Oxford University Press, 2016, s. 237–251.

Blanár, Vincent: *Vlastné meno vo svetle teoretiskej onomastiky*. Martin: Matica slovenska, 2009.

Čechová, Marie: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN, 2011.

Cvrček, Václav et al.: *Mluvnice současné češtiny*. Praha: Karolinum, 2010.

Čurdová, Veronika: *Teorie významových profilů a výzkum somatismů v češtině*. In Jazykovědné aktuality, č. 1–2, 2016, s. 4–13.

Filipec, Josef – Čermák, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.

Hájková, Eva: Posuny v oblibě a užívání jména v současnosti. In *Vlastní jméno jako prostředek sociální symboliky*. Praha: PedF, 2004, s. 7–12.

Hauser, Přemysl: *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN, 1980.

Hrdlička, Milan: *K otázce tzv. něžných pojmenování mezi partnery*. Češtinář, 1995/96, s. 9–14.

Knappová, Marie: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*. Praha: Academia, 1989.

Knappová, Marie: *K funkčnímu pojetí systému vlastních jmen*. In Slovo a slovesnost, 1992, s. 211–214.

Kvíčalová, M.: *Studentské přezdívky utvořené z osobních jmen*. In Acta onomastica, 2013, s. 170–178.

Kvíčalová, M.: *Žákovské přezdívky jako součást školské jazykové komunikace*. Praha: Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka, 2016. [Disertační práce (Ph.D.)]

Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

Lakoff, George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triada, 2006.

Nejedlý, Pavel: *Vulgarismy v lexikálním systému i v komunikaci*. In Český jazyk a literatura, č. 1, 2015–2016, s. 5–13.

Nystrom, S.: Names and meaning. In *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford: Oxford University Press, 2016, s. 39–52.

Pastyřík, Svatoplu: *Studie o současných hypokoristických podobách rodných jmen v češtině*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2003.

Pastyřík, Svatopluk: *Hypokoristické podoby vlastních jmen a jejich současné zkoumání*. Čeština doma a ve světě, č. 3–4, 2007, s. 101–104.

Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: Academia, 1999.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Praha: Leda, 2009.

Slovník nespisovné češtiny. Praha: Maxdorf, 2009.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky. Praha: Academia, 2004.
Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia, 1989.
Štěpánová, Pavla: *Konotativnost vybraných skupin partnerských pojmenování*. In Bohemistyka, č. 4, 2016, s. 341–360.
Štěpánová, Pavla: *Intimní partnerská pojmenování*. In Acta onomastica, č. 1, 2016, s. 341–349.
Štícha, František et al.: *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013
Šrámek, Rudolf: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.
Vaňková, Irena et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.
Vaňková, Irena: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007.
Váša, Pavel – Trávníček, František: *Slovník jazyka českého*. Praha: Fr. Borový, 1946.

Antroponimy o wielu twarzach – imiona nadawane przez polskich Żydów w latach 1900–1939. Analiza na podstawie badań przeprowadzonych na Cmenatrzu żydowskim na warszawskiej Woli

Anthroponyms with many faces – the names given by Polish Jews between the years 1900 and 1939. The analysis based on research from the Warsaw's Wola's Jewish Cementery

Aleksandra Grąbkowska
Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej, Uniwersytet Warszawski

Abstract: The article presents many aspects of the anthroponymy of Polish Jews who lived in Warsaw and its suburbs between the years 1900 and 1939. The analysis was based on gender of the Jewish inhabitants and from the linguistic points of view. The results of the research aims for presenting many different levels of Jewish anthroponymy – as a result of external political changes and at the same time – internal sociocultural transitions among Polish Jews.

Keywords: names, anthroponymy, Jews, judaism, Warsaw, Poland, cementery

Abstrakt: Artykuł przedstawia wieloaspektowy wymiar antroponimii polskich Żydów żyjących na terenie Warszawy i jej okolic w latach 1900–1939. Analiza została przeprowadzona pod kątem płci jak również językowego pochodzenia zgromadzonych imion. Wyniki powyższych badań mają za zadanie prezentację wielopłaszczyznowego charakteru żydowskiej antroponimii, stanowiącego rezultat zewnętrznych przemian politycznych i tym samym wewnętrznych, wielotorowych przemian społeczno-kulturowych wśród polskiej ludności wyznania mojżeszowego.

Słowa klucze: imiona, antroponimia, Żydzi, judaizm, Warszawa, Polska, cmentarz

1. Metodologia

Celem artykułu jest prezentacja specyficznej sytuacji antroponimicznej wśród polskiej ludności żydowskiej, żyjącej w pierwszej połowie XX wieku. Kolejną intencję stanowi pragnienie udowodnienia założeń, iż imiona nadawane przez polskich Żydów nie ograniczały się do antroponimów pochodzących z kart Starego Testamentu i tym samym stanowiły dowód na wielowarstwowość polskiej społeczności wyznania mojżeszowego.

Obraz skomplikowanej sytuacji antroponimicznej w środowiskach polskich Żydów można odnaleźć na nekropoliach mieszczących nagrobki Polaków wyznania mojżeszowego. Główny materiał badawczy służący do analizy przedstawionej sytuacji, stanowi dokumentacja fotograficzna sporządzona przez autorkę na największym z warszawskich cmentarzy żydowskich przy ulicy Okopowej 49/51. Na wyżej wymienionej nekropolii zostały wykonane fotografie prezentujące 460 nagrobków. Widnieje na nich 446 imion żeńskich oraz 499 imion męskich. Daty śmierci spoczywających obejmują lata 1900–1939. Występują również symboliczne nagrobki na cześć ofiar Holocaustu. Cezura czasowa została wybrana z dwóch głównych powodów: pierwszy stanowi data założenia największego z warszawskich cmentarzy żydowskich w 1806 roku (por. Paszkiewicz – Paszkiewicz – Krajewska 1992), drugi natomiast - wybór epoki, w której w największym stopniu widoczne są różnorodne zewnętrzne wpływy językowe. Wybór warszawsko – wolskiego cmentarza dla starozakonnych został podyktowany faktem, iż Warszawa w pierwszej połowie XX wieku stanowiła największe i najbardziej różnorodne skupisko polskiej ludności żydowskiej.

Zebrane imiona zostały poddane analizie w oparciu o podział na dwie główne grupy. Pierwszą stanowi grupa na podstawie płci, w skład której wchodzą tradycyjnie pojmowane: antroponimy żeńskie i antroponimy męskie. Znacznie bardziej istotne są jednak grupy, wydzielone pod kątem językowo-kulturowym. Autorka wyróżniła cztery grupy na bazie lingwistycznej: imiona hebrajskie – starotestamentowe, imiona z języka jidysz, imiona chrześcijańskie oraz tak zwane imiona „zastępcze" (czyli tłumaczenia hebrajskich i jidyszowych antroponimów na łacinę, grekę, języki słowiańskie i germańskie, jak również zastępowanie imion hebrajskich i jidyszowych „polskimi" antroponimami o podobnym brzmieniu). Grupy lingwistyczne zostały podzielone na podgrupy. Wśród antroponimów starotestamentowych wyróżniono: prawidłowe wersje hebrajskich imion biblijnych oraz zdrobniałe i zniekształcone formy tychże antroponimów. Analogiczny podział został zastosowany w stosunku do antroponimów pochodzących z języka jidysz, imion chrześcijańskich jak również określonych jako „zastępcze".

W celu zapewnienia wiarygodności przeprowadzonej analizie, zostały wykorzystane źródła w postaci literatury naukowej z dziedziny językoznawstwa jak również: historii, kulturoznawstwa oraz filozofii. Czołowe pozycje należą do językoznawców: Macieja Tomala i Lidii Kośki, Zofii Abramowicz, Leonardy Dacewicz oraz Witolda Doroszewskiego i Bronisława Wieczorkiewicza. Warto nadmienić znaczącą rolę Biblii Tysiąclecia, w której znajdują się podstawowe, pełne wersje starotestamentowych antroponimów nadawanych przez polskich Żydów.

2. Języki, religia a imiona polskich Żydów

2.1 Pochodzenie polskich Żydów i używane przez nich języki

Historia Żydów na ziemiach dzisiejszej Rzeczypospolitej trwa niemal od początków istnienia państwowości polskiej. Religia judaistyczna posiada jednak znacznie głębsze korzenie i wedle badaczy sięga nawet dwóch tysiącleci przed naszą erą (red. Będkowski – Brzostowska 2014, s. 39–40). Stanisław Krajewski w pozycji „Żydzi, Judaizm, Polska" konstatuje, iż „*judaizm biblijny rozwinął się gdy około 1000 roku p.n.e. zostało utworzone królestwo Dawida*" (Krajewski 1997, s. 34). Mniej więcej dwa tysiące lat później pierwsi Żydzi zaczęli zasiedlać tereny obecnego państwa polskiego. Zofia Abramowicz pisze, iż „*na ziemie polskie Żydzi przybywali już od X wieku (…) a masowy napływ Żydów na ziemie polskie odnotowuje się już pod koniec XI wieku*" (Abramowicz

2010, s. 25–30). Przełomowy moment dla polskich Żydów stanowiło wprowadzenie w 1264 roku tak zwanego Statutu Kaliskiego przez księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego, na mocy którego Żydzi byli otoczeni jego opieką oraz otrzymali prawo do tworzenia wspólnot religijnych (Abramowicz 2010, s. 29).

Żydzi, którzy przybywali na ziemie polskie należeli do tak zwanych Żydów Aszkenazyjskich. Nazwa tego odłamu pochodzi od biblijnego ludu Aszkenaz żyjącego na północ od terenów zasiedlonych przez Izraelitów (red. Będkowski – Brzostowska 2014, s. 40). Żydzi Aszkenazyjscy posługiwali się na co dzień językiem „jidysz", mieszanym systemem językowym opartym na bazie późnośredniowiecznych dialektów środkowo- i południowoniemieckich (Abramowicz 2010, s. 25–30). Powstał on głównie „*z powodów utylitarnych jako wspólny środek komunikacji dwóch społeczności żydowskich – głównie z obszarów niemieckojęzycznych z żydami słowiańskimi od IX wieku*" (red. Będkowski– Brzostowska 2014, s. 40). Polscy Żydzi znali również języki używane przez większość mieszkańców na zajmowanych terenach. Podczas gdy biblijny język hebrajski związany był niemal wyłącznie z religijną sferą życia, w języku jidysz toczyło się całe życie społeczne ludności żydowskiej (por. Brzezina, 1986). Warto jednak zauważyć, że od czasu rozbiorów Polski konieczność komunikacji z lokalnymi władzami jak również polskimi, niemieckimi i rosyjskimi współpracownikami wymagała od Żydów przyswojenia języka polskiego oraz języków zaborców. Mimo różnego stopnia znajomości języków takich jak: polski, rosyjski i niemiecki Żydzi byli w stanie swobodnie komunikować się w kilku systemach lingwistycznych (por. Brzezina, 1986).

Antroponimy noszone przez polskich Żydów doskonale potwierdzają powyższą sytuację językową. Polscy Żydzi, tak samo jak inni wyznawcy judaizmu żyjący w diasporze, często i konsekwentnie nadawali potomstwu starohebrajskie, biblijne imiona. (por. Abramowicz 2010). Należy jednak zwrócić uwagę, że polskim wyznawcom judaizmu nie brakowało wpływów języków „świeckich", w postaci „wewnętrznego" języka jidysz oraz „zewnętrznych" języków: polskiego i od końca XVIII wieku: niemieckiego lub rosyjskiego. (por. Brzezina, 1986). Wykorzystywanie przez Żydów kilku odmiennych systemów lingwistycznych powodowało powstawanie specyficznych przekształceń starohebrajskich i jidyszowych antroponimów oraz pojawiania się tymczasowych mód imiennych.

2.2 Religijny i świecki wymiar antroponimii polskich Żydów

Maciej Tomal i Lidia Kośka na początkowych stronach pozycji pt. „Imiona przez Żydów polskich używane" zwracają uwagę na nadrzędną rolę religii w życiu codziennym społeczności żydowskich (por. Tomal – Kośka 2002). W związku z powyższym każde osobne imię musiało być traktowane jako bezpośrednie nawiązanie do jedynego Boga. W ramach przykładu przytoczyli oni słowa Franza Rozenzweiga z 1918 roku , którego zdaniem „*objawienie jest równie konieczne jak stworzenie, gdyż imię jest równie konieczne jak rzecz*" (Tomal – Kośka 2002, s. 7). Autorzy zaznaczają, iż wedle tradycji judaistycznej każdy osobny antroponim „*wchodzi w indywidualną i stale teraźniejszą relację Objawienia*" (Tomal – Kośka 2002, s. 9). Tomal i Kośka oznajmiają, iż wedle wierzeń żydowskich każda ludzka jednostka stanowi doskonały byt stworzony na obraz i podobieństwo Boga a postawą odzwierciedlającą zaistniały stan rzeczy jest wybranie dla niej imienia (Tomal – Kośka 2002, s. 10). Na podstawie biblijnej Księgi Rodzaju zwracają również uwagę, iż szczególna rola w nadawaniu imion sięga czasów stworzenia pierwszego człowieka, Adama, który nazywał otaczające go byty „*tak, jak wyłaniały się one przed Nim w Stworzeniu*

(…) oraz „*są imionami objawionymi jemu samemu, jak jego własne imię, imionami, w których właściwość własnego imienia osiągnęłaby podstawę i podłoże*" (Tomal – Kośka 2002, s. 9). Imię Boga samo w sobie posiadało tak wielką „świętość", że wymawianie jego było zakazane. Alina Cała informuje, iż „*w Pięcioksięgu Mojżesza na określenie Boga używano najczęściej słowa Elohim lub tetragramu JHWH*" (Cała – Węgrzynek – Zalewska 2000, s. 124). Stosowanie tetragramu świadczyło o świętości imienia Najwyższego. Stanisław Krajewski uwzględnia również fakt, iż „*przed modlitwami jest natomiast oddawane jako „haszem", czyli po hebrajsku „imię"*". (Krajewski 1997, s. 35). Fakt ten również daje świadectwo niezwykłej czci jaka oddawana jest imieniu żydowskiego Boga.

W związku z nadzwyczajną rolą antroponimów noszonych przez członków społeczności żydowskich, nadawanie ich objęto szczegółowymi restrykcjami, zwłaszcza w dawniejszych epokach. Obostrzenia te dotyczyły w większym stopniu imion męskich. Zofia Abramowicz w pozycji poświęconej antroponimii Żydów białostockich przekazuje informację, iż „*w przypadku potomków płci męskiej „dziecko otrzymywało imię przy obrzędzie obrzezania ósmego dnia po urodzeniu (…) a jeśli wcześniej umarło to w metryce nie zapisywano żadnego imienia*" (Abramowicz 2010, s. 38). Tomal i Kośka podają natomiast informację, iż po przyjściu na świat dziewczynki „*jej imię podawał ojciec do publicznej wiadomości w synagodze w pierwszy szabat po narodzinach*". (Tomal – Kośka 2002, s. 10). W przypadku antroponimów męskich istotna była ceremonia tak zwanej *bar micwy* (hebr., aram., syn przykazania), czyli jak podaje Alina Cała w Słowniku historii i kultury Żydów polskich: „*uroczystości uznania trzynastoletniego chłopca za pełnoletniego pod względem religijnym*", po odbyciu którego staje się on „*odpowiedzialny za wszystkie swoje czyny, obowiązują go wszystkie religijne nakazy (…) a ponadto uznawany jest za dorosłego i (…) wolno mu ożenić się*" (Cała- Węgrzynek – Zalewska 2000, s. 20). Cała również informuje, iż „*w środowiskach Żydów reformowanych oraz konserwatywnych oraz w nielicznych społecznościach Żydów ortodoksyjnych dziewczynki po ukończeniu dwunastego roku życia przechodzą analogiczną ceremonię zwaną „bat micwą"*(Cała – Węgrzynek – Zalewska 2000, s. 21).

Druga płaszczyzna, w której toczyło się życie społeczno- kulturalne ludności żydowskiej należała do świeckiej sfery codziennej egzystencji w otoczeniu społeczeństw przyjmujących. Żydowska diaspora w mniejszym lub większym stopniu dostosowywała się do warunków, w których uczestniczyła w życiu publicznym. W zależności od okresu historycznego Żydzi otrzymywali nowe prawa lub zostawali ich pozbawiani. Największe przemiany w kulturze polskich Żydów zaszły po dokonaniu rozbiorów państwa polskiego, które jednocześnie zbiegły się z rozpowszechnianiem żydowskich ideologii oświeceniowych. (red. Będkowski, Brzostowska 2014, s. 244–250). Fakt dokonania rozbiorów Polski nie zmienił głównych motorów społecznego funkcjonowania społeczności żydowskiej. Innowacje zostały jednak realizowane przez lokalne władze pod wpływem reform wprowadzonych przez austriackiego cesarza Józefa II (por. Wereszycki 1986). W roku 1789 nadał on tak zwany Patent Tolerancyjny, który zrównał prawa chrześcijańskich i żydowskich mieszkańców imperium austriackiego (red. Będkowski – Brzostowska 2014, s.246). Skala antysemityzmu nie została jednak zmniejszona i przejawiała się na inne sposoby. Sytuacja ta, jak również zachodnioeuropejskie nurty oświeceniowe zapoczątkowały wśród ludności żydowskiej ruch powszechnie zwany „haskalą". (Cała – Węgrzynek – Zalewska 2000, s. 117) Głównym inicjatorem Haskali był Mojżesz Mendelssohn, który wraz z grupą zwolenników stworzył szczegółowy program mający na celu zaistnienie „*emancypacji, objęcia Żydów świeckim*

i nowoczesnym nauczaniem, modernizacji własnej kultury i częściowej akulturacji, produktywizacji oraz wykształcenia" (red. Będkowski – Brzostowska 2014, s. 117).

Obie wyżej przedstawione sfery znajdowały bezpośrednie odzwierciedlenie w sytuacji językowej panującej wśród polskiej ludności żydowskiej. Polscy Żydzi posługiwali się jednocześnie trzema lub nawet czterema językami – hebrajskim w liturgii, jidysz i polskim w prywatnym życiu świeckim oraz w zależności od zaboru – rosyjskim lub niemieckim w sferze publicznej (por. Brzezina 1986). Różnice w stopniu przyswojenia powyższych języków zaczęły się powiększać w XIX wieku, w momencie rozpowszechniania się asymilacji Żydów i wzrostu znaczenia polskiej inteligencji pochodzenia żydowskiego (por. Brzezina 1986). Wówczas zaczął się również proces tworzenia literackiej wersji języka jidysz. (red. Będkowski – Brzostowska 2014, s 289–290). Dziewiętnastowieczna zmiana statusu społecznego zasymilowanych Żydów oraz coraz głębsze różnice społeczno-kulturowe wśród polskiej populacji żydowskiej znalazły swoje odzwierciedlenie w nadawaniu imion. (por. Tomal – Kośka 2002). Spolonizowani Żydzi zaczęli oswajać antroponimy popularne wśród ludności polskiej oraz w mniejszym stopniu rosyjskiej i niemieckiej. Charakterystyczny zabieg językowy stanowiło stosowanie słowiańskich, germańskich, greckich i łacińskich „zamienników" imion starohebrajskich.

3. Analiza antroponimów używanych przez polskich Żydów w pierwszej połowie XX wieku

3.1 Zasady dotyczące nadawania imion żydowskim dzieciom obu płci

W przypadku imion nadawanych przez Żydów żyjących w diasporze znaczącą rolę odgrywały restrykcje narzucone przez religię i ogólnie pojmowaną tradycję judaistyczną. Żydowskie antroponimy przeznaczone dla płci męskiej charakteryzował fakt, iż były one nadawane podczas ceremonii obrzezania, ósmego dnia po narodzinach (Z. Abramowicz, s. 38). Jednakże dopiero podczas *bar micwy* czyli włączenia chłopca do społeczności dorosłych Żydów mogły być one „oficjalnie" używane. (Cała – Węgrzynek – Zalewska 2000, s. 20) W związku z powyższą sytuacją żydowscy chłopcy przed trzynastym rokiem życia otrzymywali „imię zastępcze", które zazwyczaj nie posiadało biblijnego pochodzenia. Tomal i Kośka przytaczają w swojej pozycji cytat z noweli Szaloma Asza, który doskonale odzwierciedla opisany stan rzeczy: „*Zwą go Jasiek. Jakie ma imię żydowskie- nie wie, nie był jeszcze ani razu wołany do Tory*". (Tomal – Kośka 2002, s. 9) Obyczaj ten był przestrzegany do tego stopnia, iż w momencie gdy dziecko płci męskiej umierało przed ceremonią *bar micwy*, nie podawano żadnego imienia w metryce (Tomal – Kośka 2002, s. 9). Nieco inaczej wyglądała sytuacja w przypadku nadawania antroponimów dzieciom płci żeńskiej. Dziewczynka otrzymywała imię mniej więcej tydzień po urodzeniu, lecz ojciec ogłaszał je publicznie już w pierwszy szabat po narodzinach. Ceremonia *bat micwy*, analogiczna do *bar micwy* stanowi dość nowy wytwór kulturowy, który nie przyjął się w większości środowisk Żydów ortodoksyjnych (Cała – Węgrzynek – Zalewska 2000, s. 20–21).

Zwyczaj w nadawaniu dzieciom poszczególnych imion wiązał się ze ściśle przestrzeganymi normami kulturowymi. Żydowskie tradycje antroponimiczne stosowano względem noworodków obu płci, lecz respektowano je w zdecydowanie większym stopniu w stosunku do dzieci płci męskiej. Tomal i Kośka przedstawiają fakt, iż „*u Żydów nadaje się dziecięciu imię z prawidła po zmarłym krewnym*" (Tomal – Kośka 2002, s. 10). Podają oni również informację, iż syn, którego ojciec zmarł

przed jego urodzeniem automatycznie przejmuje jego imię. Nie wolno było jednak brać pod uwagę antroponimów po krewnych, którzy zmarli przed osiągnięciem pełnoletniości (Tomal – Kośka 2002, s. 11). Mogłoby to zesłać nieszczęście na noworodka i spowodować jego przedwczesną śmierć. W związku z powyższym nie dopuszczano antroponimów po żyjących krewnych jak po również chorych członkach rodziny (Abramowicz 2010, s. 25–30). Według tradycji żydowskiej mogłoby to doprowadzić do niespodziewanej śmierci – w pierwszym przypadku członków rodziny a w drugim nowonarodzonego dziecka (Tomal – Kośka 2002, s.12). Jeśli jednak dziecko zaczynało chorować, dawano mu inne imię na czas niemocy, w celu „oszukania anioła śmierci". Antroponim ten miał być używany również po wyzdrowieniu (Tomal – Kośka 2002, s. 12).

Przedstawione zakazy i nakazy spowodowały stopniowe wprowadzanie licznych innowacji w obrębie imion starotestamentowych. Konsekwencją tego stanu rzeczy było funkcjonowanie podwójnych imion. Stanowiły one powszechne zjawisko, głównie w przypadku mężczyzn, lecz występowały również wśród kobiet otrzymujących „imiona chorobowe" oraz „przezwiska" z powodu niższej pozycji społecznej (Abramowicz 2010, s. 20–40). Podwójne antroponimy męskie tworzyły różnorodne kombinacje – najpopularniejszą z nich stanowiło zestawienie prawidłowej, hebrajskiej wersji antroponimu biblijnego z imieniem jidyszowym lub zdrobniałą formą antroponimu hebrajskiego (por. Brzezina 1986). Zofia Abramowicz zauważa, że w stosunku do jednej osoby często stosowano różne warianty tego samego antroponimu. Z czasem imiona te zaczęły funkcjonować jako samodzielne antroponimy. (Abramowicz 2010, s. 13). Ponadto „*imię mogło być używane w formach podstawowych i formach obocznych, potocznych, skróconych, zdrobniałych*" (Abramowicz 2010, s. 13). Tomal i Kośka zauważają, iż okoliczności te spowodowały swoisty nieporządek w żydowskiej antroponimii (Tomal – Kośka 2002, s.14).

Skomplikowana sytuacja związana z nietypowym systemem nadawania żydowskich imion spowodowała próby ich uporządkowania przez Zarząd Gminy Wyznaniowej w Warszawie, w maju 1927 roku (Tomal – Kośka 2002, s. 14). Tomal i Kośka podają informację, iż „ *jej przewodniczący M. Feldstein wystąpił z inicjatywą powołania komitetu, którego zadaniem miało być opracowanie nowego spisu imion żydowskich z wyłączeniem wszelkich imion skażonych i zdrobniałych (…)*" (Tomal – Kośka 2002, s. 15). Przewodniczący gminy zalecał ograniczenie się do hebrajskich antroponimów biblijnych w „czystej" postaci oraz „podstawowych" form imion jidyszowych (Tomal – Kośka 2002, s.15).

3.2 Analiza żydowskich imion męskich

3.2.1 Żydowskie imiona męskie pochodzenia hebrajskiego

Analiza materiału z największego warszawskiego Cmentarza żydowskiego pozwala zauważyć, iż zdecydowana większość żydowskich antroponimów męskich stanowiły imiona najważniejszych jak również mniej istotnych postaci biblijnych. Największą popularnością cieszyły się imiona czterech proroków – Abrahama, Izaaka, Jakuba i Józefa (por. Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu 2000). Warto zaznaczyć, że nawet ich pełne formy przybierały liczne postaci, utworzone pod wpływem dialektów z ówczesnych terenów Mazowsza oraz pobliskich Podlasia i Lubelszczyzny.

Na nagrobkach warszawskiego Cmentarza żydowskiego antroponim *Abraham* najczęściej pojawiał się w formach: *Abraham i Abram*, *Izaak* najczęściej figurował jako *Izaak, Izak* lub *Icchak*. Antroponimy *Jakub* i *Józef* posiadały jedną, niezmienną formę, którą różniła jedynie pi-

sownia – w przypadku „Jakuba" czasem notowana przez „u" otwarte a czasem przez „o" z kreską a w przypadku *Józefa* zapisywana jako *Józef*, *Jozef* lub *Josef*. Niemal równą popularność uzyskały imiona dwóch żydowskich królów – Dawida i Salomona oraz proroków Samuela i Mojżesza (por. Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu 2000). Pełne formy czterech powyższych antroponimów posiadały jeden, konsekwentnie stosowany zapis.

Wyżej wymienione antroponimy posiadły również liczne odpowiedniki w formach niepełnych i zdrobniałych. Najwięcej deminutywnych odmian posiadały imiona *Salomon*, *Izaak* oraz *Samuel*. Obok deminutywów można zauważyć również formy oboczne, które występowały zazwyczaj wraz ze zdrabniającym przyrostkiem (przykładowo *Samuel* → *Szmulik*). Imię *Izaak* często pojawiało się w zdrobniałych formach - *Icek, Icyk, Izio, Isek*, *Icel*, *Icele*, *Salomon* w wersjach – *Szlomo, Szloma, Szlamek, Szlama, Salek*, *Samuel* w formach – *Szmul, Szmulik, Szmulek, Samek, Samuś, Samele* , natomiast *Mojżesz* w wersjach – *Mosze*, *Moszek, Mosiek, Moniek, Mojsze*. Zdrobniałe formy biblijnych imion posiadały zazwyczaj wspólną cechę jaką były typowo polskie, deminutywne formanty przyrostkowe: -ek, -siek -yk, -uś, -sio, -zio (por. red. Doroszewski – Wieczorkiewicz 1959). Niektóre hebrajskie antroponimy posiadały też jidyszowe i niemieckie przyrostki zdrabniające typu: - e, -ele, -el, -l oraz wschodniosłowiańskie typu: -ko (Dacewicz 2001, s. 58). Warto zwrócić uwagę, iż wśród pochodnych form męskich antroponimów pochodzenia hebrajskiego na warszawskim Cmentarzu żydowskim nie występowały wersje augmentatywne.

3.2.2 Żydowskie imiona męskie pochodzące z języka jidysz

W porównaniu z ilością antroponimów pochodzenia hebrajskiego, męskie imiona zaczerpnięte z języka jidysz stanowią wyraźną mniejszość. Charakterystyczne zjawisko wśród polskich Żydów stanowiło nadawanie jidyszowych wersji antroponimów biblijnych, które często funkcjonowały jako drugie imię chłopca a w późniejszych czasach stanowiły jidyszowe ekwiwalenty imion starohebrajskich. Na warszawskim Cmentarzu żydowskim najpopularniejsze przykłady tego stanu rzeczy stanowią tłumaczenia hebrajskich imion związanych z symboliką zwierzęcą (por. Szczepanowicz – Mrozek 2007): *Ofer* (hebr. jeleń) jako *Hirsz*, *Cvi* (hebr. wilk) jako *Wolf*, *Dov* (hebr. niedźwiedź) jako *Ber* (por. Katz 1956). Ich jidyszowe formy stopniowo wyparły hebrajskie oryginały. Podobnie jak w przypadku imion hebrajskich, męskie antroponimy jidyszowe występowały w dwóch wersjach – pełnej oraz zdrobniałej. Widoczne są też liczne wersje oboczne. Najwięcej form obocznych i deminutywnych można zauważyć w przypadku imienia *Hirsz*. Na warszawskim Cmentarzu żydowskim występuje ono jako: *Hirsz*, *Hersz*, *Hirszek*, *Herszek*, *Herszel*. Można również znaleźć niemal równie wiele form imienia *Wolf*, które figuruje w wersjach: *Wolf*, *Wolfek*, *Welwel*, *Welwele*. Antroponim *Ber* pojawia się w dwóch formach: pełnej *Ber* i deminutywnej –*Berek*. W przypadku wszystkich powyższych imion formanty deminutywne są identyczne z tymi, które pojawiają się wśród starohebrajskich antroponimów. Zdecydowana większość z nich była bezpośrednio zaczerpnięta z języka polskiego (por. red. Doroszewski – Wieczorkiewicz 1959), lecz widoczne są również przyrostki jidyszowe (np. -el, -ele) (por. Dacewicz 2001).

3.2.3 Żydowskie imiona męskie- nowotestamentowe (pochodzenia hebrajskiego, greckiego i łacińskiego)

Na warszawskim Cmentarzu żydowskim można dostrzec liczną grupę antroponimów ogólnie pojmowanych jako chrześcijańskie. W ich skład wchodzą imiona nowotestamentowe pochodzenia

hebrajskiego, greckiego i łacińskiego (por. Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu 2000), jak również inne antroponimy noszone przez katolickich świętych – pochodzenia greckiego, łacińskiego oraz starosłowiańskiego. Najczęściej pojawiają się one w pełnej formie, identycznej z użytkowaną przez Polaków. (por. Bubak 1993). Jednakże można również dostrzec formy deminutywne, które ukazują się zdecydowanie rzadziej aniżeli zdrobniałe wersje wśród imion starotestamentowych i jidyszowych.

Najbardziej frekwentowanym antroponimem jest imię *Jan*. Mimo iż ma ono hebrajskie korzenie (por. Bubak 1993), należy do kanonu antroponimów chrześcijańskich. W Nowym Testamencie noszą je najważniejsze postacie- Św. Jan Chrzciciel oraz Św. Jan Ewangelista (por. Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu 2000). Drugie, niemal równie popularne imię stanowi łaciński antroponim– *Marek*. Mimo starożytnego, rzymskiego pochodzenia, które odnosiło się do pogańskiego Boga wojny – Marsa, imię *Marek* zyskało popularność wśród ludności chrześcijańskiej wskutek ważnej roli nowotestamentowego ewangelisty Św. Marka (por. Bubak 1993).

Wśród frekwentowanych antroponimów noszonych przez polskich Żydów w pierwszej połowie XX wieku znajdują się dwa problematyczne przypadki, mianowicie antroponimy *Michał* i *Józef*. Oba przykłady znajdują się w Starym Testamencie i Żydzi odbierają je jako klasycznie judaistyczne (por. Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu 2000). Niemniej dla chrześcijan od wieków stanowią one jedne z „ortodoksyjnych" imion, odpowiednich dla wyznawców wiary chrystusowej. W przypadku antroponimu *Michał* powyższa sytuacja wiąże się z faktem, iż zarówno religia chrześcijańska jak i żydowska kultywuje wiarę w anioły (por. Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu 2000). Imię *Michał* należy do jednego z archaniołów (naczelnych aniołów) – Michała, Rafała i Gabriela. Z kolei sytuacja antroponimu *Józef* wiąże się z dwiema biblijnymi postaciami – starotestamentowym prorokiem Józefem oraz nowotestamentowym opiekunem Jezusa Chrystusa. Żydzi nadając synom imię *Józef* brali pod uwagę wyłącznie biblijnego proroka (por. Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu 2000).

Wyżej zaprezentowane antroponimy odnotowane na warszawskim Cmentarzu żydowskim w zdecydowanej większości występowały w pełnej wersji. Wyjątek stanowi imię *Józef*, którego deminutywne formy zostały przedstawione we wcześniejszym podrozdziale. Imię *Michał* w niewielu przypadkach figurowało we wschodniosłowiańskiej, zdrobniałej formie *Misza* podczas gdy antroponim *Marek* pojawiał się w starołacińskiej formie *Markus* (por. Bubak 1993).

Na wyżej wymienionej nekropolii warto zaobserwować częste występowanie imion greckiego pochodzenia, które nie posiadają związków z religią żydowską, jak również chrześcijańską w odłamie katolickim. Antroponimy greckie stanowią domenę kultury prawosławnej, której centralnym punktem był niegdyś grecko-bizantyjski Konstantynopol (por. Bubak 1993). W kulturze polskiej, zwłaszcza na obszarach należących do zaboru rosyjskiego zyskały one znaczącą popularność. Najpopularniejszym antroponimem zaliczanym do tejże grupy jest *Aleksander*. Imię to posiada bogatą tradycję – zarówno w kulturze prawosławnej jak i żydowskiej. Zostało ono wcześnie zaadaptowane przez grecką diasporę żydowską, w związku z czym zaczęło uchodzić za „równowartościowy" antroponim, mający tak samo wysoką pozycję jak hebrajskie imiona biblijne (por. Tomal – Kośka 2002).

Wśród warszawskich Żydów żyjących na przełomie XIX i XX wieku imię *Aleksander* występowało zarówno w formie pełnej, jak również w typowo polskich wersjach deminutywnych – *Alek*

i *Aluś*. Jeszcze bardziej frekwentowane były zdrobnienia wschodniosłowiańskie (ukraińskie): *Olek, Oluś, Olo* (por. Dacewicz 2001). Warto zwrócić uwagę, że w zdecydowanej większości przypadków znalezionych na warszawskim Cmentarzu żydowskim antroponim *Aleksander* pojawia się w pełnej formie.

3.2.4 Żydowskie imiona męskie pochodzenia słowiańskiego i germańskiego

Polscy Żydzi, przede wszystkim asymilowani żyjący w XIX wieku i w pierwszej połowie XX wieku, stosunkowo często nadawali synom antroponimy pochodzenia słowiańskiego oraz germańskiego (por. Abramowicz 2010). Sytuacja ta determinowana była przez stopień asymilacji poszczególnych rodzin żydowskich, jak również różnorodne mody na imiona. W przypadku obu grup- słowiańskiej i germańskiej, na warszawskim Cmentarzu żydowskim dominują te same antroponimy, które na przełomie XIX i XX wieku zyskały popularność wśród ludności polskiej (Bubak 1993). Najbardziej frekwentowane przykłady stanowią słowiańskie imiona: *Mieczysław, Stanisław* i *Władysław*. Wśród antroponimów germańskich najczęściej figurują: *Herman* i *Henryk*.

Występowanie imion słowiańskich i częściowo również germańskich wiązało się z tymczasowymi modami (por. Bubak 1993). Należy zwrócić uwagę, iż bardziej podatni na powyższe mody byli Żydzi asymilowani. Jednakże wraz ze wzrostem czytelnictwa oraz edukacji na poziomie średnim i wyższym, popularność słowiańskich i germańskich imion dała o sobie znać nawet wśród bardziej religijnych Żydów (Będkowski – Brzostowska 2014, s. 244– 260). W przeciwieństwie do antroponimów zawartych w wyżej przedstawionych grupach, na warszawskim Cmentarzu żydowskim imiona zaczerpnięte z języków słowiańskich i germańskich występowały wyłącznie w pełnych formach. Wyjątek stanowił jedynie germański antroponim *Henryk*, który figurował w kilku deminutywnych formach – typowych dla języka polskiego: *Henio*, *Heniek*, *Heniuś*. Rola imienia *Henryk* w kulturze żydowskiej posiada jednak nieco inny wymiar niż pozostałe germańskie antroponimy. Zostanie ona szczegółowo omówiona w następnej grupie imion używanych przez warszawskich Żydów w pierwszej połowie XX wieku.

3.2.5 Żydowskie imiona „zastępcze" przeznaczone dla płci męskiej

Zjawisko asymilacji wśród polskiej mniejszości żydowskiej nie przebiegało równomiernie i w jednakowym stopniu. Podczas gdy jedne rodziny dopuszczały możliwość zawierania małżeństw mieszanych, zmiany nazwisk i czasem nawet zmiany wyznania, inne trwały przy religii judaistycznej i rodzimych zwyczajach, jednocześnie dostosowując się do zasad „polskiego" życia społecznego (Będkowski – Brzostowska 2014, s. 244–260). W drugiej z wyżej wymienionych grup bardzo często pojawiały się antroponimy mające korzenie w kulturze polskiej oraz ogólnie pojmowanej tradycji chrześcijańskiej, lecz będące dosłownymi tłumaczeniami imion starotestamentowych. Występowały również imiona, które posiadały inne znaczenie niż hebrajski oryginał, lecz były do nich zbliżone w warstwie brzmieniowej. Wyżej zaprezentowana sytuacja miała miejsce zarówno w sferze nadawania imion męskich jak również żeńskich.

Antroponimy „zastępcze" praktykowano w dwóch postaciach –jako pierwsze imię własne oficjalnie rejestrowane w urzędzie stanu cywilnego, jako drugie, dodatkowe imię, również w formie oficjalnej oraz jako „polskie" przezwisko funkcjonujące w środowiskach mieszanych. Każdy powyższy przypadek zależał od trzech czynników: stopnia asymilacji rodziny żydowskiej, miejsca pracy / edukacji i aktualnej mody. Rodziny, które w znaczącym stopniu uległy asymilacji,

lecz chciały oddać cześć swoim zmarłym żydowskim przodkom, w zdecydowanej większości oficjalnie nadawały synom „przetłumaczone" wersje biblijnych antroponimów. Żydzi, którzy pochodzili z bardziej konserwatywnych środowisk, lecz pracowali w otoczeniu zdominowanym przez Polaków i przyjezdnych pochodzących z państw zaborczych, przybierali „dodatkowe" imiona „zastępcze" w celu podkreślenia solidarności z współpracownikami i uniknięcia antysemityzmu. Nierzadko występowała również trzecia forma używania swoistych kalek imiennych, a mianowicie jednoczesne nadawanie przez rodziców oficjalnego, hebrajskiego bądź jidyszowego imienia po zmarłym przodku oraz wołanie go chrześcijańskim, słowiańskim bądź germańskim „zamiennikiem". Jako przykład można podać postać Janusza Korczaka. Korczak został zarejestrowany jako Hersz Goldszmit, podczas gdy rodzice oraz szkolni koledzy mianowali go imieniem „Henryk". Imię Henryk do tego stopnia się przyjęło, iż po pewnym czasie zaczęło widnieć również w oficjalnych dokumentach i pismach urzędowych (por. Olczak Ronikier 2011).

Wśród „zastępczych" antroponimów znajdujących się na warszawskim Cmentarzu żydowskim największą popularnością cieszą się imiona: *Leon, Henryk, Maksymilian* i *Marek*. Antroponimy: *Maksymilian* i *Marek* jednocześnie stanowiły ekwiwalenty biblijnych imion: *Mordechaj* i *Mojżesz*. Stosowano je wymiennie, zwłaszcza w momencie gdy dwóch chłopców urodzonych z jednego małżeństwa miało otrzymać imię po zmarłym krewnym o tym samym imieniu. Antroponim *Leon* zazwyczaj zastępował jidyszowe imię *Lejb*, które samo w sobie jest tłumaczeniem hebrajskiego imienia *Arje* (por. Tomal – Kośka 2002). Wszystkie trzy powyższe antroponimy oznaczają w języku polskim zwierzę znane pod nazwą „lew". Najczęściej występujący antroponim, który nadawano w zamian za klasyczne formy biblijnych antroponimów pochodzenia hebrajskiego stanowiło imię *Henryk*. Antroponim ten był stosowany na analogicznej zasadzie, co wyżej wymienione: *Leon*, *Maksymilian* i *Marek*. Zastępował on jednak znacznie większą ilość imion hebrajskich, jak np. *Henoch*, *Chaim* oraz jidyszowych jak np. *Hersz* / *Hirsz*, *Hilel* itd. (por. Tomal – Kośka 2002).

Na warszawskim Cmentarzu żydowskim antroponimy „zastępcze" przeznaczone dla płci męskiej w zdecydowanej większości przypadków figurują w pełnych formach. Od czasu do czasu na nagrobkach powyższej nekropolii widnieją również wersje deminutywne np. *Maks*, *Maksio* lub *Henio*, *Heniuś* i *Heniek*.

3.3 Żydowskie imiona żeńskie

3.3.1 Żydowskie imiona żeńskie pochodzenia hebrajskiego

Znaczącą grupę żeńskich antroponimów znajdujących się na terenie warszawskiego Cmentarza żydowskiego tworzą tradycyjne imiona biblijne pochodzenia hebrajskiego. Podobnie jak w przypadku imion męskich występują one w dwóch wersjach –pełnej oraz deminutywnej (czasem również augmentatywnej). Warto nadmienić, iż nie wszystkie żydowskie antroponimy, zwłaszcza żeńskie, występujące w Starym Testamencie mają czysto hebrajski rodowód. Przykładem tego stanu rzeczy jest bardzo popularne wśród Żydów imię *Estera*, które znajduje się w Starym Testamencie, lecz wywodzi się bezpośrednio z języka perskiego (por. Bubak 1993).

Wśród starohebrajskich antroponimów najczęściej pojawiały się imiona nadawane na cześć znaczących postaci biblijnych płci żeńskiej, jak również żon, matek i córek najważniejszych żydowskich proroków. Należą do nich: *Sara, Rachela, Rebeka, Rut/Ruta*, *Judyta* oraz *Chana/Hanna/Anna* orazi *Chawa/Ewa* (por. Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu 2000). Ciekawą podgrupę stanowią imiona żeńskie utworzone na bazie męskich antroponimów

pochodzących ze Starego Testamentu. W ich obręb wchodzą takie antroponimy jak: *Salomea* (żeńska wersja imienia *Salomon*), *Chaja* (żeńska wersja imienia *Chaim*), *Nechama* (żeńska wersja imienia *Necham/Nachum*). Powyższa tradycja antroponimiczna najprawdopodobniej została zaczerpnięta z ogólnie pojmowanych kultur europejskich (por. Bubak 1993). Dowodem na to jest fakt, iż ortodoksyjna tradycja żydowska nie dopuszcza możliwości nadawania córkom imion pochodzących od męskich antroponimów (por. Żebrowski, http://www.jhi.pl/psj/imiona_zydowskie).

Deminutywne wersje pełnych starohebrajskich antroponimów tworzono na tej samej zasadzie co zdrobniałe formy hebrajskich imion męskich. W związku z powyższym powstało wiele „nowych", skróconych form, które uzupełniano deminutywnymi formantami przyrostkowymi. Występowało również wiele form obocznych, tworzonych na podstawie lokalnych dialektów mazowieckich, lubelskich i podlaskich. W skład najczęściej pojawiających się przyrostków deminutywnych wchodziły typowe dla języka polskiego formanty: -ka, -cia, -sia, -zia, -nia, -la (por. red. Doroszewski – Wieczorkiewicz 1959), jak również jidyszowe: -ele, -e, -l (Dacewicz 2001, s. 58). Zjawiskiem, które w niewielkim stopniu funkcjonowało wśród żydowskich antroponimów dla płci męskiej były skrócone wersje hebrajskich imion żeńskich w formie augmentatywnej. Nie posiadały one zabarwienia ujemnego, lecz świadczyły o innym odbiorze formantów, które w języku polskim uchodziły za zgrubiające lub nawet obraźliwe. Należały do nich między innymi polskie przyrostki: -la, -ucha, -cha, -ska, -źka (por. red. Doroszewski – Wieczorkiewicz 1959).

Warto zauważyć, iż niektóre z pełnych hebrajskich imion występujących na warszawskim Cmentarzu żydowskim posiadały wyłącznie skrócone wersje deminutywne, a niektóre zarówno deminutywne, jak i augmentatywne. Jeden z najpopularniejszych żeńskich żydowskich antroponimów - *Sara* - zawierał najwięcej form obocznych i deminutywnych. Należały do nich między innymi wersje: *Sala, Salcia, Salka, Sera, Sura, Serełe, Surełe, Sosia*, *Sosza, Sosel, Sosele* (por. Tomal – Kośka 2002). Wśród warszawskich Żydówek spoczywających na wolskim Cmentarzu żydowskim nie występują jednak zgrubione formy tego imienia. Interesujący przypadek stanowi niemal równie popularny antroponim *Rachela*, który nadawano zarówno w wersjach deminutywnych jak i augmentatywnych. Podobnie jak w przypadku imienia *Sara*, pojawiały się liczne formy oboczne. Warto wymienić takie wersje deminutywne jak: *Ruchcia, Rachelka, Rasia* oraz augmentatywne jak*: Raśka, Rajzla, Ruchla* (Dacewicz 2001, s. 59). Kolejny często spotykany antroponim *Rebeka* w największym stopniu pojawiał się w formie *Rywka/Ryfka*, która wbrew pozorom nie stanowi zdrobnienia, lecz czysto hebrajską, niezeuropeizowaną wersję (por. Bubak 1993). Jednakże „rdzennie hebrajska" wersja *Rywka/Ryfka* posiadała wiele wersji deminutywnych, jak również augmentatywnych. Należały do nich między innymi zdrobniałe formy: *Rywcia/Ryfcia, Rywkele, Rysia* oraz zgrubione: *Rywa, Ryśka* (Dacewicz 2001, s. 59).

W stosunku do starohebrajskich imion męskich, żeńskie antroponimy występowały częściej w formach zdrobniałych i zniekształconych aniżeli pełnych. Sytuacja ta wynikała z faktu, iż kobieta w kulturze żydowskiej zajmowała niższą pozycję w życiu społecznym. (por. Hertz 2000). W początkowych epokach życia w diasporze, żydowskie kobiety nie miały prawa wymawiać swoich oficjalnych imion, stąd pojawiły się liczne zdrobnienia i formy oboczne (Tomal – Kośka 2002, s. 9–12). Na podstawie obserwacji z warszawskiego Cmentarza żydowskiego można zaobserwować, iż wersje te występowały również wśród wyznawców judaizmu płci męskiej, jednak w odwrotnej proporcji w stosunku do imion żeńskich.

3.3.2 Żydowskie imiona żeńskie zaczerpnięte z języka jidysz

Drugą, równie istotną grupę stanowiły żeńskie antroponimy pochodzące z języka jidysz. Podobnie jak starohebrajskie imiona biblijne występowały one w formie pełnej i deminutywnej (bądź rzadziej – augmentatywnej). W zestawieniu z popularnością żydowskich antroponimów męskich funkcjonujących na przełomie XIX i XX wieku, jidyszowe imiona żeńskie pojawiały się zdecydowanie częściej aniżeli męskie. Ponadto w większości przypadków stanowiły one samodzielne formy, niezwiązane z nazwami zaczerpniętymi z hebrajskiej biblii (Tomal – Kośka 2002, s. 9–15). Sytuacja ta miała związek z wcześniej przedstawionym zjawiskiem, a mianowicie niepisanym zakazem wymawiania oficjalnych żeńskich imion (Tomal – Kośka 2002, s. 9–12). Jednakże jidyszowe antroponimy posiadały nieco odmienną funkcję niż deminutywne i augmentatywne formy imion starotestamentowych. Pełniły one także inną rolę niż męskie imiona nadawane w języku jidysz. Podczas gdy męskie jidyszowe antroponimy stanowiły w większości dosłowne przekłady biblijnych imion hebrajskich, żeńskie antroponimy pochodzące bezpośrednio z języka jidysz oznaczały pozytywne cechy charakteru, którymi powinna być obdarzona wzorowa córka, żona i matka (por. Tomal – Kośka 2002). Wśród najczęściej spotykanych jidyszowych imion żeńskich, na warszawskim Cmentarzu żydowskim znalazły się między innymi imiona: *Guta* (jid. dobra), *Golda* (jid. złota), *Bluma* (jid. kwiat), *Tauba* (jid. gołąb). Niektóre jidyszowe antroponimy żeńskie nosiły znamię wcześniejszych przezwisk używanych w zamian za oficjalne, „zakazane" antroponimy. Oznaczały one zazwyczaj cechy związane z zewnętrznym wyglądem nowonarodzonych dziewczynek, np. *Breindla* (jid. szatynka, brunetka), *Szejna* (jid. ładna), *Gryna* (jid. zielona, zielonooka) (por. Abramowicz 2010).

Wyżej wymienione antroponimy nadawano w formach pełnych jak również obocznych i deminutywnych (rzadziej augmentatywnych). Przyrostki zdrabniające dodawano pod wpływem języka polskiego. Należały do nich formanty: -ka, -la, -sia, -zia, -cia (por. red. Doroszewski – Wieczorkiewicz 1959) itp. Nie brakowało jednak jidyszowych przyrostków, takich jak: -ele, -el, -l (Dacewicz 2001, s. 58–59). Do najpopularniejszych zdrobniałych form żeńskich antroponimów jidyszowych należały: *Gitla, Gutka* (→ *Guta*), *Breindl, Bronia* (→ *Breindla*), *Szejndla/Szejndl* (→ *Szejna*).

3.3.3 "Chrześcijańskie" imiona żeńskie – pochodzenia greckiego, łacińskiego, słowiańskiego i germańskiego

Występowanie imion żeńskich należących do ogólnie pojmowanej kultury chrześcijańskiej przedstawiało się analogicznie do sytuacji związanej z nadawaniem tożsamych imion męskich. W bieżącym akapicie zostały one celowo zgrupowane w jednym podpunkcie, ze względu na zdecydowanie mniejszą częstotliwość w zestawieniu z męskimi antroponimami należącymi do tej samej grupy.

Zapożyczone antroponimy żeńskie charakteryzował fakt, iż często pochodziły one od popularnych wersji męskich. Fakt ten powodowała ówczesna moda na androgyniczne imiona żeńskie, która panowała w polskim społeczeństwie (por. Bubak 1993). Na warszawskim Cmentarzu żydowskim do najczęściej pojawiających się antroponimów z wyżej zaprezentowanej grupy należą imiona: *Stanisława, Władysława, Aleksandra, Janina i Ludwika*. Poza żeńskimi wersjami męskich antroponimów „chrześcijańskich" dużą popularnością cieszyły się imiona starogreckie: *Halina, Helena i Irena*, które znajdowały się na szczycie popularności wśród ówcześnie żyjących

Polek (por. Bubak 1993). Antroponimy te prawie zawsze występowały w pełnej formie. Mimo to okazjonalnie pojawiały się wersje deminutywne, między innymi: *Stasia (→ Stanisława), Władzia (→Władysława), Oleńka (→ Aleksandra), Janka (→ Janina), Ludka (→ Ludwika) i Hela (→ Helena).*

3.3.4 Żydowskie imiona „zastępcze" przeznaczone dla płci żeńskiej

Żeńskie antroponimy stanowiące dosłowne przekłady z języków hebrajskiego oraz jidysz występowały równie często jak analogicznie tworzone imiona męskie. Na warszawskim Cmentarzu żydowskim można do nich zaliczyć antroponimy: *Regina* (→hebr. *Malka*), *Róża* (→hebr. *Szoszana*) i *Bella* (→ jid. *Szejna*). Warto zwrócić uwagę na obecność imion typu *Maria/Marianna* (→ hebr. *Miriam*) i Anna (→hebr. Chana/Hanna), które stanowią zeuropeizowane warianty starotestamentowych antroponimów (por. Tomal – Kośka 2002). Trzeba jednak zauważyć, iż do omawianej grupy należały również imiona nadawane na zasadzie podobieństwa brzmieniowego np. *Ernestyna* (→ pers./hebr. *Estera*), *Bronisława / Bronia* (→ jid. *Braindla*) i *Henryka* (→ hebr. *Chana/Hanna*).

W zestawieniu z antroponimami płci męskiej, w grupie tej częściej znajdowały się formy deminutywne, np. *Rysia* (→ *Rywka/Rebeka*), *Henia* (→ *Chana*), *Edka/Edzia* (→*Estera*), *Sonia* (→ *Sara*). Mimo iż żeńskie imiona „zastępcze" funkcjonowały na podobnej zasadzie co analogiczne antroponimy z tożsamej męskiej grupy, na przykładzie warszawsko- wolskiego Cmentarza żydowskiego należy zauważyć, że między nimi zdecydowanie częściej znajdowały się formy deminutywne i augmentatywne. Choć wśród „zastępczych" antroponimów żeńskich również dominowały wersje pełne, nie brakowało różnorodnych form zdrobniałych lub nawet zgrubionych. Sztandarowy przykład stanowi imię *Róża* (oraz jego pokrewna wersja *Rozalia*), które pojawiało się w formach deminutywnych jak np. *Rózia, Rozalka* oraz augmentatywnych, np. *Różka, Rozka, Roza*.

4. Podsumowanie

Wyżej zaprezentowana analiza antroponimii polskich Żydów żyjących w pierwszej połowie XX wieku przedstawia zaledwie niewielki wycinek całego omawianego zjawiska. Mimo iż przedwojenna Warszawa stanowiła największe oraz najbardziej różnorodne skupisko polskiej ludności starozakonnej, jej przykład obrazuje wyłącznie fragment „ogólnopolskiej" sytuacji antroponimicznej wśród żyjącej wówczas ludności pochodzenia żydowskiego. Jednakże analiza przeprowadzona na podstawie źródeł z Cmentarza żydowskiego na warszawskiej Woli przyczynia się do uchwycenia mechanizmów lingwistyczno-kulturowych, które w omawianym czasie kierowały polską ludnością wyznania mojżeszowego. Pozwala również udowodnić założenia, które zostały przytoczone przed przeprowadzeniem powyższej analizy. Wyodrębnienie kilku odrębnych grup antroponimicznych, wśród imion należących do obu płci, obrazuje nadzwyczaj różnorodną i specyficzną sytuację pod względem lingwistycznym i kulturowym. Dzięki nim istnieje możliwość dostrzeżenia wieloaspektowości procesu asymilacji Żydów jak również swoistej ewolucji konserwatywnego wymiaru tradycji judaistycznej. Umożliwiają one również zrozumienie pozycji społecznej kobiet i mężczyzn w ówczesnych społecznościach żydowskich na terenach zdominowanych przez język polski. Wyniki tejże analizy stawiają jednak dalsze znaki zapytania, które otwierają przestrzeń do prowadzenia kolejnych badań na bazie zaprezentowanej materii.

Bibliografia

Abramowicz, Z.: *Antroponimia Żydów białostockich*. Białystok: Trans Humana, 2010.

Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Pallottinum: Poznań, 2000.

Brzezina, M.: *Polszczyzna Żydów*. Kraków: PWN, 1986.

Bubak, J.: *Księga naszych imion*. Wrocław: Ossolineum, 1993.

Cała, A.; Węgrzynek H.; Zalewska G.: *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2000.

Dacewicz, L.: *Antroponimia Białegostoku w XVII–XVIII wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001.

Gramatyka opisowa języka polskiego z ćwiczeniami, t. 1 Fonetyka, słowotwórstwo, Doroszewski, W.; Wieczorkiewicz, B. (red.): Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1959.

Hertz, A.: *Żydzi w kulturze polskiej*. Warszawa: Biblioteka więzi, 2000.

Historia Żydów: dzieje narodu od Abrahama do państwa Izrael: Żydzi w Polsce, 1000 lat wspólnych losów, Będkowski L.; Brzostowska A. (red.): Warszawa: Biblioteka Polityki, 2014.

Krajewski, S.: *Żydzi, judaizm, Polska*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio", 1997.

Olczak–Ronikier J.: *Korczak: próba biografii*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2011.

Paszkiewicz, H.; Paszkiewicz, P.; Krajewska, M.: *Cmentarze żydowskie w Warszawie*. Warszawa: PWN, 1992.

Szczepanowicz, B.; Mrozek, A.: *Atlas zwierząt biblijnych*. Kraków Wydawnictwo: WAM, 2007.

Tomal, M.; Kośka, L.: *Imiona przez Żydów polskich używane*. Kraków: Wydawnictwo Austeria, 2002.

Wereszycki, H.: *Historia Austrii*. Wrocław: Ossolineum, 1986.

Żebrowski, R.: Imiona żydowskie [online]. Dostupné z: http://www.jhi.pl/psj/imiona_zydowskie

Fronta na maso – Husákova stodola – Stalinova ponožka aneb Pražská nestandardizovaná urbanonymie jako prostředek tiché rezistence i kolektivního humoru v čase světlých zítřků

Fronta na maso – Husákova stodola – Stalinova ponožka. Prague Non-standardized Urbanonymy as a Tool of Silent Resistance and Collective Humour in the Time of „Bright Tomorrows“

Martina Ptáčníková
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Abstract: The toponymy of the urban area seems to be a difficult structure with a lot of layers. It is created by standardized (official) names and also by non-standardized names. Non-standardized names rise spontaneously, they are used in spoken communication and sometimes they can even replace the official names. This paper focuses on non-standardized names used during the communist era. These names had a special functions: they ironized former regime and they were sort of a defense against re-naming of public spaces. The onomastics has not paid attention to these names yet, although they were really important. They had considerable social role as well as comic role and it is necessary to collect them. Only a small amount of the oldest people know them now. When eyewitnesses pass away, these names will disappear forever.

Keywords: non-standardized urbanonymy, Prague, communism, interdisciplinarity

Abstrakt: Městskou urbanonymii lze charakterizovat jako mnohovrstevnatou strukturu. Netvoří ji jen jména, která lze vidět na uličních tabulkách na nárožích domů, ale také jména nestandardizovaná, vznikající zcela spontánně, uplatňující se primárně v komunikaci mluvené a sloužící v určitém kontextu jako náhrada jmen standardizovaných. Tento příspěvek se věnuje nestandardizovaným jménům, která se užívala v době bývalého režimu. Jejich funkcí bylo mj. ironizovat (někdy přímo i dehonestovat) režim a jejich vznik byl odmítnutím úředně vnuceného názvosloví, jakož i obranou před přejmenovací mánií. Žádná pozornost nebyla dosud věnována této skupině nestandardizovaných urbanonym, jejich společenské ani komické úloze. Přitom právě na nich se nejvíce ukazuje potřeba sběru veškeré nestandardizované urbanonymie. S odchodem nejstarších pamětníků zmizí tato jména, věrně ilustrující svou dobu i paměť města, v propadlišti dějin navždy.

Klíčová slova: nestandardizovaná urbanonymie, Praha, komunismus, interdisciplinarita

1. Úvod

Nestandardizovaná urbanonyma lze chápat jako taková jména městského prostoru a jeho prvků, která přirozeně doplňují a v určitých kontextech dokonce i nahrazují názvosloví úředně schválené. Vznikají jako výsledek spontánního, nikým neusměrňovaného sociolingvistického procesu, lze se s nimi setkat v běžné komunikaci obyvatel města a jsou nezbytným nástrojem pro orientaci v místě (srov. též David – Mácha 2014, s. 22).

Přestože je téma městské onymie v současné době poměrně atraktivní (soudě dle množství onomastických studií, nejrůznějších bakalářských a diplomových prací nebo i tzv. uličníků), jen minimum ze zmíněných prací přináší i sondy do neúředně schváleného uličního názvosloví konkrétních měst.[85] Tento příspěvek se o jednu takovou sondu pokusí. Nebude se však věnovat nestandardizované urbanonymii současné, nýbrž pojedná o specifické skupině neúředně schválených jmen, která vznikla v československém hlavním městě v době bývalého režimu.

Materiálové východisko tohoto příspěvku představuje náš vlastní soupis pražské nestandardizované urbanonymie vzešlý z výzkumu opřeného primárně o narativní svědectví pamětníků. Vzhledem ke skutečnosti, že těžiště našeho výzkumu spočívá v období ohraničeném roky 1948 a 1989, jednalo se o respondenty staršího věku (tj. o pamětníky ve věku od 53 do 98 let). Výzkum započal v lednu 2016 a během necelého roku se při rozhovorech nad dobovými městskými mapami podařilo shromáždit na 160 jmen nejrůznějšího typu: počínaje jmény vycházejícími ze svých standardizovaných protějšků a utvořenými obvyklými univerbizačními sufixy (např. *Gorkáč* pro náměstí *Maxima Gorkého*, *Gottwalďák* pro most *Klementa Gottwalda* apod.) až po jména, jež po žádné stránce ve svých standardizovaných protějšcích oporu nemají a jsou v jistém smyslu unikátní.

V rámci této druhé skupiny stojí za pozornost specifický okruh jmen majících vedle svých základních funkcí (identifikace konkrétního místa, orientace v prostoru města) též úlohu další. Zmíněná jména fungovala jako prostředek tiché rezistence proti vládnoucímu režimu, a to za spolupůsobení lidového humoru, ironie a bezmezné fantazie pojmenovatelů.

2. Osobnosti a otázka uplatnění honorifikačního motivu v nestandardizované urbanonymii

Některá jména se vztahovala ke konkrétním osobám veřejného, zpravidla politického života, připomínala jejich skutky a rozhodnutí a ironizovala je. Nejznámějším je patrně *Husákovo ticho*, nestandardizované jméno pro Těšnovský tunel postavený na přelomu 70. a 80. let. Jeho výstavbu inicioval prý prezident Husák proto, aby se snížil hluk z aut projíždějících okolo budovy Ústředního výboru KSČ. Auta projíždějící kolem totiž údajně rušila tamější zasedání, což bylo jejich svedením do podzemí vyřešeno. V době bývalého režimu kolovala mezi Pražany také legenda, podle níž měl být nestandardizovaný název *Husákovo ticho* jakýmsi tajným varováním před skrytými odposlechy v tunelu. Posádky aut prý při vjezdu do tunelu vždy ztichly a v hovoru

[85] Výjimku tvoří např. kapitoly z publikace autorů J. Davida a P. Máchy věnované nestandardizované urbanonymii Moravské Ostravy, sídliště Ostrava-jih, Havířova a ostravské Poruby (David – Mácha 2014, s. 74–97).

pokračovaly až po jeho opuštění.[86] Nestandardizované jméno *Husákovo ticho* přežilo dobu, v níž vzniklo, stalo se symbolem (viz např. divadelní hra Šedá sedmdesátá aneb Husákovo ticho) a mezi Pražany je známé a užívané dodnes.

Oproti tomu strukturně obdobné jméno *Štrougalovy sady*, pojmenovávající jehličnany v dřevěných dížích umístěné v roce 1969 z iniciativy Lubomíra Štrougala v horní části Václavského náměstí, je dnes už zapomenuto. Tato zeleň měla bránit lidem v zapalování svíček za Jana Palacha u sochy sv. Václava. Přestože urbanonymický objekt samotný v místě příliš dlouho nevydržel (jehličnany byly rozmetány veselým davem lidí krátce poté, co v témže roce porazilo Československo na mistrovství světa v hokeji Sovětský svaz), pamětníci potvrzují, že se jméno užívalo ještě nějaký čas poté. Přeneseně se tak začalo říkat i zeleni na celé ploše náměstí, nikoliv jen nahoře v okolí sochy sv. Václava.

S *Husákovým tichem* spojuje jméno *Štrougalovy sady* obdobná struktura, jakou mívají jména úředně schválená, tj. adjektivum posesivní zakončené na *-ův* (resp. v plurálu *-ovy*) následované apelativem. Obě uvedená jména, jakož i mnohá další (kupř. *Štěpánovy lázně*[87] apod.), se tak zdají být jakousi komickou nápodobou jmen standardizovaných, tj. např. jmen jako *Jiráskovo náměstí* nebo *Vrchlického sady*.

Jelikož pokládáme moment oslavy a projevení úcty (a nikoliv jen pouhou přítomnost jména konkrétní osobnosti) za základní vlastnost honorifikačních toponym (k honorifikačnímu motivu srov. David 2010, s. 131–137), nepovažujeme nestandardizovaná urbanonyma typu *Husákovo ticho* za honorifikační. Nevznikla s cílem danou osobu oslavit, nýbrž ironizovat, a v některých případech dokonce dehonestovat.[88] Zatímco v případě urbanonymie standardizované je ústřední pojmenovací motiv téměř vždy pozitivní – prakticky vždy jde o oslavení dané osobnosti – pro jména nestandardizovaná to neplatí bez výhrad. Z uvedených nestandardizovaných jmen připomínajících konkrétní osobnost nevyznívá kupříkladu pozitivně ani jedno z nich. Současně si však uvědomujeme, že hranice mezi oslavováním a neoslavováním (kterým míníme širokou škálu mezi lehkým ironizováním až k úplné dehonestaci) může být v určitých případech obtížně stanovitelná.

Námi sesbíraná nestandardizovaná urbanonyma připomínající konkrétní osobnost mají ještě jeden společný znak: vztahují se k osobám v době vzniku jména žijícím. Je zde tedy odlišná situace od urbanonymie standardizované, v níž se naopak – až na výjimky – veřejná prostranství pojmenovávají po osobách již nežijících, a to v ideálním případě nežijících už nějakou dobu, neboť skutečný přínos dané osobnosti státu, národu a společnosti a oprávněnost jejího připomenutí v názvu veřejného prostranství se mohou ukázat jen s větším časovým odstupem (srov. Lutterer 1992, s. 75–76).

---

86 Podobná vyprávění, mýty a lidové výklady jmen jsou součástí tzv. onomastického folkloru (Rudnyćkyj 1966, srov. též David 2011, s. 58).

87 I toto nestandardizované urbanonymum pojmenovávalo část Václavského náměstí. Na konci 80. let zde policie za použití vodních děl rozháněla demonstrace a podle funkcionáře Miroslava Štěpána, jemuž byla připisována rozhodnutí vedoucí k násilnému potlačování svobody shromažďovací, se prostoru začalo přezdívat *Štěpánovy lázně*.

88 K tomu srov. např. jméno *Marta*, nestandardizovaný název pro plynojem v Libni mající podobu obří koule. Stavba vznikla ve 30. letech 20. století, avšak své jméno získala až na poč. 50. let, a to podle manželky Klementa Gottwalda. Toto posměšné, pejorativní jméno bylo plynojemu dáno s cílem poukázat na jistou vizuální podobnost mezi ním a nepříliš oblíbenou Martou Gottwaldovou.

3. Topografie ošklivosti

Vedle osobností veřejného života se terčem ironie staly některé megalomanské stavby s rozporuplnou estetickou hodnotou. Ty často získávaly účelově hanlivá nestandardizovaná jména (viz též David – Mácha 2014, s. 84). Vhodný příklad poskytují mj. budovy výrazně převyšující hladinu zástavby v místě a nepatřičně čnějící nad svým okolím. Více než 200 metrů vysoká televizní věž na Žižkově s třísloupovou ocelobetonovou konstrukcí získala jména jako *Žižkovská šaltpáka*, *Jakešovy vidle* či *Biľakova jehla*, naddimenzované budově někdejšího Paláce kultury (dnes Kongresové centrum) určeného k pořádání stranických sjezdů se říkalo mj. *Moby Dick*, *Rudý špalek* nebo *Husákova stodola*. Gustáva Husáka připomínalo např. ještě jméno *Husákovy hradby*, jímž se souhrnně označovala sídlištní výstavba čnějící do výše na periferiích města a připomínající jeho středověké opevnění.

Obecně se soudí, že je architektura zvykovou záležitostí a to, co obyvatelům města v jednom okamžiku připadá ohyzdné, přestanou po několika letech vnímat, nebo to budou dokonce oceňovat (viz např. *Tančící dům* na vltavském nábřeží dokončený v polovině 90. let). Na druhou stranu existují však stavby, které vzbuzují negativní emoce i po desítkách let. Týká se to např. budovy Nové scény Národního divadla. Ta vznikla v 70. a 80. letech v brutalistním stylu a Pražany nebyla příliš vřele přijata dodnes. Říká se jí *Skleněná stodola* pro její vzhled nekorespondující se sousední historickou budovou Národního divadla (zvanou též *Zlatá kaplička*).

4. Postavíme sochu Stalina, že bude vidět až z Kolína!

Svá nestandardizovaná jména získávaly i pomníky, některé rovněž megalomanské, jiné zase s pochybnou uměleckou hodnotou. Nejviditelnějším takovým pomníkem se stala *Fronta na maso* neboli gigantické sousoší v čele se Stalinem, které bylo na okraji letenské pláně slavnostně odhaleno v roce 1955. Nestandardizované jméno odkazovalo jednak k celkové kompozici (postavy stály v řadě za sebou) a současně k soudobým problémům se zásobováním. S naddimenzovanou stavbou souvisela i další jména: místu okolo pomníku se říkalo a dodnes říká *U Stalina*, blízké zastávce tramvaje na Letné se říkalo *U kultíku* (narážka na kult osobnosti), rozměrný podstavec zbylý po odstřelu sousoší se nazýval *Stalinova ponožka* a část Letné nacházející se vzadu za gigantickým pomníkem nesla expresivní jméno *Záprdelí*.

Obdobné nestandardizované jméno se v prostoru Prahy vyskytlo ještě jednou. Vztahovalo se k soše Vladimíra Iljiče Lenina, která stávala na náměstí Říjnové revoluce, na dnešním Vítězném náměstí, kterému pro jeho okrouhlý tvar nikdo neřekne jinak než *Kulaťák*. Označovalo místo za sochou, které bylo oblíbeným bodem srazů Pražanů, běžně se tak říkalo: sejdeme se *Za prdelí*. V této souvislosti je třeba zmínit fakt, že na orientaci pomníků v prostoru města byl v dobách bývalého režimu kladen zvláště důležitý zřetel. Muselo se dbát na to, nebyly natočeny zadní částí těla k některé místní budově KSČ, aby také rukou či pouhým pohledem neukazovaly k veřejným záchodkům apod. To vše mělo být ochranou před utvářením nežádoucích asociací u obyvatelstva.

Nestandardizovaná jména měly i pomníky domácích politických osobností. Pražané se tak mohli bavit u zmínek o *Ramínku na kabáty* (pomník Jana Švermy s paží strnule zvednutou před tělem; variantní označení byla potom *Sypání ptáčkům*, resp. *Sypejte ptáčkům*) nebo *Hopkirkovi*, jak se říkalo pomníku Klementa Gottwalda. Socha ze sněhobílého vápence získala nestandardizované

jméno pro svou barvu, a to podle britského detektivního seriálu ze 70. let Randall a Hopkirk, v němž jeden z dvojice hlavních hrdinů hned v úvodu seriálu zemře a nadále tam vystupuje jen jako duch, což má symbolizovat bílá barva jeho oděvu. Někdy se také oběma sochám stojícím nedaleko sebe u Vltavy, tj. Švermovi a Gottwaldovi, říkalo společně *Randall a Hopkirk*.

5. Jména odkazující k okolnostem vzniku daných objektů

Jiná jména se vztahovala k okolnostem spojeným se vznikem daných urbanonymických objektů. Železniční most v Braníku získal kupříkladu své nestandardizované jméno *Most inteligence* proto, že se na jeho výstavbě nuceně podíleli např. právníci, lékaři či historici přesunutí po únoru 1948 do dělnických profesí. I toto jméno dokládalo smysl Pražanů pro ironii a rychle se také rozšířilo. Snad i kvůli jeho všeobecné oblibě byl most plných 14 let po svém dokončení pojmenován oficiálně. V roce 1969 získal jméno Branický most, přestože železniční mosty, navíc prakticky za městem, zpravidla úřední jméno nemívají. V živé paměti města se toto jméno udrželo až do dnešních dnů. Podobným případem bylo i sídliště v blízkosti Břevnovského kláštera vzniklé zbouráním staré břevnovské návsi. Toto místo získalo nestandardizované jméno *Na obušku* nebo *Na pendreku*, a to jednak proto, že byly nově stavěné byty určeny pro pracovníky ministerstva vnitra, a také proto, že se na výstavbě podíleli vězňové.

6. Závěr

V našem příspěvku jsme se zabývali specifickou skupinou nestandardizovaných urbanonym v čase tzv. světlých zítřků, a to jmény, která nejsou záležitostí marginální. Jen v Praze bychom našli podobných příkladů desítky. V dosavadních výzkumech nestandardizované urbanonymie nebyla jménům tohoto typu věnována žádná pozornost. Přitom právě u takovýchto jmen byla jejich společenská a komická úloha zásadní; lidé si pomocí nich uvolňovali svíravou atmosféru komunistické totality. Přestože sledovaná jména nezachycovaly žádné dobové mapy, obyvatelé města je běžně znali, neboť se jména šířila spontánně, prostřednictvím tzv. šeptandy.

Sledovaná nestandardizovaná jména mají jeden společný znak, a sice výraznou komickou funkci. Jsou projevem lidového humoru, který je v obecné rovině významným nositelem historické paměti. Některá jména se zdají být koncentrovanými anekdotami a jiná zase dokonce sama do dobových anekdot pronikla. V jedné ze sbírek normalizačních vtipů jsme našli např. tento: *Víte, že Václavské náměstí bude přejmenováno na Štěpánovy lázně? Nahoře dostanete vodní stříky, dole masáž a výroční den 15. ledna bude napříště slaven jako Den vodního dělostřelectva* (Štěpánková 1991, s. 93). Jiná anekdota zase informovala o tom, že se má paní Martě Gottwaldové vbrzku vystavět pomník. Aby se však ušetřilo za materiál, rozhodl prý pražský magistrát, že se pomník udělá z libeňského plynojemu, k němuž se prostě jen přidělají dvě stříbrné lišky, čímž prý bude podobnosti s manželkou prezidenta učiněno zadost.

Nestandardizovaná urbanonyma jsou pro jejich schopnost vypovídat o proměnách města a o jeho obyvatelích vhodným prostředkem pro rekonstrukci městské minulosti. Námi sledovaná skupina jmen navíc potvrzuje nutnost interdisciplinárního přístupu k urbanonymům. Jen stěží je lze zkoumat a interpretovat vytržené z kontextu historických a sociálních dějin města, jakož i bez ohledu na každodenní svět člověka v době socialismu. Výzkum nestandardizované urba-

nonymie, a zvláště pak té v dobách minulých, přináší však jistá úskalí. Největší potíž snad ani nespočívá v tom, že je nestandardizovaná urbanonymie značně proměnlivým fenoménem (že jednotlivá jména vznikají a zanikají a mohou se přenášet na různé objekty). Největší nesnází se ukazuje být lidská paměť. Zároveň však jen stěží existuje lepší zdroj než vzpomínky současníků. Na příkladu právě této skupiny jmen se také ukazuje potřeba sběru veškeré nestandardizované urbanonymie. Většinu z uvedených jmen znají dnes už jen ti nejstarší pamětníci (světlé výjimky tvoří snad jedině *Husákovo ticho*, *U Stalina* a *Most inteligence*) a s jejich odchodem zmizí i tato jména, věrně ilustrující svou dobu i paměť města, v propadlišti dějin navždy. Budou překryta dalšími a dalšími vrstvami novějších nestandardizovaných jmen užívaných mladšími a mladšími generacemi. A proto by měla být systematicky uchovávána (sbírána, zapisována) a tím i chráněna před přirozeným lidským procesem zapomínání.

Literatura

David, Jaroslav – Mácha, Přemysl: *Názvy míst. Paměť, identita, kulturní dědictví*. Brno: Host, 2014.

David, Jaroslav: Honorifikace jako určující rys moderní urbanonymie. In David, Jaroslav – Čornejová, Michaela – Harvalík, Milan (eds.): *Mnohotvárnost a specifičnost onomastiky. IV. česká onomastická konference, Ostrava 15.–17. září 2009*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2010, s. 131–137.

David, Jaroslav: *Smrdov, Břežněves a Rychlonožkova ulice. Kapitoly z moderní české toponymie*. Praha: Academia, 2011.

Harvalík, Milan: *Synchronní a diachronní aspekty české onymie*. Praha: Academia, 2004.

Krško, Jaromír: *Všeobecnolingvistické aspekty onymie. (Z problematiky onymického komunikačného registra).* Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Belianum, 2016.

Lutterer, Ivan: Onomastická procházka starou Prahou. In Hasil, Jiří (ed.): *Přednášky z 33. běhu LŠSS*. Praha: Univerzita Karlova, 1992, s. 73–76.

Pleskalová, Jana: Urbanonymum. In Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002, s. 506.

Rudnyćkyj, Jaroslav Bohdan: Typology of Namelore. In Blok, Dirk Peter (ed.): *Proceedings of the 8th International Congress of Onomastics Sciences*. The Hague: Mouton, 1966, s. 433–441.

Štěpánková, Lenka (ed.): *Anekdoty. Člověk v době, kdy si blbost přišla na svý*. Praha: Lidové nakladatelství, 1991.

Стилистический спектр сферы городской номинации России

Stylistic Diversity of the Sphere of Russian Urban Commercial Naming

Е. Н. Ремчукова, Российский университет дружбы народов
Т. П. Соколова, Московский государственный юридический университет имени О. Е. Кутафина
Л. Р. Замалетдинова, Российский университет дружбы народов

Abstract: Stylistic diversity is an inherent part of the current media discourse including the sphere of commercial naming. The article deals with stylistically marked lexis functioning in the onomastic space of Russian megalopolises. Analysis of the language material (names of cafes, restaurants, shops, residential complexes) allows the authors to reveal and describe communicative functions of emotionally and stylistically marked lexis used in commercial naming. In most cases it involves attracting a potential customer's attention, target audience identification, and implementing the strategy of an addressee's status rising. Sometimes marked lexis can fulfil an informative function as well.

Keywords: commercial urbanonyms, urban naming, stylistic diversity, linguistic creativity.

Аннотация: Неотъемлемой частью современного медиапространства, к которому авторы относят и сферу коммерческой номинации, является его стилевая неоднородность. В статье рассматривается функционирование стилистически маркированной лексики в ономастическом поле российского мегаполиса. Анализ объемного материала (названия ресторанов, кафе, магазинов, жилых комплексов) позволяет выявить и описать коммуникативные функции эмоционально-оценочной и стилистически окрашенной лексики, используемой для генерации коммерческих имен. В большинстве случаев речь идет о привлечении внимания потенциального потребителя, идентификации целевой аудитории и реализации стратегии «повышения статуса» адресанта, кроме того, в некоторых случаях лексика ограниченного употребления может выполнять и информативную функцию, сообщая покупателю о специализации заведения.

Ключевые слова: коммерческие урбанонимы, городская номинация, стилистический спектр, лингвокреатив.

1. Введение

Одной из характерных черт современного коммуникативного пространства является его стилевая неоднородность: «Стиль сегодняшнего общения характеризуется размытостью

границ между разными коммуникативными сферами, нивелировкой типов речи, в том числе и официальной» (Костомаров 1999, с. 44).

Как известно, при стилистической характеристике слова учитываются, во-первых, его принадлежность к одному из функциональных стилей (*разговорная* или *книжная лексика*; в составе последней, в свою очередь, выделяется лексика *научная, официально-деловая* и *публицистическая*), во-вторых, эмоциональная окраска слова, его экспрессивные возможности.

Впервые на явление «стилистического динамизма» указал М.В. Панов: «В газетной статье, в заметке разнообразно взаимодействуют разные стили. Язык сдержанно-книжный – на его фоне появляется разговорный кусок. Или: разговорный стиль – и он перебивается подчеркнуто книжным. Контраст создается монтажно: вносится в текст документ, или прямая речь ... или автор сам меняет свой стилевой регистр» (Панов 1988, с. 9).

Эта смена речевых стилистических регистров характеризует и сферу коммерческой городской номинации, основной единицей которой является коммерческий урбаноним – название коммерческого объекта (кафе, ресторана, магазина, салона красоты, жилого комплекса, фитнес-центра и т.д.). Названия коммерческих объектов являются динамично развивающейся группой урбанонимов в ономастическом пространстве современного города, прежде всего – мегаполиса; они отражают активные процессы, происходящие в языке и речи, в том числе присущее ей стилистическое разнообразие (Sokolova 2012; Ремчукова – Замалетдинова 2016 и др.).

2. Коммуникативные функции коммерческих урбанонимов

В медиапространстве России, к которому относится и сфера коммерческой номинации, использование стилистически маркированной лексики выполняет несколько важнейших коммуникативных функций:

- привлечение внимания;
- актуализация специализации заведения;
- идентификация целевой аудитории;
- повышение статуса адресанта.

Экспрессивный потенциал стилистически маркированной лексики способствует одновременной реализации нескольких из названных функций.

Например, в урбанониме «*Работяга*» использовано разговорное слово *работяга*, имеющее положительную эмоциональную окраску («трудолюбивый человек (употр. обычно как *похвала*)»). Это позволяет, с одной стороны, идентифицировать потенциального покупателя (*магазин для работяг*), с другой – имплицитно сообщить о специализации заведения (*магазин инструментов*).

Коммуникативная стратегия «повышения статуса» реализуется в названии магазина нижнего белья «*Богиня*» («*высок.* об очень красивой и величественной женщине (обычно как предмете поклонения)»). Указанная стратегия характерна для номинации в сфере жилых комплексов, например, названия комплексов бизнес-класса «*Статус*» появились

в городах Королёв, Ивантеевка, Воронеж, Новосибирск (номинаторы используют слово *статус* не просто в значении «положение, состояние», но в значении «высокое положение»).

Провокационные названия «*Сволочь*» и «*Антикризисное кафе «ППЦ*[89]*»* выполняют, прежде всего, функцию привлечения внимания (*сволочь* – «*груб.* скверный, подлый человек; негодяй»; аббревиатура *ППЦ (пипец)* – эвфемизм бранного междометия).

Рассмотрим функционирование некоторых групп стилистически маркированной лексики.

2.1. Эмоционально-оценочная лексика. В современной коммерческой номинации широко используются слова с положительной эмоциональной окраской, в частности:

– ***оценочные имена прилагательные***: продуктовый магазин «*Я Любимый*», книжный магазин «*Любимый Книжный*», магазин косметики «*Чудесный*», кафе «*Старая добрая столовая*»; жилые комплексы «*Ясный*», «*Яркий*», «*Счастливый дом*».

Активное использование оценочных прилагательных обусловлено их манипулятивным потенциалом: «Поскольку оценочные предикаты убеждают потребителя и утверждают мысль о превосходстве (или преимуществе) товара над товарами-конкурентами, постольку они и формируют воздействующий компонент рекламного текста» (Зирка 2005, с. 167). Объектом оценки при этом может выступать как коммерческое заведение или предлагаемые в нем товары/услуги (магазин «*Чудесные штучки*», «*Магазин удивительных подарков*», кафе «*Вкусное место*»), так и сам потребитель (магазин для беременных «*Моя прекрасная мама*», ресторан «*Прекрасное общество*»).

Отметим, что в сфере номинации нейтральная лексика часто приобретает оценочное значение, например: торгово-развлекательный комплекс «*Европейский*», жилой комплекс «*Европейский*» (‘такой, как в Европе, высокого качества’[90]); продовольственный магазин «*Семейный*» (‘для всей семьи, с продуктами высокого качества, которые можно купить для своих родных’); жилые комплексы эконом-класса в городах Ростов-на-Дону, Кемерово, Анапа, Краснодар, Самара, Калуга с названием «*Семейный*», по замыслу номинаторов, ориентированные на молодые семьи: инфраструктура обеспечивает комфортное проживание всей семье, включая детей, дедушек и бабушек, а также добрую семейную атмосферу. Благодаря оценочному компоненту значения коммерческое имя становится не только информативным, но и экспрессивным;

– ***имена существительные***, среди которых наиболее часто встречаются слова общего и женского рода[91] **(1)** и диминутивы, в том числе уменьшительные варианты личных имен **(2)**.

---

[89] Безусловно, с этической точки зрения подобные названия представляются нам абсолютно недопустимыми, однако случаи актуализации стилистически сниженной лексики в сфере номинации не являются единичными и поэтому не могут остаться вне зоны нашего внимания. Этическая составляющая подобных коммерческих имен в данном случае не является объектом нашего анализа, однако будет оценена нами ниже.

[90] Подробнее о механизме формирования оценочного смысла у дескриптивного прилагательного *европейский* см. в (Зирка 2005, с. 162-163].

[91] Существительные общего рода отличаются особой экспрессией, так как называют людей по характерному для них действию или свойству и выражают при этом эмоциональную оценку (чаще отрицательную): *жадина, ябеда, тихоня, умница* и т.д. (Голуб 2004, с. 225).

1. Сеть магазинов детских товаров «*Умница*», магазин бытовой химии «*Чистюля*», интернет-магазин одежды для полных «*Пышная красавица*» и т.д.

Использование существительных *умница*, *чистюля, красавица,* располагающихся в зоне положительной оценки, обусловлено коммуникативной тактикой комплимента, основная функция которого – установление контакта и поддержание добрых отношений. Как пишет О.С. Иссерс, стратегическая задача говорящего (в данном случае – номинатора) состоит в том, чтобы вызвать симпатию, расположить к себе собеседника (Иссерс 2012, с. 178).

В некоторых случаях наблюдается изменение эмоционально-оценочной окраски слова, например, в урбанониме «*Белоручка*». Существительное *белоручка*, означающее «тот (та), кто избегает физического труда, трудной или грязной работы», входит в число отрицательно-экспрессивных лексем, что подтверждается словарной пометой *неодобр*. Однако в названии маникюрного салона (г. Казань) эта оценочность трансформируется, на что указывает рекламный слоган заведения: «*Ухоженные ручки – визитная карточка любой женщины*. Таким образом, сема ‘избегать работы’ заменяется семой ‘быть ухоженной, опрятной’, то есть актуализируется прямое значение словосочетания *белые руки* – «холеные, ухоженные», но без негативной характеристики[92].

2. К урбанонимам второй группы относятся коммерческие названия, в которых используются ***диминутивы*** – существительные с субъективно-оценочными значениями (уменьшительными, ласкательными, уменьшительно-ласкательными и т.д.[93]): магазин бытовой химии «*Хозяюшка*», парикмахерская «*Красотка*», магазин косметики «*Подружка*», жилой комплекс эконом-класса «*Журавлик*» (слово *журавлик* имеет в словаре помету *разг.,* используется как уменьш. и как ласк. к сущ. *журавль*, кроме того имеет символическое значение счастья, мира).

Широкое распространение диминутивов в сфере номинации объясняется общей тенденцией современной русской речи – активизацией эмоционально-прагматического потенциала узуального словообразования, для которого характерна «эксплицитная оценочность» (Шмелева 2009).

Экспрессивный потенциал диминутивов, использующихся в сфере номинации, обладает рядом специфических черт:

– экспрессия «детскости» (магазины детских товаров «*Светлячок*», «*Туфельки*», «*Колыбелька*»);
– экспрессия «любования и умиления» (магазин бытовой химии «*Хозяюшка*», кофейня «*Сударушка*»);
– экспрессия «скромной непритязательности» (продуктовый магазин «*Ленточка*») (Там же, с. 360).

---

[92] Такая же трансформация оценочности данной лексемы происходит при номинации следующих торговых марок: крем для рук «*Белоручка*» («*Пусть у всех женщин будут ручки, как у Белоручки!*»), полуфабрикаты «*Белоручка*» («*Проводите больше счастливых минут с близкими и любимыми людьми, а не у плиты*»).

[93] В настоящее время диминутивы вызывают активный интерес лингвистов (см., например, Химик 2010; Шмелева 2009).

Отметим, что последняя в целом характерна для названий популярных у горожан небольших бюджетных магазинов эконом-класса («*Монетка*», «*Корзинка*» – оценочные существительные женского рода с уменьшительным значением; «*Пятерочка*» – с ласкательным), в которых актуализируется, прежде всего, прагматический компонент «дешевизны», а в названии «*Корзинка*» ещё и компонент «количества» – определенного набора дешевых товаров, ассоциирующихся с терминологическим словосочетанием «*потребительская продуктовая корзина*». Эта ассоциативность обусловлена именно «прозрачностью» словообразовательной производности (*корзина – корзинка*).

В названии «*Пятерочка*» для большинства потребителей ассоциативная связь со школьной отличной отметкой является очевидной[94]. При этом следует отметить, что направление словообразовательной мотивации понятно рядовому носителю языка, однако существительное *пятерочка* достаточно редко используется в современном языке для экспрессивного обозначения отметки (например, *пятерочку получил*) по сравнению с широко распространенным уменьшительно-пренебрежительным существительным *троечка* (*так, на троечку*) (Ремчукова, Махиянова 2015).

Стилистически окрашенные лексемы также встречаются в сложных номинациях, в состав которых входят родовые определения: магазин «*Дамская лавка*», «*Обувная лавка*» («небольшой магазин»), *корчма* «*Тарас Бульба*» («*ист*. на Украине, в Белоруссии и в южных областях России: постоялый двор, трактир»); *кабак* «*У Петровича*» («в России *до 1917 г.*: питейное заведение низшего разряда»), *харчевня* «*Комм.А*» («*устар*. трактир, закусочная с дешёвыми и простыми кушаньями»), жилой комплекс «*Знаменские Палаты*» (*палаты* – «*устар*. большое богатое здание с множеством комнат»), жилой комплекс «*Посольское Подворье*» (*подворье* – «*устар*. дом с пристройками, принадлежавший иногороднему лицу»).

В некоторых случаях стилистически маркированное слово само становится коммерческим именем: «*Цирюльня*», «*Народная цирюльня*», «*Царская цирюльня*» («*устар*. парикмахерская»), «*ЦирюльникЪ*» («*устар*. парикмахер»). Элитный дом клубного типа «Стольник» в историческом районе Москвы назван «статусным словом» (*стольник* – дворцовый чин XIII – XVII вв.).

Эмоционально-оценочная лексика позволяет усилить экспрессивную составляющую номинации, а также – в тех случаях, когда она является лексикой ограниченной сферы употребления – актуализировать специфику заведения при помощи национально -культурного компонента имени (так, *корчма* – это историческое название кабака на Украине, что доказывает уместность использования данного слова для номинации ресторана украинской кухни «*Тарас Бульба*»). Данные наблюдения позволяют утверждать, что в зоне коммерческой номинации устаревшая лексика, как правило, имеет ярко выраженный оценочный характер.

2.2. Функционально-стилистически окрашенная лексика: высокая лексика в сфере городской номинации. Как отмечает Т. П. Романова, современные рекламные имена

---

[94] См. отзывы в Интернете: «*Не знаю, почему так назвали магазин – «Пятерочка», но именно на такую оценку он тянет!*»; «*Имя «Пятерочка» у любого человека вызывает добрые эмоции, как самая первая школьная оценка…*».

тяготеют к двум противоположным стилистическим регистрам – верхнему и нижнему. В первом случае речь идет о названиях, претендующих на элитарность, ориентированных на аудиторию высокого достатка (Романова 2009).

Одним из средств создания имен верхнего стилистического регистра является высокая лексика, которая в сфере коммерческой номинации, по нашим наблюдениям, представлена тремя основными лексическими пластами.

1.Слова и выражения из церковно-религиозной сферы, которые прочно вошли в язык как оценочные:

– *ангел* («*книжн.* идеал, воплощение, олицетворение чего-л. положительного»): магазин одежды для новорожденных «*Мой ангел*»; магазин женской одежды «*ANGEL*», тату -студия «*Ангел*», свадебный салон «*Ангел*», магазин косметики «*Ангел красоты*», клуб красоты «*Белый ангел*»;
– *храм* («*высок.* о чём-л., внушающем чувство глубокого почтения, благоговения»): ресторан восточной кухни «*Храм дракона*», магазин лекарственных трав «*Храм тысячи трав*»;
– *ковчег* («*перен.* что-л., являющееся местом спасения, пристанищем для кого-л.»): ж*илой комплекс «Нежинский ковчег» – комфортное пристанище (бизнес-класса) на Нежинской улице;*
– *благовест* («колокольный звон перед началом церковной службы»): жилой комплекс «*Благовест*» расположен в Сергиевом Посаде.

2. Архаизмы:

– *лик* («*книжн.* о внешнем виде, облике чего-л.»): фармацевтическая компания «*Лик*», салон красоты «*Мастер Лик*»;
– *око* («*трад.-поэт.*, *устар.* глаз»): магазин оптики «*Око*», магазин систем видеонаблюдения «*Око-СБ*»; многофункциональный комплекс «*ОКО*»;
– *лепота* («*устар.* красота, великолепие»): супермаркет здоровья «*Лепота*», магазин штор «*Лепота*», магазин обуви «*Лепота*», салон красоты «*Лепота*»;
– *злато* («*трад.-поэт.* золото»): ювелирный магазин «*Злато*», магазин столовой посуды «*Злато-Серебро*»;
– *червонный* («*устар.* и *трад.-поэт.* красный, алый»): продуктовый магазин «*Червонный*».

3. Низкочастотная книжная лексика с положительной коннотацией:

– *эстет* («поклонник всего изящного, прекрасного», индекс ipm 2,5[95]): жилой комплекс бизнес-класса «*Эстет*»;
– *доминанта* («главенствующая идея, основной признак или важнейшая составная часть чего-л.», индекс ipm 2,5): жилой комплекс бизнес-класса «*Доминанта*»;
– *аксиома* («*перен.* неоспоримое, бесспорное положение, очевидная истина, не требующая доказательств», индекс ipm 8,5): жилой комплекс бизнес-класса «*Аксиома*» – семантика

[95] Здесь и далее ipm слов дается по Электронной версии издания: О.Н. Ляшевская, С.А. Шаров, Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка). М.: Азбуковник, 2009.

слова обыгрывается в слогане жилого комплекса: «*преимущества, не требующие доказательств*»;

- *реноме (*установившееся мнение о ком-либо, чем-либо», индекс ipm 0,9): элитный дом «*Реномэ*», построенный «для искушенных жизнью горожан»;
- *монолит* («сооружение или часть его, высеченные из цельного камня (колонна, памятник и т.п.)», индекс ipm 2,0): жилой комплекс «*Монолит*», метафорическое название обыгрывается в рекламном тексте («*Красивое монументальное здание имеет величественные колонны перед входом в дом*»);
- *мадригал* («небольшое лирическое хвалебное стихотворение, посвященное даме, состоящее обычно из трех рифмованных куплетов», индекс ipm 0,4): жилой комплекс «*Мадригал*», мотивация названия связана с расположением дома на пересечении улиц Тургенева и Некрасова.

3. Заключение

Таким образом, широкий стилистический спектр характерен для медиадискурса в целом и для коммерческой номинации в частности. Стилистически маркированная лексика, являющаяся одной из лингвокреативных составляющих современного медиапространства, в данной сфере представлена в основном разговорными лексемами с положительной эмоциональной окраской, что объясняется большей ориентированностью коммерческих заведений на молодежную аудиторию. Высокая лексика чаще актуализируется в сфере номинации жилых комплексов, ориентированных на солидную (не молодежную), состоятельную аудиторию.

Перспективным представляется и изучение другого пласта – стилистически и эмоционально сниженной лексики – в ономастическом поле современного города. Очевидно, что актуализация данной лексики выполняет прежде всего провокационную функцию и ориентирована на молодежную аудиторию. С другой стороны, в некоторых коммерческих именах негативная окраска слова (семантическая, стилистическая или эмоциональная) нивелируется или вообще изменяется на положительную, как в урбанониме «Белые ручки», проанализированном выше.

Безусловно, потенциал лексической системы русского языка позволяет создавать урбанонимы, успешные с прагматической точки зрения. Однако актуализация высокой или тем более сниженной лексики требует от номинатора определенного лингвистического вкуса; в противном случае велика вероятность появления эстетически и этически некорректного коммерческого имени, что влечёт необходимость производства нейминговой экспертизы.

Литература

Голуб, И. Б. Стилистика русского языка. М.: Айрис-пресс, 2004, 448 с.

Зирка, В. В. Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе: дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.02 / Зирка Вера Васильевна. Днепропетровск, 2005. 242 с.

Иссерс, О. С.: Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. Москва, Издательство ЛКИ, 2012.

Костомаров, В. Г.: Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа / В. Г. Костомаров. Златоуст, 1999.

Ляшевская, О. Н. – Шаров, С. А.: Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка). Москва, Азбуковник, 2009. Электронная версия издания: http://dict.ruslang.ru/freq.php (доступно на 10. 07. 2017).

Панов, М. В.: Из наблюдений над стилем сегодняшней периодики. In Язык современной публицистики: Отв. ред. М. В. Шульга. Госкомиздат СССР: Всесоюз. ин-т повышения квалификации работников печати. Каф. лингвистики. Москва, 1988, с. 4–27.

Ремчукова, Е. Н. – Замалетдинова, Л. Р.: Коммерческие урбанонимы России в аспекте креативной речевой деятельности. In Ценности и смыслы. Т. 1, № 6(46). АНОО «Институт эффективных технологий», Москва, 2016, с. 87–95.

Ремчукова, Е. Н. – Махиянова, Л. Р.: Лексико-грамматические механизмы лингвокреативности в сфере городской номинации / Е. Н. Ремчукова, Л. Р. Махиянова // Вестник Российского университета дружбы народов. Теория языка. Семиотика. Семантика. Москва, РУДН, 2015. No 2, с. 132–142.

Романова, Т. П.: Стилистическая дифференциация рекламных собственных имен и её роль в сегментировании целевой аудитории. In Стратегии исследования языковых единиц. Материалы Тверской междунар. Научно-практ. Конф. (Тверь, 22–23 мая 2009 г.). – Тверь: ТГУ, 2009, с. 318–322.

Химик, В. В.: Экспрессивно-оценочный потенциал русского модификационного словообразования. In Новые явления в славянском словообразовании. Москва, 2010, с. 376–388.

Шмелева, Т. В.: Диминутив как экспрессивное средство. In Речевое общение и вопросы экологии русского языка. Красноярск, 2009, с. 357–370.

Sokolova, T.: Examination of Trade Marks and Company Names as the Means of Individualization in Russia. Theoretical and Methodological Approaches to the Problem. Onoma. Vol. 47. 2012. P. 263–279.

Rekonštrukcia a výklad motivácie niektorých stredovekých toponým na Žitnom ostrove[96]

Reconstruction and interpretation motivation of some medieval toponyms from Žitný ostrov

Andrej Závodný
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

Abstract: In the historical toponymy of Žitný ostrov from 12th to 13th century can be found many documents to originating Slavic (Slovak) toponyms, but also motivation foreign influences, indirectly referring to the presence of foreign ethnicity, which was naming individual geographic objects in its vicinity (Hungarian and German ethnicity). In the analyzed medieval names but also seen in other cultural factors, for example tension between the symbols of Paganism and Christianity. However, we have a relatively a lot of geographic object names from the surveyed area, which is only one of the available sources, often a deformed document, and therefore objects can´t be reliably identified, their names reconstructed and maked a motivational analysis. For some types of historical names, it's not always uncertain, whether it's a name or general designation of the some object.

Key words: apellative, motivation, name reconstruction, proper name, toponym

Abstrakt: V historickej toponymii Žitného ostrova možno od 12.–13. stor. nájsť mnohé doklady na pôvodom slovanské (slovenské) toponymá, ale aj cudzojazyčné motivačné vplyvy, nepriamo odkazujúce na prítomnosť cudzieho etnika, pomenúvajúceho jednotlivé geografické objekty vo svojom blízkom okolí (maďarské či nemecké etnikum). V analyzovaných stredovekých názvoch však vidno aj iné kultúrne osobitosti, napr. napätie medzi znakmi pohanstva a kresťanstva. Zo skúmaného územia však máme doložený aj pomerne veľký počet názvov geografických objektov, na ktoré máme z dostupných prameňov len jeden, aj to často deformovaný doklad, a objekty preto nemožno spoľahlivo identifikovať, ich názvy rekonštruovať a motivačne analyzovať. Pri niektorých typoch historických názvov zasa nie je vždy jasné, či ide o vlastné meno, alebo len všeobecné označenie určitého objektu.

Kľúčové slová: apelatívum, motivácia, proprium, rekonštrukcia názvu, toponymum

Žitný ostrov na Slovensku pomenúva územie riečneho ostrova, vymedzeného korytami Malého Dunaja a Dunaja na krajnom juhozápade Slovenska, ktorý po celej svojej dĺžke bezprostredne

[96] Štúdia vznikla ako súčasť grantovej úlohy VEGA č. 1/0289/16 Hydronymia Malého Dunaja.

susedí s Maďarskom (hranicou je tu hlavné koryto Dunaja), a v západnej časti ostrova sa dotýka aj s hranicou Rakúska. Juhovýchodnú časť Žitného ostrova, približne od Kolárova po Komárno, ohraničuje dolný tok rieky Váh, ktorý pri Komárne ústi do Dunaja. Časť Žitného ostrova na slovenskom území sa niekedy označuje ako Veľký Žitný ostrov a časť, ktorá sa z väčšej časti nachádza južne od Dunaja, teda už na maďarskom území, ako Malý Žitný ostrov (na mapách vojenského mapovania (VM. I, II, III) sa názov ostrova uvádza dvojjazyčne: *Veľký Žitný ostrov* – maďarsky Csallóköz, nemecky Grosse Schütt Insel; *Malý Žitný ostrov* – maďarsky Szigetköz, nemecky Kleine Schütt Insel).

V minulosti sa skúmané územie vyznačovalo jazykovou, etnickou, geografickou, ale aj kultúrnou rôznorodosťou, čo sa prejavilo aj v jeho geografickom názvosloví. V našej štúdii sa zaoberáme rekonštrukciou niektorých v stredoveku zachytených toponým, ktoré sa podarilo zozbierať doterajším hydronomastickým výskumom (Hydronymia Žitného ostrova, 2015), a ich motivačnou analýzou vzhľadom na novšie zistenia.

Toponymický materiál z tohto územia nie je rovnomerne doložený, pretože v minulosti boli niektoré časti ostrova najmä kvôli geografickým podmienkam osídlené pomerne riedko. Na území Žitného ostrova medzi Dunajom a Malým Dunajom sa nachádzali v minulosti rozsiahle lesy, močiare, riečne ramená a veľké množstvo menších či väčších jazierok. V. Chaloupecký (1923, s. 67, 68) uvádza, že ešte v 13. storočí sa z dochovaných listín zdá toto územie ako jeden veľký, neprístupný močiar, ktorý je popretkávaný hustou sieťou potokov, riečok, tôní a vodných zátok. Podľa neho pásmo dunajských močiarov, široké 10–50 km, siahalo od Bratislavy po Komárno, čiže zaberalo takmer celý Žitný ostrov. Takúto charakteristiku územia potvrdzuje aj výpočet vodných objektov T. Ortvaya (1882, s. 224–236), ktorý z historických listín prevažne 13. storočia z územia Žitného ostrova dokladá vyše 200 vodných názvov, zväčša malých jazierok a krátkych riečnych ramien (porov. Šmilauer 1932, s. 8). Keďže korytá Dunaja a Malého Dunaja neboli ustálené a často menili svoje korytá, územie Žitného ostrova bolo osídlené len veľmi málo. Na ochranu pôvodného obyvateľstva pred častými záplavami poukazuje aj umelý názov Žitný ostrov, ktorý nesúvisí, ako by sa mohlo zdať, s adjektívom *žitný* (zo slovanského *žito* „obilie"; praslovansky **žito* od verba **žiti*; „čo slúži na žitie, poživeň, potrava", Králik 2015, s. 696; porov. vodný názov Žitava na juhozápadnom Slovensku s motiváciou názvu „rieka pretekajúca obilným, žitným, t. j. úrodným krajom"; zaniknutý vodný názov Žitava sme však zaznamenali aj v severovýchodnej časti Žitného ostrova), ale sa vyvinul zo staršieho nemeckého názvu tohto riečneho ostrova v tvare *Schütt*, neskôr aj *Schüttinsel* (zo stredohornonemeckého apelatíva *schüte, schüt* s významom umelá hrádza proti povodniam; súvisí s nemeckým verbom *schütten* „sypať", čiže budovať umelé hrádze, valy zo štrku, kameňov a hliny a tak spevňovať a navyšovať riečne brehy). V katastri Vajnôr pri Bratislave je doložený aj terénny názov polí v tvare *Šuty* (GNBa. Vajnory 1994). Na základe zvukovej podobnosti sa v slovenskom jazykovom prostredí adaptoval a upravil do dnešnej podoby názov Žitný (ostrov). Tento názov podľa B. Varsika (1984, s. 131) pochádza z obdobia, keď v 13.–14. storočí po ničivom mongolskom (tatárskom) vpáde prichádzali Nemci aj k hornému toku Malého Dunaja a tu stavali ochranné hrádze proti častým záplavám. Zaujímavosťou je, že stotožnenie názvu so slovenským adjektívom *žitný* (z apelatíva *žito*) sa prejavuje aj v anglickom používaní a preklade názvu ostrova: slovensky Žitný ostrov – anglicky *Rye Island* (z angl. *rye* „žito, raž"). Na Žitnom ostrove v súčasnosti existuje množstvo osadných názvov, ktoré majú ako súčasť svojho názvu metaforické označenie územia, na ktorom

sa nachádzajú („ostrov"): napr. *Štvrtok na Ostrove, Dvorníky na Ostrove, Lúč na Ostrove, Blatná na Ostrove, Trstená na Ostrove, Zlatná na Ostrove, Nekyje na Ostrove* (časť súčasnej obce Vrakúň), *Kerť na Ostrove* (starší názov obce Ohrady) a pod.

Metodika práce s doteraz získaným toponymickým materiálom vychádza v našej štúdii z metodiky projektu Hydronymia Slovaciae, v širšom kontexte z celoeurópsky prijatej metodiky Hydronymia Europaea, a spočíva v rekonštrukcii historických dokladov o objekte, ich komparácii s dôrazom na zachytenie názvoslovného vývinu názvu a analýzy etnických vplyvov na formu názvu, v lingvisticko-motivačnej analýze názvu a vzhľadom na transonymizačné vplyvy aj analýze motivačne súvisiaceho materiálu z iných toponymických kategórií či antroponymického materiálu.

V historickej toponymii Žitného ostrova z uskutočnených toponomastických výskumov možno od 12.–13. storočia nájsť mnohé doklady na pôvodom slovanské (slovenské) toponymá, ale aj cudzojazyčné motivačné vplyvy, nepriamo odkazujúce na prítomnosť cudzieho etnika, pomenúvajúceho jednotlivé geografické objekty vo svojom blízkom okolí (maďarské či nemecké etnikum), no niektoré interpretované názvy v sebe petrifikovali aj odraz napätia medzi znakmi pohanstva a kresťanstva.

Nemecké etnikum malo v minulosti najpočetnejšie zastúpenie najmä v západnej časti Žitného ostrova, zato menej výrazné bolo nemecké osídlenie v strednej a východnej časti Žitného ostrova (porov. historické doklady názvu Zemianska Olča – *Némes Ocsa*, prípadne historický názov obce Bodza – *Várbogya és Nemesbogya*; Majtán 1998, s. 36, 344). Obec Most pri Bratislave sa spočiatku v listinách označovala iba ako **Most* (1283 *Pruk*, Varsik 1984, s. 122). Názov obce vznikol z nemeckého slova *die Brücke* „most". Na starší názov obce odkazuje aj názov poľa *Pruky* v katastri obce a názov blízkej samoty *Prucký majer*. Možno teda predpokladať, že v stredoveku tu niekde asi stál starý most cez Malý Dunaj. Z etnonyma *Sas* vznikol názov osady *Sása* (1241 *Zazwaros*) a z etnonyma *Nemec* (*Németh*) zasa názov časti obce Hviezdoslavov (1307 *Nemutsuc*, čiže **Németsók*; Varsik 1984, s. 125, 126). Podobne je to aj s názvom obce Studené (v súčasnosti miestna časť Mosta pri Bratislave), ktorej historické doklady názvu poukazujú na jej rozdelenie v minulosti na dve časti – jednu (1283 *Mogorheth*), obývanú maďarským, a druhú (1381 *Némethhét*), obývanú nemeckým etnikom (porov. Marek 2006, s. 93). Pôvodne obec, v súčasnosti časť Bratislavy s názvom Prievoz leží na ľavej strane Malého Dunaja, ale podľa B. Varsika (1984, s. 125) vznikol v 14. storočí na Žitnom ostrove novší priechod (brod) cez Malý Dunaj, ktorý dostal nemecký názov *Oberufer* (nemecky *ober* „horný", *das Ufer* „breh"). Adjektívom *horný* sa názov odlišoval od staršieho *Dolného Brehu (Priechodu)*, ktorý sa nachádzal v blízkej Vrakuni. Názov je prvýkrát doložený v roku 1382 v tvare *Ober Urfar* (slovotvorne súvisí s nemeckým slovom *die Fähre* „kompa, prievoz"). Paralelne je však doložený aj maďarský tvar názvu *Főrév* (1347 *ville de Felreu*, Marek 2006, s. 75), ktorý vznikol proprializáciou maďarského kompozita *fő* „hlavný, dôležitý" a *rév* „priechod". Ďalší doklad o prítomnosti Nemcov v západnej časti Žitného ostrova máme v historickom zápise osadného názvu *Malinovo*, ktorý je prvýkrát doložený v roku 1209 v tvare *Ybrehart* (CDSl. I, Nr. 153). Súčasný názov motivoval malinový porast a vznikol z adjektíva *malinový* (z apelatíva *malina* „ker so sladkými a voňavými červenými plodmi rastúci na rúbaniskách"). Pôvodný názov obce však pravdepodobne vznikol z nemeckého osobného mena *Eberhard* (meno vzniklo zo starohornonemeckého kompozita *ebur* + *hart* „silný, smelý diviak"; Majtán – Považaj 1998, s. 88) a podľa B. Varsika (1984, s. 124) ide zrejme o meno zakladateľa osady.

Malý počet dokladov na nemecké názvy z neskoršieho obdobia pravdepodobne súvisí so skutočnosťou, že sa nemecké obyvateľstvo na tomto území pomerne výrazne zredukovalo. Nové etnické pohyby na území Žitného ostrova a odchádzanie pôvodného obyvateľstva z neho súviseli s tureckými vpádmi a v tejto súvislosti aj s prítomnosťou drancujúcich španielskych vojakov na tomto území, ktorí mali postup Turkov zastaviť. Mnohé obce či osady tak už v prvej polovici 16. storočia zostali vyľudnené, inde zostalo obyvateľstvo výrazne preriedené a to postupne nahrádzali Maďari utekajúci pred Turkami zo severného Zadunajska (Varsik 1984, s. 127).

Obyvateľstvo Žitného ostrova je podnes výrazne bilingválne – slovensko-maďarské, čo je prirodzené vzhľadom na politickogeografickú polohu regiónu a takisto na etnické migrácie v minulosti. Oblasť, ktorá leží medzi Malým Dunajom a hlavným tokom rieky Dunaj, už v 13. storočí Maďari nazývali *Csollóköz* (najstaršie doklady: 1237 *Challokuz*, 1240, 1250 *Chollokuz*, 1252 *Collocuz*, 1256, 1257, 1260 *Chollokuz,* 1261 *Chyllokuz,* asi 1262 *Challokuz,* 1277 *Chylloukuz,* 1333 *Churlowkuz* atď.; CDSl. II; Sedlák, 1987, s. 32). Tento názov vznikol z maďarského názvu *Csalló*, ktorým sa pomenúval Malý Dunaj (maďarsky *köz* s významom slovenskej predložky „medzi"). Názov rozľahlého riečneho ostrova motivoval starší slovanský (slovenský) názov najväčšieho ramena Dunaja (dnešného Malého Dunaja), ktorý je od 13. storočia doložený v podobách *Chollow, Chollo* (*fluuio Chollow;* Šmilauer 1932, s. 10), po maďarsky *Csalló*. B. Varsik, podobne ako už pred ním J. Stanislav, ho pokladá za staré domáce vlastné meno, ktoré dalo ramenu Dunaja staré slovanské obyvateľstvo ešte pred príchodom Maďarov a tí ho prevzali po náležitých hláskoslovných zmenách. V okolí toku Malého Dunaja sa spomína aj zem s týmto názvom (1209 *terra Chalow*), podľa čoho J. Stanislav (1999, s. 243) usudzuje, že najskôr sa toto vlastné meno vzťahovalo na osadu, neskôr na vodný tok a napokon na územie, cez ktoré tento tok tečie, resp. ktorého hranice prirodzene utvára – teda na celý ostrov. Názov osady rekonštruuje ako **Čalov* alebo **Čalovo*. B. Varsik (1984, s. 131) však predpokladá iný vývin a pôvodný názov rekonštruuje v podobe **Čelov* (prípadne aj **Čerlov*), z čoho sa prirodzene podľa hláskoslovných pravidiel maďarského jazyka vyvinuli maďarské podoby → *Čolov* → *Čalov*. Tu B. Varsikovi pomáha aj analógia osadného názvu Čelovce v Honte (staršie výklady názvu porov. Hladký – Závodný 2015, s. 40). Vodný názov *Čilistovské rameno* je doložený v roku 1238 v tvare *Chilzteu* (CDSl. II, Nr. 42). Súčasný vodný názov motivovala lokalizácia ramena a vznikol z osadného názvu Čilistov, no pôvodný bol stredoveký vodný názov Čiliž/Čiliz. Osadný názov je prvý raz doložený v roku 1238 v tvaroch *Chilzteu* a *Chulstw* (VSO. III, s. 119). J. Stanislav (1999, s. 243) pokladá názov obce za nejasný, no pravdepodobne ho motivovala lokalizácia obce pri hornej časti ramena Čiliž, resp. Csiliztő a tiež predpokladá, že vznikol z pôvodného vodného názvu (maďarské *tő* „najspodnejšia časť, ústie"; porov. Šmilauer 1932, s. 456). Vzhľadom na smerovanie toku Dunaja však rameno Čiliž pomenúva skôr začiatok ramena (porov. SŽO. 1999, s. 147). Podľa F. Zimmermanna (1980, s. 91) vznikol osadný názov z osobného mena *Kledinus* (← *Kedlin(us)* ← *Chadalin*), z ktorého potom vznikol pôvodný nemecký osadný názov **Kedli(n)storf*, no pod vplyvom analógie so slovanským slovom *kavka* (→ *čavka* → maďarsky *csóka*) sa názov adaptoval v slovenčine na Čilistov a v maďarčine na Csölösztő. Samotný vodný názov *Čiliž (Čiliz)* nie je jasný. V. Šmilauer (1932, s. 10) sa pri výklade názvu vyjadril len k dokladu *Chelch*, *„pro něž nelze nalézti slovanské vhodné etymologie"*. P. Pišút (2006) pôvodný názov rekonštruuje v podobe **Čelic* a doklad z roku 1272 v tvare *Chelch ibi vocatur Agagus* interpretuje v podobe *Agyagos „Hlinitý"* (z maďarského *agyagos* „hlinitý", z apelatíva *agyag* „hlina"; názov motivovalo blatisté koryto). L. Kiss (1988, s. 332)

k názvu priradil aj doklad v tvare *Ceres* (1237–40 *Ceres fluvios*; CDSl. II, Nr. 30). Názov **Humér* je prvýkrát doložený v roku 1260 v tvaroch *aqua Homorow, Homoro* (CDSl. II, Nr. 663). Vodný názov podľa V. Šmilauera (1932, s. 459) motivoval tvar koryta dunajského ramena, vznikol z maďarského adjektíva *homorú* „vypuklý, vydutý" a predpokladá vývin názvu: *Homorou* → *Homoró* → *Homorú* (s. 294). Vzhľadom na doklad V. Macheka (2010, s. 382), ktorý z hanáckeho územia obce Boskovice dokladá konštrukciu *byť na hómor* s významom „byť na umretie", by bolo možné pokladať názov za pôvodom slovanský s topolexémou *-mor* a vykladať ho ako „mŕtve rameno, tok", no keďže sme v nám známych lexikografických prácach o apelatívnej či propriálnej lexike už tvar *hómor* doložený nenašli, prikláňame sa k prvému výkladu motivácie vzniku názvu.

Vznik názvu obce *Dvorníky [na Ostrove]* môže siahať ešte do veľkomoravského obdobia a zrejme vznikol ako typický služobnícky (zamestnanecký) názov. Prvýkrát je názov doložený z roku 1252 v tvaroch *Vduornuk, Vduarnuk, Vduarnok* (VSO. I, s. 372) a vznikol zo slova *dvorník* (maďarsky *udvarnok*; „osadník v službe zemepána mimo jeho dvorského sídla"; Krajčovič 2005, s. 162, 163). Osadný názov *Kľúčovec* sa prvýkrát spomína v roku 1251 v tvare *Kulchud* (CDSl. II, Nr. 370). Osadný názov vznikol z apelatíva *kľúč* (z praslovanského **klučь, ključь*, z toho sa utvorilo maďarské *kulcs*; Stanislav 2004, s. 251; Králik 2015, s. 271; Machek 2010, s. 256; Kiss 1988, s. 811). Prvý doklad o osadnom názve *Kračany* (na Žitnom ostrove je viacero obcí, ktoré majú v názve časť Kračany, napr. Šipošove K., Moravské K., Kynceľove K., Pinkove K., Etreho K., Kráľovičove K.) je z roku 1215 v tvare *Corcha*, ktorý J. Stanislav rekonštruoval v podobe **Krača* (1999, s. 245). Názov vznikol zo starého slovanského osobného mena *Krak* a posesívneho sufixu *-ja*, teda *Krakova* (*ves*). Zo slovanského osobného mena vznikol aj názov obce (*Čiližská*) *Radvaň*, prvýkrát doložená v roku 1252 v tvaroch *Roduan, Rodoan* (CDSl. II, Nr. 400). Názov vznikol z osobného mena *Radovan* – pôvodný dvorec bol zrejme pomenovaný podľa slovanského, resp. slovenského kniežaťa.

Na Žitnom ostrove sú však okrem názvov s etnickými motivantmi doložené aj také názvy, ktoré vo svojej mimojazykovej motivácii odzrkadľujú napätie medzi prvkami pohanstva a kresťanstva. Relatívne neďaleko od seba sa nachádzajú obce *Vrakúň* a *Vrakuňa*. Obidva názvy vznikli zo starého apelatíva **vrakuňa* či **vrakunъ* s významom čarodejník „ten, kto tajomnými úkonmi pomáha alebo škodí; kto okrem iného môže čarami liečiť". Etymón nachádzame podnes aj vo východoslovanskom slove *врачь* s významom lekár. J. Stanislav (2004, s. 485) zároveň upozorňuje, že tu už ide o mladší a užší význam slova, pričom aj v slovenských nárečiach sa zachovalo slovo *vračať* s významom „čarovať". V toponymii Žitného ostrova máme dva razy doložené aj petrifikované apelatívum **leľ* (praslovansky **lelь*), ktoré v slovenčine zaniklo, no zachovalo sa napr. v ruštine. Pôvodne pomenúvalo pohanského bôžika lásky a svadby a dochované je aj v starej srbčine (*Leljo*; Krajčovič 2005, s. 116). Slovo **leľ* sa zachovalo v názve krátkeho zaniknutého močaristého koryta **Lelec* pri obci Okoličná na Ostrove s dokladom z roku 1889 *Lelecz ér*. Druhým príkladom je už motivačne kontrastný názov *Arcibiskupský Lél*, v stredoveku len *Lél* s prvým dokladom z roku 1075 v tvare *Lelu* (CDSl. I, Nr. 58). V susedstve žili členovia staromaďarského (nekresťanského) kmeňa Keszi a v stredoveku tu teda z iniciatívy cirkvi pravdepodobne vzniklo christianizačné stredisko (Krajčovič 2005, s. 16). K týmto názvom pravdepodobne patrí aj názov samoty *Balvany* (po maďarsky *Bálvány*) pri obci Kameničná. Doložený je v rokoch 1837 – 40 v tvare *Puszta Balvany Szakallas* (VM. II) a pravdepodobne sa na samotu vzťahuje aj doklad *Baluan* z roku 1109 (Stanislav 2004, s. 43). Názov vznikol s najväčšou pravdepodobnosťou proprializáciou maďarského apelatí-

va *bálvány* s významom *modla*. Aj keď by bolo možné názov dávať do súvislosti so slovenským apelatívom *balvan* (plurál *balvany*), maďarský pôvod názvu prostredníctvom významovej stránky maďarského apelatíva *bálvány* nepriamo potvrdzuje skutočnosť, že v stredoveku jestvovala v jej blízkosti aj osada **Pohan (villa Pogány)* a riečny ostrov *Pogánysziget* (VM II; slovansky **poganъ* (z toho maďarské *pagány*), z latinského adjektíva *pâgânus* s pôvodným významom „patriaci k obci, dedinský, vidiecky"; Králik 2015, s. 452; Machek 2010, s. 467, 468). Samohláska *-o-* v názve zároveň dokazuje, že pomenúvateľmi osady boli ešte starí Slováci (**poganъ* → slovensky *pohan*), a nie Maďari, ktorí slovo pohan prevzali v podobe *pagány*.

Doterajší toponomastický výskum na Žitnom ostrove poukazuje na špecifické geografické, historické a etnické vplyvy, vývinovo formujúce osídlenie tejto oblasti od prvých písomných zmienok. Ukazuje sa, že slovanské (slovenské) etnikum bolo rovnomerne rozšírené po celom území ostrova, no v minulosti presahovalo hlboko na súčasné maďarské územie (porov. Stanislav 1999, 2004). V západnej časti ostrova vidno prevažne nemecké etnické vplyvy a vo východnej časti zasa, naopak, prevažovalo maďarské etnikum. Niektoré z doteraz získaných a analyzovaných hydroným zo skúmaného územia (**Tôňa*, **Chrasť*, **Örém, *Jazero, *Rybník, *Halastu, *Locs, Foráš, Lac*) nemusia v plnej miere odzrkadľovať priamy pomenúvací vzťah medzi pomenúvateľmi objektu a samotným pomenovaným objektom. Z takýchto dokladov sa nedá spoľahlivo určiť, či zapisovateľ vnímal zápis ako vlastné meno objektu, alebo ho len všeobecne označil. Nejednoznačnosť spôsobuje najmä to, že takéto typy názvov sa od východiskového bezpríznakového apelatívneho motivanta odlišujú len graficky a nemožno na nich vnímať dajaký motivačný vzťah pomenúvateľa k objektu. Podobné doklady na názvy v starých listinách sú známe aj z iných častí územia starého Slovenska a pri niektorých bolo spoľahlivo dokázané, že nejde o živé názvy objektov, ktoré sa v istej mikrosociete v príslušnom historickom období skutočne aj používali, ale ide o apelatívne označenia objektov, ktoré zapisovatelia a kartografi iba zapísali veľkými začiatočnými písmenami. Pri niektorých názvoch nemožno spoľahlivo určiť ich pôvod, napr. vodný názov **Barč*, ktorý je prvýkrát doložený v roku 1253 v tvaroch *stagnum Barcs, gyolcs* odvodzuje J. Stanislav (2004, s. 28) od slovanského osobného mena *Borъkъ* a L. Kiss (1988, s. 68) zasa od nemeckého osobného mena *Bartsch*. T. Ortvay (1882, s. 113) vychádza z kontrastu maďarských dokladov *barcs* (časť jazera porastená bodliakom – rastlina podobná bodliaku sa maďarsky pomenúva *barcs*) a *gyolcs* s významom „plátno", metaforicky „čistá, nezarastená časť jazera". Podobne nemožno s istotou uviesť aj pôvod vodného názvu *Miller*, ktorý je doložený v rokoch 1237 – 40 v tvaroch *agua Myler* a *Myler fluvio*, a jeho motivant možno hľadať v nemeckom apelatíve *r Müller* – mlynár, prípadne vychádzať z nemecko-maďarského kompozita **Mühl ér* – Mlynský potok. V. Šmilauer (1932, s. 304) ho však rekonštruuje ako maďarské **Mély ér* – Hlboký potok.

V onymicky analyzovanom toponymickom materiáli sme však zaregistrovali aj množstvo názvov objektov, ktoré nemožno spoľahlivo identifikovať (pri dokladoch bez sprievodného apelatívneho označenia, napr. *tó, ér, fluvium, piscina, aqua* a pod., nedokážeme ani spoľahlivo určiť druh pomenovaného objektu) a ich názvy dôveryhodne rekonštruovať, pretože niektoré objekty v stredoveku zanikli a k objektu, keďže sa v mladších historických listinách ďalej neuvádza, máme zatiaľ doloženú iba jednu historickú zmienku a nemožno tak zachytiť ďalší názvoslovný vývin objektu. Ide napríklad o doložené tvary *Pranduna* (zaniknuté rameno Dunaja), *fluvium Swen*, *piscina Vydere* (asi rameno Čalovského Dudváhu), *piscinam Balata* a pod., hoci pri niektorých doložených názvoch aspoň čiastočná rekonštrukcia možná je – zväčša sa dá z tvaru názvu určiť,

aký objekt pomenúval, napr. *ad piscinam Kormuntu* (**Kormun tó*, maďarsky *tó* „jazero"), *Semtesigete* (**Semte siget*, maďarsky *sziget* „ostrov") alebo *Noger* (**Nog* (azda **Nagy*, z maďarského *nagy* „veľký") + *ér* „potok, rameno") a pod.

Literatúra

Beláková, M.: *Hydronymia severnej časti povodia Malého Dunaja*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2014.

CDSl. – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* Tomus I. (805 – 1235; 1971), II. (1235 – 1260; 1971). Ed. R. Marsina. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

GNBa. Vajnory – *Geografické názvy okresu Bratislava.* Edícia Geografické názvoslovné zoznamy OSN Slovenskej republiky. Zv. A 43. Spracoval Sekretariát Názvoslovnej komisie pri ÚGKK SR. Bratislava: Slovenský úrad geodézie, kartografie a katastra, 1994.

Hladký, J. – Pavlovič, J. – Pavlovičová, K. – Závodný, A.: *Cyrilo-metodské replikácie byzantsko -slovanskej kultúry v interpretácii*. Trnava: PdF TU, 2013.

Hladký, J. – Závodný, A.: Slovansko-slovenské kulturologické fenomény v starej slovenskej toponymii. In Pachomová, S. M. – Džoganík, J. (eds.): *Studia slovakistica*. Zv. 15. Slovacka filolohija v Ukrajini. Užhorod: Vydavnyctvo O. Harkuši, 2014, s. 15 – 29.

Hladký, J. – Závodný, A.: *Hydronymia Žitného ostrova*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, spoločné pracovisko Trnavskej univerzity v Trnave a Vedy, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied, 2015.

Chaloupecký, V.: *Staré Slovensko.* Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 1923.

Kiss, L.: *A földrajzi nevek etimológiai szótára.* A – K. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988. Krajčovič, R.: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest.* Bratislava: Literárne informačné centrum, 2005.

Králik, Ľ.: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2015.

Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. 5. vydanie. Praha: NLN, s. r. o., 2010.

Majtán, M.: *Názvy obcí Slovenskej republiky. Vývin v rokoch 1773 – 1997.* Bratislava: Veda, 1998.

Majtán, M. – Považaj, M.: *Vyberte si meno pre vaše dieťa.* Bratislava: Art Area, 1998.

Marek, M.: *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku.* Martin: Matica slovenská 2006. Ortvay, T.: *Magyarország régi vízrajza*. Budapešť: A. M. T. Akademia könyvkiadó-Hivatala, 1882.

Püspöki Nagy, P.: *A Csallóköz neveiről*. Bratislava: Dh – Press, 1991.

Sedlák, V.: Slovanské a slovenské v najstaršej histórii Slovenska. In Majtán, M. (ed.): *IX. slovenská onomastická konferencia (Nitra 26. – 28. júna 1985)*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 1987, s. 23 – 32.

Stanislav, J.: *Slovenský juh v stredoveku.* 1. Vydanie 2. Bratislava: Národné literárne centrum, 1999.

Stanislav, J.: *Slovenský juh v stredoveku.* 2. Vydanie 2. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2004.

SŽO. – Kol. autorov: *Srdce Žitného ostrova, okres Dunajská Streda*. Dunajská Streda: Združenie priateľov Žitného ostrova – Vydavateľstvo NAP Kiadó, 1999.

Šmilauer, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 1932.

Varsik, B.: *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku.* Bratislava: Veda 1984.

VM. I – I. vojenské mapovanie – *Az első katonai felmérés.* Budapest: Arcanum, 2004 (DVD vydanie).

VM. II – II. vojenské mapovanie – *Die zweite militärische Vermessung. Kartenprofilen des Königreisch Ungarn und Banat von Temes (1806 – 1869).* A második katonai felmérés. Budapest: Arcanum, 2005 (DVD vydanie).

VM. III – III. vojenské mapovanie – *Az Osztrák-Magyar Monarchia harmadik katonai felmérés. (1869 – 1887).* Budapest: Arcanum, 2006 (DVD vydanie).

VSO. – *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku.* Zv. 1. (A – J.; 1977), 2. (K – R; 1977), 3. (S – Z; 1978). Red. M. Kropilák. Bratislava: Veda.

Zimmermann, F.: *Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Siedlung im Pressburgerland. — Ethnos 19*. Viedeň: W. Braumüller 1980.

Internetové zdroje

Pišút, P.: Changes in the Danube riverbed from Bratislava to Komárno in the period prior to its regulation for medium water (1886–1896). In Mucha, I. – Lisický, M. J. (eds.): *Slovak-Hungarian Environmental Monitoring on the Danube*. Bratislava: Ground Water Consulting, 2006, s. 186–190. Dostupné na: http://www.gwc.sk/svd/doc/moson/ (stiahnuté 18. 12. 2014)

Mezi morfologií a slovotvorbou: gramatická kategorie čísla u toponym

Between Morphology and Word-Formation: the Grammatical Category of Number in Toponyms

Pavel Štěpán
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Abstract: The paper deals with the specific functions of the grammatical category of number in Czech toponyms. As proper nouns form a specific sphere of the language, also their grammatical categories may display differences from the core of the lexicon. In many toponyms the plural ending does not fulfil the usual role of the grammatical ending, for it does not express the plurality or the multiple character of the object (e.g. the fact that the object consists of several parts). The use of the plural ending is merely analogical in many toponyms; the analogy is based on mechanical imitation of the form of other toponyms. In these cases the plural ending functions rather as a derivative word-formation suffix than a mere grammatical ending. On the other hand, in some toponyms the grammatical function of the plural ending is still kept. The decisive criterion for the detection of the function of the plural ending is based on the details of the given naming act.

Key words: proper names, toponyms, morphology, word-formation, grammatical ending, grammatical number, plural, singular, suffix

Abstrakt: Příspěvek se zabývá specifickými funkcemi gramatické kategorie čísla u českých toponym. Vzhledem k tomu, že propria vytvářejí specifickou vrstvu jazyka, i jejich gramatické kategorie mohou vykazovat jisté odlišnosti. U mnoha toponym plurálové zakončení neplní svou obvyklou úlohu pouhé gramatické koncovky, protože nevyjadřuje pluralitu nebo vícečetný charakter objektu (např. skutečnost, že objekt sestává z více částí). Užití plurálového zakončení je u mnoha toponym analogické; analogie je založena na mechanickém napodobení formy jiných toponym. V těchto případech plurálové zakončení plní spíše funkci derivačního slovotvorného sufixu než úlohu pouhé gramatické koncovky. U některých toponym je však gramatická funkce plurálové koncovky zachována. Rozhodující kritérium pro rozpoznání funkce plurálového zakončení je založeno na vyhodnocení podrobností daného propriálně pojmenovacího aktu.

Klíčová slova: propria, toponyma, morfologie, slovotvorba, gramatická koncovka, gramatické číslo, plurál, singulár, sufix

1. Specifičnost proprií

Specifičnost proprií a jejich funkcí v porovnání s apelativní sférou jazyka se projevuje ve všech jazykových rovinách. Nejvíce pozornosti je obvykle věnováno rovině lexikální a rovině slovotvorné, pozoruhodná je však i rovina morfologická (srov. např. Štěpán 2017). V této rovině zaujímá u vlastních jmen, konkrétně u toponym, zvláštní místo gramatická kategorie čísla.

Základní vlastnost propria spočívá ve skutečnosti, že pojmenovává jednotlivý singulární objekt; funkcí proprií je pojmenované objekty individualizovat, ohraničit je jako neopakovatelnou jednotlivinu (srov. Šrámek 1999, s. 11). Přesto má mnoho proprií, zvláště pak toponym, podobu plurálu. Pokud má například místní jméno podobu množného čísla, neznamená to, že by pojmenovávalo více než jeden objekt. Podobně jako vlastní jména ztrácejí původní lexikální význam obsažený ve výchozím lexému a získávají specifickou identifikační a diferenciační funkci (srov. Šrámek 1999, s. 11), i jejich gramatické koncovky mohou nabýt nových funkcí. Podle R. Šrámka (2003, s. 147) proto plurál toponym nelze pokládat za gramatický příznak čísla, nýbrž za „zvláštní typ názvotvorného (slovotvorného) způsobu".[97] Podobné stanovisko zastává např. J. Pleskalová (1992, s. 33), která plurálové koncovky hodnotí jako topoformanty a pluralizaci považuje za zvláštní slovotvorný způsob. Podle našeho názoru je třeba funkce plurálové koncovky u toponym hodnotit se zřetelem k propriálně pojmenovacímu aktu, tj. k okamžiku vzniku jména; u jmen, která k plurálu přešla až sekundárně během svého vývoje, je pak zapotřebí sledovat vztah jména k danému objektu v okamžiku přechodu jména k plurálu. Ne všechny případy užití plurálových koncovek u toponym jsou totiž shodné; plurálová zakončení u toponym plní více různých funkcí, mezi nimiž je třeba rozlišovat.

2. Funkce plurálových zakončení u toponym

2.1 Vyjádření mnohosti objektů

V řadě případů plurál u toponym vyjadřuje – nebo v okamžiku jejich vzniku vyjadřoval – mnohost objektů. Zde je však třeba odlišit dva rozdílné případy: plurálové zakončení odráží buď charakter samotného pojmenovaného objektu, který sestává z více částí, nebo objektu relačního, tzn. blízkého objektu, jehož pomocí se vyjadřuje poloha objektu pojmenovaného (srov. Pleskalová 2016; např. v případě místního jména *Hory* jsou relačním objektem „hory", mezi nimiž se daná ves nachází).

2.1.1 Mnohost pojmenovaného objektu

Pomístní jméno *Bledulové louky* se vztahuje k několika loukám s výrazným výskytem bledulí. Místní jméno *Březky* (dnes *Dolní Březky* u Jílového) patří osadě vzniklé spojením dvou částí, z nichž každá se původně nazývala *Březka*.[98]

---

[97] K termínu *názvotvorba* srov. nejnověji David 2016.

[98] Pomístní jména uváděná v tomto příspěvku pocházejí z abecedního generálního katalogu pomístních jmen z území Čech uloženého v oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze. Místní jména jsou čerpána ze slovníku A. Profouse (Profous 1947–1957).

2.1.2 Mnohost relačního objektu

Obec *Hory* byla nazvána podle polohy „mezi horami", v kopcovitém, hornatém terénu. Pozemkové jméno *Bezinky* se vztahuje k pozemku, u kterého roste několik bezových keřů.

2.1.3 Vyjádření mnohosti objektů – shrnutí

Vidíme tedy, že v těchto případech (2.1.1, 2.1.2) plurálové zakončení v okamžiku vzniku jména skutečně plnilo funkci gramatické koncovky, protože vyjadřovalo plurálový charakter pojmenovaného nebo relačního objektu. Zde tedy podle našeho názoru nejde o derivační, názvotvorný formant.

2.2 Funkce názvotvorného sufixu – analogie

V českých toponymech však výrazně převládá analogické užití plurálových forem, které mnohost pojmenovaných nebo relačních objektů neodrážejí. Tato analogie vychází ze skutečnosti, že značný počet českých místních jmen má podobu plurálu. Většina českých plurálových místních jmen vznikla metonymicky přenesením z plurálových pojmenování obyvatel daného sídla, např. *Petrovici* > *Petrovice*, *Mlékojedi* > *Mlékojedy*.[99] Tato analogie, tendence k užívání plurálu v případech, kdy daný objekt nemá plurálový charakter, tedy odráží specifičnost českého toponymického systému.

Materiál pomístních jmen z území Čech potvrzuje tezi, že v mnoha toponymech plurálové zakončení skutečně nevystupuje jako pouhá plurálová koncovka, nýbrž spíše jako názvotvorný formant. Platí to u těch toponym, u kterých plurálová forma jména prokazatelně označuje (a v okamžiku vzniku jména označovala) jediný objekt nesestávající z více částí. Například jméno louky *Rybníky* se vztahuje k louce nacházející se v místech bývalého rybníka. Funkce plurálového zakončení *-y* je obdobná jako v případě sufixu *-iště*, kterým bylo odvozeno pomístní jméno *Rybniště*; i toto pojmenování označuje louku v místech bývalého rybníka. Další příklad představuje název ulice *Na řekách* v Hlinsku; jde o komunikaci ležící na břehu (jediné) řeky Chrudimky. Několik obcí má jméno *Břehy*; všechny se nacházejí pouze na jednom břehu dané řeky.

3. Změna singuláru na plurál

S využitím plurálových koncovek se setkáváme nejen při propriálně pojmenovacím aktu, tj. při **vzniku** toponym, ale i při **změnách**, ke kterým během jejich historického vývoje dochází. I zde je tato změna nejčastěji analogická, v některých případech však může odrážet proměnu pojmenovaného objektu.

3.1 Změna jména odrážející proměnu objektu (jeho rozdělení)

V některých případech může změna toponyma ze singulárové podoby na formu plurálovou odrážet rozdělení původního objektu. Například původní místní jméno *Petřín* bylo v 18. století změněno na *Petříny*; obec byla v této době rozdělena na dvě části, z nichž každá patřila jinému panství. V takovýchto případech podle našeho pojetí plurálová koncovka neplní funkci derivačního, názvotvorného formantu (srov. výše 2.1.2).

---

[99] O kategorii čísla u místních jmen typu *Lobkovici* > *Lobkovicě* ve staré češtině se zmiňuje A. Fiedlerová (1975, s. 272–273, 281), a to v rámci důležité studie o vývoji pomnožných substantiv v češtině.

3.2 Analogická změna

3.2.1 Bez viditelné změny ve tvaru nominativu

Přechod plurálu bez viditelné změny ve tvaru nominativu je velmi častý zvláště u místních jmen na *-ice*. V češtině existují čtyři různé typy místních jmen zakončených na *-ice*; pouze jeden z nich je plurálový, ostatní singulárové. Plurálový typ (obyvatelská jména typu *Petrovice*) je výrazně nejčastější, a proto nezřídka ovlivňuje toponyma zbývajících, méně běžných singulárových typů. K plurálu přešla nebo přecházejí např. místní jména *Hvozdnice* nebo *Hostivice*,[100] z tvaru nominativu však není rozpoznatelné, zda jde o singulár, nebo plurál. Změna se vysvětluje působením analogie plurálových jmen blízkých obcí (v blízkosti obce *Hvozdnice* jsou *Bojanovice*, *Čisovice* nebo *Měchenice*). V případě jména *Hostivice* hraje roli blízkost hlavního města a převaha „nových" obyvatel, kterým starší místní úzus už není vlastní. Jinak je tomu u místního jména *Dobrovice*, kde se stále udržuje původní singulárové paradigma.

3.2.2 S viditelnou změnou v celém paradigmatu

Tato změna je zvláště u místních jmen velmi častá; uveďme jen několik příkladů.

Jméno osady *Krčma* bylo změněno na *Krčmy*. Změna neodráží žádnou změnu charakteru vsi ani počet krčem, ale má analogické pozadí: mnoho okolních obcí má jméno v podobě plurálu. Podobně bylo jméno obce *Nový Hrad* změněno na *Nové Hrady*, i když ves se nijak nerozdělila a hrad zde byl stále jen jeden. Další příklady představují místní jména *Důl* > *Doly*, *Habr* > *Habry*, *Kout* > *Kouty*. V západních Čechách proběhla u mnoha místních jmen zakončených na *-ov* systematická změna, která spočívala v příklonu k plurálu (*Klatov, Ježov, Nebílov, Žinkov*… > *Klatovy, Ježovy, Nebílovy, Žinkovy*…); tato změna započala v 15. století.

3.3 Změna singuláru na plurál doprovázející transonymizaci

V některých případech doprovází změna singulárové podoby toponym na podobu plurálovou proces tzv. transonymizace, tj. přechodu jména z jedné kategorie na objekt jiného druhu. Například jméno vrchu *Jesínka* bylo přeneseno na přilehlou ves, která však byla od samého počátku nazývána *Jesínky*. Podobně bylo pojmenování potoka *Oleška* využito jako název osady u něj založené, její jméno však získalo plurálovou podobu *Olešky*. Podobný případ představuje místní jméno *Svitavy*, které vzniklo z hydronyma *Svitava*.

Pozoruhodné jsou názvy některých pražských usedlostí, které byly přeneseny na okolní čtvrti, a při této změně, která spočívá vlastně v rozšíření, zvětšení lokality, na niž se jméno vztahuje, došlo zároveň k příklonu k plurálu. Např. z názvu smíchovské usedlosti *Malvazinka* vychází pojmenování čtvrti *Malvazinky* (srov. také stejnojmennou autobusovou zastávku). V dalších případech (*Cibulka*, *Hřebenka*) není příklon k plurálu z podoby nominativu rozpoznatelný; zde se uplatňuje tzv. lidový plurál na *-a* (srov. *Hradčana*, *Halouna* místo standardizovaného *Hradčany*, *Halouny*). O tom, že názvy těchto čtvrtí, vycházející z původních singulárových pojmenování usedlostí, mají podobu plurálu, svědčí i názvy ulic *Na Hřebenkách* a *V Cibulkách*, *Před Cibulkami* (jinou motivaci má název ulice *U Cibulky*, která směřuje přímo k usedlosti *Cibulka*, podobně jako se ulice *U Malvazinky* nachází u usedlosti *Malvazinka*).[101]

---

[100] Srov. Polívková 2007, s. 26–27, 90, 93.

[101] K tomu srov. Šimandl 2000a, s. 121; Šimandl 2000b, s. 188. O kategorii čísla u toponym typu *Hradčana*, *Hřebenka*, *Lužana*,

4. Změna plurálu na singulár

Tato změna je velmi řídká; uveďme zde dva příklady, navzájem zcela odlišné.

V podobě názvu obce *Draho* (Nymbursko) se odráží proces transonymizace. Původně se v místech této obce nacházel pozemek zvaný *Draha*. Později zde vzniklo několik objektů, konkrétně rybník, mlýn, statek, z nichž každý byl nazýván *Draho*. Tato změna je o to pozoruhodnější, že v apelativní sféře jazyka má tento lexém formu plurale tantum a singulárovou podobu k němu přitvořit nelze.

Příkladem analogické změny plurálu na singulár je název obce *Bojovy*, který ztratil plurálovou koncovku a změnil se na *Bojov* podle singulárových jmen blízkých obcí zakončených na *-ov* (*Bratřínov*, *Brunšov*).

5. Závěr

Je nezpochybnitelné, že vlastní jméno pojmenovává danou entitu jako jediný, jednotlivý objekt. U toponym však tento objekt (nebo objekt relační) může mít „plurálový charakter", např. se skládá z více částí, a plurálová koncovka může tuto skutečnost reflektovat. Tyto případy se zásadně odlišují od výrazně častějších toponym, v nichž plurálové zakončení mimojazykovou skutečnost nikterak neodráží a jeho užití je pouze analogické. Úloha analogie při vzniku plurálových toponym je podle našeho názoru zásadní (viz výše 2.2). Analogie je ostatně velmi důležitá i při vzniku pomnožných apelativ: jak upozorňuje A. Fiedlerová (1975, s. 281–282), řada pomnožných apelativních substantiv vznikla „mechanickým napodobením slov pojmově blízkých"; vznikly tak „řady formálně i významově blízkých pl. t., jejichž odvozovací kmeny jsou navzájem zcela různé (srov. křtiny, jmeniny, šedesátiny, abrahamoviny; montérky, plavky, tepláky), nebo nejsou přesně rozlišovány jednotlivé formanty, záleží jen na konečném vyznění (-cě, -icě: vánocě, letnicě; -čky, -ky: dračky, odpustky ap.)", navíc se často „podle daných modelů zařazují do češtiny výrazy cizího původu: necky se staly modelem pro troky, vantroky (z něm. Wandtrog), dožínky pro šibřinky (z něm. Schabernack), housle pro brýle (něm. Brille) apod."

Podle R. Šrámka (2003) bychom u toponym měli původní gramatickou plurálovou koncovku chápat jako názvotvorný sufix bez jakékoli gramatické funkce. Podle našeho názoru toto stanovisko platí pro případy (a takových je většina), kdy užití plurálového zakončení neodráží charakter objektu a daný formant je využit výhradně k tvoření nového jména, případně je k existujícímu jménu připojen později; jeho užití je v obou případech založeno na analogii s jinými toponymy majícími podobu plurálu. Případy jako *Bledulové louky* je však vhodné interpretovat odlišně: dané toponymum vzniklo toponymizací apelativního spojení adjektiva s apelativním substantivem *bledulové louky*, přičemž plurálové koncovky byly přítomny už v tomto apelativním spojení, v němž je jejich gramatická funkce nezpochybnitelná. Tyto koncovky se tedy nepodílely na tvoření nového jména, protože byly převzaty jako součást hotového apelativního spojení, a názvotvornou platnost zde proto podle našeho názoru nemají. Gramatická funkce těchto koncovek se zcela nevytratila ani po vzniku toponyma; byla nepochybně oslabena, jelikož toponymum označuje danou entitu jako celek, přesto zde však plurálové koncovky i nadále poukazují k „mnohosti" pojmenovaného objektu sestávajícího z více luk.

Vala, *Slatina* se zmiňuje i A. Fiedlerová (1975, s. 273, 274).

R. Šrámek (2003, s. 149) rovněž vyděluje případy, kdy „proprium se týká objektu složeného z více jemu ‚podřízených objektů', které mohou, ale nemusí mít své vlastní jméno". Jako příklad uvádí pomístní jméno *Fojtové vrbiny*, které „identifikuje hromadný onymický objekt jako celek, jak ‚jeden kus' a jeho plurál poukazuje na jeho detailní složení, které je vícečetné." I u toponym tohoto typu je však pro R. Šrámka zásadní skutečnost, že dané pomístní jméno pojmenovává konkrétní objekt jako celek, jeden kus (který sestává z více částí), a proto i zde považuje plurálové zakončení za názvotvorný formant. Naše kritérium je odlišné: pro určení funkce plurálového zakončení jsou pro nás zásadní podrobnosti daného propriálně pojmenovacího aktu. Pokud v momentu vzniku jména (nebo v okamžiku jeho přechodu k plurálu) plurálové zakončení vyjadřovalo pluralitu objektu, pak jde o zcela jiný případ, než když je užití plurálu jen analogické a „plurálový" charakter objektu nikterak neodráží. Na rozdíl od R. Šrámka, pro něhož je základním kritériem pro stanovení funkce plurálového zakončení toponym skutečnost, že všechna propria pojmenovávají daný objekt jako celistvou jednotlivinu (bez ohledu na to, že se tato jednotlivina může skládat z více částí), je pro náš přístup zásadní propriálně pojmenovací motiv. Jestliže má užití plurálového zakončení nějaké mimojazykové příčiny a určitým způsobem odráží charakter objektu, pak je považujeme za pouhou gramatickou koncovku. Za slovotvorný/názvotvorný formant považujeme plurálové zakončení pouze v případech, kdy je užití tohoto zakončení čistě analogické, založené na napodobování jiných toponym, a charakter objektu tedy nikterak neodráží.

Literatura

David, Jaroslav: Názvotvorba. In: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 1125–1126.

Fiedlerová, Alena: Nástin vývoje pomnožných substantiv v češtině. *Slovo a slovesnost*, 36, 1975, s. 266–284.

Pleskalová, Jana: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany: H&H, 1992.

Pleskalová, Jana: *Relační objekt*. In: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 1548–1549.

Profous, Antonín: *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* I–IV (IV. díl spolu s J. Svobodou). Praha: ČSAV, 1947–1957.

Šimandl, Josef: Morfologická problematika v jazykové poradně (2. část) I. *Naše řeč*, 83, 2000a, s. 113–121.

Šimandl, Josef: Morfologická problematika v jazykové poradně (3. část) II. *Naše řeč*, 83, 2000b, s. 181–192.

Šrámek, Rudolf: Plurál v pomístních jménech (na materiálu ze Slezska). In *České, polské a slovenské jazykové a literární souvislosti*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2003, s. 147–150.

Šrámek, Rudolf: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.

Štěpán, Pavel: Chodovo, Kouto, Choboto. K přechodu toponym od maskulina k neutru. *Naše řeč*, 100, 2017, s. 148–158.

K otázke evolúcie proprií v kultúrnych textoch pre deti
Vlastné mená a nominačný akt v literárnych textoch ako indikátor evolučného procesu z aspektu kognitívnej lingvistiky

Issue of the evolution of proper names in cultural texts for children
Proper names and nomination act in literary texts as an indicator of the evolution process from the aspect of cognitive linguistics

Zuzana Kováčová
Katedra slovenského jazyka a literatúry FF UKF v Nitre

Abstract: The fairy-tale is considered to be a cultural text that nowadays is designated to a child reader. The fairy-tale as a genre is subject to evolution. In the evolutionary shift of fairy-tales, the dominant indicator of change is the name of a fairy-tale hero. The name of a fairy-tale hero is chosen strategically by the author. That is modeling in literary onymy. The proper noun in the literary text provokes associations by the percipient. Their source is appreciation. The fairy-tale from the aspect of child recipient is a source of knowing the semantic basis of proper nouns. The evidence of the diachronicity of proper noun in a fairy tale is the comparison of the original dialectic fairy-tale and adapted tale.

Key words: fairy-tale, nomination, proper noun, cognitive metaphor, concept, family name

Abstrakt: Rozprávku považujeme za kultúrny text, ktorý je dnes určený detskému čitateľovi. Rozprávka ako žáner podlieha evolúcii. V evolučnom posune rozprávky je dominantným indikátorom zmeny vlastné meno rozprávkového hrdinu. Pomenovanie rozprávkového hrdinu je autorom volené strategicky. Ide o modelovanie v literárnej onymii. Proprium v literárnom texte vyvoláva u percipienta asociácie. Ich zdrojom je aprécia. Rozprávka z aspektu detského príjemcu je zdrojom poznávania sémantickej stránky proprií. Dôkazom diachrónie vlastného mena v rozprávke je komparácia pôvodnej nárečovej rozprávky a adaptovanej rozprávky.

Kľúčové slová: rozprávka, nominácia, propriá, kognitívna metafora, koncept, apelatívum

1. Súčasný stav skúmanej problematiky a jeho rozpracovanie

Vlastné mená v umeleckej literatúre nie sú v tradičnej onomastike vnímané a opísané ako osobitná skupina, ktorá by bola v systematickom opise rovnocenná takým podskupinám, akými sú živé propriá, toponymá či hydronymá.V ruskej lingvistickej terminológii sa stretneme s termínom *poetonymá* (V. Kalinkin in Superanskaja, 1972, s. 137), ale aj fiktonymá (Superanskaja, 1970, s. 145). V anglickej lingvistike sa používa pojem *charactonyms*[102]. V tomto príspevku máme na mysli antroponymá, t. j. vlastné mená ľudí, ale aj mená nadprirodzených bytostí, ktoré vystupujú v mytologických a rozprávkových príbehoch. K nášmu chápaniu literáronyma je najbližšie anglický pojem charactonyms – charakteronymum, t. j. literárne meno, ktoré je podobné rozprávaciemu prameňu, preto dostalo prívlastok rozprávacie, teda také, ktoré má charakterizačnú funkciu, je schopné samo osebe sprostredkovať základnú a súčasne dominantnú informáciu najmä o ľudskom subjekte vyobrazovanom v literárnom texte[103]. V tomto zmysle je aj tvrdenie K. Hausenblasa: „Postavy nedostávají jména, která by svou latentní sémantickou náplní ukazovala jinam, zaváděla jiným směrem, než kam míří smysl díla a jeho styl, která by byla v nesouladu s úlohou postavy, jaká jí přísluší ve výstavbě celku“ (1976, s. 4).

Vlastné meno v bežnej komunikácii, ale analogicky aj v kontexte lingvistických bádaní chápeme v základnej opozícii k všeobecnému pomenovaniu, ide teda o vnímanie opozície proprium – apelatívum. Propriá vznikli ako nástroj identifikácie, do ktorej sa nezriedka premietli individualizujúce znaky a prvky. Nominačný akt a nominačná funkcia je to, čo apelatíva a propriá v ich kategóriách zbližuje (V. Blanára,1996, s. 17; A. V. Superanskaja, 1970). A. V. Superanskaja tento, ešte v sedemdesiatych rokoch začatý, rozhovor završuje s jednoznačným nadhľadom v diele *Imja – čerez veka i strany* (2010), v ktorom poukazuje na historickú kontextovú šírku vlastných mien a ich spojitosť najmä s mýtmi či novšími typmi pomenovaní. Hovorí o tom, ako mená putujú z jednej krajiny do druhej, stávajú sa súčasťou iných jazykov a kultúr. V tomto kontexte širšie chápaných kultúrnych kontaktov a v indikovaní kultúry či u mena ako špecifického druhu textu, je aj monografia autorskej dvojice M. Čechová[104] – Ľ. Plesník *Tematické algoritmy a existenciálne stratégie v Oceáne príbehov* (2016).

M. Knappová (2008, s. 23) za základnú funkciu proprií považuje individualizáciu a identifikáciu, resp. diferenciáciu). T. Andersson (2009, s. 19 – 25) analyzuje výstavbu mentálneho onomastikonu. V súvislosti s podstatou nominačného procesu ozrejmuje dva základné pojmy – primárny a sekundárny proces nominácie. V tomto kontexte otvára otázku, v akom pomere v aktuálne posudzovanom nominačnom akte účinkujú ako relevantné nové, t. j. ešte nepoužité aspekty premietnuté do formy či významu novo utvoreného propria a na druhej strane, v akom pomere je zachované tradičné, t. j. už ustálené v nominačnom akte, resp. v akej miere sú funkčné tie apelatíva, z ktorých sa pri zrode nového propria čerpá. Model nominačného procesu interpretuje ako výsledok analýzy, príp. utvárania mentálneho onomastikonu.

---

[102] P. Odaloš vo viacerých štúdiách (2013a) a najmä v monografickej práci pre všetky vlastné mená používa nadradený termín literáronymá (Odaloš, 2012, s. 7).

[103] V. Blanár túto skupinu nominácií označil ako pseudoantroponymá (1996, s. 26).

[104] Problematika sa ďalej rozvíja v Čechová a kol.: *Osnovné tematické algoritmy v slovesnom umení s intersemiotickými a interdisciplinárnymi presahmi* (2016).

S. Garaguľja (2010) problematiku nominácie v kultúrnom texte ďalej rozvíja a zameriava sa na budovanie kontrastu práve na báze samotnej povahy vlastného mena v monografii *Antonymia v lingvokultúrnom a historickom aspekte. Na materiáli vlastných mien*[105]. Autor hľadá účinky a fungovanie vlastného mena od epištolárnych textov, cez drámu až po žánre masovej kultúry, resp. pop-kultúry.

2. Cieľ štúdie

Cieľom štúdie je aplikovať postuláty Moskovskej semiotickej školy na text rozprávky, pričom sa dotýka synchrónneho i diachrónneho účinkovania rozprávkového textu, načrtnúť evolúciu vlastného mena v literárnom texte od najstarších podôb rozprávkového žánru až po súčasnosť. Uveriteľnosť základných ideí rozprávky je v značnej miere podmienená projekciou literárnej postavy, s čím úzko súvisí jej pomenovanie. V intenciách funkcie konkrétneho literárneho žánru je nevyhnutná anticipácia umeleckej komunikačnej stratégie autora, ktorej značná časť je integrovaná v ním zvolených nomináciách, konkrétne v preferovaní apelatív alebo proprií, v explicitnom opomenutí propria tam, kde by sme ho prirodzene očakávali, resp. vo vytváraní kontrastu na úrovni konkurencie apelatív a proprií. Vlastné meno v rozprávke spoločne s týmto žánrom prešlo evolučným procesom, a to od verbálneho vykresľovania bezmenných bytostí k hrdinom, ktorých pomenovanie je primárnou informáciou o povahových vlastnostiach a schopnostiach hrdinu. Na porovnaní ľudovej goralskej rozprávky s jednou z moderných ekologicky zameraných rozprávok poukážeme na vzťah medzi literárnym menom rozprávkových bytostí a evolučným pohybom vo vnútri rozprávkového žánru.

Celá problematika má presah do kognitívnych štruktúr dieťaťa a v školskej praxi znamená najmä formovanie dispozícií žiakovho prieniku do metajazykovej komunikácie, teda k pochopeniu nevypovedaného, ale implicitne konotovaného. Otázka formy a tvorenia podôb vlastného mena, resp. jeho účinkovanie v performačných aktoch je nastolená E. Hájkovou (2008, s. 99 – 106).

3. Metodológia

V zmysle doterajších skúmaní o literárnom vlastnom mene k menu postavy v literárnom diele je možné pristupovať niekoľkými spôsobmi, a to od komunikačného prístupu, funkčného, cez konfrontačný a etymologický, až k ontogenetickému. V zmysle kognitívneho obratu vo vede, v zmysle diskurzívneho chápania textu a synergickej povahy postmoderného bádania je možné tieto prístupy chápať v istej možnej kombinácii a nie v nekompromisnej oddelenosti. Postuláty kognitívnej lingvistiky umožňujú nachádzať nové aspekty v interpretácii vlastného mena v literárnom texte, čím je možné vnímať a interpretovať funkciu vlastného mena čo najkomplexnejšie.

K identifikácii funkcií vlastného mena v rozprávke pristupujeme z pozícií kognitívnej lingvisitky a etnolingvistiky. Metodologicky sa opierame o etnolingvistické práce predstaviteľov Moskovskej etnolingvistickej školy, najmä o práce N. I. Tolstého a S. M. Tolstej. Identifikáciu apelatív a proprií v rozprávke ako v kultúrnom texte pre deti umožňuje kognitívna lingvistika chápať ako sféru jazyka, ktorá je úzko prepojená s mimojazykovými fenoménmi konkrétneho i abstraktného charakteru.

---

[105] Антропонимия в лингвокультурном и историческом аспектах. На материале английских личных имен.

Aplikácia etnolingvistických metód pri analýze proprií a apelatív v literárnom texte na jednej strane odhaľuje ich etiológiu, a teda aj motiváciu a etymologické podložie sémantickej hodnoty antroponým či osobitne proprií, ale súčasne odkrýva aj ich psycholingvistický rozmer. Odkrýva, ako užívateľ jazyka či percipient literárneho textu propriá v texte vníma, ako im rozumie či ako ich interpretuje a v akej miere či akým spôsobom korešpondujú s jeho skúsenosťou a napokon, ako zasahujú do jeho mentálneho priestoru. V tomto zmysle využívame metódu získavania textu od respondentov, v našom prípade od ľudového rozprávača, ale za relevantnú považujeme rekonštrukciu konceptu, pričom v zmysle kognitívnych bádaní slovo/nomináciu chápeme ako koncept. Metodologicky vychádzame zo štúdií A. Toporova publikovaných v zborníku *Imja. Sémantičeskaja aura/Meno. Sémantická aura* (2007).

Predpokladáme, že na porovnaní nárečovej a ľudovej rozprávky sa explicitne prejaví smerovanie od apelatíva k nominácii špecifickej pre kultúrne naračné útvary, ktorej výsledkom je literárne meno. To však neplní len úzko špecifikačnú funkciu, ale samo osebe je komplexnou entitou, v ktorej sa reflektujú presahy do mimotextového priestoru, ako aj do psychiky autora a percipienta a ako také nadobúda znaky konceptu. S presahom k aktuálnym textom rozprávkového žánru predpokladáme, že akt nominácie je v súčasnosti reflexiou problematiky, ktorá je pre budúcnosť človeka kľúčová a jej riešenie ešte stále nie je úplne známe.

Širším metodologickým východiskom je monografia *Sobstvennoje imja v texte mira* (Vlastné meno v texte sveta), kde N. Vasiľjevová (2009) identifikuje mikrotexstológiu mena ako bezprostredné textové okolie mena a makrotextológiu mena v celom texte.

V intenciách slovenskej či československej onomastickej školy sa opierame o vymedzenie modelovosti ako vlastnosti onomastiky, ktorá sa prejavuje vytváraním modelov a ich ďalším skúmaním, najmä klasifikovaním a komparovaním. Modelovanie sa posudzuje v istej symbióze k registrovosti, pričom onymický register celého diela vytvárajú vlastné mená, ktoré sa používajú v komplexe komunikačných situácií na ploche literárneho diela (Odaloš, 2013b, s. 120).

4. Literárne vlastné meno ako koncept

Koncept je považovaný za mnohovrstvovú jednotku myslenia či pamäti, ktorá je reflexiou i manifestovaním kultúry národa. Ju. Stepanov (1997, s. 40) charakterizuje koncept ako sumár konkrétneho pojmu a hodnotového vyjadrenia predstáv človeka, ktoré má často obraznú povahu a vypovedá o určitom jave okolitej reality či sveta. V štruktúre konceptu identifikuje tri komponenty. Prvý komponent je zakódovaný vo všeobecnom povedomí národného spoločenstva, je súčasťou jeho aktívnej lexiky a funkčným nástrojom verbálnej komunikácie v rôznych komunikačných situáciách. Druhým komponentom (mnohovrstvovej štruktúry) konceptu je pojem, resp. lexéma, ktorej prisudzujeme status archaizmu a ktorá už do aktívnej slovnej zásoby užívateľov jazyka nepatrí, ale je známa len istej skupine jazykového spoločenstva. Tretím komponentom konceptu je etymologický príznak konceptu, ktorý je z aspektu vývinu jazyka významný, no zostáva predmetom štúdia lingvistov, bežný užívateľ jazyka ho nevníma. Z aspektu kognitívnej lingvistiky je práve tento tretí komponent konceptu veľmi dôležitý, pretože poskytuje informácie o zrode konceptu, jeho vývoji, ale aj o jeho kompatibilite s lexémami iných jazykov, resp. pri rekonštrukcii zrodu nových významov (Stepanov, tamtiež, s. 41 – 46). V súvislosti s rozprávkou

ako žánrom, keď žánru je tiež pripisovaný status konceptu, je pre nás relevantná aj definícia, ktorú prináša Kubriakovová. Kubriakovová (1996, s. 91 – 93) identifikuje koncept ako výsledok spojenia významu slova s osobnou skúsenosťou človeka so svetom, v ktorom žije. Aj v definícii konceptu tejto autorky, a to najmä v identifikácii slova ako konceptu, sa objavuje reflexia vzťahu človeka k označovanému objektu – denotátu – a jeho hodnotenia užívateľmi jazyka, čo sa realizuje ako konotácie. Rozprávka, ktorá vznikala ako svedectvo o videnom a zažitom, takúto požiadavku skúsenosti so svetom v zmysle svojho statusu konceptu spĺňa.

Teoreticko-metodologickým opodstatnením vyššie uvedeného spôsobu uvažovania o literárnom mene sú štúdie A. Toporova (ale aj N. Zapoľskej a iných) v zborníku *Imja. Sémantičeskaja aura/Meno. Sémantická aura* (2007). Zborník prináša vedecké štúdie, ktoré poukazujú na nové smerovanie výskumov o vlastnom mene v texte. Toto smerovanie sa etablovalo najmä vďaka rozvitiu teórie textu, resp. lingvistiky textu, ktorá sa reflektuje v bádaní predstaviteľov moskovskej semiotickej školy[106].

5. Nominačný akt v kultúrnom texte alebo od apelatíva k charakteronymám

Kultúrny text je text, ktorý sprostredkováva a uchováva duchovné hodnoty v kontexte kultúrnych stereotypov celého národno-kultúrneho spoločenstva. Kultúrne artefakty sú tie, ktoré sú späté s duchovnom a s mentálnymi intenčnými aktivitami človeka a touto svojou podstatou bezprostredne súvisia s náboženskými predstavami človeka, spoločenstva, národa. V texte, a teda aj v slove či práve prostredníctvom slova sa spája jeho vnútorná energia navonok manifestovaná ako sila slova a viera človeka v Boha rozvinutá a identifikovaná v náboženských predstavách a obradoch. Viera v magickú silu slova (a mlčania) „(...) bola silne zakorenená v tradičnej ľudovej kultúre a predstavovala neoddeliteľnú súčasť magického pohľadu na svet“ (Wójtowicz, 2012, s. 201). Wróblewska identifikuje slovo alebo mlčanie ako neoddeliteľnú súčasť obradu práve vďaka viere v jeho potenciál a najmä za predpokladu, že bude danej osobe na pomoci božská sila (2012, s. 216).

Každý nominačný akt v prozaickom texte nadobúda hodnotu, ktorá je alebo explicitná, alebo implicitná. Proces nominácie je často súčasťou stratégie autora naračných útvarov, čím čitateľa akoby zasväcuje do očakávaných dejových peripetií anticipujúcich povahové črty hrdinu indikované už v jeho vlastnom mene. Explicitná hodnota nominácie sa utvára v kontexte príbehu a jeho ideovej výstavby. Implicitná hodnota nominácie pochádza z možnej schémy či konceptu, ktorý je v jazyku či v celej národnej (resp. nadnárodnom kultúrnom kontexte) kultúre štandardizovaný. Sémantika antroponým je súčasťou autorskej stratégie a často aj recepčným návodom umeleckého rozprávania. Strategické použitie vlastného mena znamená manifestovanie príbehu asociujúceho vyšší princíp, čím odkazuje na kultúrny archetyp.

V prípade spoločenského románu je jeho jazyk prejavom autonomázie. Pomenovanie anticipuje asociácie čitateľa, pričom je limitované kontextom vlastnej i percipientovej kultúry. Literárne meno asociuje nadčasový príbeh, ktorý je kultúrne či tradične etablovaný. Táto stratégia môže byť založená na alúzii, symbolike, metafore, metonymii, ale aj na metaforizácii metonymie – tzv. metaftonizácii.

---

[106] Zborník je venovaný dielu významného vedca Vladimíra Nikolajeviča Toporova, sprístupňuje jeho menej dostupné práce, ale prináša aj štúdie iných autorov, ktoré sú podobne tematicky a metodologicky orientované.

Čitateľské akceptovanie nominačného aktu ako autorskej stratégie vysvetľujeme konceptuálnou povahou antroponyma. Kľúčovú funkciu má kognitívna metafora. Jej hodnota spočíva v schopnosti pomenovať nové známym, a to aktivizovaním či aktualizovaním niektorej z vrstiev významu, ktorý je konceptuálnej povahy.

Nominácia implicitne obsahuje či reflektuje ontologicko-individuálny a súčasne aj kultúrno-spoločenský rozmer. Sociálne pole antroponyma sa utvára ako jazyková reflexia prieniku extralingvistických sociálnych vzťahov premietnutých do určitých foriem nominácie. Tá či iná jazyková forma mena môže byť/býva predurčená konkrétnou extralingvistickou situáciou (Superanskaja, 1970, s. 16). Nominácie spojené s osobnými menami sú úzko zviazané s bytím človeka, kultúrno-historickým kontextom, mytológiou a religiozitou. Vďaka expresivite vlastných antroponým identifikujeme dva typy idiomatickosti – intralingválnu a extralingválnu. Extralingválny typ znamená kultúrno-sociálne, folklórne a religiózne vplyvy. Táto otázka je rozpracovaná napr. v dielach V. N. Telijovovej a iných. Mechanizmus metafory spočíva v dezintegrácii jedinečného významu, ktorý zodpovedá konkrétnemu denotátu. Moment dezintegrácie je zjavný najmä v prípade literáronyma[107] inšpirovaného pomenovaním postavy mytologického či biblického pôvodu. Kategorizácia literárnej postavy zodpovedajúca biblickému vzoru začína akoby odznova v inom spoločensko-historickom a kultúrnom kontexte.

6. Pôdorys nominácií v mytológii a v rozprávke z aspektu kognitívnych procesov

Nominačný akt v prozaickom texte nadobúda nielen explicitnú, ale aj implicitnú hodnotu. Tá pochádza z kultúrne uzualizovanej schémy či konceptu. Akt nominácie je najjednoznačnejší v rozprávke, t. j. v tradičnom žánre založenom na naratívnych postupoch. Rozprávka sa vzťahuje na mytologicko-archetypálny fundament kultúry. V nej je začiatok vnímania významu mena a akceptovanie jeho symbolickej či metaforickej povahy. Rozprávka má svoj evolučný pohyb a jedným z jeho kľúčových indikátorov je meno rozprávkového hrdinu. Pomenovanie rozprávkového hrdinu je strategické. Má spravidla metaforicko-metonymickú povahu. Rozprávka je jedinečným zdrojom poznávania sémantickej stránky rozprávkových proprií. Samotná nominácia implikuje ďalšie naračné postupy. Evolučný prerod rozprávky pramení so stretu rozprávkového a reálneho sveta. Evolúcia rozprávky znamená aj evolúciu hrdinu a proprií, resp. z aspektu autorskej stratégie práve v nominačných aktoch začína proces adaptácie tradičnej rozprávky na modernú autorskú rozprávku. Z aspektu percepcie detským čitateľom a z aspektu procesu porozumenia či ďalších kognitívnych procesov (dieťaťa) je najmä proprium literárneho hrdinu, ale i ďalšie vlastné mená, akými sú toponymá či chromatonymá primárnym indikátorom zmyslu textu.

Konceptuálne a strategické nominácie v umeleckých textoch majú charakter renominácie v zmysle rekognície. Ide o spôsob odkrývania prototypov, protopríbehov a prežívanie zrodu hodnôt pred očami čitateľa. Najmä v prípade vlastných mien, ktoré majú pôvod v mytológii a v biblii, je zdôraznený pôvod – etymológia antroponyma.

---

[107] Termín literáronymum nájdeme v prácach o onomastike, najmä v štúdiách a monografii P. Odaloša (2014).

Niektorí predstavitelia analytickej filozofie odmietajú konceptuálny či deskriptívny základ nominácií v prípade vlastného mena. Otázku vzniku mien a vlastných mien nastolili už starovekí filozofi. Mená považovali za súčasť vecí. Podľa najstarších predstáv jestvovalo „(...) prirodzené spojenie – puto – medzi menom a vecou. Toto puto bolo chápané naturalisticky, ako dané od prírody" (Haraj, 2011, s. 56). Ak porovnáme akt nominácie v súčasnosti, kedy sa meno vyberá podľa kalendára a priezvisko dedíme, s nomináciou v historických dobách, etymologický rozmer aktu nominácie je zrejmý, ako o tom uvažuje už vyššie citovaný autor: „(...) v najstarších vývinových fázach antroponymických sústav, ktoré sú svojím spôsobom reflektované v dielach Homéra, Hesioda, ale aj v Biblii, išlo o štandardný proces onymizácie" (tamtiež, s. 59).

V tomto zmysle uvádzame aj postoj Altmana (2007, s. 25 – 26), ktorý tvrdí, že mená boli pôvodne tvorené s úmyslom vyjadriť buď nejaké vlastnosti a schopnosti pomenovanej osoby, prípadne niektoré jej vonkajšie rysy, napríklad u muža silu, bystrosť, bojovnosť, u žien krásu, alebo mali vyjadriť nejaké životné poverenie nositeľa mena, zhrnúť, čím je a čím má byť obdarený alebo ako má konať.

7. Propriá v ľudovej nárečovej rozprávke – staršej sestre ľudovej adaptovanej rozprávky

O dôležitom postavení a význame slova, a naopak, aj mlčania v súvislosti s obradmi v ľudovej kultúre v štúdii *Magia słowa i magia milczenia w polskiej bajce ludowej* hovorí V. Wróblewska: „(...) v tradičnej ľudovej kultúre hralo slovo určitú rolu, ktorá bola nad rámec štandardných funkcií jazyka, ako informačná, komunikačná, expresívna. Slovu bol pripisovaný významný tvorivý potenciál porovnateľný s božským aktom stvorenia, prejavujúci sa v možnosti zmeny sveta okolo seba prostredníctvom jazykového výrazu" (Wróblewska, 2012, s. 215).

Rozprávka ako nástupca pravekej mytológie dáva priestor pre identifikovanie podobného procesu rekognície spoločensky kľúčových hodnôt. Uvedenému zmyslu sa podriaďuje celý epický priestor. Zápas dobra a zla často začína nominačným aktom, neskôr doň vstupujú (aj) nadprirodzené bytosti. V tradičnej rozprávke, ktorá sa vo svojej prototypovej podobe zachovala napr. ako goralská rozprávka, absentujú vlastné mená. Inými slovami, hlavní protagonisti sa uvádzajú len ako bližšie neurčení jednotlivci, čomu slúžia apelatíva, resp. antroponymá.

Ak máme explicitne preukázať istý evolučný proces rozprávky, musíme sa sústrediť na pomenovanie rozprávkového hrdinu, a to od najstarších rozprávok až po súčasnú rozprávku. Za zástupcu najstaršej formy rozprávky sme zvolili goralskú ľudovú rozprávku, ktorá sa uchovala v nárečí. Neskôr sa stala východiskom autorského spracovania. Goralské ľudové rozprávky sa zachovali v ústnom podaní, a to alebo ako krátke rozprávania, alebo petrifikované vo frazémach. Sú špecifické svojou až fragmentálnou epickou výstavbou. Obmedzujú sa na krátku epizódu, postavy nemajú vlastné osobné mená. V epickom priestore tu stoja oproti sebe postavy s nadprirodzenými schopnosťami a obyčajní ľudia.

Zachovali sa ako fragmenty – živé ešte v podaní starých ľudí, čiastočne prežívajú petrifikované vo frazémach. V. Majerník a P. Glocko goralskú rozprávku zaznamenali a čiastočne jazykovo upravili. V podobe tzv. čitateľského prepisu nárečového textu v goralskom nárečí severného Spiša – tak, ako boli podané ľudovým rozprávačom – prinášame rozprávku v jej nárečovej podobe, aby sme ju porovnali s rozprávkou v autorskej úprave V. Majerníka a P. Glocka.

Roz tu ľuʒe ʒeši ňedaľeko šoľi na poľu groch a boginki na ten groch hoʒyľi. Ľuʒe jednom fčeľi lapič i postavjyľi jednom čiţme na to mjeïsce, ʒe jęf viʒeľi. Boginka vephala do čižmy obje nogi a tak jom hyčyľi.
(fonetický prepis nárečovej – goralskejrozprávky)

Autorská úprava toho istého príbehu zachytáva osud gazdu, ktorému doňho zasiahli nadprirodzené bytosti – *boginky*. Nomináciu v podobe apelatíva *boginka* môžeme identifikovať z ľudovej tradície a etymológie slova. V. Majerník a P. Glocko na vysvetlenie podávajú tento opis: „Boginky žijú v potokoch a jazerách. V zime odpočívajú pod ľadom a na jar sa preberajú k životu. Sú to ženy, ktoré za svojho ľudského života nemali deti. Po smrti vraj majú deti s vodníkmi. Malé bogínčiatká sú veľmi pažravé, preto ich boginkyzamieňajú za deti živých ľudí, lebo tie toľko nezjedia" (Majerník, Glocko, 1975, s. 249).

V autorskej úprave pokračuje text takto: „*Istý gazda si pri potoku hrachu nasadil a len čo hrach vyrástol a prvé strúčiky sa naplnili sladkými zrnkami, začal ktosi v ňom škodu robiť. Postriehol si gazda jeden večer, a čo vidí: z hustej vrbiny sa kučeravé hlavy vystrkujú, potom vyskočí jedna boginka, za ňou druhá, tretia a šup do hrachu. Asi im zachutil, lebo prišli i druhý deň, tretí, už týždeň si hostinu robia, struky vyžierajú a dlávia zelené pole. Darmo gazda do nich z pušky strieľal, guľka sa ich nechytila. A keď sa s palicou na ne rozbehol, tak mu ony chrbát natreli, že celý týždeň odležal v posteli.*

Naoberal teda strukov plný košík a dal ho k potoku, nate si, jedzte, len mi druhý nedlávte. Ale boginky sa koša nedotkli, zas len ten, čo na poli rástol, šli oberať.

Nijako si gazda nevedel rady, ani sused nepomohol, a tak šiel na poradu k vedomcovi. A ten mu poradil, ako sa boginiek strasie.

Tak ako po iné dni, i teraz boginky struky oberali, v poli šuchotali, maškrtili sladký hrášok. Zrazu jedna kučeravá hlava zmizla, stratila sa, akoby sa ponorila v zelenom mori hrachu. Čo tam robí, čo tam kvočí boginka a čoţe to obracia v ruke? Našla na zemi ležať červenú čižmu, pekne cifrovanú a všakovak vyzdobenú. Pozerá, obzerá tú krásu, keď tu:

– Fo to máf? Daj mi!
Nestačila veru čižmu ani na nohu navliecť a už jej ju druhá vychmatla. Pribehla ďalšia na ten šuchot, zbehli sa všetky a myk – myk, si čiţmu z rúk, len tak švíky praskali. Bili sa dovtedy, kým najsilnejšia z boginiek s čižmou v náručí neutiekla na kraj poľa. Tam si sadla a skúšala čižmu tak i tak, špicou nazad, špicou napred. A že nevedela, ako sa čižmy nosia, strčila do sáry obe nohy naraz. Nato sa strhol náramný lomoz, z vrbiny gazda s mládencami vybehol a dal sa boginky z hrachu vyháňať. Všetky ozlomkrky z hrachu leteli, do vody poskákali, len tá, chudera, čo si čižmu obula, nijako nemohla z tej sáry nohy vytiahnuť.
Tak ju veru mládenci aj s gazdom chytili, domov zavliekli, k stolu priviazali, mocne bili a pritom recitovali:
– Nebudeš viac na hrach chodiť, nebudeš viac na hrach...
Bitky sa veru, chudera boginka, skôr prejedla ako sladkého hrášku. Nakoniec prisľúbila, že bude sama dozerať, aby boginky na hrach nechodili, len aby ju pustili.
Nemohol si gazda lepšieho hájnika nájsť, lebo odvtedy sa v poli nič nešuchlo a boginky sa viac neukázali.

A hrach bol dobrý, môžem vám aj ja povedať, lebo som aj z neho ochutnal, ale ma zbili, hoci ma nevideli. Že kto? Nuž, uhádnite!"
(Majerník, Glocko, 1975, s. 11 – 12)

Sémantickú hodnotu nominácie *boginka* môžeme rekonštruovať etymologickým rozborom. Etymologicý slovník jazyka českého uvádza, že u Poliakov boginki sú sudičky, t. j. tie, ktoré dávajú/nadeľujú človeku údel, osud. Predpokladá sa (v aspekte časového vývinu či lokálneho účinkovania lexémy) istý posun významu, pretože na Morave sa slovom *boginki* označujú veštice, odtiaľ *boginkovať* vo význame *veštiť* (Machek, 1957, s. 59). Ide o nadprirodzenú silu v ženskej podobe, čo sa premietlo aj do tvaru slova. Boginka je výlučne ženského rodu, mužský náprotivok neexistuje. Reprezentant pozemského sveta a ľudského spoločenstva – gazda (ale aj sused, vedomec, mládenci) – tiež nemá meno, rovnako nie sú menami identifikované jednotlivé boginky.

V rozprávkach vystupuje tiež muž – *vedomec*, ktorý radí ľuďom, ako zvíťaziť nad zlom v podobe *boginiek*. Takto sa buduje základná opozícia medzi ženským a mužským princípom. Zatiaľ čo boginky *boginkujú*, teda narábajú s tajomnou nadprirodzenou silou, *vedomec* vysvetľuje veci a javy na základe poznania sveta a svojej múdrosti, z čoho pramenia i rady ľuďom, ktorí sa musia brániť tomu, čo napáchajú boginky. Proti sebe teda stoja svet zla a tajomnej moci reprezentovaný boginkami a svet ľudí, racionality, práce, a teda dobra. Tajomné je spájané so ženským princípom – boginka, ktorý bol tabuizovaný už v mytológii a racionálne – vedomec – s mužským princípom. Jazykovo sa tento fakt spracováva na úrovni nominácií, a to na úrovni apelatív, keď *boginky* majú len tvar ženského rodu a *vedomec* len tvar mužského rodu, a to aj napriek tomu, že dnes poznáme podobu mužskú i ženskú v obidvoch prípadoch (čo vzniklo pravdepodobne extenziou významu).

8. Propriá ako indikátor adaptácie a evolúcie slovenskej rozprávky

Rozprávky vznikli ako výpoveď pôvodne určená dospelému adresátovi. Je v nich obraz zápasu človeka a dobra so zlom podávaný ako existenčná nevyhnutnosť. Zlo ohrozovalo život, preto postoj človeka musel byť jednoznačný. Boli a sú školou morálky a etablovaním hodnôt, sú jednou z prvých informácií o mentalite národa. Zachovali sa ako prototypy v rozprávkach Perraulta, H. Ch. Andersena, bratov Grimmovcov či P. Dobšinského a S. Czambela. Ich motivická skladba je značne podobná, pretože aj zmysel textu je takmer totožný. Napríklad v rozprávke *O hlúpom Janovi* akcentovanie významu adjektíva *hlúpy* v spojení s bežným propriom vedie k poznaniu skutočnej či relatívnej hodnoty človeka. Inými slovami – hlúpy je v skutočnosti múdry. Ľudová rozprávka sa odovzdávala tradovaním z generácie na generáciu.

Tak, ako sa menil interpret, tak sa menil a vyvíjal aj percipient a vplyvom meniaceho sa sveta sa menil aj rozprávkový text. Rozprávka sa stala a stále je najobľúbenejším žánrom najmenších detí, ale práve v rozprávkovom žánri je možné sledovať jej explicitnú premenu motivovanú vonkajšími faktormi objektívne sa meniaceho sveta, ako aj anticipovaním detského percipienta, ktorého obraz sveta je výrazne modifikovaný práve spomenutým meniacim sa svetom, najmä jeho technickými vymoženosťami a všadeprítomnými informačno-komunikačnými technológiami, ktoré dnes už jednoznačne patria k svetu súčasného dieťaťa, a to od jeho útleho veku.

K tejto zjavnej premene rozprávkového žánru v zmysle jeho evolučného posunu pomohol proces adaptácie tradičnej rozprávky a aktualizované etablovanie detského aspektu v autorskej rozprávke. Adaptácia tradičnej rozprávky znamená na prvom mieste adaptáciu obrazu a s ním na prvom mieste pomenovanie literárneho hrdinu.

Z vývinového hľadiska na začiatku adaptácie ľudových rozprávok v slovenskej literatúre pre deti stojí kniha O. Sliackeho *Ako šiel vĺčko do sveta*. O. Sliacky bol jedným z prvých (odvážnych) autorov, ktorý pripísal tradičným motívom a schémam nové formy, motívy a úlohy. *Vlk*, v tradičnej rozprávke symbol zla a nebezpečenstva, je personifikovaný a vstupuje do situácií analogických s tými, ktoré hypoteticky môže prežívať dieťa v každodennej realite. Inými slovami, v mene autorskej stratégie sa stráca tradičný koncept *vlka* ako nebezpečného zlého tvora. V tomto prípade apelatívum ako ustálený symbol v jazyku a kultúre vyhovovalo autorskej stratégii, jeho významový posun sa dosiahol preferovaním jeho deminutívnej podoby.

V pozadí samotnej adaptácie teda stojí autorskou intuíciou vycítená nevyhnutnosť zaujať detského čitateľa nie celkom tradične, ale naopak, v istej – na prvý pohľad zjavnej – miere opozície k tradične rozprávkovo zdôrazňovaným konotáciám rozohrať novú hru s detským čitateľom, pričom jej najvyšším zmyslom je narušiť hranicu, ktorá bola predtým neprekročiteľná.

Adaptácia rozprávky v stvárnení M. Ďuríčkovej bola založená na paródii, ktorou akoby začala „dialóg" s ľudovou rozprávkou a je jej pripisovaný začiatok nastupujúcej inovačnej vlny slovenskej ľudovej rozprávky. Ďalšia inovácia reprezentovaná tvorbou K. Bendovej bola založená na strete fiktívneho a reálneho v realisticky ukotvenom priestore. Tento dialóg inovovanej rozprávky s jej staršou sestrou – ľudovou rozprávkou, bol na úrovni tematicko-motivického pôdorysu jazykovo budovaný na strete apelatíva (žánru) reprezentujúceho fiktívny priestor na jednej strane a toponyma patriaceho do reálneho sveta na druhej strane. Týmto *Rozprávky z Dúbravky* od K. Bendovej vnášajú do rozprávkového kontextu prvky reality, a to tak prostredníctvom toponým, pomenovaní lokalít, ako aj stotožnením hrdinu s bežným dieťaťom. Vzťah fiktívneho a reálneho sa tu modifikoval, ako o tom svedčí *Rozprávka z poličky Emila F.*, keď je reálny svet zastúpený propriom stotožňujúcim literárneho hrdinu s potenciálnym reálnym dieťaťom. Vytvorenie obrazu uveriteľného reálneho hrdinu z bežného, nie rozprávkového sveta, jej umožnila priniesť kvalitatívne nový typ rozprávky, a to na základe hry v hre, tvorby v tvorbe, poznania v poznaní. Základom je však práca na úrovni nominácií, keď do funkcie literáronyma povyšuje či posúva toponymum či proprium tak, ako reálne fungujú v bežnom svete.

Balcova kniha *Strigôňove Vianoce* ako jeden z možných reprezentantov evolučného pohybu vo vnútri rozprávkového žánru je plná bizarných udalostí i bizarných mien. Už samotný názov do vedomia percipienta vnáša nie zanedbateľný kontrast, a to na základe prežívania sviatkov mieru a pokoja, kedy si ľudia prejavujú vzájomnú lásku, náklonnosť, žičlivosť strigôňom ako postavou, ktorá je stelesnením zla, úkladov, nebezpečenstva temných síl pre človeka. V názve je teda ukrytý protiklad svetla a tmy, lásky a nenávisti, dobra a zla, je v nej ukrytý stret dvoch nezmieriteľných svetov.

Za kvalitatívny posun v autorskej rozprávke označila literárna kritika a literárna teória Uličianskeho súbor rozprávkových príbehov *Snehuliacke ostrovy*. Ide o rozprávanie o *snehozemšťanoch*, ktorí tu žili pred mnohými rokmi. Na ich počesť dnes staviame snehuliakov. *Snehozemšťania* uctievali vodu ako najväčší poklad. Zápletka vznikla, keď raz pozabudli na jej čistotu. Rozprávka takto dostáva ekologický rozmer a do povedomia dieťaťa sa dostávajú kľúčové problémy prežitia

ľudí a planéty. Snehozemšťan je kompozitum, ktoré je zjavne motivované apelatívom pozemšťan. Konkrétne druhá časť obidvoch kompozít je identická, čo nie je náhodné, ale naopak, je to explicitný odkaz. Jeho zmyslom je posolstvo o nevyhnutnosti vody pre život na Zemi. Fakt, že si autor ako zástupcu vody na planéte zvolil jej pevné skupenstvo – sneh – má navodiť asociáciu prežívania radosti a neopakovateľného čara, ktoré prináša sneh človeku a osobitne deťom, ktorých radosť prerastá do stavania snehuliakov. To znamená, že sneh asociuje spojenie dieťa a radosť.

Človek ako najinteligentnejší druh žijúci na planéte Zem nevyhnutne potrebuje pre prežitie vodu, tú tu autor sprítomňuje v jej špecifickej forme, ktorá sa intuitívne v našom obraze sveta spája s čistotou, ale i radosťou, ktorá je v detskom veku intenzívne prežívaná aj v súvislosti so snehuliakom. V propriu *Snehozemšťan* je nielen fikcia, ale aj metaforicko-metonymická jednota – metaftónia – formálne vnímaná ako kompozitum, na úrovni jeho sémantickej hodnoty sa však stretáva niekoľko špecifických sém asociujúcich rozumovú i emocionálnu rovinu recepcie.

Za jedinečnú druhovú formu označila literárna kritika biologickú rozprávku V. Ferka *Sedmohlások*. V epicentre pozornosti je vzťah biologického a spoločenského a v recepcii dominuje náučná rovina o živote spevavcov. Proprium *Sedmohlások* vzniklo ako kompozitum číslovky a všeobecného substantíva v zdrobnenom tvare a z aspektu detského čitateľa je prvotnou indikáciou vtáčieho sveta, v ktorom dominuje prírodné nad spoločenským. V kontexte literárnej nominácie nie je možné nevidieť motivovanosť nominácie ľudovým pomenovaním bylinky sedmokráska (analogicky vo veršoch M. Rúfusa okazionalizmus *sedmisienka*).

Hevierova a Feldekova rozprávka je založená na rozvíjaní nezmyslu, zatiaľ čo kniha A. Hikischa *Kamarát Čipko* buduje fabulu na typicky rozprávkovom ožívaní či personifikovaní neživých elementov. Je príkladom rozprávky, ktorá sa narodí z reálnej detskej potreby, v tomto prípade je to kontakt s výdobytkami techniky. Pomenovanie ústredného protagonistu je ukážkovým prípadom vplyvu exogénnych faktorov na nominačný akt v literárnom texte. Literárne meno Čipko – utvorené pre tento jedinečný text ako metafora a deminutívum elektronickej súčiastky – čipu – je kľúčové pre identifikáciu posunu vo vnútri rozprávkového žánru. Hykischov text je symbiózou rozprávky a umelecko-náučných žánrov, v ktorom sa anticipuje detský percipient už na úrovni prvotnej nominácie hrdinu, keď tradične rozprávkovo ožíva neživá vec: *Čipko* je malá doštička s trčiacimi plieškami. V piešťanskej Tesle jej hovoria čip a je to integrovaný elektrický obvod. *Čipko* – proprium odvodené od všeobecného pomenovania – apelatíva – preniká do predstavy dieťaťa a dostáva sa tak na miesto či do epického priestoru, ktoré výhradne patrilo princom a princeznám. Toto je jeden nie zanedbateľný, ak nie priam podstatný znak evolúcie nominácie v rozprávke, ale i evolúcie rozprávky ako takej. Vo vlastnom mene sa tu stretáva synchrónny a diachrónny aspekt pomenovania literárnej postavy a jej účinkov na samotný rozprávkový žáner. Synchrónny aspekt pomenovania tu znamená reflexiu celkovo vážnych spoločenských a technických tém v texte pre vekovo špecifického čitateľa. Diachrónny aspekt vidíme v pokračovaní kontinuálnej línie od nárečovej ľudovej rozprávky bez vlastného mena protagonistov, resp. s bezpríznakovým zachovaním označovacej funkcie apelatívami k špecifikačnej úlohe proprií. Ako to dokazuje aj Hykischov Čipko, tie už nie sú len nástrojom identifikácie a individualizácie literárneho hrdinu, ale svojou povahou a zakorenením v metaforickej či metaforicko-metonymickej podstate nominačného aktu sa stávajú samy mikrotextom, lebo sú viac než len označením, sú nositeľom širšej informácie a v tomto prípade informácie s presahom do reálneho sveta techniky, ktorá sa stáva aj v detskom vnímaní sveta jeho integrálnou a nanajvýš prirodzenou súčasťou.

Modelovanie obrazu sveta v rozprávke je poznačené kontaktom so svetom, v ktorom dieťa žije. Táto uveriteľnosť rozprávkového sveta dieťaťom je nevyhnutná pre nachádzanie stotožňujúcich prvkov so samým sebou. V opačnom prípade by neadaptovaný rozprávkový text pravdepodobne stratil svojho čitateľa, čím by prestal byť živým, pretože text žije len dovtedy, kým má svojho percipienta.

9. Záver

Základným rozdielom medzi vlastným menom v reálnom svete a propriom fungujúcim v literárnom texte je v ich funkcii. Vlastné mená ľudí majú, resp. vývinom nadobudli hodnotu indexu. Ako také sú v istom priestore jedinečné a vďaka ich jedinečnosti plnia v societe dôležitú a nezastupiteľnú funkciu, a to je možná či nevyhnutná identifikácia osôb ako konkrétnych subjektov. Proprium v literárnom texte či naratívnom útvare (šírenom ústne) je a od zrodu kultúry vždy bolo samo osebe zdrojom jednej z najzákladnejších a dominantných informácií pre čitateľa. Zmyslom bolo čo na najmenšej ploche a v prvom kontakte so zamýšľaným sprostredkovaním významu dať percipientovi čo najkomplexnejšiu vstupnú informáciu, na základe ktorej sa anticipoval zrod asociácií ako vstupnej brány pre autorovo posolstvo. Anticipované asociácie smerovali nielen k pochopeniu myšlienky autora, ale boli nevyhnutné aj pre pochopenie subjektu percepcie samým sebou, pre interiorizovanie hodnôt obsiahnutých v texte, pretože v tom tkvie zmysel kultúrneho artefaktu.

Literárne meno má hodnotu „vyprávacieho" prameňa[108], pričom jeho charakterizačná funkcia pramení z tradícií, mýtov, rozprávok či iných textov a kultúrnych stereotypov. Meno v literárnom texte vstupuje do diskurzívneho priestoru, ktorý je mnohoaspektový a mnohodimenzionálny. Bez charakterizačnej schopnosti či implicitného výrazového potenciálu pevne ukotveného v duchovnej kultúre spoločenstva by túto funkciu nemohlo plniť.

Charakterizačný potenciál propria ako literáronyma je súčasťou autorskej stratégie na jednej strane a nástrojom na otváranie zmyslu textu čitateľom na druhej strane, t. j. medzi subjektom a adresátom textu, ktorý žije a účinkuje len vtedy, ak je predmetom recepcie.

Jednotlivosti, ktoré sa skrývajú pod pojmom duchovná organizácia skutočnosti, sú založené na hodnotení. Rozprávka sama svojou podstatou je textom, ktorého zmyslom je hodnotiť. Psychologické predpoklady hodnotenia vyplývajú z toho, že hodnotenie je myšlienková činnosť sprevádzajúca poznanie. Poznanie implicitne obsahuje moment hodnotenia a hodnotenie je založené na poznaní. Na pozadí psychologických predpokladov je možné odhaľovať lingvistické projekcie, ide o tzv. postup aprécie. Aprécia vstupuje do štruktúry lexikálneho významu a prejavuje sa v pomere nocionálnej a emocionálnej informácie, ako aj v pomere subjektívnych a objektívnych faktorov, ktoré formujú význam a účinkujú analogicky ako pri vytváraní opozície medzi nocionálnou a expresívnou lexikou[109].

---

[108] Vyprávacie pramene je terminologické označenie (metaforického charakteru) patriace do disciplíny Pomocné vedy historické.

[109] V prirodzenom jazyku hodnotiace slová vytvárajú pozíciu pre subjekt hodnotenia – apreciátora. Ten môže byť alebo individuálny, alebo všeobecný. Explicitný apreciátor znamená, že subjekt je vyjadrený odkazom na slovesnú osobu modálnych slovies. Implicitný apreciátor sa týka štruktúry textu. V Mikovej sústave výrazových hodnôt textu tomu zodpovedá množina prostriedkov, ktoré slúžia opozícii výrazových kategórií subjektívne – objektívne.

Akt nominácie v kultúrnom texte nesie vždy znaky doby, v ktorej vznikal, v čom sa reflektuje jeho diachrónny aspekt a literárne meno opäť implicitne nesie väčšiu informáciu, než je špecifikácia protagonistu. *Kamarát Čipko* či *Snehuliacke ostrovy* a na nich žijúci *Snehozemšťania* potvrdzujú diverzitu literárnej nominácie, ako aj konceptuálnu povahu literárneho mena. Diskurzívna povaha textu je zrejmá aj na príklade rozprávky ako kultúrneho textu pre deti, čo anticipuje projekciu literárnej postavy tak, aby sa v jej individuálnej literárnej nominácii reflektovala čo najväčšia miera zmyslu celého textu a aby mala dosah na mentálne štruktúry dieťaťa, najmä na jeho emocionálne prežívanie.

Porovnanie apelatív v nárečovej rozprávke plniacich funkciu literárneho mena v naračnom útvare a literárnych oným v adaptovaných rozprávkach dokazuje opodstatnenosť uvažovania o mikrotextológii a makrotextológii literárneho mena, a to najmä v prípade, ak vnímame aj textovú povahu celej národnej či nadnárodnej kultúry. Z aspektu porozumenia textu dieťaťom ide o kontinuálny proces, ktorý znamená istú analógiu s osvojovaním si reči a jazyka ako kódu, ale na úrovni kultúrno-textových kompetencií a ide o vrastanie či dospievanie do symboliky a zmyslu kultúry, čo v konečnom dôsledku je identifikačným faktorom jazykovo-národného spoločenstva s presahom do kolektívnej i individuálnej hierarchie hodnôt.

Štúdia súvisí s riešením projektu Prax v centre odborovej didaktiky, odborová didaktika v Centre praktickej prípravy / APVV-15-0368.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-15-0368.

Literatúra

Altman, G. T. M.: Výstup na babylonskou věž: otázky jazyka, mysli a porozumění. 1. vyd. Praha, Triada, 2005.

Altman, R.: Osud podle jména. Praha: KMa2007.

Andersson, E. S.: *Speakingwithstyle. Thesociolinguisticskills of children*. London – New York: Routledge, 1992. 175 s.

Blanár, V.: *Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.)* [Theory of Proper Noun. Status, Organization and its Functioning in Social Interaction.] Bratislava: Veda 1996.

Čechová, M., Plesník, Ľ.: *Tematické algoritmy a existenciálne stratégie v Oceáne príbehov*.Nitra: FF UKF v Nitre 2016

Čechová, M. a kol.: *Osnovné tematické agoritmy v slovesnom umení s intersemiotickými a interdisciplinárnymi presahmi.* Nitra: FF UKF v Nitre 2016.

Garaguľja, S.: *Antonymia v lingvokultúrnom a historickom aspekte. Na materiáli vlastných mien*. Moskva: 2010.

Hájková, E.: Vlastní jména v učebnicích českého jazyka na 1. stupni ZŠ. In: S. Pastyřík – V. Víška (eds.) *Onomastika a škola 8*. Sborník příspěvků z Celostátního onomastického semináře s mezinárodní účastí „Onomastika a škola 8“. Hradec Králové: Gaudeamus2008, s. 99–106.

Haraj, I.: Vlastné meno v myslení antiky a stredoveku. Martin: Matica slovenská 2011.

Hausenblas, K.: Vlastní jména v umělecké literatuře. In: *Naše řeč 59*, 1976, s. 1–12.
Imja. Sémantičeskaja aura. Zborník venovaný životu a dielu V. Toporova. Moskva: Flinta 2007.
Knappová, M.: Perspektiven und Methoden der Personen namen for schung. In: *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences.* Aberdeen, August 4-11, 1996: ‚Scope, Perspectives and Methods of Onomastics', Volume 1. Ed. W. F. H. Nicolaisen. Aberdeen: Department of English, University of Aberdeen 1998, s. 168–172.
Knappová, M.: Funkční využitíosobníchjmen v uměleckých a mediálníchliterárníchtextech. In: S. Pastyřík– V. Víška (eds.) *Onomastika a škola 8. Sborník příspěvků z Celostátního onomastického semináře s mezinárodní účastí.* Hradec Králové Gaudeamus 2008, s. 21–28.
Kováčová, Z.: Antroponymá v spoločenskom románe. In: *Vlastní jména v textech a kontextech.* Minařová, E. – Sochorová, D. – Zitková, J. (eds). Věnováno profsoru Šrámkovi k významnímu životnímu jubileu. Brno: Masarykova univerzita 2014.
Kubriakovová, Je. S.: Načaľnye etapy stanovlenija kognitivizma. In: *Voprosy jazykoznaňja*, 1994. No 4, s. 34–47.
Miko, F.: *Aspekty literárneho textu*. Nitra: PF v Nitre 1989.
Odaloš, P.: Kontinuita jednotlivého a všeobecného v onomastike. In: Ološtiak, M. – Ivanová, M. – Slančová, D. (eds.) *Vidy jazyka a jazykoveda. Na počesť M. Sokolovej*. Prešov: FF PU 2012, s. 136–144.
Odaloš, P.: Verbálna a modelová realizácia funkcií liteároným. In: Klimová, K. – Kolářová, I. – Tušková, J. M. *Stylistika v kontextu historie a současnosti. K životnímu jubileu E. Minařové.* Brno: Masarykova univerzita 2013a, s. 71–78.
Odaloš, P.: Modelovosť a registrovosť v onomastike. In: *Registre jazyka a jazykovedy. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie venovanej životnému jubileu D. Slančovej.* Prešov: PU 2013 b.
Stepanov, Ju., S.: Aľternativnyj mir, Diskurs, Fakt i princippričinnosti. In: *Jazyk i nauka konca XX veka. Sb. statej.* Moskva: Institut jazykoznanija RAN,Rossijskijgos. gumnn-t. 1995, s. 35–73.
Superanskaja, A. V.: *Jazykové a vnútrojazykové asociácie vlastných mien*. Antroponymika. Moskva: Nauka 1970.
Superanskaja, A. V.: *Imja – čerez veka i strany*. Moskva: 2010.
Telijovová, V. N.: *Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnych jedinic*. Moskva: Nauka 1985. 143 s.
Tolstaja, S. M.: Postulaty moskevské etnolingvistiky. In: *Slovo a smysl* (Word and Sense). 2007, roč. 4, č. 8, s. 322–340.
Tolstoj, N. I.: *Magie slova a textu*. Moskevskaja etnolingvisticka škola. Preklad J. Bauerová. Praha: Karolinium 2016.
Toporov, V. N.: *Model sveta. Mýty národov sveta*. Moskva 1994.
Vasiľjevová, N.: *Sobstvennoje imja v texte mira.* Moskva: Nauka 2009.
Wójtowicz, M.: Magiczne funkcje słowa w przekazach ustnych z Lubelszczyzny – aspekt pozytywny. In: *Poznańskie Studia Slawistyczne 3/2012.* Poznań: Adam Mickiewicz University 2012, s. 201–213.
Wróblewska, V.: Magia słowa i magia milczenia w polskiej bajce ludowej. In: *Poznańskie Studia Slawistyczne 3/2012*. Poznań: Adam Mickiewicz University 2012, s. 215 – 228.

Pramene

Balco, J.: *Strigôňove Vianoce*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 2015.
Glocko, P. – Majerník, J.: *Vodníkove zlaté kačky. Rozprávky zo Zamaguria*. Mladé letá 1975.
Hikisch, A.: *Kamarát Čipko*. Bratislava: Mladé letá 1989.
Uličiansky, J.: *Snehuliacke ostrovy*. Bratislava: Mladé letá 1990.

Kalhoty od Krtečka – názvy obchodů s dětským zbožím

Trousers from The Little Mole – Names of Childcare Products Shops

Ladislav Janovec

Abstract: The paper is focused on childcare products shops' naming analysis. A large number of different variable names have emerged recently while names of stores coexist with those of internet shops. Sometimes the originality of the names may make it difficult to interpret and identify the type of products. We analyze proper names from formal (the focus is on structure and language features of the naming), motivational (sources of the names creation are explored) and pragmatic (their impact on the addressee) perspectives.

Key words: onomastics, propper name, chrematonym, name of a shop, motivation

Abstrakt: V příspěvku se zaměřujeme na analýzu pojmenování obchodů s produkty určenými pro děti. V posledních letech se objevuje velké množství různých variabilních pojmenování, koexistují spolu pojmenování kamenných a internetových obchodů, ovšem leckdy může jejich originalita ztížit interpretaci a identifikaci nabízených produktů. Onyma, která jsme sesbírali, analyzujeme z hlediska formálního (všímáme si struktury a jazykových rysů pojmenování), motivačního (na základě čeho pojmenování vzniklo) a pragmatického (efekt účinku na adresáta).

Klíčová slova: onomastika, vlastní jméno, chrématonymum, název obchodu, motivace

1. Úvod

Ve svém příspěvku se věnujeme názvům obchodů, které nabízejí zboží určené primárně pro děti. Jde o velice svébytnou propriální sféru, jíž není udělována v české onomastice soustavná pozornost, existuje pouze omezené množství prací, které se názvy obchodů zabývají. Ve svých časopisecky publikovaných článcích se jim v české lingvistice věnovaly především Marie Čechová (2012) a Miloslava Knappová (1992, 1995), stručně se k nim vyjadřují i R. Šrámek a L. Kuba (1989). Jde přitom o velice zajímavou sféru onym, jejichž motivace je vysoce variabilní, je záležitostí nápaditosti a kreativity majitele obchodu, jak se rozhodne obchod pojmenovat. Na druhou stranu jde rovněž o jména fungující jako jistý dokument doby, jenž reflektuje módnost a trendy v pojmenovávání.

Stejně jako M. Čechová (2012) musíme zdůraznit výrazný rozdíl v pojmenování obchodů před rokem 1989 a po něm. Socialistická společnost využívala názvy popisné, které většinou využívaly apelativa označující produkty (*Maso – uzeniny, Ovoce – zelenina, Látky, Klenoty, Textil*) či oblast produkce (*Drogérie, Parfumérie, Knihkupectví, Dětské oděvy*), nešlo-li přímo o větší obchodní dům

s vlastním pojmenováním (*Máj, Kotva, Dům dětí, Bílá labuť* apod.), v nichž potom byla jednotlivá oddělení pojmenovaná popisně. Výjimkou byla pojmenování, která odkazovala například k názvu osob, pro něž bylo zboží určeno (*Švadlenka*). Tyto názvy, vyznačující se naprostou neoriginalitou, souvisely s potlačením individualizace v obchodě, jednotným obchodním směřováním a nízkým konkurenčním bojem (zákazník víceméně věděl, že zboží poskytované v obchodech je naprosto totožné jako jinde, pokud je jím obchod vůbec zásoben).

V současnosti je název obchodu (firmy) z hlediska marketingového jedním z kroků budování značky majitele, proto je název nesmírně důležitý. Firma vzniká dnem zápisu do obchodního rejstříku, její název nesmí být klamavý a nesmí být podle obchodního zákonu zaměnitelný s názvem jiné firmy, nedoporučují se v něm užívat některé typy lexikálních prostředků, např. vulgarizmy (srov. byznys.ihned.cz). Zaměnitelnost i klamavost jsou ovšem nedefinované pojmy, tudíž vliv zákona je značně diskutabilní, hranice omezující výběr jména jsou velice volné (tamtéž) a variabilita jmen je velice bohatá, jak ukazuje i náš materiál.

Pro účely příspěvku jsme shromáždili během podzimu roku 2016 přes 120 názvů obchodů s produkty zaměřenými na děti, sledovali jsme u nich strukturu, motivaci vzniku a částečně i akceptabilitu, resp. marketingovou účinnost propria. Z původního záměru zpracovávat pouze názvy kamenných obchodů jsme ustoupili, a to z několika důvodů. Neexistuje totiž striktní hranice mezi kamennými a internetovými obchody. Mnoho kamenných obchodů má nebo mělo, aby obstálo v konkurenčním boji, i svůj e-shop. Naopak některé internetové obchody vznikly z původních kamenných, které byly zrušeny a veškeré obchodní aktivity majitele byly převedeny pouze do virtuální sféry. Názvy kamenných obchodů s internetovým pandánem mívají stejné pojmenování (např. *Detskydum.cz*), dokonce jsou některé kamenné obchody pojmenované podle svých internetových stránek (*motylek.eu, eAndilek.cz, pidilidi.cz*). Rozdílné pojmenování kamenného a internetového obchodu je velice výjimečné, spojitost obou je naznačena stejným názvem firmy, která obchody spravuje.

2. Jazykové prostředky současných pojmenování obchodů

V našem materiálu se objevují názvy obchodů jednoslovné, ty mezi pojmenováními převažují, i víceslovné. Velice omezené je množství obchodů pojmenovaných větně nebo kompozitem, jež vzniklo motivací víceslovným pojmenováním či větou (např. *Máme prcka, Kuptomami*). Víceslovná pojmenování mívají informativní/popisný charakter (*Dětský dům, Dětský obchod Krteček*) nebo implikují ve své sémantické struktuře svoji orientaci na dětské zboží (*Ráj miminek, Jak na děti, Dětský růžek, Máme prcka, Miminka a batolata, Dětské idoly, Dětský eshopek*). Objevují se i názvy využívající starou, „tradiční" strukturu pojmenování obchodu nebo pohostinského zařízení ve formě *U* + genitiv, jako např. *U Terezky, U Berušky, U Kájíků, Mimisvět u Červíčků, Outlet u Lucinky.* Pouze jediný název implikoval přímo dětskou zkušenost reflektující metonymicky vztah rodičů a dítěte a rodičovskou péči a lásku (*V náručí*).

Nestandardně jsou utvořena vedle již zmíněného kompozita *Kuptomami* pojmenování jako *Idětem*, využívající homonymii morfému *I*, jenž může být motivován jednak partikulí *i*, jednak komponentem *i-*, který vznikl zkracováním lexému *internetový* (srov. Opavská, 2005, s. 232–241), nebo pojmenování obchodu *Pacipac*, odkazující intertextově k dětské říkance *Paci, paci, pacičky.*

Ačkoliv názvy obchodů využívají především českou slovní zásobu, objevují se v nich i lexémy z jiných jazyků. Nejfrekventovanější je vzhledem k široké znalosti především angličtina, mohou být ovšem využity i jazyky jiné, např. ze severní Moravy máme zaznamenané pojmenování *Bedronka* pod vlivem polštiny (tj. Beruška). Dále se objevily vlivy italštiny (*Piccolino, Ebambino*), ale také máme zaznamenané názvy kombinující více jazyků – francouzštinu a angličtinu (*Baby butik, BABY CHIC*).

Názvy využívající angličtiny často obsahují slovo, resp. komponent, ekvivalentní k českému „obchod" (*Dětský eshopek, Žirafa shop, Bejby Shop, Ája baby shop, Outlet U Lucinky, Outdoor baby, Bublinkashop*) nebo „dítě" (*Nejbaby, 4kids, Go baby, Cool kid, Sam baby, Sun baby, Baby dům, Funbaby, BABYvěci, Helebaby*). Uvedená vlastní jména signalizují v propriální sféře velice silnou tendenci k hybridizaci – je vidět, že mnohá jména vznikají kombinací českého a cizího (anglického) prostředku – ať už celých základů slov, nebo jenom morfémů. Vedle nich se ovšem ojediněle i projevuje i méně typická hybridizace, a to kombinace prvků dvou cizích jazyků.

Z grafického hlediska je třeba upozornit na nestandardnost psaní velkých a malých písmen – názvy mohou být psány s malým písmenem na začátku, zejména v případě souvislosti pojmenování kamenného obchodu s webovou stránkou (*motylek.eu, pidilidi.cz*), ale malé písmeno může být využito přímo v názvu kamenného obchodu (*anička, mimulo*), převažují ovšem názvy dodržující pravidlo psaní velkého písmene na začátku propria. Zajímavě je řešen název *eAndilek.cz*, který dodržuje zvyk psaní jednopísmenného komponentu *e-*, propriálnost naznačuje až druhé písmeno slova.

Jak je z uvedených názvů patrné, většina jich je založena na motivujícím apelativu (viz dále). Z lexikálních prostředků se využívají především slova související s řečí rodičů s dětmi. Jsou to především deminutiva, a to jak apelativ, tak proprií (*Věcičky, Hvězdička, U Terezky, anička, Elinka, Floriánek*). Okrajově se objevují i pseudoslangismy (*mimulo*) nebo akronymy (*4kids*)[110] či vokativy (*mámo táto*). Ze slovotvorných prostředků jsme zaznamenali např. sufix *-árna* (*Dudlíkárna*) jako typický sufix pojmenování míst, resp. obchodů, výroben a provozoven.

3. Motivace pojmenování obchodů

Při analýze motivačních zdrojů pojmenování českých obchodů zaměřených na produkty určené dětem nacházíme několik sémantických oblastí, z nichž autoři čerpají inspiraci. V prvé řadě jsou to pojmenování dítěte, a to jak neutrální nebo zdrobnělá, tak i hypokoristická či jejich kombinace, která jsou přímo zmíněna v názvech obchodů. Srov. např. *Špuntík, Děťátko, Pumprlík, Máme prcka, Mimi Aja, Miminka a batolata, Vše pro mimčo.*

Dalšími často využívanými zdroji jsou názvy pohádkových postav (*Kašpárek, Smolíček Pacholíček, Princezna, Zlatá rybka, Krteček*), názvy zvířat a jejich mláďat (*Slůně, Slůňátko, Mamutík, Žirafa, U Berušky, motylek.eu*), pojmenování rodičů (*Mámo táto, Prima máma*), ale i pojmenování fiktivních zemí dětí a míst určených pro děti, jako je *Dětičkov, Agátin svět, Ráj miminek.*

Ojediněle se mezi zdroji objevila pojmenování hraček (*Maňásek, Dřevěná píšťalka*) nebo jídla (*Špagetka*). Poslední oblastí jsou samotné prostředky komunikace. Obchod *Mamaja* zjevně vznikl přímo na základě dětského slova nebo má představovat jeho nápodobu. Pojmenování *Pacipac*

[110] Kombinaci čísel a grafémů při zápisu slova řadí mezi akronymy např. Niševa (2005).

má zřetelnou intertextovou povahu, odkazuje k dětské říkance *Paci, paci, pacičky*, ale zároveň reflektuje i komunikaci rodičů s dětmi. Nezřetelnou motivaci má pro nás pojmenování obchodu *Tři jahůdky*[111].

Uvedené motivace se mnohdy mohou kombinovat nebo jejich interpretace může být vícenásobná. Svoji roli při interpretaci názvu může hrát i polysémie lexému či významový vztah apelativa a propria. Například pojmenování obchodu *Princezna* vychází zřetelně z pohádkové postavy, ale zároveň ve své významové struktuře zahrnuje pojmenování malých holčiček jako princezen, podobně se může propojovat i sémantika slova *beruška* (název obchodu *Beruška* a *Bedronka*). Pojmenování *Špagetka* může vycházet z názvu oblíbeného pokrmu, ale také může implikovat postavu pejska *Špagetky* z večerníčku *Štaflík a Špagetka.*

4. Pragmatická analýza názvů

Názvy obchodů, jak již bylo naznačeno výše, se podílejí na komerčním úspěchu obchodního subjektu. Pokud nebude obchodní název přijatelný pro potenciálního zákazníka, je pravděpodobné, že se uchýlí do jiného obchodu. Samotný název má tedy také persvazivní funkci, jeho výběr by měl potenciálního zákazníka přesvědčit ke koupi produktů.

Z tohoto důvodu se majitelé firem snaží jednak o atraktivitu názvu, aby byla značka zapamatovatelná, jednak o její přijatelnost, aby prodávala. Cílový adresát, resp. zákazník obchodu je zřejmý, rodiče malých dětí, případně někdo, kdo potřebuje koupit něco malému dítěti (příbuzní, známí apod.). Výběr prostředků k pojmenování obchodu ovšem čerpá z oblastí, které přímo souvisí s pozitivními emocemi dětí, tzn. dospělí jsou vnímáni jakoby zprostředkující adresát a název obchodu je volen jakoby s ohledem na samotné dítě. Z toho důvodu můžeme říci, že jedním z aspektů výběru a utváření vlastních jmen je snaha o expresivizaci pojmenování, o jakousi „roztomilost". S tím souvisí jednak jazykové prostředky (deminutiva, hypokoristika, nápodoba dětských slov), jednak skutečnosti oblíbené dětmi (rodiče, zvířata, pohádky, hračky apod.).

Dalším aspektem je nepřímý apel na rodiče, které název vyzývá k nákupu produktů. Názvy jako *Prima máma, Kuptomami, Máme prcka, Ráj dětí* vyzdvihují nepřímo rodičovství jako hodnotu a zároveň kvalitu rodičovské péče, tedy správná matka nakupuje v obchodě, kde je k tomu vyzývána jakoby dětskou žádostí, a nákupem v obchodě se zařadí do skupiny dobrých rodičů.

Méně manipulativní, nicméně rovněž s apelovou funkcí mohou být popisné názvy upozorňující přímo na nabízený sortiment, a to jak obecně (*Dětský dům*), tak konkrétně (*Outlet u Lucinky, Dudlíkárna*).

Dalším, zjevně častým aspektem je snaha evokovat sdílení, které se děje především pomocí zdrobnělin vlastních jmen, zejména jmen dětí majitelů obchodu. Rodičům tak majitelé naznačují sdílenou zkušenost rodičovství a jako obchodníci doporučují sami sebe, protože s vhodností zboží pro děti mají zkušenost. Interpretace názvu obchodu může zákazníka přesvědčit ke koupi, nebo naopak odradit. Pokud zákazník interpretuje název obchodu vyjádřený zdrobnělinou jména jako infantilitu majitele, který pojmenoval obchod po sobě, nikoliv po dítěti, může ho to od nakupování naopak odradit. Stejně tak je otázkou, jakým způsobem na zákazníka působí

[111] V diskusi po příspěvku zazněl názor, že může jít o označení tří dětí majitelů obchodu, což nemůžeme vyloučit, nicméně jednoznačnou informaci o motivaci nemáme a běžně jsme se nesetkali s expresivním pojmenováním dítěte jako jahůdky.

ostatní aspekty výběru jména obchodu, nevhodný výběr může některé zákazníky nepřesvědčit a persvazivní funkce jména nemusí dosáhnout předpokládaného účinku.

5. Závěry

Ačkoliv je analyzovaný soubor onym poměrně malý, můžeme konstatovat, že se v něm projevují některé tendence. Je to především posun pojmenovávání od informativního typu k atraktivnímu, resp. od explicitnosti pojmenování k jeho implicitnosti. Při výběru jména hraje svoji roli expresivita pojmenování, ale také persvazivní funkce pojmenování, typická pro komerční sféru, pojmenování bere přímý i zprostředkovaný ohled na očekávaného adresáta. Při konstruování vlastních jmen se využívá poměrně omezeného množství lexikálních prostředků z malého množství lexikálně-sémantických tříd. Atraktivizační funkci jména může plnit i specifická grafická podoba (užití velkých a malých písmen, spojité psaní, stírání hranice mezi víceslovným pojmenováním a kompozitem).

V neposlední řadě lze vlastní jména obchodů chápat jako určitý dokument doby, jména se poměrně rychle proměňují, jde často o krátkodobě využívaná pojmenování, která ale odrážejí jisté módní vlivy ve společnosti (oblibu kulturních produktů, jazykových prostředků, společenských souvislostí apod.).

Literatura

ČECHOVÁ, Marie.: Dobové změny názvů na firemních štítech. In *Řeč o řeči,* Praha: Academia, 2012, s. 79–89.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Názvy výrobků z hlediska funkčního a jazykového. *Naše řeč*, 1992, č. 3.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Obchodní jméno jako fenomén onomaziologický a sociologický. *Slovo a slovesnost*, 1995.

NIŠEVA, Božana: K jednomu zvláštnímu typu internacionalizmů – tzv. emotikony a akronymy. In Rangelová, A. – Tichá, Z.: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě.* Praha: UJČ AV ČR, 2003, s 220–233.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Komponenty e-, i-, m- v nové slovní zásobě. In Martincová, O. a kol.: *Neologizmy v dnešní češtině*, Praha: UJČ AV ČR, 2005, s. 232–241.

ŠRÁMEK, Rudolf – KUBA, Ludvík: *Chrématonyma z hlediska teorie a praxe*. Brno 1989.

http://byznys.ihned.cz/podnikani/navody-rady-a-tipy/c1-61066770-vymyslite-nazev-firmy-jak-ho-vytvorit-aby-neporusoval-zakony-a-pritom-zaujal

Stereotyp koně a vlastní jména. U Černého koně a U Bílého koníčka

The Stereotype of the Horse and Proper Names. The Black Horse and The Little White Horse Pub

Lucie Šťastná
Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Abstract: In both language and culture, the horse has shown to be one of the most influential animals to stand by Man's side. As a consequence, it is often referred to in proper names, especially in anthroponyms, toponyms and chrematonyms. The aim of this paper is to explore whether – and if yes, then to what extent – proper names reflect stereotypes connected to the horse (such as its colour, etc.). It focuses primarily on selected specifics connected to names of hospitality establishments, and draws on methods of cognitive and cultural linguistics.

Keywords: horse, animal, Man, cognitive linguistics, ethnolinguistics, folklore, stereotype, proper names, chrematonyms, toponyms

Abstrakt: V jazyce i kultuře se kůň ukazuje jako jedno z nejvýznamnějších zvířat, které vystupuje po boku člověka. Často se tak objevuje i jako součást vlastních jmen, zejména antroponym, toponym a chrématonym. Cílem příspěvku je ukázat, zda a do jaké míry se stereotypy spojené s koněm (jeho barvou atd.) promítají do vlastních jmen. Charakterizována jsou zejména některá specifika spojená s názvy pohostinských zařízení. Příspěvek vychází z metod kognitivní a kulturní lingvistiky.

Klíčová slova: kůň, zvíře, člověk, kognitivní lingvistika, etnolingvistika, folklor, stereotyp, vlastní jména, chrématonyma, toponyma

1. Úvodní poznámky

„Markétka vyběhla na schodiště, kůň za ní. Zoufalá vyběhla až do svého pokoje a zabouchla za sebou dveře. Myslela si, že už je v bezpečí. Kůň však vyběhl po schodech až nahoru, vyrazil dveře a byl v pokoji. Jako smyslů zbavená otevřela Markétka úzké okénko v arkýři, protáhla se jím, vyskočila a pádem na dlažbu se zabila. Černý hřebeček se i do okna hnal za ní, ale protože bylo úzké, uvázl v něm. Nepodařilo se ho vyprostit, a tak musel být utracen. Nešťastná paní oplakávala Markétku, pán želel svého koně. Byla to náhoda či osud, že ani kouzelný nápoj nepřinesl Markétce štěstí? Příběh nešťastné lásky, který se v domě udál, nám připomíná plastika poprsí

koně ve skoku, umístěná do průčelí domu, kterému se od těch dob až podnes říká U Černého koníčka“ (Čermáková 2000, s. 44).

Motiv koně není v české kultuře ničím neobvyklým. Kůň se objevuje jako společník milenců i vojáků v lidových písních, jako pomocník hrdiny v pohádkách i jako démonické zvíře v některých pověrách a pověstech. V příbězích často vystupuje i ve funkci pouhého dopravního prostředku, kdy z něj hrdina sesedá, vsedá na něj či jej zapřahá za vůz. Zooapelativum *kůň* je navíc součástí velkého množství frazeologických jednotek.[112] V češtině máme frazeologická přirovnání, která odkazují k síle, velikosti či rychlosti koně (*být silný / mít sílu jako kůň, dávka jako pro koně, běžet/ letět jako splašený kůň*), ale také k jeho těžkému životnímu údělu a fyzicky náročné práci pro člověka (*být zapřažený jako kůň, být zedřený jako kůň, dřít / trpět jako kůň*). Vysoká frekvence výskytu v jazykových i folklorních datech je důsledkem dlouhodobého a blízkého vztahu mezi člověkem a koněm, který se promítá do jazyka i kultury daného společenství.

Text citovaný v úvodu příspěvku odkazuje k pověsti osvětlující vznik jména domu *U Černého koníčka* v Olomouci, jež je příkladem propria se zooapelativním komponentem. Pověst vypráví o nešťastně zamilované dívce, která omylem podá nápoj lásky koni. Kůň se do ní bláznivě zamiluje a pronásleduje ji, což nakonec vede k tragické smrti obou. Ať už má jméno domu původ v daném vyprávění, nebo bylo motivováno něčím zcela jiným, pojmenování *U Černého koníčka* se pro dům vžilo a dodnes je připomíná plastika koně ve skoku vsazená do jeho průčelí.

Vlastní jména, jejichž součástí je nějaké zooapelativum, jsou v češtině poměrně běžná. Jedná se zejména o antroponyma (příjmení *Dlask, Holub, Liška, Vlček, Koníček*), toponyma (místní jména: město *Kravaře,* obec *Koněprusy,* dům *U Černého psa*; pomístní jména: rybník *Bejkovec, Bobří potok,* louka/pole *Pod Cvrčkovem*) a chrématonyma (přípravek *Tygří mast,* vyznamenání *Řád bílého lva,* balet *Labutí jezero*). Zvláštní skupinu pak tvoří jména pohostinských zařízení (restaurací, hospod, kaváren atp.), např.: *U Čápa, U Zlatého bažanta, Zubatý pes.*[113]

Cílem tohoto příspěvku je ukázat, nakolik se stereotyp zvířete (v tomto případě koně) promítá do tvoření a užívání vlastních jmen, jejichž komponentem je zooapelativum. Kůň byl jako příkladové zvíře vybrán jednak s ohledem na množství sebraného jazykového i textového materiálu, jednak pro výrazný a bohatý stereotyp, který je s ním v českém jazyce i v české kultuře spojen. Zajímat mě bude především to, jaké aspekty ze stereotypu koně se do vlastních jmen promítají a jakou funkci zde plní, což by v obecnější rovině mělo vést k poznání toho, jak mohou vlastní jména přispět ke zkoumání a popisu stereotypu.

2. Teoretická východiska

Základní teoreticko-metodologický rámec příspěvku tvoří kognitivně-kulturní přístup k jazyku a teorie jazykového obrazu světa. V této souvislosti vycházím zejména z prací A. Wierzbické (1985), J. Bartmińského (1996, 2016), I. Vaňkové (2005, 2007) a D. Piekarczyk (2004). Zde bych chtěla shrnout nejvýznamnější myšlenky a pojmy, s nimiž budu ve svém příspěvku pracovat.

---

[112] Mrhačová (1999, s. 6) uvádí, že se jedná o druhé nejčastější zooapelativum (po *psovi*), jež tvoří bázi frazeologických jednotek.

[113] Názvy pohostinských zařízení jsou různými autory zařazovány buď mezi toponyma, nebo mezi chrématonyma. Více k této problematice např. Hlubinková (2007).

2.1 Stereotyp a jazykový obraz světa

S pojmem jazykového (příp. jazykově-kulturního) obrazu světa složeného z jednotek – stereotypů – pracuje kognitivní lingvistika a etnolingvistika. Vztah mezi jazykem a kulturou je dle Bartmińského (2016, s. 17) vztahem vzájemné závislosti, v němž je jedno součástí druhého, a naopak. Jazyk i kultura fungují jako velký archiv společně sdílených vědomostí a zkušeností našich předků s okolním světem a odrážejí systém společných soudů a hodnot. Jazykově-kulturní obraz světa, jenž je zde uchován, je kolektivně sdíleným dědictvím, které je v daném společenství předáváno z generace na generaci, a to prostřednictvím jazyka, kulturních zvyklostí i ustálených textů (např. frazémů či folklorních textů).

Jednotlivé stereotypy, které dohromady skládají celistvý obraz světa, lze podrobit analýze a slovníkovému popisu, jehož nástrojem je kognitivní definice (Bartmiński 2016, s. 31). Významným materiálem pro zkoumání stereotypu jsou zejména data jazyková (získaná z výkladových, etymologických, frazeologických, synonymických a jiných slovníků jazyka), dále jsou to data textová (folklorní texty, jazykové korpusy atd.) a empirická (dotazníkové šetření).

Současná etnolingvistika se zaobírá především tradičním obrazem světa, zkoumá jej prostřednictvím lidového jazyka, folkloru a tradiční venkovské kultury. Rekonstruuje tak obraz světa, v němž daný text či jazykový prostředek vznikl, fungoval a předával se mezi generacemi (Kajfosz 2006, s. 22). Často se však jedná o zkamenělou spodní vrstvu obrazu, která sice je někde hluboko stále přítomna, ale v myslích současných uživatelů jazyka již není živá. Bartmiński (2016, s. 24) proto tvrdí, že etnolingvistika by měla vyjít za hranice tohoto tradičního obrazu směrem k současnému materiálu. Na pozadí této „živé minulosti" by tak etnolingvistický výzkum měl probíhat zároveň v synchronní i diachronní perspektivě (Bartmiński 2016, s. 37), což bude cílem i tohoto příspěvku.

2.2 Teorie domén

Wierzbicka (1985) se zabývala vnitřní strukturou vybraných pojmových kategorií. Vycházela z předpokladu, že pojmy spadající do stejné kategorie (např. kategorie ZVÍŘE) realizují shodný pojmový model, tj. logicky uspořádanou vnitřní strukturu (rámec).[114] Složky tohoto modelu bývají v odborné literatuře nazývány jako domény.[115] Domény se vztahují výhradně k jednomu významu slova, jedná se tak o různé (avšak vzájemně rovnocenné) aspekty stejného významu.

Pro kategorii ZVÍŘE jsem stanovila tyto čtyři základní domény: (1) místo, kde zvíře žije, (2) fyzické vlastnosti zvířete, (3) chování zvířete, (4) souvislost zvířete s člověkem (Šťastná 2015, s. 45). Při popisu pojmu, jenž do dané kategorie spadá (např. ZVÍŘE : KŮŇ), je tedy vhodné sledovat tuto strukturu, která napomáhá jednotně utřídit a zpracovat získaná data, což je obzvlášť vhodné např. při sestavování slovníkových hesel do etnolingvistických slovníků (příp. jiných slovníků přirozeného jazyka). Kategorie KŮŇ tak bude analogicky rovněž složena ze čtyř domén: (1) místo, kde kůň žije, (2) fyzické vlastnosti koně, (3) chování koně, (4) souvislost koně s člověkem. Struktura kognitivní definice koně tak bude vycházet z uvedených pojmových domén.

---

[114] Podobně také Piekarczyk (2004), která na Wierzbickou navázala svou publikací o květinách v polském jazykovém obrazu.

[115] Domény bývají často srovnávány s Bartmińského pojmovými profily. Více k doménám např. Piekarczyk (2004), Šťastná (2015).

2.3 Zkoumaný materiál

Základním materiálem pro charakteristiku stereotypu koně budou jazyková data excerpovaná z českých jazykových slovníků (výkladových, etymologických, frazeologických aj.) a folklorní data z vybraných folklorních sbírek a katalogů. Takto získaný stereotyp koně bude dále porovnán s vlastními jmény, jejichž komponentem je zooapelativum *kůň*. Jako zdroje těchto proprií mi poslouží jednak české slovníky vlastních jmen, jednak webové prezentace konkrétních produktů a institucí.

3. Stereotyp koně

V této části příspěvku bude popsán stereotyp koně, tak jak prostupuje zejména skrze jazyková data s přesahem do folklorních textů. Jedná se o zhuštěnou a zatím nekompletní podobu budoucího slovníkového hesla v hypotetickém etnolingvistickém slovníku zvířat.[116] Na základě sebraných dat se kůň ukazuje jako jedno z nejvýznamnějších zvířat v českém jazyce a kultuře. Po *psovi* je *kůň* druhým nejčastějším zooapelativem, které tvoří bázi frazeologických jednotek.[117] V lidových písních a baladách se kůň objevuje jako společník milence, jemuž se mladý muž svěřuje se svými city,[118] vojáka, kterého nese do války a pláče nad jeho smrtí,[119] i hospodáře, pro něhož kůň pracuje a představuje pro něj velkou hodnotu.[120] V pohádkách i pověstech se kůň objevuje jako významný pomocník hrdiny, jenž hrdinovi pomáhá plnit různé úkoly, a navíc jej může na svých zádech odvézt za princeznou nebo zachránit z nějakého nebezpečí.[121] V démonologických pověstech a pověrách se kůň zjevuje jako démonické, či dokonce pekelné zvíře s nadpřirozenými schopnostmi, jež může člověka ohrožovat, nebo i zabít.[122]

Význam koně v české kultuře souvisí s dobovými reáliemi. Kůň byl v minulosti využíván jako významný dopravní prostředek, člověk jej choval zvláště pro jeho sílu a rychlost. Pro hospodáře kůň znamenal velký majetek a značil určitou prestiž svého majitele. Koně s jeho pánem poutal blízký emoční vztah, ať už se jednalo o rytíře, vojáka, posla, povozníka či sedláka. Tyto skutečnosti se změnily s nárůstem industrializace českého venkova, kdy začal zájem o chov koní výrazně upadat (Bártová Pavelková 2013, s. 117).[123]

---

116 Příprava teoreticko-metodologického základu tohoto slovníku bude součástí mé předpokládané disertační práce.

117 Mrhačová (1999, s. 10) uvádí celkem 36 frazémů s bázovým slovem *kůň*. Do sémantického okruhu kategorie KŮŇ však spadá také adjektivum *koňský*, výrazy *kobyla, klisna, valach, hřebec, hříbě* a deminutiva *koníček, klisnička*. Dohromady tato zooapelativa tvoří základ více než 70 frazeologických jednotek (určení přesného počtu je vzhledem k variantnosti frazémů problematické).

118 „Když jsem já šel od své nejmilejší,/ hvězdičky mně svítily./ Přijdu do maštale, mezi koně vrané,/ oni na mne řehtali./ Neřehtejte mé koníčky vrané,/ já vám kousek sena dám./ Než ho sežerete,/ vody napijete,/ já řezanky nařezám“ (Krolmus I, s. 71).

119 „Který otec syna nemá,/ ať si sám na koně sedá./ Jedna sestra bratra měla,/ koníčka mu osedlala./ Jeď bratříčku, jeď do vojny,/ pomoc z nouze císařovi./ […]/ Leží v poli u Verony,/ vraný kůň u něho stojí./ Koníček stojí u něho,/ hrabe nožkou, lituje ho“ (Šrámková 1970, s. 102).

120 „Oře sedlák pod borem,/ jedním koněm a volem“ (Šrámková 1970, s. 118).

121 Kůň radí hrdinovi (Tille I, s. 283; Tille II/1, s. 190). Služba o koně (Tille II/2, s. 73). Zdánlivě chromý/nemocný/hubený kůň jako odměna (Tille I, s. 232, 283).

122 Vodník v podobě koně chce zavézt člověka do vody (Luffer 2014, s. 201). Kočár bez koní veze člověka do vody (Luffer 2014, s. 138). Vodník přeměněný v koně (Luffer 2014, s. 186).

123 V současných pověstech se motiv koně nevyskytuje ani zdaleka tak často jako v tradičním folkloru. Funkci dopravního prostředku zde přebírají motorová vozidla, letadla atp.

Kognitivní definice koně je strukturována na základě čtyř základních domén určených pro kategorii ZVÍŘE (tzn. místo, vlastnosti, chování, souvislost s člověkem). Uváděny jsou rovněž příklady ze sebraného jazykového i folklorního materiálu, které podobu stereotypu koně dokládají.[124]

3.1 Jazykově-kulturní obraz koně

Kůň je zvíře. Samci říkáme *hřebec*, kastrovanému samci *valach*. Samice se nazývá *klisna* nebo *kobyla*,[125] mládě je *hříbě*. Kůň žije v blízkosti člověka, vyskytuje se po jeho boku, je ochočený.[126] Člověk mu staví příbytky v blízkosti svého domu, říká se jim *konírna, stáj* či *maštal.* Je velký, větší než člověk, velice silný a odolný (*být silný jako kůň; koňská dávka* „velká"; *to je ale kobyla!* „velká/silná žena"; *vydržet/snést jako kůň* „snést hodně, být odolný"). Má také velké části těla, velkou hlavu (*nechme to koňovi, má na to větší hlavu* „nechme problém být, nějak se vyřeší") a velký zadek (*mít zadek jako štýrský valach / pivovarský kůň / klisna / kobyla*). Dále má ohon (o vlasech v culíku: *koňský ohon*), hřívu (*hříva* přeneseně i o vlasech), čtyři nohy (*Kobyla má čtyři nohy a taky zakopne* „každý se může zmýlit") a na nich kopyta, která *kovář* oková *podkovami* (*Kovářova kobyla chodí bosa* „schopný zanedbává sebe, své blízké"). Stav zubů koně vypovídá o jeho zdraví a stáří (*Darovanému koni na zuby nehleď!* „buď vděčný"). Jeho srst může mít různou barvu, podle toho pak rozlišujeme *bělouše* či *šimla, vraníka, hnědáka, siváka* atd. Kůň skáče,[127] rychle běhá (*běhat/běžet jako splašený kůň (i o čase); bude tam jako na koni* „rychle"), může *klusat, cválat* či letět *tryskem*. Je velmi hlučný, hlučně se pohybuje, dupe (*dupat jako kůň*), hlasitě *řehtá* (*řehtat jako kůň/kobyla; řičet jako kůň*). Žere oves, obrok, seno (*Syp koni obroku, půjde s tebou do skoku* „starej se o prospěch pomocníka"; *Koně za ovsem běhají/běží, a osli ho dostávají* „normální musejí pracovat, lenoch získá odměnu nezaslouženě") či se pase na louce (o dětech: *pást koníčky*), pije vodu.[128] Je sexuálně výkonný (o muži: *to je hřebec!*). Snadno se splaší, silně kope (*kopat / bít kolem sebe jako splašený kůň* „reagovat nepřiměřeně při pocitu ohrožení").

Pro člověka je kůň velmi hodnotný a užitečný, využívá jej k jízdě i k tahu (*být zapřažený jako kůň* „mít hodně práce"). Velmi tvrdě pracuje (*dřít se jako kůň, být uštvaný/zedřený jako kůň*). V minulosti byl kůň významným dopravním prostředkem. Je spojován s mocí a převahou jezdce nad pěšími (*být hned na koni; dostat se na koně; posadit někoho / pomoct někomu na koně* „mít / pomoci někomu navrch"). Kůň je se svým jezdcem úzce propojen.[129] Svému majiteli je přítelem i pomocníkem, kterému je možné se svěřit (kůň nese milence za milou; vojáka do války, smutní nad vojákovou smrtí; kůň je častým pomocníkem v pohádkách). Poslušnost koně si člověk vynucuje bičem (*prásknout do koní* „utéct"), k jízdě používá *sedlo, opratě* a *uzdu* (*Pozlacená uzda*

---

[124] Uvedené frazémy byly excerpovány ze slovníku E. Mrhačové (1999) a ze *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (2009).

[125] Na základě údajů v českých výkladových slovnících není mezi klisnou a kobylou rozdíl, obojí se užívá pro pojmenování samice koně. V jezdecké terminologii se však někdy můžeme setkat s rozlišením, klisna je pak samice, která ještě nerodila, kobyla se užívá pro samici, která již hříbě měla.

[126] Po boku člověka se kůň vyskytuje mimo jiné ve folklorních textech (např. jako pomocník hrdiny). Ochočenost zmiňuje i SSJČ: „velký jednokopytník původem ze stepi, člověkem ochočený a užívaný k tahu a k jízdě."

[127] Možná etymologická souvislost s ie. **ka(n)k-* 'skákat' přes keltské **konko-/*kanko* (Rejzek 2001, s. 321).

[128] Doklady najdeme zejména ve folklorních textech, obstarání koně bývá v lidových písních často spojeno se sexuálním aktem a ztrátou nevinnosti: „[…]/ Dej koníkům kousek trávy,/ anebo kousek otavy./ Jak do maštale vkročila,/ čtyry koně tam spatřila./ Koníčky se utrhali, mou panenku pošlapali./ Když se jí krev vylévala,/ do šátečku nachytala,/ do šátečku bílého,/ co dostala od milého" (Krolmus I, s. 297); „Koní vranému,/ dej ovsa, sena,/ mně mladému Chorvatovi/ nalejte vína./ […]/ Když kůň sežére,/ voják napije,/ hezká holka, hodná holka/ ke mně si sedne (Krolmus II, s. 300).

[129] Kůň a hrdina se narodí ve stejnou dobu. Jsou spojeni od narození (Tille II/2, s. 194).

nedělá lepšího koně „krásný zevnějšek nemá vliv na obsah"). Jeho rychlého běhu se využívá také při dostihových závodech a člověk si na něj může vsadit (*být něčí kůň* „být něčí favorit"; *vsadit na správného/špatného koně* „podporovat správného/špatného člověka"). V hospodářství se koně využívali při orbě (koně hospodáře se obvykle vyskytují v páru; o tvrdohlavém člověku: *ani párem koní/volů / čtyřmi koňmi ho tam nedostaneš*), dávali se jako věno, jejich vlastnictví znamenalo velký majetek.

Bílý kůň je společníkem svatých (sv. Jiří, sv. Martin; pranostika *svatý Martin přijede na bílém koni* „na svátek sv. Martina má sněžit").[130] Bílá barva koně však může působit i jako podezřelý element (*bílý kůň* „nastrčený prostředník v nelegálním obchodování"). Černý kůň je spojován s temnější stránkou tohoto zvířete, často se jedná o démonickou bytost, svého jezdce může odvézt do pekla (*Když do pekla, tak na pěkném koni* „když hřešit, ať to stojí za to"), může být také vtělením jiné nadpřirozené bytosti, např. vodníka nebo čarodějnice.[131]

V jazyce je koni připisována fyzická i psychická odolnost (*snést jako kůň; koňská nátura/povaha* „o člověku, který hodně snese"), ale i hloupost (*koňský nápad* „hloupý"; nadávka *kůň jeden! / to je ale kůň!*).

4. Zvířata (a zejména kůň) ve vlastních jménech

Vlastní jména, jejichž složkou je zooapelativum, jsou v našem prostředí poměrně běžná. Zvířata se objevují ve jménech osob, míst i věcí. Motivace vzniku těchto jmen je různá, obecně je však možné říct, že se častěji uplatňují názvy zvířat z jazykového obzoru mluvčích daného jazyka (podobně tomu je i ve folklorních textech).[132] Je zřejmé, že se v různých kulturách budou v jazyce (i ve folkloru) objevovat různá zvířata v závislosti na místní fauně. Tato skutečnost je důsledkem významné opozice „blízké – vzdálené", resp. „vlastní – cizí", která prostupuje celým jazykovým systémem (srov. Pajdźińska 2007). V českém prostředí patří mezi obvyklá zvířata třeba pes, kočka, kráva, koza, liška, sova či sledovaný kůň; názvy těchto zvířat tvoří častou a tradiční součást českých vlastních jmen. Méně často se zde setkáme s opicí, tygrem, kojotem či leguánem, přesto se i tato zvířata mohou stát součástí nějakého propria, taková jména však budou nutně působit exoticky a třeba v případě názvu restaurace mohou odrážet celkové zaměření podniku na prezentaci jiné kultury a přípravu cizokrajných pokrmů (Rokytová 2014, s. 45).

Základem českých příjmení utvořených z pojmenování nějakého zvířete může být metafora i metonymie. Knappová (1992, s. 26) uvádí, že tento typ příjmení vznikal převážně na základě přezdívek, jež dostávali lidé, kteří byli danému zvířeti něčím podobní, měli podobnou část těla, nebo k němu byli v jiném vztahu (chovali, cvičili je apod.). Tato příjmení také vznikala z domovních znamení, jejichž součástí zvířata mnohdy byla (např. dům *U Černého psa, U Černého koníčka, U Tří pštrosů*). Česká příjmení jsou nejčastěji odvozena ze jmen savců (*Beran, Vepřek,*

---

130 Bílý kůň je významným symbolem v křesťanství. Objevuje se v Apokalypse a dále v souvislosti s některými světci (zvl. patrné ve výtvarném umění). Bílá je zde barva čistoty, nevinnosti a také vítězství víry.

131 Černý kůň odnese krále do pekla (Dvořák 1978, s. 54). Čarodějnice se proměňuje v koně (Luffer 2014, s. 64).

132 Wysoczański (2005) rozlišuje zvířata z našeho jazykového obzoru (v našem prostředí je to např. liška nebo vlk) a zvířata mimo tento obzor (např. lev, opice).

Jelínek, Koníček) a ptáků (*Kohout, Vrabec, Sova, Havránek*), ale vyskytují se i jiní živočichové (*Ryba, Motejl*). Některá příjmení vycházejí z pojmenování částí zvířecích těl (*Oháňka, Vocásek*) či osob zabývajících se zvířetem (*Koňák*).[133]

Na základě tvarové podobnosti byly podle zvířat pojmenovány některé jevy ve vesmíru (*Souhvězdí Raka, Lva, Velké a Malé medvědice, Koníčka;* dle podobnosti postavení hvězd se zvířetem).[134] Názvy zvířat bývají také častou součástí toponym, která mohou být motivována rovněž na základě podobnosti či souvislosti se zvířetem, původ těchto jmen však mnohdy bývá nejasný a u různých (ale i u stejných) autorů se výklad může lišit. Jako příklad lze uvést jméno města *Konice*, které má nejspíše původ v apelativu *konnicě* „stáj, chlév pro koně", možný výklad však vede i přes antroponymum *Kóna/Konrád*, tzn. „ves lidí Kónových" (srov. Profous II, s. 298; Hosák – Šrámek I, s. 421).[135] Toponyma bývají propojena také s místními pověstmi, které se v některých případech snaží vyložit původ daného jména, pravou motivaci však často neosvětlují.[136]

4.1 Kůň v názvech výrobků

Výrobky, jejichž součástí je pojmenování nějakého zvířete, mnohdy využívají reklamního potenciálu zvířecího stereotypu. Reklama vyzdvihuje především kladné vlastnosti spojované s daným zvířetem, záporných si většinou nevšímá. Motivace takových jmen navíc opět může být zastřená, či dokonce překrytá tímto reklamním výkladem. Zde bych se zaměřila na dva takové produkty spojené se stereotypem koně: *Koňskou mast* a *Koňský šampon*.

Slogan k televizní reklamě s Jiřinou Bohdalovou, jež vyzdvihuje kvality masti, zní následovně: „Ohromná je síla koní, koňská mast chladí, hřeje, pomáhá i voní. […] Koňská mast není z koně, není ani pro koně, ale má sílu koně."[137] Obrazová složka reklamy navíc přináší pohled na koně běžící volnou přírodou, koně najdeme i na štítku dózy, v níž se mast prodává. Ze stereotypu koně si reklama v tomto případě bere obraz koně jakožto silného, zdravého zvířete, které rychle běhá, skáče, je celkově vitální a plné energie. Zcela upozaděny jsou naopak další vlastnosti koně, které sice souvisejí s jeho pohybem, nejsou už však jednoznačně pozitivní (např. kůň je hlasitý, dupe, kope, snadno se splaší). Mast má na základě reklamy, jež využívá stereotypových vlastností koně, působit jako velice silný a účinný přípravek, po jehož užití se člověk bude moci volně a bezbolestně pohybovat a bude plný síly. Reklama tedy vzbuzuje dojem, že prostřednictvím masti člověk na chvíli získá některé dobré vlastnosti a schopnosti koně, a snaží se tak u zákazníka vyvolat touhu po daném výrobku. Ačkoliv se může zdát, že koňská síla byla skutečně motivem pro pojmenování masti, není tomu tak. Hlavní složkou masti je jírovec maďal, lidově také kaštan koňský, který se v minulosti hojně využíval při léčbě koní, a tato na první pohled ne zcela zřejmá skutečnost stojí za vznikem chrématonyma *Koňská mast.*

---

133 Příjmení *Koňák* snad od čeledína/pastýře koní (Hosák – Šrámek I, s. 421).

134 V případě vesmírných jevů se většinou jedná o pojmenování převzatá z jiných kultur a jazyků.

135 Problematika toponym je poměrně složitá a pro zkoumání stereotypu koně není příliš zajímavá, neboť motivace těchto jmen často bývá zastřená. Ze stereotypu zde vystupuje zejména obraz koně jako dopravního prostředku, pojmenování může být motivováno např. polohou u významné stezky, a koně jako významného majetku, o který se člověk stará, např. *Kobylí* od *kobylí pole* „místo pro chov kobyl" (Hosák – Šrámek I, s. 408).

136 K návrší *Zlatý kůň* u Koněprus se váže pověst o zlé paní, která byla i s koněm za trest proměněna ve zlatou sochu (http://jeskyne.cesky-kras.cz/konepruske-jeskyne/povesti/; staženo 19. 6. 2017).

137 https://www.youtube.com/watch?v=vI2YXASi89Y (staženo 19. 6. 2017).

Podobným způsobem funguje také název *Koňský šampon*. I ten v reklamě využívá stereotypu koně, především jeho pevné a lesklé hřívy a ohonu, které připodobňuje k lidským vlasům.[138] Původ jména je však spojen se skutečností, že se šampon původně používal právě pro koně.

Oba zmiňované názvy, *Koňská mast* i *Koňský šampon*, jsou ukázkou využití stereotypu v reklamě. Pro potřeby reklamy jsou však využity pouze kladné vlastnosti spojované s koněm, které mají zákazníka navnadit ke koupi produktu, negativní vlastnosti, jako je třeba hloupost či hlučnost koně, jsou upozaděny.

4.2 Kůň v názvech pohostinských zařízení

Zvířata jsou oblíbeným pojmenovávacím motivem také v případě názvů pohostinských zařízení: restaurací, hospod, barů a kaváren. Roli při výběru zvířecího druhu mohou hrát osobní preference majitele, všeobecná oblíbenost zvířete mezi lidmi a celková rozšířenost. Mnohdy se tak v názvech objevují domácí zvířata. Rokytková (2014, s. 45–46) ve své práci o názvech brněnských podniků reflektuje proměnu tohoto výběru. Podle ní se v minulosti v názvech častěji objevovala hospodářská zvířata jako kůň, osel či vůl, s nimiž se také člověk dennodenně setkával. Tato tradiční jména v některých případech přetrvala i do současné doby. Více než kdy dříve se dnes v názvech vyskytují také exotická zvířata (*U 3 opic*), k tradičně oblíbeným zvířatům patří pes a kočka (*U Hodného psa, U Kocoura*).

Zvířata bývají v jazyce i kultuře spojována s některými primárně lidskými vlastnostmi, které mít ve skutečnosti nemohou. V některých případech se zvířata dokonce stávají ztělesněním určité lidské povahy, lvu je tak kupříkladu připisována statečnost, beranovi tvrdohlavost, pávovi pýcha. Zvířata se však ve skutečnosti chovají dle své přirozenosti, statečnost, tvrdohlavost i pýcha jsou vlastnosti, které může mít pouze člověk (Šťastná 2015, s. 20). Vlastnosti typicky připisované danému zvířeti mají rovněž vliv na výběr konkrétního zvířecího druhu při pojmenovávání nového podniku. Vybírány jsou zejména druhy zvířat spojované s kladnými vlastnostmi, názvy jako **U Lenochoda* nebo **U Tchoře* by pravděpodobně byly výsledkem vtipu či snahy o ozvláštnění.

Z hlediska struktury se ve jménech pohostinských zařízení vyskytují ve spojení se substantivy (zooapelativy) rovněž adjektiva (*U Křivého/Hodného/Černého psa, Zubatý pes*), zejména názvy barev (u koně je to především černá a bílá barva), a prepozice (především předložka *u*).

Kůň je příkladem zvířete, které je všeobecně oblíbené, zvláště v minulosti byl jeho chov značně rozšířený, člověkem byl tradičně využíván k jízdě i k tahu. V jazykově-kulturním obrazu světa jsou koni připisovány zejména kladné vlastnosti: rychlost, síla, odolnost, ale také blízkost a oddanost člověku. Tyto vlastnosti jsou také vyzdvihovány při propagaci výrobků a institucí s tímto zooapelativním komponentem v názvu, záporné vlastnosti bývají přehlíženy, pro reklamu je tak využita pouze část stereotypu koně. Pohostinská zařízení, která mají koně v názvu, opakují tento motiv také ve svém logu či v záhlaví webových stránek a někdy také na vývěsním štítu.[139]

---

[138] Reklama přináší pohled na stejně kvalitní ženské vlasy a koňský ohon. Klisna má v komiksové bublině repliku: „Já ti říkala, že to funguje…“ (http://konsky-sampon.cz/; staženo 19. 6. 2017).

[139] Pro potřeby tohoto příspěvku jsem prošla webové prezentace 31 pohostinských zařízení, která v názvu nesou slova *kůň, koník, koníček, kobyla*. Výzkum jsem omezila na zařízení, jež mají vlastní webové stránky. Tímto jsem chtěla předejít znásobenému výskytu stejného zařízení v rámci různých hromadných portálů a také jsem tak chtěla ze zkoumání vyřadit již zaniklé či přejmenované podniky.

Z 31 zkoumaných názvů bylo zachyceno 19 v předložkovém tvaru, vždy s prepozicí *u*, a 12 bez předložky. Význam adjektiv odkazoval výhradně k barvě srsti koně, nejvíce se objevovala *černá* (7 výskytů) a *bílá* barva (9 výskytů), po jednom výskytu měla *zlatá* a *strakatá*. Zooapelativum *kůň* se objevilo celkem 11krát, častější byla deminutivní podoba *koníček* (14 výskytů), nejméně častý byl tvar *koník* (3 výskyty). Jednou se objevilo adjektivum *koňský*, dvakrát bylo základem pojmenování slovo *kobyla*.

Motivace těchto názvů je již často zastřená, ale v některých případech se ji podařilo vypátrat. V minulosti se např. mohlo jednat o zájezdní hostince, které stávaly poblíž důležitých cest a sloužily k odpočinku pocestných i jejich zvířat.[140] V tomto případě se jedná o stará, tradiční pojmenování, která se dochovala do současnosti. Dále mohl být název podniku motivován chovem koní v jeho blízkosti, jménem majitele (platí zejména pro variantu *U Koníčků*), názvem lokality (restaurace *Kobyla* v Kobylisích), v jednom případě byla hospoda přestavěna z bývalé výrobny kočárů a kovárny. V některých případech hraje roli významný objekt (např. socha koně) či blízkost bývalé koněspřežky (*U Koňské dráhy*). Barva koně má v těchto případech název podniku nejspíše jen ozvláštnit, bílá i černá barva se shodně objevují i u názvů bývalých zájezdních hostinců.[141] Má původní domněnka, zda se do názvů pohostinských zařízení neodráží také odlišné stereotypy bílého koně, který bývá spojován s vírou a čistotou (bílý kůň jako společník svatých), a černého koně, do něhož se promítá temnější stránka tohoto zvířete (černý kůň se objevuje jako démonické zvíře), tak zůstala nepotvrzena. Napovídá tomu pouze skutečnost, že se bílá barva častěji objevuje ve spojení s deminutivním tvarem *koník/koníček* (7 z 9 výskytů), černá má oproti tomu pouze jeden výskyt s deminutivem (z celkových 7 výskytů). K utvoření relevantních závěrů by však sebraný materiál musel být značně obsáhlejší.

5. Shrnutí

Cílem příspěvku bylo ukázat, jaké aspekty ze stereotypu koně se promítají do vlastních jmen, a jak tedy může zkoumání vlastních jmen přispět k přemýšlení o stereotypu a k jeho popisu. Významnou roli zde hraje především fyzická i psychická blízkost člověka a koně, lidé mají koně obecně rádi a spojují si s ním především kladné vlastnosti (sílu, rychlost, odolnost, vitalitu, přátelskost, ale i krásnou srst/hřívu/ohon atp.). Těchto vlastností využívají také reklamní slogany propagující některý z „koňských" výrobků (*Koňská mast, Koňský šampon*), negativní vlastnosti spojované s koněm (hloupost, hlučnost) bývají upozaděny. Kůň je poměrně frekventované zvíře, které je pro českou krajinu typické. Lidé koně užívají k jízdě i k tahu, pro člověka představuje velkou hodnotu, člověk se o něj stará (to dokládá i příjmení *Koňák*), staví mu přístřešky (původ toponyma *Konice*) atp. V minulosti byl kůň nejvýznamnějším dopravním prostředkem, což dokazují i názvy bývalých zájezdních hostinců, jejichž komponentem je v mnohých případech zooapelativum *kůň*. Typické barvy koně jsou černá a bílá, tyto barvy se rovněž vyskytují ve sledovaných propriích.

---

[140] Viz např. http://www.ucernehokonicka.cz/historie (staženo 20. 6. 2017).

[141] Barevný rozdíl je samozřejmě patrný zejména v provedení loga.

Literatura

Bartmiński, Jerzy: *Jazyk v kontextu kultury*. Praha: Karolinum, 2016.

Bartmiński, Jerzy: O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych". In *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996, s. 9–34.

Bártová Pavelková, Taťána: Kůň jako způsob obživy u Romů. In Číhal, Petr (ed.): *Zoomorfní tématika v lidové tradici.* Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, 2013, s. 112–119.

Hlubinková, Zuzana: K některým typům názvů brněnských restaurací. *Čeština doma a ve světě*, č. 3–4, 2007, s. 140–145.

Kajfosz, Jan: Pranostika jako relikt magického obrazu světa. *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny*, č. 2, 2006, s. 22–34.

Knappová, Miloslava: *Příjmení v současné češtině: jazyková příručka.* Liberec: AZ KORT, 1992.

Mrhačová, Eva: *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice.* Ostrava: Ostravská univerzita, 1999.

Pajdzińska, Anna: Kategorizace strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní" – „cizí". In Saicová Římalová, Lucie: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II.* Praha: DeskTop FF UK, 2007, s. 27–44.

Piekarczyk, Dorota: *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.

Rokytová, Lenka: *Současná jména restaurací, hospod, kaváren a barů v Brně.* Brno: Masarykova univerzita, 2014. Vedoucí práce Rudolf Šrámek.

Šťastná, Lucie: *Opozice „člověk – zvíře" v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa.* Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2015. Vedoucí práce Irena Vaňková.

Vaňková, Irena at al.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky.* Praha: Karolinum, 2005.

Vaňková, Irena: *Nádoba plná řeči: člověk, řeč a přirozený svět.* Praha: Karolinum, 2007.

Wierzbicka, Anna: *Lexicography and conceptual analysis.* Ann Arbor: Karoma Pub, 1985.

Wysoczański, Włodzimierz: *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005.

Prameny

Čermák, František at al.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky.* Díl 1–4. Praha: Leda, 2009.

Čermáková, Marcela (ed.): *Pověsti z dějin města Olomouce.* Olomouc: Memoria, 2000.

Dvořák, Karel: *Soupis staročeských exempel.* Praha: Univerzita Karlova, 1978.

Hosák, Ladislav – Šrámek, Rudolf: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku.* Díl I–II. Praha: Academia, 1970–1980.

Knappová, Miloslava: *Příjmení v současné češtině: jazyková příručka.* Liberec: AZ KORT, 1992.

Krolmus, Václav: *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy.* Díl I–III. Praha: Plot, 2011–2014.

Luffer, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí.* Praha: Academia, 2014.

Matúšová, Jana et al.: *Slovník pomístních jmen v Čechách.* Díl I–V. Praha: Academia, 2000–2009.

Mrhačová, Eva: *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice.* Ostrava: Ostravská univerzita, 1999.

Profous, Antonín at al.: *Místní jména v Čechách: jejich vznik, pův. význam a změny.* Díl I–V. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1947–1960.
Rejzek, Jiří: *Český etymologický slovník.* Voznice: Leda, 2001.
Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia, 1989.
Šrámková, Marta (ed.): *Katalog českých lidových balad. IV, Rodinná tematika*. Praha: Československá akademie věd, 1970.
Šrámková, Marta – Sirovátka, Oldřich (eds.): *Katalog českých lidových balad*. Brno: Ústav slavistiky ČSAV, 1990.
Tille, Václav: *Soupis českých pohádek.* Díl I, II/1, 2. Praha: Česká akademie věd a umění, 1929–1937.

http://jeskyne.cesky-kras.cz/konepruske-jeskyne/povesti/ (Staženo 20. 6. 2017)
http://konicek.cz/cs/ (Staženo 20. 6. 2017)
http://konsky-sampon.cz/ (Staženo 20. 6. 2017)
http://pivovarkonicek.cz/hostinec/ (Staženo 20. 6. 2017)
http://ubilehokonika.cz (Staženo 20. 6. 2017)
http://ubilehokonicka-pce.cz (Staženo 20. 6. 2017)
http://www.ucernehokonicka.cz/ (Staženo 20. 6. 2017)
http://ukonicku.cz/ukonicku/ (Staženo 20. 6. 2017)
https://www.youtube.com/watch?v=vI2YXASi89Y (Staženo 20. 6. 2017)

Прагматонимы в национально -ориентированной рекламе России

Pragmatonyms on the basis of proper names with a national-cultural component in Russian advertising

Виктория Омельяненко
Российский университет дружбы народов

Abstract. This article is devoted to description of pragmatonyms on the basis of other classes proper names with a national-cultural component in the cultural linguistics and communicative -pragmatic aspects. There are revealed the most typical sources of proper names. In this article, author used a method of continuous sampling, country studying method and introspection linguistics approach. The pragmatonyms on the basis of proper names are widely used in advertising for the formation of generalized positive image of domestic goods which act as a well-being integral part of the entire country. The function of analyzed units allows the nominator to characterize features of commodity , specify the producer, location of production, designate the target audience for its consumption, and transfer the unfamiliar product from the category of «alien» to the category «own». Appeal to the consumer patriotic feelings is used with commercial purposes as well, as a means of speech manipulating on one hand, and as a promotion of domestic products to strengthen the Russian market, on the other.

Keywords: national-oriented advertising, national-cultural component in advertising, pragmatonym, proper name in advertising, cultural sign, country study, lingvistic creativity in advertising, language game in the advertising

Аннотация. В статье анализируются прагматонимы в современной национально -ориентированной рекламе России. Выявлены наиболее типичные онимные источники, от которых они образуются. При анализе материала, полученного методом сплошной выборки, применялся комплекс различных методов, в том числе метод лингвострановедческого комментирования и интроспективный подход. Современные прагматонимы широко употребляются для формирования обобщённого положительного образа отечественного товара, который выступает как неотъемлемая часть благосостояния всей страны. Функция анализируемых единиц позволяет номинатору охарактеризовать особенность товара, указать производителя, местоположение производства, обозначить целевую аудиторию его потребления, а также перевести незнакомый продукт из категории «чужой» в категорию «свой». Обращение к патриотическим чувствам потребителя используется с коммерческой целью как средство речевого воздействия, с одной стороны, и как важное средство продвижения отечественных товаров для укрепления российского рынка, с другой.

Ключевые слова: национально-ориентированная реклама, национально-культурный компонент в рекламе, прагматоним, имя собственное в рекламе, лингвокультурема, лингвострановедение, лингвокреатив в рекламе, языковая игра в рекламе

1. Введение: постановка проблемы, методологическая база, методы

Многие онимы как ключевые имена русской культуры так или иначе входят в структуру культурного кода, характеризуя русскую ментальность. Предметное содержание имени собственного как культурного знака существует в сознании носителя языка в форме фоновых знаний.

«Роль культурных знаков (культурем) в современных российских СМИ (а особенно в рекламе – В.О.) гораздо более значима, чем роль простого стилистического приёма, задача которого – в качестве испытанного средства оживить текст в традиционной паре «стандарт-экспрессия». Они являются и средством выражения авторской оценки, и средством создания образности» (Ремчукова – Евстратова 2014, с. 182). Исследование национально-культурного компонента в рекламе, а особенно в «рекламном имени» позволяет составить представление о том, какие именно ценности привлекают внимание потребителей при выборе продукции.

Объектом анализа в представленной статье являются прагматонимы (названия торговых марок (ТМ) с национально-культурным компонентом), которые были выделены путём сплошной выборки из специальных источников (Интернет-сайт http://www.megamagnat.ru/), а также собраны в результате наблюдений. Отметим, что такие примеры встречаются преимущественно в названиях торговых марок продуктов питания (шоколад «*”Россия”– щедрая душа*», водка «*Иван премиум*», пиво «*Балтика*», майонез «*Ряба*» и т.п.). При этом, как справедливо отметил Э.Хоффманн, «превращение национальной символики в символическую пользу рекламируемого продукта практикуется не для продуктов питания первой необходимости, а при продвижении дополнительных (не полезных для здоровья) изделий, которые находятся на периферии продуктов питания согласно «Nizza Klassification 2002» – шоколада, табака, алкоголя и т. п.» (Хоффманн 2003, с. 256).

Прагматонимы – ключевые знаки рекламного дискурса, функционирующие на когнитивном уровне рекламного воздействия (Крюкова 2016, с. 263–264). Также удачным можно считать термин «коммерческое имя» (Кара-Мурза 2008) или «рекламное имя» (Крюкова 2004), под которыми понимаются не только прагматонимы, но и другие наименования коммерческих объектов, объединённые воздействующей функцией.

Следует отметить то, что прагматоним трактуется не как разряд онимов, а как номен (номенклатурное обозначение), то есть слово или словосочетание, используемое для называния товарного знака (Турута 2016, с. 161). При этом ещё в 70-е годы в языкознании появляются два направления по вопросу места товарного знака в ономастике: первое направление считает, что товарный знак – номен (А. В. Суперанская. статьи «Терминология и ономастика», «Апеллятив – онома», Р. Е. Березникова, В. Бланар, «Das specifisch Onomastische», А. А. Братина), второе – товарный знак – оним (А. В. Суперанская, монография

«Общая теория имени собственного», Н. В. Подольская, «Словарь ономастической терминологии», Л. М. Щетинин – П. Т. Поротникова – Н. Н. Волкова – Т. А. Соболева, «Товарные знаки», Мордвинова 2008, с. 7).

Отонимные способы образования наименований исследователи называют ***трансонимизацией*** (термин Н. В. Подольской), которая заключается в переходе онима из одного подразряда имени собственного в другой. Однако отдельных исследований, посвящённых изучению отонимных товарных знаков с национально-культурным компонентом, ещё нет, что и послужило причиной обращения к анализу прагматонимов в данном аспекте. Следовательно, ***цель*** настоящего исследования – выявить наиболее типичные онимные источники, от которых образуются названия национально -ориентированных торговых марок российских производителей; ***задачи***: классифицировать и проанализировать выбранные примеры в лингвокультурологическом и коммуникативно -прагматическом аспекте.

В статье применялся традиционный описательный метод, основанный на непосредственном наблюдении над языковым материалом; систематизация и обобщение функционирующих в рекламном дискурсе прагматонимов, метод лингвокультурологического (лингвострановедческого) комментирования, а также интроспективный подход, заключающийся в том, что у самих носителей языка есть какие-то представления о национальной маркированности тех или иных единиц своего языка вне сопоставления с другими языками (Баранов – Добровольский 2013, с. 224).

Методология настоящего исследования основывается на обобщающих работах, посвящённых проблемам ономастики (Отин 1980, 2010, Подольская 1970, Супрун 2000 и др.), в частности – словесным товарным знакам (Соболева – Суперанская 1986, Крюкова 2004 и др.), а также на современных исследованиях, представляющих отдельные аспекты функционирования «рекламных имён», чаще прагматонимов и эргонимов (Кара-Мурза 2008, Крюкова 2016, Ремчукова – Соколова – Махиянова 2015, Турута 2016 и мн. др.). Также для данного исследования методологически значимыми являются принципы анализа языка рекламы в работах (Медведева 2008, Ремчукова – Страхова 2016, Хоффманн 2013 и др.).

Образовательной базой для выбранных прагматонимов служат антропонимы (фамилия, имя, отчество, кличка животного), разные виды топонимов (названия географических объектов), а также прецедентные онимы. Обратимся к их анализу.

2.Анализ товарных знаков (прагматонимов)

2.1. Отантропонимные прагмтонимы

Антропонимикон рекламных текстов представляет собой хорошо продуманную систему имён, среди которой отметим следующие виды антропонимов: личные имена и их производные, патронимы (отчества), зоонимы (имена животных).

2.1.1. Личные имена и их производные

– в официальной (полной) форме – пельмени «*Дарья*», пиво «*Афанасий*», квас «*Никола*» (вариант имени Николай), водка «*Иван премиум*»;
– в неофициальной (неполной) форме, которая, в свою очередь, может быть представлена гипористической (краткие имена, имеющие сокращённую форму основы), квалитативной (со значением субъективной оценки) и диминутивной формой (с субъективно-оценочным значением).

Гипористическая форма представлена в названии мороженого «*Гоша*» (кр. от Георгий), детского питания «*Тёма*» (кр. от Тимофей). Торговые марки товаров, предназначенных в первую очередь для детей, представляют собой квалитативные имена, используемые как ласковое обращение по отношению к детям. Чаще всего такие примеры можно встретить в названиях сладостей и мороженого: «*Алёнка*» (производное от Елена), «*Ванька*» (производное от Иван), «*Тимка*» (производное от Тимофей) и т.д. Значение в анализируемых дериватах выражается с помощью суффикса *-к(а)*, который по мнению А. Вежбицкой обладает универсальным значением и в определённых ситуациях выражает нежность, дружеское отношение (Вежбицкая 1996, с. 137–138).

Примеры использования диминутивов (экспрессивных форм личных имён с уменьшительно-ласкательным оттенком) можно встретить в названиях товаров, предназначенных не только для детей, но и, например, для женщин – мучные изделия «*Настюша*» или для мужчин – водка «*Маруся*».

Основой для названия типичными именами собственными становится национально -культурный колорит имени, например имя Иван (ср. устойчивое сочетание *русский Иван*, а также *Иван* «вообще русский человек») (Отин 2010, с. 201), а также связанное с этим пристрастие к употреблению крепких напитков. «Водка является неотъемлемой частью российской идентичности… Традиционный образ юмористических передач – русский Ванька всегда пьян… или же взять к примеру культовый фильм «Особенности национальной охоты» и его продолжения, а также мир Интернет-мемов» (Золтан Надь 2014, с. 86). Однако для названий спиртных напитков, как для водки «*Иван премиум*» (слоган *Русский до последней капли*) имя Иван совсем неудачное, так как в русских народных говорах зафиксировано несколько апеллятивных производных имени: ***иванéц*** ряз. «*пиво особого изготовления; бражка*»; ***иванушко, ивашко*** волог. «*последнее и самое плохое, жидкое пиво (при его производстве)*»; ***ивашко-другóн*** волог. «*пиво, спущенное во второй раз, оно жиже и горчее (вообще хуже) первого*» (ср.: волог. ***друган «пиво, приготовленное второй раз на том же сусле»***) (Феоктистова – Горяев 2016, с. 381).

Скорее всего, популярность использования типичных русских имён в наименованиях продуктов связана с популярностью выбранных имён в России, следовательно, авторская интенция также заключается с обозначением целевой аудитории предлагаемого товара (пиво «*Афанасий*» – для Афанасия, мука «*Настюша*» для домохозяйки Анастасии, мороженое «*Гоша*» – для мальчика Гоши, водка «*Иван премиум*» – для Ивана и т.д.).

Однако стоит отметить, что в России уже прошла мода на немотивированное использование русских имён в отечественной промышленности в качестве товарных

знаков (одеколон «*Саша*», духи «*Наташа*»), как это было в 80-е, когда нейминг представлял собой «недостаточно хорошо обоснованное подражание западным образцам». (Соболева -Суперанская 1986, с. 93).

2.2.2. Патронимы (отчества)

Современная полная антропонимическая формула русского народа, имеющая трёхкомпонентную структуру *имя + отчество + фамилия*, выступающая в качестве этнолингвального (культурно-исторического) феномена русского национального языка, как и вежливая вокативная модель *имя + отчество* является уникальной (Супрун 2000, с. 67). Поэтому среди национально-ориентированных ТМ часто встречается трансонимизированные отчества, на использование которых оказали влияние фонетические закономерности: продукты «*У Палыча*», соки *«Иваныч»*. Национально -культурный компонент в первом случае подтверждается сопровождающим рекламным текстом на сайте: *Большинство наших продуктов делается исключительно вручную людьми, которые чтут традиции русской кухни*. Во втором примере – слоганом: *Наши, самарские*.

«За рамками русской лингвокультуры отчество, как известно, также национально маркировано, а образованное от типично русского имени – маркировано вдвойне. Употребление отчества без имени, возможное в ситуации дружеского (или фамильярного) общения, в том числе и всегдашних (или, наоборот, случайных) собутыльников, актуализирует идею типичного (типично русского) застолья» (Феоктистова – Горячев 2016, с. 383).

2.1.3. Зоонимы (имена животных)

Название ТМ молока *«Бурёнка»* представляет собой распространённую кличку коровы бурой масти в русской традиции. Однако сегодня это имя собственное перешло в разряд нарицательных и современные словари дают определение с пометой *традиционно -народное*, *ласковое «корова (первоначально – распространённая кличка коровы бурой масти»* (БТС 2000, с. 104). Итак, интенция номинатора очевидна – вызвать ассоциацию продукта с домашним, деревенским, натуральным продуктом. Однако Т. А. Соболева и А. В. Суперанская отмечают, что клички животных из-за своей вторичности не подходят для включения в состав товарных знаков: «лишь в очень редких случаях имя какого -либо широко известного животного может стать основой коммерческого неолгизма» (Соболева – Суперанская 1986, с. 86) и в качестве примера приводят конфеты «*Белка и Стрелка*».

2.2. Оттопонимные наименования

Созданные на основе топонимов названия являются координатными, то есть содержат информацию о местонахождении предприятия, производящего данную ТМ. Номинации, связанные с географическими реалиями, можно рассматривать как результат «топонимической метонимии» (Отин 1980).

Как правило, такие названия выбирают с целью соотнести производимый продукт с географическим положением его производителя: масло «*Алтайское*» (слоган *Вкусна каша, если масло наше*) – производится в республике РФ Алтай; пиво «*Клинское*», сосиски «*Клинские*» – в городе Клин и т.д. Однако могут быть и несовпадения: снэковая продукция «*Клинские снэки*», производящая компания которых находится в г. Лакинске Владимирской области. Скорее всего, такое название мотивировано тем, что любители пива «*Клинское*» будут покупать снэки похожей ТМ к пиву, отсюда и слоган *Сухарики «Клинские» к «Клинскому»*.

Как правило, такие названия образуются опосредованно, например, от трансонимизированных названий компаний, фабрик, производящих данный продукт. Например, ТМ пива «*Очаково*» (слоган *пиво № 1 в России*) и квас ТМ «*Очаковский*» название получили от ЗАО «Очаково», которое своё имя получило от названия части района Москвы «Очаково-Матвеевское» (бывшая усадьба, село Очаковское). Остальные примеры можно привести по формуле: пельмени ТМ «*Традиционные Останкинские*» ← предприятие по мясопереработке – ОАО «Останкинский мясоперерабатывающий комбинат» ← Останкинский район Москвы (бывшая деревня под Москвой); колбаса «*Егорьевская*» ← Егорьевская колбасно-гастрономическая фабрика ← город Егорьевск. Торговая марка колбасных изделий «*Царицыно*» ← группа компаний ОАО «Царицыно» (наследник построенного в 1970 году Царицынского мясокомбината) ← музей-заповедник в Москве «Царицыно».

2.2.1 Отхоронимные наименования

Хороним – вид топонима (собственное имя любой территории, области, района; городской хороним – имя любой административно-территориальной единицы, имеющей определённые границы, принятое в официальных документах; природный хороним – имя любой природно-ландшафтной области (Подольская 1988, с. 145–146).

Одним из самых ярких и популярных в России является бренд «*“Россия” – щедрая душа*» шоколада «Нестле Россия» (до 1995 года «Кондитерское объединение «Россия»). В основу названия бренда взяты представления о характере русского народа, его национальные черты, главные ценности – щедрость, душевность, открытость, широта и щедрость русской души (Вежбицкая 1996; Булыгина – Шмелёв 1997; Медведева 2003 и др.), которые находят отражение в широком ассортименте продукции: «*Российский*», «*Сударушка*», «*Родные просторы*» и др. Отметим, что в названиях торговых марок чаще употребляются производные от хоронима Русь, например, прилагательные-этнонимы, которые не относят к именам собственным: конфеты «*Русский сувенир*», мороженое «*Русский размах*», печенье «*Русские узоры*», водка «*Русская*», водка «*Русский размер*», серия колбас: «*Русская*», «*Российская*», «*Русская для Вас*», «*Русская любимая*» и мн. др. На российском рынке очень популярен бренд ***российское***, который в рекламе может выражаться лексемами *российское*, *русское*, *наше*, *отечественное*, *родное* и т. п., и именно благодаря рекламе потребитель воспринимает эти понятия как синонимы качественному, полезному, натуральному и надёжному (Ремчукова – Омельяненко 2017, с.346).

Весьма популярен в наименованиях ТМ хороним Сибирь. Например, ТМ пива «*Сибирская корона*», сублимированные фрукты «*Сибирский гостинец*». А. М. Литовкина

обращает внимание на том, что, «концепт “Сибирь” является ментальной единицей, отражённой в национальном сознании, культуре и языке русского народа» (Литовкина 2008, с. 73). Основные когнитивные признаки концепта Сибирь: «огромное пространство», «богатство Сибири», «миролюбивость сибиряков», «единство с Россией», «красота природы», «суровость». В XX веке добавляются и становятся важными для концепта и другие признаки: «сила», «опора», «промышленность», «кладовая планеты» (Цит. по Терских – Малёнова 2015, с.59). «Однако в настоящее время российская культура в силу своей экзотичности для западного человека пользуется большим спросом, нежели ранее. Сибирь уже давно является своеобразным брендом, за которым кроется набор устойчивых ассоциаций» (Терских – Малёнова 2015, с. 137). Именно поэтому реклама сибирской продукции является национально-ориентированной. Так, в рекламе пива «*Сибирская корона*» Дэвид Духовны на русском языке зачитывает стихотворение «Родное» поэта Владимира Орлова и произносит ключевую фразу: *Если бы я родился в России, мне было бы чем гордиться*. Голос за кадром: *Вам есть чем гордиться*.

Обратимся к лингвострановедческому словарю «Россия»: *Сибирь оказала влияние и на быт русского народа. Например, сибирские пельмени – традиционное кушанье многих сибирских народов – стали одним из любимых блюд русской кухни. Порода кошек с длинной мягкой шерстью и пушистым хвостом называется сибирская, хотя её происхождение точно не известно. В России считается, что в суровых климатических условиях сложился суровый и мужественный облик сибиряков – энергичных, смелых, полных чувства собственного достоинства людей. Отсюда устойчивые сочетания в русском языке:* ***сибирский характер, сибирское здоровье****.* (Лингвострановедческий словарь «Россия»).

Интенция производителя очевидна – позиционировать товар, который создан для людей, которых привлекает сибирский (сильный) характер. С этой целью в 2015 году «*Сибирская Корона*» запустила линейку крафтового пива «*Сибирский характер*» (рис. 1), каждый сорт которого посвящён одному из легендарных сибирских животных:

IPA ***«Алтайский Ветер»****: Эль (IPA) оставит после себя хмелевую горчинку и философские размышления о жизни на вершинах Алтая*; ржаной эль ***«Амурский Нрав»****: Эль, рыжеватый, как окрас хищника. Издаёт едва уловимый рык, когда открываешь бутылку;* стаут ***«Таёжный Бурый»***: *Попробуй стаут из шести сортов солода с шоколадными, сливочными и даже кофейными нотками во вкусе. Тёмный, как окрас хозяина Тайги*.

Ольга Яковлева, маркетинг-менеджер «*Сибирская Корона*» пояснила: «Сибирский характер настолько многогранный и загадочный, что и словами не опишешь, его можно только почувствовать. Суровый, как северные морозы; щедрый, как тайга; непостижимый, как алтайские вершины – мы долго спорили, какой он, а потом решили воплотить его во вкусе. Так родилась идея серии «*Сибирский Характер*», в которой мы собрали особенные сорта для наших потребителей» (Союз российских пивоваров).

2.2.2 Отойконимные наименования

Ещё одним достаточно популярным источником для номинации товарных знаков является ойкононим – вид топонима, обозначающий собственное имя любого поселения, в том числе городского типа – астионим и сельского типа – комоним (Подольская 1978, с. 89). Ограничимся термином ойконим.

Отойконимными являются названия ТМ водки «*Старая Москва*» (ср. популярные с давних времён духи «*Красная Москва*»), минеральной воды «*Ессентуки*».

ТМ «*Ессентуки*», пожалуй, самая известная в России, по названию города-курорта Ессентуки в Ставропольском крае, который специализируется на лечении заболеваний желудочно-кишечного тракта, печени, а также сопутствующих заболеваний и нарушения обмена веществ. Основными лечебными средствами курорта являются более 20 углекислых соляно-щелочных источников минеральных вод. Основная прагматическая направленность названия «*Ессентуки*» – полезность, и покупатель, приобретая минеральную воду в магазине, убеждён, что она обладает лечебными свойствами.

Марка „*Якшинские вафли*“ (рис. 2), как утверждают производители, стала почти нарицательным (ср. тульский пряник, бородинский хлеб и т. п.). Фабрика, где их производят, находится в городе Якшино Кемеровской области, и «*Якшинские вафли*» – ведущая марка предприятия. Логотип бренда представляет собой стилизованное под старославянское начертание название марки на красном фоне, что также поддерживает связь с традициями (Мегамагнат).

Название марки соков «*Сады Придонья*» происходит от небольшого посёлка Сады Придонья в Волгоградской области РФ, в котором находится российская компания «Сады Придонья», занимающаяся производством на промышленной основе яблочного сока и продажей яблок.

Распространены названия от регионов, городов, где, как правило, товар производится: пиво «*Вятич*» (ср. завод Вятич), а также оттопонимные притяжательные прилагательные в составе знака – «*Вятский квас*». В данных примерах используется производные от топонима (исторического ойконима + гидронима) Вятка – города, который после 1934 г. называется Киров, а также реки Вятка. «*Вятский квас*» в одночасье приобрёл известность после того, как журналист Владимир Маматов на пресс-конференции пожаловался В. В. Путину на то, что региональные производители в сетевой торговле сталкиваются с серьёзными проблемами, особенно когда приходится конкурировать с импортными напитками, «хотя по вкусовым качествам и по цене он легко бьёт кока -колу». При этом В. Маматов говорил не совсем трезвым голосом, а так же он сообщил президенту, что привёз с собой квас, чтобы угостить его, но охрана не дала ничего пронести, спровоцировав этим смех в зале. В. В. Путин ответил шуткой: «Я чувствую, что Вы кваску-то уже махнули», а также пообещал помочь отечественным производителям «отвоевать российский национальный рынок». Это видео стало популярным и «Вятский квас» стал хитом в социальных сетях (рис. 3, 4).

От топонима Вятка образована и фамилия Василия Вятского – главного героя серии национально-ориентированных рекламных роликов, который воплощает в себе лучшие качества русской души. Подобная идея была реализована в романе Виктора Пелевина, «Generation П» (1999), в котором копирайтер придумывает по образцу Рональда Макдональда глубоко национального по духу персонажа Николу Спрайтова для российской рекламы напитка Sprite.

Аналогичная ситуация в рекламной компании сухариков «*Воронцовские*». Название ТМ является отойконимным и происходит от названия деревни Воронцово, в которой они пекутся. В национально-ориентированных рекламных роликах о них поёт «созданный

персонаж» Семён Воронцов из группы «Корки», который живёт в этой деревне. Национально-культурный компонент рекламы поддерживает и рекламный слоган – сухарики «Воронцовские» *Пекутся о традициях забавы ради*.

Как видим, такой рекламный ход позволяет сделать рекламу интересной, запоминающейся и патриотичной.

2.2.3. Отурбанонимные наименования

Урбаноним – вид топонима, обозначающий собственное имя любого внутригородского топографического объекта (Подольская 1978, с. 139).

Масло, спред «*Кремлёвское*» образовано от названия городской крепости в центре Москвы (древнейшей её части). Вместе с тем название «*Кремлёвское*» имеет значение «связанный с Кремлём (как местом, где размещаются высшие административные органы России)» (БТС 2000, с. 468), так как Кремль в результате метонимического переноса развил значение, принятое в общественно-публицистической лексике для обозначения высших кругов власти СССР и Российской Федерации как «место размещения аппарата Президента на территории Московского Кремля» (БТС 2000, с. 468). Это вызывает у потребителя ассоциацию, связанную с элитарностью и высоким качеством, чего и хотел достичь номинатор. Не даром первым «лицом» марки стал известный телевизионный диктор советских времён Игорь Кириллов. Рассказывая о новом продукте, он вызывал доверие потребителей к его качеству (Мегамагнат).

Вино «*Арбатское*» – ключевой бренд Московского межреспубликанского винодельческого завода, образован от названия исторического и административного района в Москве, богатого своими достопримечательностями, а также главной улицы этого района – *Арбат*. Это название можно считать удачным, так как Арбат тесно связан с историей русской культуры. Обратимся к лингвострановедческому словарю: *После свадьбыА.С. Пушкин с женой снимали квартиру в доме на Арбате. Сейчас в этом здании – музей-квартира поэта. В 1999 г. на улице установлен памятник А. С. Пушкину и его жене Н. Н. Гончаровой. На Арбате находится Театр им. Е. Б. Вахтангова. На этой улице жили писатель Андрей Белый, философ А.Ф. Лосев, поэт и писатель Б.Ш. Окуджава, песни которого, посвящённые Арбату, сделали эту улицу* ***символом старой Москвы****. В 2002 г. недалеко от дома, где жил Окуджава, ему поставлен памятник… Арбат – одна из самых аристократических улиц Москвы* (Лингвострановедческий словарь «Россия») (выделено нами – В. О.) На таком ассоциативно-культурном фоне вино становится качественной московской достопримечательностью, вызывает у потребителя положительные эмоции, чувство приверженности традициям и патриотизма.

2.2.4. Отгидронимные наименования

Гидроним – вид топонима, обозначающий собственное имя любого водного объекта, природного или созданного человеком (Подольская 1978, с. 48).

В качестве источника номинации торговых марок в России достаточно популярен гидроним Балтийское море. Например, название ТМ пива «*Балтика*» актуализирует обиходное название Балтийского моря и его побережья; майонез марки «*Балтимор*» – сокращённый дериват от словосочетания Балтийское море.

В рекламе пива «*Балтика*» актуализируется ценность и гордость страны, то, что «*объединяет нас в России*», в ряду прецедентных феноменов из разных источников: «*Схватки боевые, Да говорят ещё какие!* (М. Ю. Лермонтов «Бородино»), «*парус одинокий*» (М.Ю. Лермонтов «Белеет парус одинокий»); «*Звезда по имени Солнце*» (В. Цой «Звезда по имени Солнце), «*Дубы колдуны*» («Песня про зайцев», слова Л. Дербенева, музыка А. Зацепина), *Свет в оконце* (Сергей Галанин (СерьГа)), «И мир прекрасен этот, посмотри!» (Д. Ф. Тухманов «Как прекрасен этот мир»), «*Нам всем любые д**о**роги дор**о**ги*» (м/ф «Бременские музыканты»). Заканчивается реклама фразой *Вот что в России ценим мы*. Затем звучит слоган: «*Балтика*» – *там, где Россия*, который, замыкая цепочку культурно-значимых реминисценций, ставит с ними в один ряд по значимости Балтийское море, с одной стороны, и пиво торговой марки «*Балтика*» – с другой. Хотя пиво и не является исконно русским продуктом, национально-ориентированная реклама пива в России становится с каждым днём всё популярнее, «при просмотре различных рекламных роликов становится очевидным, что руководители маркетинга попытались поместить пиво в те же рамки, в которых находилась водка уже с XIX века, то есть придать пиву те же ценности, которые прежде были связаны с водкой» (Золтан Надь 2016, с. 86).

Название рыбной продукции «*Русское море*» представляет собой обобщённое название водных объектов. Россия омывается пятнадцатью морями, поэтому здесь неплохо развито рыболовство. Россия уже на протяжении долгих лет входит в десятку стран, у которых самый большой улов рыбы. Кроме того, в X–XIV веках так называлось Чёрное море до середины XIX века – Баренцево море. Таким образом, название транслирует причастность к своей стране, формирует представление о том, что продукция взята из местных морей, что делает её более близкой потребителю. Русское море – национальный бренд, рассчитанный на патриотично настроенного потребителя. Компания по разработке брендов KIAN сообщает: «Торговая марка «Русское море» представляет собой своеобразное воплощение русской души, её отражение через продукт, об этом говорит сама фонема бренда. Для компании была разработана комплексная маркетинговая стратегия, а также визуальная стратегия бренда. Визуальные решения представляют собой минималистичный дизайн, где одним из ключевых эмоциональных образов являются изображения холодных русских морей – уникальных природных богатств России, каких нет больше нигде. Минималистичный, чистый дизайн помогает обращать внимание потребителя на самое главное – продукт высокого качества. Перед специалистами стояла серьёзная задача – отразить во всех коммуникациях и визуальной стратегии характерные черты русского менталитета. Необходимо было передать настроение гордости за свою страну, понимание того, что Россия – страна больших возможностей, поэтому жить и развиваться здесь может каждый человек» (KIAN).

Одним из удачных национальных брендов является название торговой марки водки «*Гжелка*». Название ассоциируется с названием посёлка Гжель в Раменском районе Московской области, который находится на берегах речки Гжелка. Посёлок известен своим бело-синим фарфором, следовательно, эмблемой водки было выбрано стилизованное под гжельский народный промысел изображение сказочной синей птицы, которая как раз отсюда родом. Похожесть водки на сувенирную продукцию с гжельской росписью

привлекает покупателя-ценителя русской живописи и не вызывает у него сомнения об отменном качестве продукта (рис. 5).

«Козырями «*Гжелки*» стали удачно найденное название, оригинальный дизайн этикетки в сине-белой цветовой гамме, своеобразная форма бутылки, приемлемая цена, а также то, что бутылка впервые в России была оснащена гуала-рассекателем» – пояснил Виктор Самойлов, гендиректор компании «Гросс», дистрибутор ТПГ «Кристалл». (Гжелка. О водке не спорят). Кроме того, «на бутылке имеется рельефное изображение быка – одного из древнейших символов мужской силы и потенции во многих культурах мира. Два узких пояса в верхней и нижней части цилиндра бутылки напоминают гранёный стакан советских времен, что также связано с традициями. Надпись на английском языке является свидетельством качества водки для потребителей, помнящих советские экспортные традиции. Две синие птицы – птицы удачи, сказочные Феникс, Сирин, Алконост, по народным поверьям вызывающие чудесный поворот дел к лучшему или возрождение». (Кира и Рубен Каньян).

Судебный иск производителя фарфора к ТПГ «Кристалл» отсылает к истории создания марки. «Гжель» утверждает, что основные элементы этикетки «*Гжелки*» были придуманы художниками производственного объединения ещё в 1985 году. Как вспоминает генеральный директор компании «Кристалл-Лефортово» (сбытовой группы московского «Кристалла») Виктор Алексеев, название водки «Гжелка» пошло от названия реки, которая протекала возле дачи некоего господина Дубкова, входящего в команду разработчиков марки. Дубков, по свидетельству Алексеева, работал в объединении «Гжель». В результате судебных разбирательств был проведён ребрэндинг «*Гжелки*»: бутылка стала квадратной, а на этикетке появился зимний пейзаж.

2.3. Отфиктонимные наименования

Как показал анализ, наиболее употребительные прагматонимы – отфиктонимные, которые чаще всего называют прецедентные имена. Это обусловлено широкой узнаваемостью исходного имени всем представителям национального лингвокультурного сообщества. В первую очередь, это прецедентные антропонимы, которые апеллируют к самым разным источникам российской культуры. Например, к фольклорным и сказочным персонажам: майонез и кетчуп «*Ряба*», квас «*Добрыня Никитич*», сухарики «*Емеля*», конфеты «*Карабас -Барабас*», «*Старик-Хоттабыч*», «*Коза-Дереза*» и т. д.), а также мультгероев: конфеты «*Почтальон Печкин*», мороженое «*Незнайка*», «*Винни-Пух*», «*Карлсон*», «*Матроскин*» и т. д.

Подобные названия брендов, обладающих лингвокультурологической ценностью, представляют собой явление интериконичности – отсылки к прототексту не вербального, а визуального характера (Сметанина 2002, с. 103).

Так, название ТМ «*Ряба*» вызывает у потребителя ассоциацию со сказочной курочкой Рябой, с домашним, деревенским бытом. Таким образом, производитель хотел убедить покупателя в том, что главным компонентом качественного майонеза являются яйца. Сюжет национально-ориентированных рекламных роликов кваса ТМ «*Добрыня Никитич*» состоит в том, что богатырь русского народного эпоса Добрыня Никитич борется с «тёмными силами» и побеждает их, утолив жажду и укрепив силы бодрящим квасом,

отражая тем самым интенцию производителя: пейте квас нашей ТМ и будете сильными, мужественными, как Добрыня Никитич.

В целом отфиктонимные названия ТМ рассчитаны на узнаваемость их прототипов и желание приобрести «своего героя», особенно среди названий сладостей, рассчитанных на детскую аудиторию.

Источниками прецедентности выступают и исторические личности: сигареты «*Пётр Первый*» (также коньяк «*Пётр Великий*», кофе «*Пётр Великий*»). Пётр Первый – российский царь, реформы которого были направлены на укрепление Российского государства и приобщение правящего слоя к европейской культуре. Важно отметить, что с именем Петра Первого царя-новатора и реформатора связывается начало эпохи табакокурения в России. Другой пример – водка «*Менделеев*». В России вокруг водки образована разнообразная мифология. Один из мифов связывает появление водки с именем русского учёного Д. И. Менделеева на том основании, что его докторская диссертация называлась «О соединении спирта с водой».

Определённая «мода» в сфере рекламного нейминга – прецедентные фамилии в качестве названия. Причём фамилии могут называть реальных людей – основателей компании, фабрики, торговой марки, или вымышленные, легендарные фамилии, которые вызывают доверие потребителей. Так, марка конфет «*Савинов*» (слоган ***Карамельная страна***) происходит от фамилии купца Савинова, основателя самарской фабрики «Кондитер», контрольный пакет которой приобрела в 1999 году компания Nestle. Самого Савинова в России никто уже не помнил, однако благодаря рекламной кампании о нём вновь стало известно. Для продвижения марки на телеэкране родилась целая карамельная деревня Горькая, после употребления внутрь карамели изменяющая своё название на Савиново (Мегамагнат).

В основе наименования марки молочных продуктов «*Иван Поддубный*» имя профессионального борца, атлета и артиста цирка, происходящего из рода запорожских казаков (укр. Іван Максимович Піддубний). Выбор бренд-амбассадора Ивана Поддубного мотивирован территориальной и культурной близостью города Воронеж, где находится центральное предприятие компании – Воронежский молочный завод, к Украине. Имеет прагматическую направленность – употребляй молочные продукты нашей торговой марки и будешь сильным и отважным, как запорожский казак.

Пиво торговой марки «*Степан Разин*» апеллирует к имени донского казака, предводителя крупнейшего в России восстания в истории России в допетровскую эпоху (1670–1671 гг). Как видим из этого примера, выбор донского казака в качестве бренд-амбассадора в данном примере не совсем удачный, так как реклама позиционирует этот продукт как «истинно петербуржское пиво».

Шоколадная фабрика и изделия торговой марки «*А. Коркунов*» названы в честь российского предпринимателя, вице-президента Общероссийской общественной организации малого и среднего предпринимательства «Опора России». Торговая марка пива «*Ворсин*» отсылает к знаменитым братьям Ворсиным, которые считаются родоначальниками пивоварения на Алтае, а завод является идейным продолжателем традиций алтайских пивоваров 19 века (Мегамагнат).

Отсылка к основателям продукта или ТМ, реальным или вымышленным, привлекает покупателя и создаёт имидж традиционного продукта, сохранившего своё качество со времён его появления и получившее общественное признание.

С такой же целью в названиях торговых марок используют русскую дореформенную орфографию: указать на долговременный спрос продукта, а также традиционность, качество и общественное признание. Кроме того, такая орфография вызывает ассоциацию с дореволюционной Россией, оживляя концептуальные смыслы «старая Россия», «настоящая Россия», «утерянная Россия», «золотой век России», что помогает реализовать стратегию «на повышение статуса». В качестве названия торговая марка майонеза «*Махеевъ*» получила фамилию одного из основателей. В рекламных целях была придумана даже легенда о том, как когда-то в Елабуге жил купец Махеев, построивший завод по производству майонеза. Подобный ход полностью оправдал себя, ведь давно известно, что покупатели с большим доверием относятся к именным брендам. (Мегамагнат). То же самое можно сказать про торговую марку «*Аведовъ*», которая имеет более чем столетнюю историю. Её родоначальником был знаменитый российский заводчик Иван Аведов, который вместе со своим братом Степаном основал в 1898 году маслобойню в Екатеринодаре (ныне Краснодар) (Мегамагнат).

Национальный бренд мясных продуктов «*Микоян*» и Микояновский мясоперерабатывающий завод назван в честь сталинского наркома (министра) пищевой промышленности Анастаса Микояна. Именно в чине Микоян в 1934 году посетил США для знакомства с новейшими технологиями. Эти технологии были крайне необходимы комбинату, так как с 1933 года он являлся официальным поставщиком Кремля. Однако сама компания представляет свой мясокомбинат как старейшее мясоперерабатывающее предприятие страны, поскольку первое упоминания о том, что на месте современных микояновских корпусов когда-то располагались мясницкие бойни, относятся к 1798 году (Микояновский мясокомбинат).

2.4. Языковая игра в прагматонимах.

Отклонение от нормы в названиях ТМ, как правило, является *креативным*, то есть обусловленным каким-то намерением – «создание „маски автора“, формирование креативного имиджа, выражение авторской иронии, демонстрация „лингвистического остроумия“, лингвистическое экспериментирование со словом или его формой и т. п.» (Ремчукова 2009, с. 305).

Довольно распространённый вид языковой игры – использование иноязычного суффикса *off* в кириллической облицовке. Такой механизм называют «обратной транслитерацией». «Как известно, таким образом транскрибировались русские фамилии эмигрантов первой волны, переезжавших в Европу и Америку. Многие из них были людьми аристократического происхождения, поэтому иностранный формант -*off* до сих пор подсознательно ассоциируется с элитарностью и определённым статусом» (Ремчукова -Махиянова 2016 с. 136).

Известный мировой бренд «*Smirnoff*» (слоган *Чистокровная водка*) своё название берёт от фамилии Петра Арсеньевича Смирнова – основателя спиртоводочного завода в Москве.

После Октябрьской Революции 1917 года завод был национализирован, а Смирновы бежали за границу. Владимир Смирнов вновь основал завод в 1920 году в Стамбуле. Через 4 года он переехал во Львов, где начал продажу водки под маркой «*Smirnoff*». Напиток имел успех, и к концу 1930-х начал экспортироваться в большинство европейских стран (Мегамагнат) и до сих пор держит статус всемирно известного бренда.

Кофе марки «*Davidoff*» наряду с сигаретами и духами производит швейцарская фирма. Основателем марки был эмигрант из России Зиновий Давыдов, сын торговца табачными изделиями из Киева. Семья Давыдова в 1911 году эмигрировала в Швейцарию, а уже через год в Женеве был открыт табачный магазин. Zino Davidoff, так звали теперь эмигранта, после окончания школы отправился в Латинскую Америку и, в частности, на Кубу, работать на табачной плантации и изучать торговлю табаком. Вот уже почти целое столетие особый стиль жизни и утонченная элегантность ассоциируется с маркой Davidoff Мегамагнат.

Таким образом, всемирно известные бренды «*Smirnoff*», «*Davidoff*», а также не менее известные украинские «*Nemiroff*» и «*Мягкоff*», «*Medof*»*f* стали моделью для образования наименования ряда проектов предпринимателя Олега Тинькова: «*Тинькофф банк*», пиво «*Тинькофф*» и т. д., а также для водки белорусской ТМ «*Неманоff*» (от реки Неман).

Встречается такой приём языковой игры как псевдоонимизация (окказиональное имяобразование) с опорой на стандартный тип образования фамилии как притяжательного прилагательного, мотивированная метонимически. Так, название может быть мотивировано:

– качеством товара: наименование ТМ пива «*Солодов*» мотивировано существительным ***солод*** «*продукт из проросших и смолотых зёрен хлебных злаков, применяемый при изготовлении пива, кваса, спирта и т. д.*») (БТС 2000, с. 1233); название ТМ пива «*Бочкарёв*» – существительным ***бочка*** – «*большой деревянный сосуд в виде цилиндра с двумя плоскими днищами и выпуклыми, стянутыми обручами стенками*» (БТС 2000, с. 93). В лингвострановедческом словаре приводится следующая информация: *Со времён Древней Руси дубовые бочки использовались для хранения пива, кваса, вина и растительного масла, для солений; липовые – для молока и мёда. Бочковое пиво или квас и сейчас считаются лучшими по качеству. В бочках на зиму заготавливали солёные огурцы, помидоры, грибы, капусту, мочёные яблоки и ягоды (клюкву, бруснику). Эта традиция в крестьянских хозяйствах сохраняется до сих пор* (Лингвострановедческий словарь «Россия»).
– ***типом товара или его субъективной характеристикой***. Так, в основе наименования торговой марки каш быстрого приготовления «*Быстров*» лежит наречие ***быстро***, тортов под торговой маркой «*Усладов*» – существительное *услада* с пометой *традиционно -поэтическое* «*наслаждение, удовольствие, отрада*» (БТС 2000, с. 1398), кваса ТМ «*Утоляев*» – глагол ***утолять*** – «*удовлетворять потребность в еде, питье*» (БТС 2000, с. 1406).

Следует отметить, что все приведённые фамилии являются реальными и зафиксированы в русском языке, поэтому в данном случае приём псевдоонимизации можно считать условным.

Окказиональное имяобразование, основанное на сходстве, представлено в названии ТМ пельменей «*Сам Самыч*». Имя и отчество образовано от определительного местоимения *сам*

по образцу Сан Саныч (офиц. Александр Александрович) в фонетическом варианте беглой речи. Такое название подчёркивает преимущество продукта – лёгкость приготовления, а также то, что покупатель без затруднения сможет сам «приготовить» пельмени. Так, символ рекламных роликов «супергерой-пельмешка» в поварском колпаке, обращаясь к покупателям как бы говорит, что готовить пельмени можно быстро и весело.

Трансформация прецедентного имени, осложнённая явлением омофонии представлена в названии ТМ «*Чайкофский*». В результате аппликативной контаминации – наложения слов *чай* и *кофе* на фамилию известного русского композитора *Чайковского* с графической трансформацией (в на ф). Актуализация всех трёх компонентов производится в рекламном слогане *Для чая, для кофе и для хорошего настроения!* То есть сахар – для чая и для кофе, а Чайковский – для хорошего настроения.

Языковая игра иногда приводит к образованию аббревиатур в наименованиях ТМ. Так, заглавные буквы словосочетания «Пивоварни Ивана Таранова» стали названием ТМ пива «*ПИТ*». Успех пива «*ПИТ*» был обусловлен не только необычной идеей, но и запоминающейся рекламой. Целевой аудитории запомнился мультипликационный лётчик и пивовар – персонаж весёлых рекламных роликов. Существовал ли в действительности авиатор Иван Таранов, или это необычный маркетинговый ход создателей бренда – остаётся загадкой. По словам представителей «Пивоварен Ивана Таранова», в Оренбурге были обнаружены документы и архив авиатора, по которым была воссоздана рецептура пива «*ПИТ*», впервые сваренного Тарановым в 1903 году (Мегамагнат).

Расшифровка ТМ пива «*ДВ*» – Дальний Восток. Национальный компонент присутствует в рекламном тексте: «*ДВ*» – *пиво с неповторимым свежим вкусом и настоящим дальневосточным характером* (ссылка).

Оригинальный приём языковой игры в российской рекламе основан на созвучии названия торговой марки и фамилии российского президента В.В. Путина. Так, например название ТМ водки «*Путинка*». Существует предположение, что «*Путинка*» – это уменьшительное от названия сезона наиболее интенсивного рыболовства. Однако в руководстве компании не отрицают, что сознательно выбрали название, связанное с Владимиром Путиным (Мегамагнат).

Отметим, что имя российского президента весьма часто используется в коммерческой рекламе, а особенно в названиях ТМ. Так, на этикетках овощных консервов, выпускаемых под маркой «*Пуин*», посередине слова изображён меч, похожий по очертаниям на букву «Т» (меч – один из символов КГБ), а само название марки размещено на фоне двуглавого орла. Таким образом, благодаря графической игре название однозначно прочитывается как ПУТИН (рис. 6).

Известно, что сам Путин к использованию своего имени относится чрезвычайно негативно, как утверждает пресс-секретарь Дмитрий Песков (Известия). Однако такой маркетинговый ход пользуется популярностью и вызывает доверие у российского потребителя (ср. шампунь «*Путина*» (с ударением на и), парфюм «*Leaders Number One*» – *аромат, посвящённый российскому президенту Владимиру Путину и вдохновлённый его личностью и деятельностью на посту главы Государства и т.д.*).

3. Заключение

Проанализированныепрагматонимы с национально-культурным компонентом дают представление.

Использование прагматонимов в национально-ориентированном контексте для называния товаров отечественного производства позволяет решить несколько задач: 1) воздействовать на потенциального потребителя благодаря имени, носитель которого пользуется авторитетом в данном обществе и имеет положительную эмоциональную оценку; 2) сообщить о качествах называемого товара: назвать производителя (отантропонимные номинации), местоположение его производства (оттопонимические названия) или указать целевую аудиторию потребления товара (пиво «Афанасий» – для Афанасия, шоколадка «Алёнка» – для девочки Алёнки, мука «Настюша» для домохозяйки Анастасии и т. д.; 3) перевести незнакомый продукт из категории «чужой» в категорию «свой» (шоколад, пиво), а также продвинуть неполезные для здоровья продукты питания (водка, майонез, кетчуп, снэки и т. п.); 4) вызвать ассоциации с вековыми российскими традициями, когда продукты были качественными и полезными (например, отфиктонимные названия), а также пробудить чувство патриотизма у целевой аудитории и убедить покупателя в том, что он следует традиции «поддержи отечественного производителя»; 5) реализовать аттрактивную функцию – создать привлекательное, благозвучное название, которое привлечёт покупателя.

Таким образом, национально маркированные имена собственные в наименованиях торговых марок используются с коммерческой целью как средство речевого воздействия, с одной стороны, и как важное средство продвижения отечественных товаров для укрепления российского рынка.

Список литературы

- Баранов, А. Н. – Добровольский, Д. О.: *Основы фразеологии.* Москва: Флинта, 2013.
- Большой толковый словарь русского языка. *Под ред. С. А. Кузнецова*. Санкт-Петербург: Норинт. 2000.
- Булыгина Т. В. – Шмелёв А. Д.: *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики).* Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997.
- Вежбицкая, Анна: *Личные имена и экспрессивное словообразование.* Язык. Культура. Познание. Москва: Русские словари, 1996.
- Гжелка. *О водке не спорят*: http://www.vinmoldova.md/index.php?mod=content&id=903 (доступно на 15.07.17).
- Золтан, Надь: «*Пиво с мужским характером»: пиво и его локальные значения. Сибирские исторические исследования.* OD Сибирские 2014. № 2, с. 83-94.
- *Известия:* https://iz.ru/news/579128 (доступно на 15.07.17)
- Кара-Мурза, Е. С.: *Новые имена. Коммерческое имя как риторическая и маркетологическая проблема. In М. В. Ломоносов и современные стилистика и риторика.* науч. ред. И. Б. Александрова – В. В. Славкин. Москва: Флинта, Наука, 2008, с. 282–303.

– Крюкова, И. В.: *Рекламное имя: от изобретения до прецедентности.* Волгоград: Перемена, 2004.
– Крюкова, И. В: *Имена собственные в современной российской рекламе.* In Рекламный дискурс и рекламный текст. Науч.ред. Т. Н. Колокольцева. Москва: ФЛИНТА, 2016, с. 261-278.
– *Кира и Рубен Каньян: Водка: так просто, так сложно.* http://www.usconsult.ru/b_015.html (доступно на 15.07.17)
– Лингвострановедческий словарь «*Россия*»: https://ls.pushkininstitute.ru/lsslovar/index.php?title=%D0%94%D1%83%D1%88%D0%B0/B1-B2 (доступно на 15.07.17)
– Литовкина, А. М.: *Концепт «Сибирь» и его эволюция в русской языковой картине мира: от «Сибирских летописей до публикаций В. Г. Распутина»:* дис. канд. филол. наук. – Иркутск, 2008.
– *Мегамагнат (портал о торговле в России):* http://www.megamagnat.ru/ (доступно на 15.07.17)
– Медведева, Е. В.: *Рекламная коммуникация.* Москва: Издательство ЛКИ, 2008.
– *Микояновский мясокомбинат* http://www.mikoyan.ru/ (доступно на 15.07.17)
– Мордвинова, Н. Г.: *Словесные товарные знаки алкогольных напитков (на материале русского, чувашского, французского, итальянского, испанского, немецкого и английского языков),* автореф. дис. канд. филол. наук. – Чебоксары, 2008.
– Омельяненко, В. А.: *Семантическая категория «свой круг» в национально -ориентированной рекламе. In Русский язык в поликультурном мире. Сб. науч. статей. В 2-х т.* Том 1. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2017, с. 318-324.
– Отин, Е. С: *Топонимическая метонимия: Вид связи «гидроним – ойконим».* Москва: МФГО СССР, 1980. с. 106 – 121.
– Отин, Е. С.: *Словарь коннотативных собственных имён.* Донецк: Юго-Восток, 2010.
– Подольская, Н. В.: *Словарь русской ономастической терминологии.* Москва: Наука, 1978.
– Ремчукова, Е. Н.: *Лингвокреативные составляющие современных СМИ на фоне активных языковых процессов. In Humaniora: Lingua Russica. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика XII. Активные процессы в русском языке диаспоры и метрополии.* Тарту, 2009, с. 303–316.
– Ремчукова, Е. Н. – Махиянова, Л. Р.: *Лексико-грамматические механизмы лингвокреативности в сфере городской номинации. In Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика.Семантика.* 2015, № 2, с. 132–142.
– Ремчукова, Е. Н. – Евстратова, С. Б.: *Актуализация национально-культурных компонентов в русскоязычной прессе Эстонии. In Acta Slavica Estonica.* V, 2014, с. 182–192.
– Ремчукова, Е. Н. – Соколова, Т. П. – Махиянова, Л. Р.: *Проблемы нейминга: новые русские урбанонимы в лингвокреативном аспекте. In Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки.* №9. Краснодар, 2015, с. 328-333.
– Ремчукова, Е. Н. – Страхова, А. В.: *Рекламное «зазеркалье» России и Франции: Лингвокреативный и гендерный аспекты.* Москва: ЛЕНАНД, 2016
– Ремчукова, Е. Н. – Омельяненко, В. А.: *Языковые средства формирования имиджа России в современной рекламе. In Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика.* 2017, Т. 8. №2, с. 341–349.

– Сметанина, С. И.: Медиа-текст в системе культуры. – Санкт-Петербург, 2002.
– Соболева, Т. А., Суперанская, А. В.: *Товарные знаки.* Москва: Наука, 1986 – 176 с.
– *Союз российских пивоваров:* http://www.beerunion.ru/ (доступно на 15.07.17)
– Супрун, В. И.: *Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал.* Волгоград: Перемена, 2000.
– Терских, М. В. – Малёнова, Е. Д.: *Медиаобраз сибирского региона: лингвокогнитивное моделирование.* Омск: ЛИТЕРА, 2015.
– Турута, И. И.: Эргонимы и прагматонимы: сходство и отличие. In Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство. 2016, Т. 24, вип.11, с. 159-170
– Феоктистова, Л. А. – Горяев, С. О.: *Об «Иванах» в наименованиях алкогольных напитков. In Ономастика Поволжья.* Арзамас, с. 380-384.
– Хоффманн, Э.: *Еда в Лабиринте ценностей. In Еда по-русски в зеркале языка.* Москва: РГГУ: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова, 2013, с. 177-264.
– *KIAN* http://kian.ru/agency/ (доступно на 15.07.17)
– *Fishery Statistics programme* http://www.fao.org/fishery/statistics/en (доступно на 15.07.17)
– Semprini A.: *La marque,* Presses Universitaires de France. 1995.

Рисунок 1

Рисунок 2

Рисунок 3

Рисунок 4

Рисунок 5

Рисунок 6

Apelativizační potenciál vlastních jmen

Appellative potencial of proper names

Jordanka Trifonova
Univerzita Sv. Klimenta Ochridského v Sofii

Abstract: This research paper rests on three fundamental premises: the assumption that the proper noun is a speech unit (*parole*), and not simply a system unit (*langue*); the notion that the proper noun refers to an onymic object, whose definition is: appellative object, which in the communicative process and in that process only has to be individualized with a name other than the appellative noun; and the proposition that the proper noun represents a "borderline case" of nomination. First, I compare the possible and actual deonymic appellative nouns in Czech language; then, I propose definitions of the following phenomena and concepts: 1/ *the process of deonymisation (a.k.a. appellativisation)* as quantitative (from singular to plural objects), as qualitative (from an object belonging to an appellative category towards an object belonging to another appellative category), and as both a quantitative and qualitative systemic change of the equivalence between the onymic and the appellative object; 2/ *the deonymic (appellative) noun* as a proper name with an altered relationship of equivalence between the onymic and the appellative object; 3/ *the appellative potential* as a value that determines the equivalence between the onymic and appellative object.

Keywords: onomasiology, naming theory, Czech, proper nouns, common nouns, appellativation, appellativation potential, onymic object, appellative object

Abstrakt: Tento referát je založen na třech základních bodech: chápání vlastního jména jako jednotky řeči (*parole*), nikoliv jednotky jazyka (*langue*); teorie, že je vlastní jméno zásadně jménem onymického objektu, a onymický objekt je apelativní objekt, který pro účely komunikace a v procesu komunikace musí být nazván též individualizujícím jménem; chápání, že vlastní jméno je jeden z mezních případů nominace. Po porovnání mezi možnými a reálně existujícími depropriálními apelativy v češtině se navrhují definice: 1/ *procesu apelativizace* jako kvantitativní (od jednotlivého objektu k množství objektů), kvalitativní (od objektu, náležejícímu k jedné apelativní třídě k objektu, náležejícímu k jiné apelativní třídě), nebo současně kvantitativní a kvalitativní systémová změna identity mezi onymickým a apelativním objektem; 2/ pojmu *depropriální apelativum* jako vlastního jména se změněným vztahem identity mezi onymickým a apelativním objektem; 3/ pojmu *apelativizační potenciál* jako veličiny, určující stupeň identity mezi onymickým a apelativním objektem.

Klíčová slova: onomaziologie, teorie pojmenování, čeština, proprium, apelativum, nominace, apelativizace, apelativizační potenciál, onymický objekt, apelativní objekt

Výchozí body tohoto referátu jsou: 1/ přesvědčení, že vlastní jméno je jednotka řeči, nikoli jazyka (Звегинцев 1980, s. 85); 2/ Šrámkova definice vlastního jména – „vlastní jméno je jméno onymického objektu", a onymický objekt je „apelativní objekt, který pro účely komunikace a v procesu komunikace musí být nazván též individualizujícím, druhotným neboli sekundárním, tj. vlastním jménem" (Šrámek 1999, s. 12–13); 3/ chápání, že z onomaziologického hlediska propria – spolu s termíny – tvoří jeden z „mezních případů" nominace (Filipec – Čermák 1985, s. 93–95). Chybí-li u termínů, obecně řečeno, denotační neboli referenční vrchol sémantického trojúhelníku, propria jsou – celkem vzato – prosta významu, čili pojmového obsahu.

Proto lze apelativizaci určit jako restauraci porušené celistvosti sémiotického trojúhelníku, nebo jako proces získávání pojmovosti.

Ve snaze zjistit, jak vlastní jména získávají pojmovost, porovnáme druhy apelativních pojmenovacích jednotek, v jejichž formě existují depropriální apelativa v češtině. Za tímto účelem jsou ve dvou tabulkách uvedená depropriální apelativa, jež by mohla vzniknout ze dvou „modelových" vlastních jmen (chtěla bych zdůraznit, že jsou to jen modelová vlastní jména) – z antroponyma, nebo kryptonyma *Stalin* a z oikonyma *Londýn*. Modelová jména demonstrují výsledky apelativizačního procesu velmi zjednodušeně, poněvadž systém antroponym a oikonym se vyznačuje mnohem bohatším vnitřním členěním ve srovnání s průměrnými modely. Cíl našeho porovnání nám však dovoluje nebrat v úvahu propriální různorodost a pokládat výsledky za reprezentativní a důvěryhodné. Porovnání se provádí v plánu označení, protože je známo, že při vzniku nových pojmenovacích jednotek se formální třída obvykle řídí podstatou označovaného předmětu.

Levý sloupec tabulky obsahuje potenciální typy depropriálních apelativ, a pravý sloupec – registrovaná depropriální apelativa téhož typu v českém jazyce. Znaménkem * (hvězdička) se označuje reálná absence příslušného depropriálného apelativa v češtině. Excerpované podklady (ASCS, SSJČ, SSČ, NSČ) ukazují, že v češtině bionym *Stalin* jako představitel typu antroponym se může stát potenciálním motivujícím základem následujících nominací[142]:

Tabulka 1

Potenciální nominace	Existující nominace
* stalin ‚diktátor'	*čingischán* ‚expr. krutovládce'
* stalínek ‚diktátorek'	*napoleónek* ‚expr. bezohledný, ctižádostivý člověk'
* stalinka ‚holicí nožík'	*žiletka* ‚holicí nožík'[144]
*Stalinovna	*Stuartovna, Danaovna, Kublajevna* (příklady ze Šmilauera 1971: 78)
*stalinovec	*hitlerovec, bergsonovec*; *svobodovec, baťovec*; *mičurinec, stachanovec*
stalinista 1, neostalinista	*stalinista, neostalinista*

[142] Musím dodat, že jsem vybrala právě toto jméno kvůli jeho všeobecnému charakteru – jde o krycí jméno, které by mohlo fungovat zároveň jako osobní jméno, jako přezdívka a jako příjmení, a také protože neexistují formální překážky, které by bránili jeho apelativizaci.

[143] Srov. též bondovka 'špionážní film'; disneyovka 'film, vytvořený W. Disneyem' (NSČ 1998), zemanovka 'expr. detektivka natočená podobným způsobem jako seriál „Třicet případů majora Zemana"' https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120103727

* stalinista *med.*	*onanista* ‚med. kdo provádí onanii'
stalinizmus 1, neostalinizmus *staliniánství	*stalinizmus, neostalinizmus* *epikurejství, hegeliánství*
*stalinismus med.	*daltonizmus* ‚med. vrozená barvoslepost'
?staliniáda	*spartakiáda* ‚dř. hromadné tělocvičné vystoupení dělnických jednot'[145]
stalinština	*oblomovština* ‚expr. neg. pasivní postoj k životu, nečinnost'[146]
*Lžistalin, *Pseudo–Stalin	*Lžidimitrij*, *Pseudo–Dionýsios*
Stalinův	*sisyfův*
stalinovský	*sisyfovský*
stalinský, antistalinský, prostalinský, pastalinský, qvazistalinský, pseudostalinský	*stalinský*, *antistalinský* *prostalinský*, *pastalinský, qvazistalinský* *pseudostalinský*
stalinizovat 1	*stalinizovat (se)*[147]
*stalinizovat 2	*bojkotovat* *saturovovat* kniž. a odb.
* stalinum, *stalinit, * stalinely	*curium* chem., *titanit* miner., *titanid* chem., *pasteurely* biol., *pasteurolóza* vet.
*Stalinův syndrom * Stalinův motor	*Menierův syndrom* med. (*menier*) *Dieselův motor* tech. (*diesel*)
* Stalinovo moře * Stalinův pohár	*Tasmanovo moře* *Davisův pohár*
*Stalininum	*Rudolfinum*
*stalinské hody	*lukulské hody* expr.
*Stalinov	*Gottwaldov*
„Stalin"	*Škoda 440 Spartakus → spartak*, -u/-a

Pozorování nás dovedlo k následujícím závěrům:

a) Jako druhotné, sekundární nominace, motivované osobními jmény, získávají debionyma (deantroponyma) pojmovost podle omezeného počtu nominačních typů. Tento počet se pohybuje mezi pěti až osmi, podle toho, zda sem řadíme také apelativizace, které z formálního hlediska nejsou jména. Kvantitativní defektivita čili neúplnost debionymních odvozenin je zřejmá, porovnáme-li depropriální nominace s existujícími nominacemi (omasiologickými typy), odvozenými od podobných nemotivovaných apelativních substantiv nebo substantiv s již nejasnou motivací[147]. Tak od apelativa *muž* mohou vzniknout odvozeniny

[144] Srov. též bondiáda 'expr. film. špionážní akce' (NSČ 1998); škromachiáda 'expr. hanl. vláda strany Z. Škromacha'atd. https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120103727 Podle J. Světlé u těchto názvů v současné době dochází „k další sémantické diferenciaci a vyhraňování dílčích sémantických skupin"(Světlá 2005: 70).

[145] Srov. též břežněvovština, ždanovština, ježovština, obamovština, clintonovština, disneyovština, dylanovština https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120103727, merkelovština, trumpovština atd.

[146] Srov. též blairizovat se, dědomrázovat, klausovat/klausovatět, mečiarizovat, merkelizovat, putinizovat atd.

[147] Příklady jsou podle českého výkladového slovníku; musím dodat, že jsou uvedeny všechny lexémy, které byly registrovány ve slovnících, aniž bychom měli na zřeteli faktor času nebo omezeného rozšíření nominace. Odvozeniny jsou uvedeny podle slovního druhu.

muž: *mužák, mužatka, mužátko, mužství, mužstvo*, *mužisko, mužnost, mužatství, mužíček,-a, mužíček,-u, mužík, -a/-u, mužný* (*mužně*), *mužský, mužácký, mužatský, mužský, -ého* (zpodst.), *mužsky*, *mužnět, odmužštit*, *pomužštit*, *zmužštit*;

Fakt, že jde o společnou vlastnost všech obecných jmen, je zjevný při srovnání s jinými odvozeninami z podobných nemotivovaných apelativních základů, srov.:

bratr: *bratřík, bratříček, bratranec, bratřenec, bratrství, bratranectví, bratrstvo, bratrskost; bratrovrah; bratrský, bratranecký; bratrsky; bratříčkovat se, bratřit, bratřit se, pobratřit, pobratřit se, rozbratřit se, sbratřit, sbratřit se*.

Jak je zřejmé z uvedených příkladů, pojmenování, odvozená od obecných jmen, v značné míře, asi dvakrát, a to bez ustálených spojení, převyšují depropriální pojmenování – jak co se týče počtu, tak onomasiologických typů, poněvadž shrnující význam a denotativní různorodost apelativních motivujících základů dovolují, aby se obecné jméno projevilo jako onomasiologický základ nebo příznak mnoha, a to různých, nominací.

b) nominativní jednotky, uvedené v tabulce, mohou vzniknout od jakéhokoliv antroponyma a jsou odhadnutelné, jinak řečeno jejich vznik má *systémový charakter*. Absence jisté nominace, např. **stalinka* ‘druh oblečení‘ (ale v bulharštině existuje *гарибалдейка*), **stalinizmus* 2, tj. ‘druh nemoci‘ (existuje *daltonizmus*), anebo **stalinium* (srovnej chemický prvek *curium,*) je nahodilá, protože za vhodných podmínek (a právě zde se projevuje reální sociální faktor) se tyto potenciální nominace rovněž budou realizovat. U obecných jmen existence určitých slovotvorných typů a modelů skutečně slouží k tomu, aby „ulehčila výběr toho, co má získat zvláštní název v realitě, která nás obklopuje“, přesto však vznik nového pojmenování je neodhadnutelný. Jak poznamenává ruská autorka Kubrjakovová, jmenovitě proto se vytváří teorie pojmenování, protože je důležité nejenom to, který fragment skutečnosti je pojmenován a jakými jazykovými prostředky je pojmenován, ale také proč byl vybrán právě tento fragment a který z jeho početných příznaků se stal základem jeho pojmenování (Кубрякова 1977, s. 236). U depropriálních apelativ *je fragment skutečnosti*, *tj. objekt, identifikovaný s osobním jménem, zadán předem* – neexistují podmínky pro volbu, ale jenom pro realizaci příslušné nominace;

c) úzce spjat s předchozí zvláštností – systémovostí vzniku – je rovněž další charakteristický rys tohoto typu nominace: její zvláštní uzualita a okazionalita, jejich možnost snadno se objevit v jazyce a rovněž tak snadno zmizet. Není náhodou, že v neologické slovotvorbě podle Zd. Opavské je zaznamenán vysoký stupeň nestability a proměnlivosti depropriálních apelativ, označujících osoby (Opavská 2005, s. 30);

d) poněvadž pomocí osobních jmen se diferencují pouze objekty (substance), všechna depropriální apelativa jsou desubstantivní nominace a označují druh vztahu mezi dvěma substancemi. Avšak tyto vztahy se nevyznačují různorodostí: lze je omezit na *vlastnictví, původ, příslušnost a podobnost*. Stejně jako je omezený sektor skutečnosti, označovaný osobními jmény, i druhy vztahů mezi depropriálními apelativy a pojmenovanou skutečností jsou rovněž omezené;

e) pestrost nominačních typů u obecných jmen doprovází formální pestrost nominačních prostředků; typové jednoduchosti depropriálních apelativ odpovídá omezenost užívaných formálních prostředků. V češtině to jsou přípony *-áda*, *-ec*, *-ista*, *-ka*, *-ovat*, *-ovna*, *-inum*, *-ův* a předpony *anti-*, *kvazi-*, *pseudo-*, *pro-*. Tento fakt, jakož i výše uvedené vlastnosti, a sice sys-

témový charakter vzniku a odhadnutelnost nominačních modelů, tj. nových apelativ, vyvolává otázku, zdali jsou depropriální apelativa skutečně výsledkem tvůrčího onomaziologického procesu (podle Dokulila), nebo jenom vyjadřují druh mluvnických, tj. pravidelně se projevujících vztahů? Dvojaký charakter depropriálních apelativ pozorujeme nejenom při užívání zvláštních slovotvorných prostředků, ale také při tak zvané sémanticko–onomasilogické derivaci, která je u osobních jmen v některých případech chápána jako druh stylistického přístupu;

f) depropriální apelativa vznikají pomoci různých slovotvorných (pojmenovacích) způsobů, ale opakují způsoby pojmenování obecných jmen čili apelativ, srov. metaforu *čingischán* 'expr. krutovládce'; metonymum *žiletka* 'holicí nožík', odvozeniny *hitlerovec, bergsonovec*; *svobodovec, baťovec*; *mičurinec, stachanovec*; *stalinizmus, neostalinizmus, epikurejství, hegeliánství*; *kerenština, hegelovština*; *antistalinský* atd.; kompozitum *Pseudo–Dionýsios,* sdružená pojmenování čili sousloví, rovněž univerbata, např. *Menuerův syndrom → menuer*, *Dieselův motor → diesel*, substantivizace *Makabejští, Savojští* aj.;

g) stejnost a opakovatelnost onomaziologických typů činí z depropriálních apelativ zvláštní druh systematizátorů proprií, řečeno jinak, dokonce ani tehdy, když není známa podstata apelativního objektu, který se identifikuje s příslušným vlastním jménem, nominace jako *benediktýn*, nebo *Casablančan,* nám umožnují pochopit, že *Benedikt* je antroponymum (nezávisle na tom, zdali chápeme jako základ chrématonyma *Benediktinský řád* nebo osobní jméno *Benedikt*), a v druhém případě – že *Casablanka* je místní jméno anebo toponymum;

h) jednotvárnost pojmenovacích modelů a formálních prostředků, jež byly použity při jejich realizaci, nás přivádí k závěru, že pojmovost depropriálních apelativ vzniká jenom jako výsledek působení slovotvorného formantu. To je příčina proč bychom rozdíl při vytváření pojmů (nových nominačních typů) z obecných jmen (apelativ) a z ryze referenčních jmen (proprií) mohli formulovat následujícím způsobem: u apelativ stabilní (z formálního hlediska neproměnná) nebo z hlediska sémiotického pojmová část se může spojovat a skutečně se spojuje s různými typovými prvky, v důsledku čehož může vznikat a skutečně vzniká velký (neomezený) počet nových pojmů. U proprií se kvůli absenci pojmovosti jako stabilní a stálý ukazuje být jenom systém typových prvků, nejčastěji jde o afixy, které u depropriálních apelativ zavádějí jistou „dávku" typové pojmovosti.

Zkoumaný formální rozdíl je projevem rozdílu mezi apelativy a proprii jako jednotkami denotujícími a identifikujícími: v generalizujícím významu apelativ se odráží (jakkoli neurčitě) mnohem více stran skutečnosti, které by mohly posloužit jako základ při vzniku nových pojmenování, a to znamená nových druhů pojmovosti. Referenční funkce proprií zužuje až na jediný objekt perimetr části skutečnosti, která může být použitá při tvoření nového pojmu, a to všechno omezuje kvantitu a druhy pojmovosti depropriálních nominací. A tak vzniká otázka, zdali pojmovost depropriálních apelativ záleží jedině na významu formálních prostředků pro apelativizaci, a jaká je v tomto případě role druhu propria, tj. role jeho „významu"?

Z jazykovědného hlediska se význam proprií interpretuje takto: proprium je prosté významu (signifikatu), avšak vlastní asociace, spojené právě s tímto jménem (stálé konotace, komunikační nebo informační hodnotu, konkrétní informace o denotátu jména), které se mohou chápat a obvykle jsou chápany jako jeho význam. Chceme-li zjistit, zdali výše zaznamenané vlastnosti jsou charakteristické jenom pro deantroponyma, nebo jsou vlastní i ostatním druhům depropri-

álních apelativ, a rovněž tak chceme-li zjistit do jaké míry význam depropriálních apelativ záleží na "významu" proprií, můžeme srovnat potenciální a reálně existující nominace, motivované oikonymem *Londýn*, způsobem, kterého jsme užili u antroponyma *Stalin*.

Tabulka 2

Potenciální nominace	Existující nominace
*londýn 'velké město'	*babylon* 'expr. místo zmatků, bludiště; zmatek' (Pokorná 1978)
*londýn 'druh tkaniny' *londýn 'společenský tanec' *londýnka 'uzenářský výrobek'	*oxford* 'text. bavlněná tkanina' *charleston* 'tan. společenský tanec' *debrecínka* 'uzenářský výrobek'
Londýňan	*Newyorkčan, Dalmatinec, Kypřan, Bavorák*
? Londýnští	*Athénští*
*londýnofil, *londýnofob	*bruselofil, bruselofob*
*londýnofilství, *londýnofobství *londýnofilie, *londýnofobie	*amerikanofilství, rusofobství* *amerikanofilie, amerikanofobie*
*londýnolog	*vatikánolog*[149]
*londýnologie	*egyptologie*
*londýnista	*japanista*
*londýnizmus	*rusizmus*
*londýnáctví	*prušáctví*
londýnština	*pražština*
londýnský	*broadwayský*
*londýnské (víno)	*šampaňské* (víno), hovor. *šampaň*
*zlondýnizovat 1, *delondýnizovat, *relondýnizovat	*zhollywoodízovat*[150], *zbalkanizovat*
*londýnizace, delondýnizace, *relondýnizace	*wimbledonizace*[151], *dallasizace*
*londýnium, londýnit	*indium* chem., *brazilianit* miner.
*londýnské sklo	*benátské sklo*
*Zalondýní	*Záalpí, Závolží, Zajordání, Zakarpatí*
*Charles Londýnský	*Panna Orleánská*
*Londýnské jezero	*Ženevské jezero*

[148] vatikánolog 'odborník na Vatikán, jeho politiku, teologii: katolický laik, teolog, vatikánolog a odborník' na východoevropskou církev (https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120103727)

[149] zhollywoodízovat 'učinit něco stylem podobným Hollywoodu" (https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120103727)

[150] wimbledonizace 'přeměna podle vzoru ekonomiky Wimbledonu: profesor Jan Švejnar doporučil „wimbledonizaci" českého bankovního sektoru' (https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120103727)

Londýnský most	*Milánská katedrála*
Londýnská konference	*versailleský mír*, *postupimská konference*
*londýnská věž	*babylonská věž*
*„Londýn"	*Sparta* → *spartky* 'cigarety zn. Sparta'

Srovnání nám ukazuje, že vlastnosti, konstatované u deantroponym, a sice omezený počet nominačních typů a formálních prostředků, systémovost a odhadnutelnost nominací, okazionalita a přechodnost (nestabilita) části nových pojmenování, předem určený odrážený úsek skutečnosti, jednotvárnost pojmenovacích způsobů, systematizující funkce nominací, se vztahují rovněž na degeonyma. Potvrzuje se již konstatovaná závislost: z *omezeného* počtu pojmů, které odrážejí *různé* příznaky a s *omezeným* počtem prostředků se u obecných jmen vytváří *neomezený* počet nových pojmů; z *neomezeného* počtu ne–pojmů a s *omezeným* počtem prostředků se vytváří velmi omezený počet modelů, podle nichž se realizuje neomezený počet nových nominací–pojmů. Tyto nové nominace „zaplňují" modely s různými znaky, které nemají význam, tj. konkrétními vlastními jmény.

Zároveň je zřejmě, že druh vlastního jména, to znamená význam vlastního jména, vyplývající z jeho specifikujících funkcí, je důležitý pro proces apelativizace, protože degeonyma existují jak prostřednictvím modelů, shodných s deantroponymy, srovnej **londýn* 'velké město', **londýn* 'druh tkaniny', podobně jako **stalin* 'diktátor', **stalinka* 'holicí nožík', tak i prostřednictvím odlišných modelů (*Londýňan*, **londýnské* (víno aj.).

Učiněná srovnání nás přivádějí k závěru, že různé druhy vlastního jména se apelativizují v závislosti na svých specifikujících onymických funkcích v různé druhy apelativ, nezávisle na obecné onymické funkci *být vlastním jménem*. Vznik apelativní sémantiky, nebo jejich pojmovost tedy není výsledkem pouze sémantiky formálních prostředků pro apelativizaci, ale své slovo zde má také tak zvaný „význam" vlastního jména.

Z provedených srovnání rovněž vyplývá, že význam vlastního jména se nevyjadřuje v asociacích, spojených se jménem, jak bylo uvedeno výše (stálé konotace, komunikativní nebo informační hodnota, konkrétní informace o denotátu jména), nebo alespoň to, že takový význam (konotace) vlastní jenom některá propria. Na rozdíl od asociací a konotací, které mohou, ale nemusejí provázet vlastní jméno, každé z těchto jmen obsahuje informaci o tom, zdali se jeho prostřednictvím sekundárně a dodatečně identifikuje *osoba* (tj. objekt, vyznačující se příznakem *životnosti*), *místo* (objekt, vyznačující se příznakem *minus životnost,* nebo přímo *neživotnost* a *plus místo*), nebo nejobecněji řečeno *předmět* (tj. objekt s příznaky *minus živostnost* a *minus místo*), srov. též Георгиев 1990, Георгиев 1993.

Z tohoto důvodu chápání „významu" vlastního jména, které tu zastáváme, je následující: význam vlastního jména se vyjadřuje nejobecnějšími sémantickými příznaky (*životnost – neživotnost* a *singularita – pluralita*) apelativního objektu, který je individualizován vlastním jménem. Apelativní třídy se vyznačují různými příznaky, v důsledku čehož z různých druhů vlastních jmen vznikají různé druhy nových depropriálních apelativ. To nás vede k závěru, že různá vlastní jména mají různé možnosti apelativizace, neboli mají různý *apelativizační potenciál*. V této fázi může být apelativizační potenciál definován jako schopnost vlastního jména apelativizovat se určitým způsobem.

Za kritérium apetivizačního potenciálu vlastních jmen mohou posloužit vznikající depropriální apelativa. Jak bylo uvedeno výše, jde o omezený počet systémově se objevujících obecných jmen stejného typu jako důsledek působení stejného typu nominace, který pozorujeme i u apelativ, a o omezený počet formálních prostředků nominace, stejných s apelativními.

Jeden z možných způsobů, jak zjistit, na čem záleží schopnost apelativizace, řečeno jinak apelativizační potenciál vlastního jména, je onomasiologická analýza, rozpracovaná českými a slovenskými vědci ve druhé polovině minulého století (Dokulil 1962; ČM 1986I; Dynamika 1989). Jinými slovy, když se diferencují druhy pojmenování, motivovaných vlastními jmény a tímto způsobem se prověří schopnost různých druhů vlastních jmen apelativizovat se.

Tak můžeme zjistit, že např. geonyma a bionyma se mohou apelativizovat jako nominace z mutačních slovotvorných typů *názvů obyvatelských* a názvů *příslušenských*. Prvním typem pojmenováváme osoby podle 'místa, kde žijí nebo odkud pocházejí' (např. *Pražan, Hanák, Moravan, Korejec, Asiat*), druhým typem nazýváme 'osoby–přívržence různých hnutí nebo proudu' (např. *leninovec, mičurinec, wágnerovec, dvořákovec*; *ruchovec*, *lumírovec*; *Přemyslovec*, *Romanovec* и др.). Dále můžeme zjistit, že v prvním případě jde o produktivní přípony *-an* (*Pražan*), *-ec/-c* (*Izraelec, Thajec*) и *-ák* (*Vídeňák, Rakušák* – tento typ je chápán jako dubletní a nespisovná varianta k neutrálním spisovným pojmenováním na *-an*), a ve druhém – jde o domácí příponu *-ec/-c* a o příponu cizího (francouzského) původu, např. *-ist(a)*, напр. *marxista*, s jejíchž pomocí se tvoří „jména přívrženců různých proudů, pojmenovaných substantivy na *–ismus*" (ČM 1986I: 279–283). V Příruční mluvnici češtiny jsou tato jména uvedená ve společné skupině jmen podle příslušnosti. V rámci této skupiny se diferencuje jméno podle 'příslušnosti k místu' a jméno podle 'příslušnosti ke skupině lidí' (PMČ 1995, s. 116–118). Dále můžeme říci, že obyvatelská jména se zřídkakdy stávají základem pro tvoření adjektiv na *-ský/ -cký* a substantiv na *-ství/ -ctví*, zatímco u druhého typu jmen nacházíme adjektivní tvoření často.

Neúplnost tohoto druhu analýzy při výzkumu apelativizačního potenciálu pramení z nemožnosti zaznamenat jeho prostřednictvím tak zvaná přímá depropriální apelativa. Nejsou důvody, aby tato apelativa byla odstraněna z výzkumu jen proto, že se tvoří nikoli prostřednictvím derivace nebo kompozice, nýbrž jinými nominačními způsoby. A nezávisle na tom, zda se sémantická derivace bude chápat jako tvůrčí nebo netvůrčí pojmenovací způsob.

Za účelem objevení schopnosti vlastních jmen apelativizovat se lze použít metodu, která postuluje izomorfizmus mezi strukturou odvozeniny a syntaktickou predikativní jednotkou. Tato metoda, ověřená nejprve Klárou Buzássyovou v roce 1974, podle níž se derivační možnosti slova určují jeho valencemi, se v kontrastivním slovanském a bulharském tvoření slov šíří čím dál více (Buzássyová 1974; Малджиева 2009, Касабов 2009). Touto metodou skutečně lze obsáhnout a analyzovat všechny druhy deproprialnách apelativ, ale nedostatek sémantických příznaků ve významu původního vlastního jména omezuje možnosti predikátně–argumentačních struktur významů odvozenin na definice ‚X náleží ypsilonu', ‚X pochází z ypsilonu' a ‚X se podobá ypsilonu'. Tato metoda má slabou diferencující sílu pro vydělení druhů depropriálních apelativ a konec konců pro zjištění specifiky apelativizačního potenciálu.

Vrátíme-li se k výchozím bodům, citovaným na začátku, a sice: *vlastní jméno je jednotka řeči* a *vlastní jméno je jméno onymického objektu*, níže můžeme navrhnout definici pojmu apelativizační potenciál a procesu apelativizace z hlediska vztahu mezi *onymickým objektem* a *apelativním objektem*. Zvolený přistup vychází z přesvědčení, že hledání rozdílů mezi depropriálními a sku-

tečnými apelativy, nebo obecnými jmény, pouze na signifikační úrovni, aniž bychom spojovali provedenou změnu se změnou referentu vlastního jména, nás nepřivede k dostačujícím výsledkům.

Formálními předpoklady pro přijetí tohoto východiska je výše uvedená okazionalita a systémovost vzniku depropriálních apelativ. Teoretickými předpoklady jsou zvláštnosti okazionální lexikální nominace. Ruská badatelka E. A. Aznaurová zkoumá nominaci prostřednictvím slova v řeči a určuje následující rysy okazionálního tvoření slov:

a) při aktualizaci slova v řeči hraje vedoucí roli komunikační a pragmatická funkce;
b) tvoření aktuálního řečového znaku se řídí plněním funkčního úkolu, tj. hlavní vlastnost aktuálního řečového znaku je jeho funkcionalita;
c) okazionální nominace vznikají v důsledku asymetrie jako základní charakteristiky jazykového znaku;
d) „podstatou okazionálního přejmenování je změna („сдвиг") prvotní denotační souvztažnosti na základě přenášení obecného příznaku z objektu prvotního, tj. uzuálního, pojmenování na objekt druhotného (okazionálního) pojmenování", a dále: „druhotná okazionální nominace pomoci slova je vždy spjata se změnou denotační souvztažnosti lexikálně–sémantické varianty a formování okazionálního referentu pod vlivem kontextu" (Азнаурова 1977, s. 95).

Z uvedených vlastností okazionálního pojmenování v našem případě nejdůležitější význam má ta poslední – změna denotační souvztažnosti v důsledku pojmenování jiného referentu stejným znakem. Tato vlastnost je hlavním charakteristickým rysem metaforické nominace jako celku: podstata metafory spočívá v strukturaci jedné oblasti jazyka (myšlení) v souladu se strukturací jiné oblasti jazyka (myšlení) (PMČ 1995, s. 150). V souladu s tímto hlediskem můžeme říci, že pří změně vlastních jmen v apelativa, kterýžto proces se nazývá termínem apelativizace, také dochází ke změně, avšak nikoli denotační vztahovosti (protože denotační vztahovost vlastních jmen neexistuje), nýbrž referenční vztahovosti znaku vlastní jméno, v důsledku čehož se narušuje vztah totožnosti mezi vlastním jménem (tj. onymickým objektem) a jeho referentem (tj. apelativním objektem). Vlastní jméno už neoznačuje jedinečný unikátní referent z jisté třídy apelativ, ale začíná označovat:

a) referent, který patří k jiné třídě obecných jmen,
b) zůstane-li v rámci stejné třídy obecných jmen „znásobuje" označované apelativní objekty,
c) při zachování stejné apelativní třídy vytváří příznakové, tj. ne–neutrální, ale expresivní nominace.

Ve všech třech případech vlastní jméno přestává být vlastním jménem, a stává se depropriálním apelativem. Závislost významu depropriálních apelativ na změně referenční souvztažnosti vlastního jména nám dovoluje tvrdit, že signifikativnost (pojmovost) depropriálních apelativ vzniká v důsledku „hry referentů" vlastního jména.

Řečeno jinak, když se vlastním jménem, to znamená znakem bez „významu", ale s určitým referentem, začínají označovat apelativní objekty, patřící k jiným apelativním třídám, nebo se mění charakteristika označované apelativní třídy, nově vznikající znak je depropriální apelativum, jehož pojmovost (význam) je výsledkem změny ve vztahu totožnosti mezi vlastním jménem a jeho referentem. S pomoci použitých onomastických pojmů, a sice onymický a apelativní objekt, toto tvrzení lze formulovat jako porušení vztahu totožnosti mezi onymickým a apelativním objektem.

Na základě výše uvedeného navrhneme následující definici apelativizace, neboli přechodu vlastního jména v jméno obecné: *apelativizace je kvantitativní* (to znamená od singulárního k plurálnímu objektu), *kvalitativní* (od jedné k druhé apelativní třídě*), nebo současně kvantitativní*

a kvalitativní systémová změna totožnosti mezi onymickým a apelativním objektem.

Specifika depropriálních apelativ jako jednotky, motivované vlastním jménem, lze definovat takto: *depropriální apelativum je vlastní jméno se změněným vztahem totožnosti mezi onymickým a apelativním objektem. Apelativizační potenciál vlastního jména je veličina, která určuje stupeň totožnosti mezi onymickým a apelativním objektem*. Tato veličina nám poskytuje spolehlivý způsob třídění depropriálních apelativ.

Pojem apelativizační potenciál propria lze použit jako základ srovnání různých depropriálních apelativ podle dvou příznaků:

a) Na jedné straně prostřednictvím ukazatele síly apelativizačního potenciálu, přičemž se pod tímto parametrem rozumí vztah mezi vlastním jménem a konkrétním depropriálním apelativem. V závislosti na něm rozlišujeme *nulový, slabý, střední a silný stupeň* totožnosti mezi apelativními objekty vlastního jména a depropriálního apelativa, a tudíž *nulový, slabý, střední* a *silný* apelativizační potenciál. Je nutné zdůraznit, že hodnota apelativizačního potenciálu skutečných depropriálních apelativ je nulová, tj. že depropriální apelativum změnil jak apelativní třídu, tak formu existence jména apelativního objektu od singulární v plurální. Typickým příkladem tohoto typu pojmenování jsou jména obyvatelská: u těchto jmen z vlastního jména, identifikující *místo*, vzniká apelativum, které označuje *osobu* a jeho základní tvar je plurální. Na druhém konci škály, tj. jde o apelativa se silným stupněm totožnosti mezi depropriálním apelativem a vlastním jménem, se nacházejí např. metafory, vzniklé z antroponym, u nichž se zachovala stejná apelativní třída (*osoba – osoba*), a příznak číslo nehraje diferencující roli, poněvadž jméno může existovat jak v jednotném, tak v množném čísle. U apelativ – obchodních značek se zachovává stejná apelativní třída (předmět – předmět), ale je rozšířené mínění, že vlastní jména – pragmatonyma individualizují nikoli jednotlivý objekt, ale sourodou třídu sériových objektů, což vyvolává rozpaky, týkající se změny kvantity apelativního objektu.

b) Na druhém místě – při srovnání lze použit příznak *rozsah* apelativizačního potenciálu, přičemž se pod ním rozumí vztah mezi vlastním jménem a *různými* druhy apelativních objektů. V závislosti na tom se dá říci, že vlastní jméno má *široky*, *střední* nebo *úzký* rozsah apelativizačního potenciálu, tj. že může tvořit jak apelativa, označující jiné osoby, tak apelativa, označující předměty, abstrakce a děje.

Užití komplexního kritéria – funkčního, mluvnického a onomaziologického – dovoluje, aby procesy, které probíhají v oblasti depropriálního pojmenování, byly shrnuty a uvedeny v plné šíři.

Literatura:

Buzássyová, K.: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava: Veda, 1974.

Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, Horecký, J.; Buzássyová, K.; Bosák, J. (ed.): Bratislava: Veda, 1989.

Dokulil, M.: *Tvoření slov v češtině. Vol. I. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962.

Filipec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.

Mluvnice češtiny. [1]. Fonetika Fonologie Morfonologie i morfemika Tvoření slov. [2]. Tvarosloví. Praha: Academia, 1986.

Opavská, Z.: Nová pojmenování osob. In: Martincová, O. (ed.): *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR, 2005, s. 19–39.

Pokorná, E.: Apelativizovaná jména v české slovní zásobě. *Slovo a slovesnost* 39, 1978, s. 116–124.

Příruční mluvnice češtiny, Karlík, P.; Nekula, M.; Rusínová, Z. (ed.): Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

Světlá, J.: Nové názvy akcí a poplatků. In: *Neologizmy v dnešní češtině.* Martincová O. (ed.): Praha: ÚJČ AV ČR, 2005, s. 54–68.

Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov.* Praha: SPN, 1971.

Šrámek, R.: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.

Азнаурова, Э. С.: Стилистический аспект номинации словом как единицей речи. В: Языковая номинация. Виды наименования. Москва: Изд. „Наука", 1977.

Георгиев, Ст.: Семасиологични проблеми на собствените имена. В: Състояние и проблеми на българската ономастика. 1. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий" 1990, с. 105–111.295

Георгиев, Ст.: Българска семасиология. Велико Търново: Изд. „Абагар", 1993.

Звегинцев, В. А.: Статус имен собственных в языке и речи. В: *Езиковедски проучвания в чест на акад. В. И. Георгиев*. София: БАН, 1980, с. 79–85.

Касабов, Ив.: Принципът на падежа в словообразуването. В: Словообразуване и лексикология. Доклади на Десетата международна конференция КСС при МКС. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 2009, с. 49–61.

Кубрякова, Е. С.: Теория номинации и словообразование. В: Языковая номинация. Виды наименования. Москва: Изд. „Наука", 1977, с. 222–304.

Малджиева, В.: За неизразените формално съдържания в семантичната структура на производната дума. В: Словообразуване и лексикология. Доклади на Десетата международна конференция КСС при МКС. София: УИ „Св. Кл. Охридски", 2009, с. 279–290.

Prameny

Akademický slovník cizích slov, Petráčková, V.; Kraus, J. (ed.): Praha: Academia 1997.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. II vyd. Praha: Academia, 1994.

Slovník spisovného jazyka českého. Díl I–IV., Praha: Academia, 1960–1971.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů, Martincová O. (ed.): Praha: Academia 1998.

https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120103727

Rozdíly v deklinaci apelativ a proprií[151]

Differences in Declination of Proper and Common Nouns

Kamila Smejkalová

oddělení jazykové kultury ÚJČ AV ČR

Abstract: Paper describes differences between declination of proper and general names. The paper compares the linguistic point of view with that of non-professional users and shows linguistic and non-linguistic arguments used by non-professional users to support their opinions. The topic is illustrated by the types of names, that are morfologically problematic from the point of view of the general public and linguists using the database of the enquiries cunsulted with the Language Consulting Centre.

Key words: language norm, proper names, language culture, codification, morphology

Abstrakt: Příspěvek se zabývá rozdíly v e skloňování proprií a apelativ. Srovnává se pohled lingvistů a laiků na problematiku proprií a uvádějí se některé jazykové i mimojazykové argumenty, kterými laičtí mluvčí podporují své názory. Problematiku ilustrují typy jmen, jejichž skloňování je problematické z pohledu veřejnosti i odborníků s využitím databáze dotazů jazykové poradny.

Klíčová slova: jazyková norma, propria, jazyková kultura, kodifikace, morfologie

1. Úvod

Deklinaci proprií bylo věnováno mnoho odborných textů a je stálým předmětem zkoumání. Tento příspěvek se soustředí na rozdíly ve skloňování proprií a apelativ v případech, kdy jde o výrazy formálně totožné, tedy o homonyma. Bude se týkat jednak samotného výskytu tvarů jmen v úzu, jednak postoje uživatelů jazyka k nim, které získáváme z jazykověporadenské zkušenosti[152]. Odlišnosti mezi apelativy a proprii se objevují u homonym v kategoriích antroponym, toponym i chrématonym, ale ve všech třech kategoriích jsou to odlišnosti jiného druhu.

[151] Tento příspěvek vznikl s podporou grantu NAKI MK ČR č. DG16P02B009 Zpřístupnění dotazů jazykové poradny v lingvisticky strukturované databázi

[152] Tazatelé v jazykové poradně netvoří reprezentativní vzorek celého jazykového společenství, ale lze je chápat jako vzorek mluvčích, kteří se aktivně o jazyk zajímají, a tudíž jsou z tohoto hlediska jejich postoje k jazyku pro výzkum laických názorů na jazyk relevantní a do jisté míry zobecnitelné.

2. Uživatelské hledisko

Běžní mluvčí, kteří se potýkají se skloňováním proprií, vyjadřují často dva hlavní požadavky, které ne vždy lze skloubit dohromady. Ten první bychom mohli pojmenovat trojicí „systémovost, jednotnost a osvojitelnost". Tyto tři požadavky se objevují jako základní, když mluvčí řeší v určité komunikační situaci problém se skloňováním konkrétního propria, případně když se zajímají o obecné poučení. Jsou to obvykle mluvčí, kteří se setkávají s propriem poprvé nebo k němu přinejmenším nemají žádný osobní vztah. Požadavek systémovosti vychází z logické potřeby nacházet v jazyce analogie a na základě nich zacházet s dosud neznámými jazykovými prostředky. Požadavek jednotnosti vyrůstá z tohoto systémového pojetí a rozšiřuje se na celé skupiny jazykových prostředků (v tomto případě pojmenovací typy), které by z pohledu běžného mluvčího měly být řešeny stejně. Výsledkem je pak třetí požadavek, kterým je snadná osvojitelnost pravidel zacházení s proprii (či s jakýmikoli jinými jazykovými prostředky), čímž se minimalizuje nutnost ověřování v odborné literatuře a mluvčí se může více opírat o svoje již nabyté znalosti. Toto hledisko by se dalo shrnout do následující věty: „Chci umět používat příslušné jméno, i když neznám jeho nositele nebo lokalitu, kterou pojmenovává."

Druhé hledisko uživatele spočívá v požadování respektu k rodinné či místní tradici používání jména. Jak používají jméno obce či jiné toponymum místní obyvatelé, tak je to podle tazatele správné a jiný způsob užívání není vhodné považovat za spisovný: *ve Žďáře* (tato varianta převažuje v místě) – *Žďáru, do Počátek* (tato varianta převažuje v místě) – *Počátků* apod. V případě antroponym je pak rozhodující rodinná tradice nositele jména. Existují-li z jazykového hlediska varianty, je třeba podle tazatele preferovat tu, kterou užívá i rodina nositele jména: oslovení *pane Šveci – Ševče* apod. Názvy společností či firem by se měly podle tohoto požadavku skloňovat tak, jak si přejí zástupci těchto firem. V případě, že vyžadují nesklonnost, ačkoli z jazykového hlediska je jméno snadno zařaditelné do morfologického systému češtiny, a jde tedy o jméno sklonné, skloňovat by se nemělo: *do Kika* (tak název používá sama firma) – *do Kiky*. Tento požadavek obvykle zaznívá od uživatelů jazyka, kteří mají ke jménu osobní vztah (např. zaměstnanci firmy, obyvatelé obce) či v případě antroponym jsou přímo jeho nositeli. I když v jazykové kodifikaci i ve spisovné normě jsou uváděny dublety, mluvčí často trvají na tom, že podoba, která neodpovídá tradici (či jejich představě), by užívána být neměla.

Obě výše popsaná hlediska nejsou vždy slučitelná a často jdou přímo proti sobě. Kodifikace obvykle v těchto případech připouští dublety, což se jeví z hlediska praxe jako rozumné řešení. Fr. Váhala v příručce O češtině pro Čechy k tomu upřesňuje: „Tvary užívané v místě, jakkoli starobylé, nemají ve spisovném jazyku dost opory ve skloňovacím systému jmen obecných, neboť tam obdobné tvary zastarávají nebo zcela mizejí. Proto uživatelé spisovného jazyka neznající místní úzus, jsou-li nuceni užít tvarů místních jmen, utvoří si je podle živých zákonitostí spisovného skloňování, které jsou jim běžné. […] Ve spisovném jazyce jsou tedy základní ony novotvary, které si spisovný jazyk vytvořil ze svého vlastního systému. […] Teprve v druhé řadě se uznávají za spisovné i tvary místního úzu, jde-li o místa obecně známá." (Váhala 1963, s. 192)

3. Typy proprií s odlišným skloňováním – antroponyma

3.1 Příjmení zakončená na *-s, -z, -x*

Jedním z typů proprií, u nichž se jména homonymní s apelativy skloňují odlišně, jsou antroponyma zakončená na *-s, -z, -x*. Mluvnice řadí takto zakončená propria k měkkému skloňování, tedy ke vzoru „muž". Vzor „pán" je v nich hodnocen obvykle jako knižní či zastaralý, ale není tomu tak vždy: roli hraje hlásková skladba (harmonie), počet slabik či (rodinná) tradice.

Ve většině případů je tvrdé skloňování takto zakončených antroponym hodnoceno jako knižní či zastaralé, což se projevuje především v koncovce genitivu a akuzativu singuláru: *Aloisa*, *Amosa*, *Hynaisa* apod. Z tohoto obecného pravidla se vymykají jména, která jsou jednoslabičná. Nejen jméno *Hus*, tradičně v mluvnicích uváděné, ale i další jména typu *Kos*, *Rys* apod. U jednoslabičných jmen původem cizích, která nejsou homonymní s apelativy (*Gross*, *Klaus*, *Kraus* apod.) se o této tendenci mluvit nedá. Tvrdé skloňování se u nich bud nevyskytuje vůbec (*Klaus*, *Kraus*), nebo jen sporadicky (*Gross*). Druhá skupina jmen, která se vymyká z měkkého skloňování, jsou jména, u kterých by se v důsledku přidávání koncovek vzoru „pán" opakovala v genitivu a akuzativu singuláru dvakrát za sebou samohláska *e*: *Mánesa*, *Hustolesa*, *Johannesa*.

U apelativních maskulin životných se koncové *-s* u mnoha slov posouvá ke vzoru „muž". V kodifikačních příručkách se uvádí, že výrazy jako *pes, kos, rys, pštros, ras, plaz* se skloňují podle vzoru „pán". U slov víceslabičných je tomu také tak (*chuďas, karas, konipas, mrňous, morous, ibis*), ale Internetová jazyková příručka už u nich uvádí poznámku: „V současném úzu se často vyskytují tvary skloňované podle vzoru „muž", které nelze odmítat."[153] U některých substantiv tohoto typu uvádí dvojí možné skloňování, tvrdé i měkké, už i Nový akademický slovník cizích slov: hesla *boss*, *penězokaz*, *rorýs*, *platýs*. Nelze samozřejmě mluvit o celkové tendenci k posunu skloňování u tohoto typu substantiv, ale je viditelné, že vliv propriální deklinace se na apelativech projevuje. Ve strukturalistické teorii centra a periferie se pracuje s tezí, že změny v jazykovém systému se obvykle projevují nejdříve na jeho periferii, protože periferní prvky nejsou tak stabilní a pevně ukotvené jako prvky centrální. O propriálních jazykových prostředcích se obvykle uvažuje jako o periferii substantivního systému a z tohoto hlediska lze mluvit o tom, že tendence počínající v propriálním systému (na periferii) se může postupně dostávat i k prvkům centrálním (apelativním).

3.2 Příjmení zakončená kombinací souhláska + *-r*

Dalším typem, u kterého se projevuje rozdílné skloňování apelativ a proprií, jsou maskulina zakončená na *-r*, kterému předchází souhláska: *z/Zubr, m/Mistr, k/Kapr, m/Machr* apod. Nejde jako v předchozím případě o rozdíl měkkého a tvrdého skloňování, ale pouze o měkčení či neměkčení ve vokativu singuláru. Apelativa takto zakončená mají ve vokativu zakončení *-ře*: *zubře, mistře, kapře, machře*. Tento tvar se vyskytuje v kodifikačních příručkách. O jeho noremnosti můžeme hovořit pouze v souvislosti s pojmenováním osob (*mistře*, *machře*), u nichž je tento tvar skutečně noremní. U dalších jmen vzhledem k minimální frekvenci spisovná norma prakticky neexistuje. Můžeme proto pouze konstatovat, že tvar zakončený na *-ře* je u nich jediný kodifikovaný.

---

[153] Např. u hesla ibis: http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=ibis

V případě antroponym se ve vokativu singuláru vyskytují jak tvary měkčené, tak neměkčené (*Zubre* i *Zubře, Mistre* i *Mistře, Kapre* i *Kapře, Machre* i *Machře*). Tendence k neměkčení se však projevuje především u jmen cizího původu bez apelativního ekvivalentu, a to pravděpodobně vlivem variant na *-er*: *Richtr–Richter, Wintr–Winter* apod.). Se jmény homonymními s apelativy doporučují příručky zacházet jako s jakýmikoli jinými takto zakončenými: *Langr, Richtr, Šnajdr*. U nich dochází ve vokativu singuláru k měkčení, pokud je taková rodinná tradice nositele jména: Kodifikovány (a užívány) jsou tedy oba tvary: *Langře* i *Langre, Richtře* i *Richtre, Šnajdře* i *Šnajdre*. Z rozhovorů s tazateli v jazykové poradně vyplývá, že mluvčí a pisatelé dávají přednost neměkčené variantě. Ať už se jedná o propria homonymní s apelativy (tam by se dala tato tendence odůvodnit snahou odlišit oba typy), nebo o antroponyma nehomonymní. Volba neměkčit propria v nepřímých pádech zapadá do širší vysledovatelné tendence neměnit základ slova v nepřímých pádech, respektive omezit hláskové alternace na minimum.

3.3 Změna základu jména v nepřímých pádech

Předchozí typ antroponym homonymních s apelativy je příkladem obecnější tendence, která se při zacházení s proprii objevuje, a to rozhodnutí při tvorbě nepřímých pádů měnit základ jména co nejméně. Jako důvod obvykle tazatelé uvádějí snahu, aby ze všech nepřímých pádů byla snadno odvoditelná základní podoba jména. Změny v základě slova při tom považují za problém i tam, kde jím z hlediska jazykového nejsou. Tato tendence se projevuje vedle výše zmíněné snahy o neměkčení také v neměnnosti kvantity: antroponyma *Hrách, Mráz* apod. na rozdíl od apelativních ekvivalentů neztrácejí v nepřímých pádech kvantitu: genitiv singuláru *Hrácha, Mráze* (genitiv singuláru *hrachu*, *mrazu*), viz např. p*rémie Tomáše Hrácha.*

Tam, kde existuje možnost variant, tazatelé obvykle volí tu, která vyžaduje méně hláskových změn. V některých případech preferují i podobu nesklonnou, přestože ta je z jazykového hlediska nesprávná. Uvádím několik ilustrativních případů:

Švec: Gsg *Ševce – Švece*: Podoba *Švece* je preferována častěji, stejně jako přechýlená podoba *Švecová*).

Prkno: Gsg *Prkna – *Prkno*: Nesklonná podoba vychází patrně ze snahy vyhnout se tvaru, který by příliš odkazoval k apelativu, u některých jmen tazatelé souvislost apelativním denotátem považují za nežádoucí a urážlivou pro nositele jména a snaží se jí vyhnout právě volbou nesklonného tvaru).

Koleček: Gsg *Kolečka – *Kolečeka:* Zde inklinace k nesprávné podobě vychází patrně ze snahy odstranit homonymii tvaru *Kolečka*, která může odkazovat i na nominativ *Kolečko*.

Sysel: Gsg *Sysla – *Sysela:* I v tomto případě volba nevypouštění vkladného *-e-* vychází ze snahy odlišit apelativum od propria.

Specifickým příkladem jmen, u kterých lze v deklinačním paradigmatu odlišit proprium a apelativum, jsou jména typu *Hrabě*, *Kníže*, *Kuře, Poupě*, *Kotě* apod., tedy příjmení, která vznikla z obecných podstatných jmen skloňovaných podle vzoru „kuře". Ta se v současnosti skloňují podle vzoru „soudce", ale na základě jejich původu je lze v nepřímých pádech rozšířit o kme-

notvornou příponu *-et-/-ět-* (genitiv singuláru *Hrabě* i *Hraběte, Kníže* i *Knížete*, *Kuře* i *Kuřete, Poupě* i *Poupěte*, *Dítě* i *Dítěte*). Stejně tak se varianty objevují i v přechýlených podobách (*Knížová* i *Knížetová* apod.) Způsob skloňování (a přechylování) záleží zejména na rodinné tradici. U těchto jmen je třeba doplnit, že u většiny z nich samozřejmě dochází i k posunu v rodě: od neuter k maskulinům.[154]

4. Typy proprií s odlišným skloňováním – toponyma

4.1 Změna kvantity

Toponyma se vyskytují ve formě všech tří rodů. Zařazení jména k rodu se řídí primárně jeho zakončením v nominativu spolu s rodem homonymního apelativa, ze kterého vzniklo. Podle A. Polívkové se místní jména „skloňují podle svého příslušného vzoru, jejž určíme podle zakončení v 1. p. nebo z tvaru 2. pádu" (Polívková 2007, s. 18). To ale není zcela přesné. Dříve než podle zakončení určíme příslušný deklinační vzor, je třeba určit gramatický rod daného toponyma. Zde musíme vycházet pouze ze zakončení v nominativu, protože tvar genitivu je závislý právě na určeném rodu a vzoru. Nemůže tomu být naopak. Nelze určit rod, resp. deklinační typ, z koncovky genitivu, jestliže tvar genitivu vyplývá z příslušnosti k určitému typu. Většina toponym homonymních s apelativy se skloňuje v obou případech stejně: *Most, Písek, Hrádek, (Kutná) Hora, (Nové) Město, Ústí (nad Labem).*

K případným změnám dochází v oblasti kvantity. Často si toponyma ponechávají i změny kvantity samohlásek v jednotlivých nepřímých pádech, jak se objevují u homonymních apelativ: obec *Kámen* – Gsg *Kamene*, *Kamenu* (zachovávají se zde i zbytky původního n-kmenového paradigmatu), ale ustrnulá kvantita se objevuje v názvech tvořených substantivy v nepřímých (často předložkových) pádech: *ulice Za Branou, obec Svatý Jan pod Skalou.* U některých apelativ dochází postupem času k zániku krácení základové samohlásky, případně se tato podoba stává pouze dubletním tvarem vedle novější podoby se samohláskou nezkrácenou. Je-li však v rámci víceslovného toponyma užit pádový tvar s krátkou samohláskou, vývoj obou homonym neprobíhá stejně. V případě toponyma se od krácení neupouští a kvantita zůstává nezměněna, i když se od této podoby homonymního základového apelativa (tedy bez kvantity) postupně upustilo či upouští. Tvar toponyma zůstává ohledně kvantity samohlásek ustrnulý v podobě, v jaké se utvořil. Jde např. o střídání dlouhých a krátkých samohlásek v dvojslabičných femininech skloňovaných podle deklinačního typu „žena" a „růže": *skála* – instrumentál singuláru *skalou* i *skálou*. Už při vydání Pravidel českého pravopisu z r. 1958 bylo konstatováno, že „vývoj směřuje k vyrovnávání délky, takže počet krátících jmen se zmenšuje a krácení se projevuje ve větší míře jenom v 2. pádě množ. čísla" (Váhala 1958, s. 73). Přesto toponyma, která obsahují tento typ substantiv, podobnou vývojovou tendenci neprojevují: např. v názvu obce *Svatý Jan pod Skalou* je pouze krátká samohláska. Tvar zůstává ustrnulý, k podobnému vývoji jako u apelativa *skála* zde nedošlo. Zároveň ani není pádový tvar s krátkou samohláskou považován za stylově příznakový, zastaralý, jako je tomu u apelativa.

---

[154] Ke stejnému posunu dochází u jakéhokoli apelativa středního či ženského rodu, které se stane antroponymem (*Kaše, Zelí, Smrt, Svoboda* apod.) Tento posun je pak provázen i změnou paradigmatu z ženského či středního na mužské.

4.2 Pomnožná jména

Přestože stejně jako antroponyma i toponyma označují pouze jednotliviny, nejsou u nich na rozdíl od antroponym plurálové tvary výjimečné. Pomineme-li plurálové tvary označující více míst, např. *dvě Lhoty*, *Budějovice*, *Ústí*, *Koreje* apod., jedná se o pluralia tantum. Pluralia tantum jsou mezi toponymy jev zcela běžný a plurálové tvary zeměpisných jmen mají v rámci propriálního systému zcela pevnou pozici. Plurál zde vychází z původní slovotvorné motivace, z původního lexikálního významu základového slova. Slovotvorná motivace je v některých případech evidentní (*Mariánské Lázně, Stodůlky, Blata*…), v jiných bývá již zastřená (*Lysolaje, Petrovice, Vítkovice*). V praxi je důsledkem to, že v případech, kdy má jméno homonymní koncovku *-e/-ě, -í*, která může patřit jak tvaru plurálu, tak singuláru (*Kaliště*, *Sušice*, *Bechyně*, *Kamenice*), si uživatelé jazyka, kteří název neznají, nemohou být jisti bez alespoň částečné znalosti etymologie, zda zeměpisný název je ve tvaru singulárovém, či plurálovém. Občas v úzu (i v rámci kodifikace) existují obě varianty zároveň, a to ve dvou případech: a) jde-li o dvě různé obce, např. *ta Sušice* (v Čechách) a *ty Sušice* (na Moravě), b) jde-li o tutéž obec s dvojím možným gramatickým číslem, např. *Hostivice*: *ty Hostivice* i *ta Hostivice*.

Souvisí-li název s apelativem, podle kterého pojmenování vzniklo, je deklinace apelativa i propria obvykle totožná: *Dvorečky*, *Potůčky*, *Hamry*, *Zlatníky*, *Ležáky*, *Zahrádky*, *Hory*, *Paseky*, *Blata* – genitiv plurálu *Diváků, Dvorečků, Potůčků, Hamrů, Zlatníků, Ležáků*, *Zahrádek*, *Hor*, *Pasek*, *Blat.* Vyskytují se však i názvy homonymní s apelativy, u kterých v současné češtině bez problémů určíme rod mužský (*Vary, Lány, Počátky* apod.), přesto však mohou mít na rozdíl od apelativ v genitivu vedle systémové koncovky vzoru „hrad“ dubletní koncovku nulovou: *do* (*Karlových*) *Var* i *Varů, Lán* i *Lánů, Počátek* i *Počátků.* Podobně v dativu vedle synchronně systémové koncovky *-ům* lze u některých názvů užít i dubletní koncovku *-ám: Diváky, Klobouky, Králíky* – dativ *k Divákům* i *Divákám, Kloboukům* i *Kloboukám, Králíkům* i *Králíkám.* Tyto dublety jsou důsledkem historického vývoje a pozůstatkem skloňování o-kmenů. Z hlediska synchronního jde o koncovky nesystémové, proto se zachovávají obvykle především vlivem místního úzu. Uživatelé, kteří se se jménem setkávají sporadicky nebo vůbec poprvé, volí zpravidla koncovky z hlediska synchronního systémové.

5. Typy proprií s odlišným skloňováním – chrématonyma

5.1 Posun v rodě a životnosti

Názvy firem, podniků, veřejných provozoven či výrobků jsou velmi často homonymní s apelativy. Motivace vzniku těchto názvů je různá, ale ve většině případů se nijak neliší apelativní a propriální ekvivalenty.

5.2 Antické názvy

Ke změně dochází ve specifických případech: v souvislosti se změnou gramatické kategorie životnosti či rodu, případně u slov antického původu, u kterých se dává přednost deklinaci bez vypouštění původního řeckého či latinského zakončení a koncovky se přidávají přímo k celému základu slova: *centrum, kosmos* – Gsg *centra*, *kosmu* × *Centrum*, *Kosmos* – Gsg *Centrumu*, *Kosmosu*. Snaha odlišit propriální a apelativní deklinaci se v těchto případech střetává s argumentem

akcentujícím nekultivovanost skloňování antických výrazů jinak než původním „antickým“ způsobem. Tendence k odlišení obou významů a funkcí těchto homonymních výrazů však výrazně převažuje. Zvláštní skupinu bychom mohli vyčlenit pro logonyma vzniklá sice z apelativ, ale málo známých či neobvyklých, u kterých nemusí být snaha odlišit apelativní a propriální deklinaci tak silná, protože uživatelé si nejsou vědomi toho, že se původně jednalo o apelativum, např. *Palladium*: chemický prvek či posvátný předmět (*průmyslové využití palladia*) × obchodní centrum (*nakupovat v Palladiu*). Stejným způsobem se zachází i s logonymy vzniklými z antroponym. Zde je však větší míra kolísání a případ od případu se objevují i dublety, např. *Ikarus*: *Ikarův pád* × *jet Ikarusem* (autobusem), *Herkules*: *Herkulova dobrodružství* × *10 deka herkula* i *herkulese/herkulesa/herkulesu* (salámu).

5.3 Víceslovné názvy

Ke kolísání dochází především u názvů, které původně vznikly z víceslovných spojení. Pravopisná podoba je u těchto chrématonym různá, někdy zachovává původní podobu zápisu s mezerami mezi jednotlivými slovy, někdy se v pravopisné podobě stávají jedním slovem psaným bez mezery: *Mezi ploty*, *Ona Dnes*, *Nebe slev*, *Uložto*, *Votočvohoz*, *Pošlirecept*, *Vykupto* apod.

U předložkového názvu festivalu *Mezi ploty* se objevuje v úzu kolísání. Název se píše jako dvě slova a skloňuje se tak, přesněji řečeno tvar *ploty* zůstává stejný, protože je určován předložkou *mezi* (*kapela vystoupí Mezi ploty*). Ve snaze dát najevo, že jde o oficiální název a předložka je součást názvu, se objevuje i používání tohoto spojení jako jednoho slova psaného dohromady a skloňovaného jako pomnožné substantivum (*kapela vystoupí na Meziplotech*).

V případě názvu *Ona Dnes* se objevuje nejčastěji nesklonná podoba, případně při použití samotné první části názvu skloňování podle vzoru „žena“: *v Ona Dnes / v Oně*. Ve funkci propria zájmeno *ona* ztrácí svůj zájmenný charakter a je tedy logické, že se s ním zachází jako se substantivem. Ani při dotazech na vhodnou podobu skloňovaných tvarů názvu magazínu tazatelé zájmenné skloňování nezvažují a rozhodují se mezi nesklonností a tvary podle vzoru „žena“.

Ostatní zmiňované příklady se objevují nejčastěji jako nesklonné, protože tazatelé si uvědomují, že jde o větné syntagma, ale lze se setkat i se skloňovacími tvary vycházejícími z formálního zakončení slov, jako by se jednalo o jedno slovo, což je podpořeno i způsobem zápisu bez mezer dohromady (názvy zakončené na souhlásku se přiřazují k maskulinům, zakončené na *-o* k neutrům).

6. Závěr

Tento příspěvek si neklade za cíl pojmout široké téma proprií homonymních s apelativy vyčerpávajícím způsobem. Jedná se pouze o nástin celé obsáhlé problematiky, ilustrovaný příklady z jazykověporadenské praxe, která přesvědčivě dokládá, že jde o téma živé a jak z hlediska lingvistů, tak veřejnosti zajímavé. Hlubší zkoumání deklinačních rozdílů v obou oblastech (propriální a apelativní) může pomoci k získání obecnějších informací o propriálním morfologickém systému. Ukazuje se, že jedním z velmi užitečných nástrojů je i databáze dotazů jazykové poradny, která poskytuje mnoho příkladů problematických a zajímavých jevů, které ze zkoumání jazykových příruček nebo korpusů získat nelze.

Literatura

Daneš, František: Ke dvěma základním otázkám kodifikace. In: *Kultura a struktura českého jazyka*. Praha: Karolinum (1977).

Internetová jazyková příručka. <http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=ibis> (staženo 28. 8. 2017).

Mluvnice češtiny 2. Praha: Academia 1987.

Polívková, Alena.: *Naše místní jména*. Praha: Universum 2007.

Pravidla českého pravopisu. Praha: Fortuna 1957.

Smejkalová, Kamila: Skloňování zeměpisných jmen a názvů organizací. In: Pravdová, Markéta – Svobodová, Ivana (eds.): *Akademická příručka českého jazyka*. Praha: Academia 2014, s. 348–376.

Smejkalová, Kamila: Skloňování osobních jmen. In: Pravdová, Markéta – Svobodová, Ivana (eds.): *Akademická příručka českého jazyka*. Praha: Academia 2014, s. 308–347.

Šimandl, Josef: Morfologická problematika v jazykové poradně (2. část). *Naše řeč*, ročník 83, 2000, č. 3, s. 113–131.

Váhala, František: O *češtině pro Čechy*. Orbis: Praha 1963.

Eponyma v lékařské terminologii, Achillova pata tazatelů jazykové poradny

Medical Eponyms, Achilles' Heel of Language Consulting Centre's enquirers

Hana Mžourková
oddělení jazykové kultury ÚJČ AV ČR

Abstract: Eponyms are a traditional part of medical terminology. Their specificity consists in the proprial motivation (e.g. *Alzheimer's disease*, *Zollinger-Ellison syndrome*). Especially in several past decades there is undoubtedly an increase of medical terms (and therefore eponyms) in everyday communication. Questions for the correct form of eponyms naturally emerged in lingustically structured database of enquiries, too. The paper focuses on orthographic and morphological aspect that enquirers of Language Consulting Centre have difficulty with and practical use of the resulting language data.

Key words: eponyms, medical terminology, language questions, Language Consulting Centre, lingustically structured database of enquiries

Abstrakt: Tradiční součástí lékařské terminologie jsou eponyma, specifická svou propriální motivací (např. *Alzheimerova choroba*, *Zollingerův-Ellisonův syndrom*). V posledních desetiletích zaznamenáváme nárůst lékařské terminologie (a tedy i eponym) v běžné komunikaci. Dotazy na správnou podobu zápisu eponym se tak přirozeně objevují i v lingvisticky strukturované databázi jazykových dotazů. Příspěvek se zaměřuje na pravopisné a morfologické jevy, které tazatelům jazykové poradny činí obtíže, a zároveň představuje navrhovaná řešení, v neposlední řadě též praktické využití získaných jazykových dat.

Klíčová slova: eponyma, lékařská terminologie, jazykové dotazy, jazyková poradna, lingvisticky strukturovaná databáze jazykových dotazů

1. Úvod

Jazyková poradna oddělení jazykové kultury Ústavu pro jazyk český již od roku 1936 zprostředkovává dialog mezi laickými uživateli jazyka a lingvisty. Jazykové poradenství je nejen uznávanou službou veřejnosti, ale i cenným zdrojem jazykových dat pro další zpracování. V první části svého příspěvku se zamýšlím nad rostoucím podílem eponym běžné komunikaci, a tedy i v dotazech jazykové poradně. V části druhé představuji nástroj pro další zpracování dat jazykové poradny, lingvisticky strukturovanou databázi jazykových dotazů a umístění dotazů na eponyma v této

databázi. Ve třetí kapitole podávám přehled typů dotazů s ohledem na jazykovou rovinu, tj. grafickou či morfologickou problematiku. V závěrečném shrnutí upozorňuji na možné využití takto získaných jazykových dat.

2. Eponyma jako pojmenovací typ v lékařské terminologii

Pojmenování s propriální motivací, eponyma, jsou specifickou i tradiční součástí lékařské terminologie (Bozděchová 2009, 100n.) Jejich východisky (eponymy) jsou obvykle jména lékařů, vědců, objevitelů určitého ústrojí, struktury (*Cortiho orgán*, *Eustachova trubice*, *Ruffiniho tělísko*), onemocnění (*Bangova nemoc*, *Haradova choroba*, *Behetův syndrom*), syndromu[155] (*Korsakovův syndrom*, *Lynchův syndrom*) či procesu (*Renduův třes*, *Biotovo dýchání*, *Weigertovo barvení*); popřípadě lékařů, kteří jako první provedli určitý zákrok (*Billrothova operace*, *Abbeova-Estlanderova operace*) aj. Výjimečně jsou východisky eponym jména jiného typu, např. prvních pacientů trpících určitým onemocněním (*Prowerův faktor*,[156] *JC virus*[157]). Bozděchová (2009, s. 101) popisuje historický vývoj tohoto pojmenování, kdy největší rozmach eponym na přelomu 19. a 20. století souvisel s pokrokem v lékařství vůbec a pojmenování motivovaná jmény objevitelů se stala nejen oblíbeným pojmenovacím postupem, ale i obvyklou formou společenského uznání. Snaha ukotvit svůj objev i v jazyce však postupně vedla k nejednotnostem v terminologii, respektive k existenci několika termínů pro pojmenování jednoho jevu. Se zpřesňováním popisu určité choroby, ústrojí ap. byly do struktury některých eponym začleňovány další propriální složky (např. u *Nissenovy operace* došlo později k doplnění jména chirurgova žáka, který postup propracoval, a začal se užívat termín *operace dle Nissena-Rossettiho*[158]). V současné odborné komunikaci jde o výrazy stále oblíbené, přestože se ve výuce a v anatomické nomenklatuře[159] od užívání eponym spíše upouští (Báča – Škubal – Stingl 1999; Majewska 2016) a jsou nahrazovány názvy neeponymickými, které jsou vzhledem k současnému stavu lékařské vědy nezřídka přesnější a jednoznačnější. (Bozděchová 2009, s. 103)

2.1 Pronikání lékařské terminologie do běžné komunikace

Během posledních sta let došlo k rozvoji mnoha věd a technických oborů, medicínu nevyjímaje. Zvláště však v souvislosti s dynamickým vývojem informačních technologií, stoupajícím vlivem masmédií a navíc se zřejmou oblibou pořadů z lékařského prostředí, je v posledních desetiletích zřetelný výrazný nárůst lékařské terminologie v běžné komunikaci, vysledovatelný například v tisku, televizních pořadech aj. Proces pronikání lékařských termínů do každodenní komunikace je zaznamenáván i v lingvistických disciplínách. Například v lexikografii je zohledňována přítomnost výrazů spjatých s medicínským prostředím již na úrovni sestavování hesláře, přičemž

---

155 Syndrom v lékařské terminologii někdy označuje jistý (patologický) stav (*Korsakovův syndrom*, *Ganserův syndrom*), v jiném případě onemocnění (*Behetův syndrom*) či může být shrnujícím pojmenováním pro soubor příznaků (*Millerův-Dierkerův syndrom*). http://lekarske.slovniky.cz/

156 Prower a Stuart byli první pacienti se zřetelným sklonem k zhmožděninám a podlitinám, u nichž byl nedostatek faktoru popsán. http://lekarske.slovniky.cz/

157 Podle prvního pacienta Johna Cunninghama, ze kterého byl virus izolován. http://lekarske.slovniky.cz/

158 Speciální chirurgie http://eportal.chirurgie.upol.cz/portal_final/?page_id=375

159 Nomenklaturu chápeme jako „soubor termínů uspořádaných podle určitého klasifikačního principu“ a tvořených někdy i podle předem dohodnutých pravidel NESČ (2017, s. 1865).

porovnáním heslářů jednojazyčných výkladových slovníků,[160] lze získat údaje svědčící o stoupajícím počtu hesel lékařské terminologie tamtéž (Mžourková – Nová – Pernicová 2017).[161]

Rostoucího podílu lékařských termínů v běžné komunikaci si všímají i lingvisté, kteří se věnují jazykovému poradenství, neboť se na ně veřejnost obrací s dotazy týkajícími se lékařské terminologie. V jazykové praxi se totiž laikové setkávají s termíny výrazně častěji než předchozí generace a mohou se při jejich užívání dostat v mnoha směrech do úzkých. Přirozeně pak hledají odpověď na nejasnosti buď v nejrůznějších jazykových příručkách, nebo své dotazy směřují na jazykovou poradnu ÚJČ AV ČR. V našem příspěvku se zaměříme na problémy, na něž tazatelé jazykové poradny narážejí a jež jsou ve formě otázek a odpovědí zachycovány v databázích oddělení jazykové kultury ÚJČ, jehož tradiční součástí jazyková poradna je. Kromě databáze e-mailových dotazů je nyní (zatím jako interní materiál) v oddělení jazykové kultury vytvářena i lingvisticky strukturovaná databáze jazykových dotazů. Příklady, kterými dokládáme níže navržené rozdělení eponymicky zaměřených dotazů, pocházejí právě z těchto zdrojů.

3. Jazyková poradna a lingvisticky strukturovaná databáze jazykových dotazů

Jazyková poradna Ústavu pro jazyk český funguje již více než osmdesát let, přičemž poradenské služby byly poskytovány nejprve písemně, následně i po telefonu, po připojení ÚJČ k internetu začalo jazykové poradenství přirozeně probíhat i na této komunikační platformě. V období 1998–2010 bylo prostřednictvím e-mailů a (v menší míře) klasické pošty zodpovězeno více než 73 tisíc dotazů, počet dotazů vyřízených telefonicky byl dokonce ještě vyšší.[162] Pro pracovníky oddělení jazykové kultury jsou jazykové dotazy tazatelů jednak významným autentickým zdrojem informací o jazykovém úzu, jednak jsou tato data dále využívána například pro tvorbu jazykových příruček, z nichž nejvýznamnější a nejobsáhlejší jsou *Internetová jazyková příručka* (2008) a *Akademická příručka českého jazyka* (2014, 2019).

Od dubna 2016 jsou telefonické jazykové dotazy zaznamenávány, telefonické hovory ukládány do štítkovacího programu, v němž jsou nahrávky segmentovány na jednotlivé dotazy, a dále ve zmíněném programu anotovány (což znamená, že jsou jim přiřazovány identifikátory, které odpovídají zařazení do „stromu“ – struktury databáze). Každému vyčleněnému dotazu je přidělen kód podle lingvistické oblasti, do níž náleží, popřípadě další rozlišující textace (obojí zatím pro interní potřebu) a takto popsané úseky nahrávek jsou dále tříděny a zařazovány do vznikající lingvisticky strukturované databáze.

Následující výřezy ze struktury databáze ilustrují způsob třídění dotazů týkající se víceslovných osobních a) mužských a b) ženských jmen.[163]

---

[160] Konkrétně *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ), *Slovníku spisovné češtiny* (SSČ) a nově vznikajícího *Akademického slovníku současné češtiny* (ASSČ).

[161] Ve stejné studii byl prokázán i nárůst termínů, které náležejí do oblasti užší odborné lékařské komunikace (2017, s. 218).

[162] Podle informací na internetových stránkách jazykové poradny.

[163] Struktura je zpracovávána v profesionální aplikaci pro tvorbu myšlenkových map XMind.

a) víceslovná osobní mužská jména

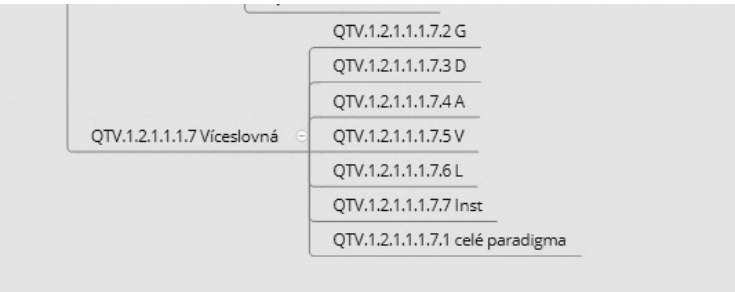

b) víceslovná osobní ženská jména

4. Problematické aspekty eponym z jazykověporadenského hlediska

Na základě zkoumaného materiálu je možné problematické jevy, na něž tazatelé jazykové poradny narážejí, rozdělit do dvou hlavních skupin podle jazykových oblastí:[164] a) pravopisné, b) morfologické, a dále je strukturovat a klasifikovat.[165]

4.1 Problematičnost eponym z hlediska pravopisného

Jak dokládá databáze e-mailových dotazů a lingvisticky strukturovaná databáze, tazatelé jazykové poradny (dále JP) v pravopisné oblasti nezřídka tápou zaprvé při volbě interpunkčního znaménka, kdy si nejsou jisti, zda zvolit pomlčku nebo spojovník, zadruhé při psaní velkých písmen u univerbizovaných, nespisovných, a tedy i neterminologických podob eponym.

4.1.1 Interpunkce

Dotazy na interpunkci mezi propriálními složkami eponymního pojmenování jsou tazateli obvykle formulovány spíše obecně, tedy zda psát mezi příjmeními pomlčku či spojovník, popřípadě zda je rozdílný způsob psaní spojen s různými významy. Proto také v databázích nalezneme odpovědi, které jsou doplněny o obecněji pojatý výklad, např.: „*Současná Pravidla*

[164] V příspěvku se nebudeme zabývat sémantikou termínů, respektive problematice porozumění a správného použití termínu v konkrétní jazykové situaci.

[165] Příklady problematických jevů pocházejí ze zmíněné e-mailové databáze a databáze audionahrávek pro lingvisticky strukturovanou databázi.

českého pravopisu zápis dvou příjmení neuvádějí, vyšli jsme proto z Pravidel z roku 1957, tam jsou příklady Hanzelka-Zikmund, Havránkova-Jedličkova Česká mluvnice. Dalším důvodem, proč jsme zvolili spojovník, je to, že pomlčka má specifický význam: uvádí rozsah, směr nebo zastupuje slovo versus. Tudíž zápis Novák–Černý znamená Novák proti Černému." (Odpověď JP z 10. 5. 2010) U eponym je doporučováno psaní se spojovníkem (*Zollingerův-Ellisonův syndrom*) a tazatelům, které zajímá užití spojovníku u tohoto typu pojmenování, se dostává vysvětlení, že propria jsou ve vztahu souřadném, navíc těsně spojena, tj. společně utvářejí jednu jednotku, jeden pojmenovávací prostředek odborného vyjadřování.[166]

Dalším typem dotazů je, zda psát spojovník mezi zdvojenými příjmeními, tedy mezi příjmeními osoby, která je nositelem/nositelkou dvou příjmení. Takové situace mohou nastat jak u příjmení cizího původu, tak u příjmení domácích (zděděných po rodičích, popř. získaných při uzavření manželství, jestliže jej jeden ze snoubenců zdědil po rodičích). V minulosti se u nás takto zapisovala ženská příjmení vzniklá po sňatku připojením rodného příjmení k společnému příjmení po manželovi (např. *Otýlie Sklenářová-Malá*), podle současné legislativy se tato jména zapisují již bez spojovníku, např. *Eva Dvořáková Novotná*.[167]

4.1.2 Psaní velkých písmen

Někdy se tazatelé ptají na velikost počátečního písmena u univerbátů vzniklých z eponym.[168] V neformální komunikaci totiž běžně dochází u eponym, a to nejčastěji těch, která označují nejrůznější onemocnění, ke krácení, při čemž odpadá apelativní složka nesoucí druhové zařazení: např. *Aspergerův syndrom – asperger – mít aspergra*. Jako další příklady lze uvést v úzu běžné *Parkinsonova nemoc – parkinson – léčit parkinsona*, *Alzheimerova choroba – alzheimer – lidé s alzheimerem*, popřípadě *Achillova šlacha – achilovka – potíže s achilovkou*. Uvedené doklady pocházejí z databáze Českého národního korpusu[169] a svědčí o hojném užívání těchto slov i v tisku. Aplikace ČNK KonText zároveň dokládá korelaci mezi zaužívaností, obvyklostí, popř. známostí termínu a stoupajícím počtem výskytů podoby zápisu s malým počátečním písmenem. Tj. nejčastěji najdeme malé písmeno[170] u univerbátu *alzheimer*, méně už u *parkinson*, prakticky ne u *asperger*.[171] Tento proces je běžný u slov, která se dostávají do běžné komunikace, tj. nesetkáme se s ním u úzce odborných názvů onemocnění a syndromů.

---

166 Viz též heslo termín v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (2017, s. 1862).

167 „*Pokud jde o jméno zděděné po předcích, lze spojovník z důvodu udržování rodinné tradice ponechat. Vzniká-li však nové složené příjmení (např. po uzavření sňatku), podle současné legislativy (resp. podle výkladu Ministerstva vnitra k ustanovení § 8 odst. 1 zák. č. 94/1963 Sb. ve znění pozdějších předpisů a § 70 odst. 1 zák. č. 301/2000 Sb.) bychom spojovník užívat neměli, např. Radoslava Kvapilová Brabcová, Lucie Saicová Římalová, Jan Kalivoda Malý.*" (odpověď JP 5. 11. 2008)

168 Tj. výrazů vzniklých desufixální konverzí (NESČ 2017, s. 1924), u nichž „*Durch sprachliche Kürzung kann das Basiswort wegfallen und der Eigenname selbst repräsentiert den Sachverhalt.*" (Majewska 2016, s. 95)

169 https://kontext.korpus.cz/ (Staženo 1. 4. 2017)

170 Vyhledáváno ve tvarech nepřímých pádů eponym.

171 Nahlédneme-li do databáze ČNK a porovnáme-li psané podoby genitivních tvarů univerbátů *Asperger*, *parkinson* a *alzheimer*, zjistíme, že u *Aspergera* je pravidelně zachováváno velké počáteční písmeno, avšak u genitivního tvaru *parkinsona* se již hojněji objevují podoby s malým *p* (k 1. 4. 2017 59 ze 451 dokladů), avšak v nominativu se zápis s malým *p* takřka neobjevuje; u univerbátu *alzheimer* je však podoba genitivu s malým písmenem poměrně vysoká (167 výskytů podoby s malým písmenem ku 392 výskytům s velkým písmenem). V genitivu *achilovka* odvozeném od eponyma *Achillova šlacha* v ČNK převládá psaní s počátečním písmenem malým a zároveň dochází k redukci dvojího l na jedno (gen. *Achillovku* 698 ku *achilovku* 1238).

U univerbátů vzniklých z eponym je tazatelům jazykovou poradnou doporučováno psát malé písmeno (tj. *parkinson*), zároveň je však zdůrazňováno, že užití těchto výrazů je omezeno na neformální texty. V textech spisovných je třeba uvést plnou formu eponyma (tj. *Parkinsonova krize*, *Basedowova nemoc* ap.).

Nutno doplnit, že tazatelé obvykle vnímají souvislost mezi eponymem a propriem. A tak sice v databázích nalezneme i dotazy typu, zda v pořadí druhé propriální složce eponyma psát, či nepsat velké písmeno, je jich však velmi málo.[172]

4.2 Dotazy na jazykovou poradnu týkající se oblasti morfologické

Nejčastějším typem dotazů týkajících se užívání eponym jsou otázky na jejich morfologii, konkrétně zda a jak propriální složky eponym skloňovat. Otázky jsou pak formulovány buď spíše obecně (tazatel se chce např. dozvědět pravidla skloňování víceslovných jmen vůbec), nebo je tazatelem vyžadován pouze správný tvar jmen v určitém termínu. V takových případech pracovník poradny využívá možnost podat tazateli výklad nejen ke konkrétním příkladům, ale ke skloňování víceslovných vlastních jmen obecně, o čemž svědčí vícero dotazů zachycených v lingvisticky strukturované databázi. [173]

Dotazy a odpovědi na ně lze pro přehlednost rozdělit podle vztahu eponym k motivujícím propriím, čímž získáme dva typy a dva podtypy eponym podle počtu a charakteru propriálních složek:

1) propriální složkou je jméno jedné osoby
   a) eponymum tvoří jedno jméno (např. *Alzheimerova choroba*)
   b) eponymum tvoří více jmen jedné osoby (např. *syndrom Louis Barrové*)
2) propriální složku tvoří jména více osob
   a) v převážné většině dvou (*syndrom Guillainův-Barréův*)
   b) zřídka tří[174] (*Handova-Schüllerova-Christianova nemoc*, *Abtova-Lettererova-Siweova nemoc*)

4.2.1 Příklady dotazů a odpovědi

Dotazů na eponyma typu 1a) je velmi málo, tazatelé jen občas znejistí při volbě variantní koncovky. Za všechny uveďme např. dotaz do JP z 26. 9. 2008: *„chtěl bych se zeptat na správnou či vhodnější variantu 6. p. j. č. jména Down. Psát ‚informovanost o Downovu nebo Downově syndromu‘, nebo jsou možné obě varianty?“* Odpověď: *„správně jsou obě varianty: ‚o Downově syndromu‘ i ‚o Downovu syndromu‘.“*

Dotazy k typu 1b) jsou spjaty s problematikou přechylování ženských jmen, neboť propriální

---

[172] Viz dotaz z 14. 8. 2009: *„...pokud se jedná o název nějakého syndromu, je správný zápis obou počátečních písmen velkých, i za spojovníkem, př. Zollinger-Ellisonův syndrom, Stevens-Johnsonův syndrom…?“* S ohledem na chybně zapsané tvary proprií se tazatelce kromě odpovědi na otázku pravopisnou, dostalo i výkladu ke správnému skloňování: *„Rozlišujeme, zde se jedná o syndrom objevený dvěma lidmi (či pojmenovaný po dvou lidech), nebo o syndrom objevený jedním člověkem se zdvojeným příjmením. Zollinger-Ellisonův syndrom tak odkazuje k jednomu objeviteli s příjmením Zollinger-Ellison, kdežto Zolingerrův-Ellisonův syndrom ke dvěma lidem, Zollingerovi a Ellisonovi. V obou případech píšeme obě příjmení velkým písmenem.“* (JP 17. 8. 2009)

[173] Např. dotaz ID 989 (obecně ke skloňování jmen) či dotaz ID 1368 (které ze jmen spojených spojovníkem skloňovat).

[174] V takových případech se jedná zpravidla o pojmenování velmi specifických syndromů a onemocnění. Eponyma se čtyřmi a více propriálními komponenty nebyla během přípravných rešerší nalezena.

složkou eponym jsou ve velké míře jména žen, které sňatkem získaly další příjmení po manželovi. Např. dotaz do JP ze 7. 4. 2009: „*Co s jednotkou, kterou popsala jedna autorka, která se uvádí křestním jménem a příjmením manžela, jak bývá ve Francii dodnes obvyklé (Madame Louis Barr) – tedy syndrom Louis Barrové nebo snad Luisové Barrové?*“ Odpověď: „*... Louis je, pokud to dobře chápu, rodné jméno manžela, Barr je pak příjmení. Tyto případy příručka* [M. Knappové, pozn. H. M.] *bohužel neuvádí, přikláněli bychom se však ke skloňování pouze příjmení, aby nemohlo dojít k záměně jména Louis za další příjmení* [za příjmení jiné osoby, pozn. H. M.], *tedy syndrom Louis Barrové.*“ Nebo dotaz (JP 7. 4. 2009), v němž propriální složku tvoří dvě příjmení jednoho muže: „*Co máme dělat s chorobnou jednotkou, kterou popsal jeden autor, který měl ‚dvojité‘ jméno: James Ramsay-Hunt. Je to syndrom Ramsayův-Huntův nebo syndrom Ramsay-Huntův?* Odpověď: „*… podle příručky M. Knappové Naše a cizí příjmení v současné češtině (2008) můžeme u zdvojených příjmení* [cizího původu, pozn. H. M.] *se spojovníkem skloňovat obě části nebo pouze poslední, a to obvykle v závislosti na tradici.*“

Nejčastější otázky na eponyma náležejí do skupiny 2a), tj. propriální složkou jsou jména dvou osob, přičemž tazatele zajímá, zda má skloňovat obě dvě příjmení. (25. 4. 2010): „*Jacob Churg (muž) a Lotte Strauss (žena) dali jméno medicínskému syndromu, který se v angličtině jmenuje Churg-Strauss syndrome. Jaká je správná podoba v českém jazyce? Churg-Straussové syndrom… Churga-Straussové syndrom… Churgův-Straussové syndrom?*“ Odpověď: „*… Správný název v češtině je ‚Churgův-Straussové syndrom‘.*“ Obvykle je tazateli opět podáván obecnější výklad, pravidlo, které může aplikovat ve stejném typu pojmenování. (viz dotaz do JP ze 7. 4. 2009: „*… U víceslovných (zpravidla dvouslovných) příjmení bez spojovníku doporučuje zmíněná publikace* [příručka M. Knappové, pozn. H. M.] *skloňovat obě části příjmení, ale nevylučuje zároveň ani skloňování pouze druhé složky. Pro jednu nebo druhou variantu se obvykle rozhodne editor a tento způsob pak užívá v rámci celé publikace.*“

5. Závěr

Archivování jazykových dotazů a typů problémů, které tazatelé řeší, v rámci lingvisticky strukturované databáze, není konečným a jediným zamýšleným cílem projektu. Jazykové dotazy a odpovědi na ně budou po roce 2019 zpřístupněny veřejnosti k prostému prohledávání i odbornému využití. Dotazy na eponyma jsou v tomto ohledu bohatým zdrojem pro hlubší zkoumání pojmenování s propriální motivací, která mají dvě i více složek. Podrobné zachycení interakce tazatele s odborníkem jednak poskytuje jinak velmi obtížně získatelné informace o postojích uživatele ke konkrétním jazykovému problému, jednak mapuje jeho uvažování o jazyce, konkrétně laické formulace jazykových pravidel, argumentaci, způsoby vyjadřování nesouhlasu atp. Takto získaná data podávají přehled nejčastějších obtíží uživatelů na jedné straně, na straně druhé způsoby jejich uvažování nad jazykovou normou. Rovněž mohou být dále využívána pro výběr skutečně problematických jevů,[175] které je žádoucí zohlednit při tvorbě jazykových příruček, výkladových slovníků či gramatik pro širokou i odbornou veřejnost.

[175] Vnímání problematičnosti konkrétních jazykových jevů mezi laickou veřejností a mezi lingvisty se může zásadně odlišovat, proto jsou podobná data cenným podkladem pro další výzkum.

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) *Zpřístupnění dotazů jazykové poradny v lingvisticky strukturované databázi* (DG16P02B009).

Literatura

Báča, Václav – Škubal, Jan – Stingl, Josef: Správnost užívání anatomické nomenklatury ve vybraných českých odborných časopisech. *Rozhledy v chirurgii*, č. 11, 1999, s. 551–555.

Bozděchová, Ivana: Teorie terminologie a kognitivní lingvistika: k pojetí kategorizace, definice a nominace. *Slovo a slovesnost*, č. 3, 2010, s. 163–175.

Bozděchová Ivana: *Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství)*. Praha: Karolinum, 2009.

Internetové stránky jazykové poradny http://www.ujc.cas.cz/jazykova-poradna/co-je-jazykova-poradna.html. [online]. (Staženo 20. 4. 2017)

KonText (aplikace Českého národního korpusu) https://kontext.korpus.cz/ (Staženo 1. 4. 2017)

Majewska, Ewa: Eponyme in der deutschsprachigen medizinischen Fachpresse. In Hough, Carole – Izdebska, Daria (eds.) *Names and their Enviroment' Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciencies Glasgow, 25-29 August 2014. Volume 4 Theory and Metodology. Socio-onomastics.* Glasgow: University of Glasgow, 2016, s. 94–105.

Mžourková, Hana – Nová, Jana – Pernicová, Helena: Proměny lékařské terminologie v jednojazyčných výkladových slovnících. *Naše řeč,* č. 4, 2017, s. 215–224.

Nový encyklopedický slovník současné češtiny. Praha: NLN, 2017. (NESČ)

Pravdová, Markéta, Svobodová, Ivana (eds): *Akademická příručka českého jazyka.* Praha: Academia, 2014 ; 2., rozšířené vyd. 2019.

Speciální chirurgie http://eportal.chirurgie.upol.cz/portal_final/?page_id=375 (Staženo 20. 4. 2017)

Svobodová, Ivana (ed.): *Psaní velkých písmen v češtině.* Praha: Academia, 2015.

Velký lékařský slovník on-line. http://lekarske.slovniky.cz/ (Staženo 20. 4. 2017)

O známých i neznámých názvech minerálů

On Known and Unknown Names of Minerals

Zuzana Děngeová
oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Abstract: This article is focused on names of minerals. We analyzed lexical material of The Academic Dictionary of Contemporary Czech (*Akademický slovník současné češtiny* (ASSČ), first part: letter A) and of publication *Nerostopis čili Mineralgia* (Presl, 1837). We discuss the word formation, semantic motivation and naming process in group of names of minerals. The aim of the article is to present the structure of mineral name in the entry in ASSČ.

Key words: names of minerals, monolingual dictionary, lexicography, word formation

Abstrakt: V příspěvku je věnována pozornost názvům minerálů. Při analýze lexikálního materiálu vycházíme z hesláře písmene A připravovaného *Akademického slovníku současné češtiny* (ASSČ) a z publikace *Nerostopis čili Mineralogia* (z roku 1837) Jana Svatopluka Presla. Zaměřujeme se na sémantickou motivaci vzniku názvů minerálů a na pojmenovací postupy, které jsou při pojmenovávání minerálů využívány. Představujeme strukturu heslového odstavce terminologických hesel, názvů minerálů, v ASSČ.

Klíčová slova: názvy minerálů, výkladový slovník, lexikografie, tvoření slov

1. Východiska

Termíny představují nedílnou součást slovní zásoby češtiny a jsou výběrově zaznamenávány ve všeobecných výkladových slovnících. Způsob zpracování a zásady pro uvádění terminologie v připravovaném *Akademickém slovníku současné češtiny* (ASSČ) jsou popsány v *Kapitolách z koncepce Akademického slovníku současné češtiny* (Kochová–Opavská 2016, s. 176–185). V tomto příspěvku se věnujeme vybraným termínům z oblasti geologie, a to názvům minerálů.

Výběrově představujeme mineralogickou nomenklaturu známou, v češtině běžně užívanou, a také nomenklaturu dnes již neužívanou, kterou vytvořil v první polovině 19. století Jan Svatopluk Presl. Zmíníme pojmenovací postupy využívané při tvoření mineralogického názvosloví. Dále se zaměřujeme na způsob zpracování názvů minerálů v ASSČ, věnujeme se výběru a množství informací uváděných v heslovém odstavci (ve výkladové definici, v exemplifikaci, ale také v etymologické poznámce) se záměrem, aby hesla byla dostatečně informativní a zároveň nebyla přetížena encyklopedickými údaji.

Při analýze lexikálního materiálu vycházíme z hesláře připravovaného *Akademického slovníku současné češtiny*, přičemž hesla s náslovím A byla již zveřejněna v elektronické podobě na internetu

http://slovnikcestiny.cz[176]. Při koncipování mineralogických hesel se čerpá z odborných příruček: Slavík, František, Pacák, Oldřich: *Mineralogie a petrografie* (1948), Petránek, Jan: *Geologická encyklopedie* (2013); výslednou podobu hesel kontroluje odborný konzultant pro obor geologie. Názvosloví Jana Svatopluka Presla přebíráme z knihy *Nerostopis čili Mineralogia* (1837) a soustředili jsme se na názvy, které korespondují s heslářem ASSČ a u nichž se nám alespoň do jisté míry podařilo rozkrýt jejich původ.

2. Mineralogické názvosloví

Názvy minerálů představují ucelenou skupinu lexémů s terminologickou platností. Ustálené a v češtině užívané názvy minerálů jsou zpravidla přejatými termíny užívanými mezinárodně, jež se ortograficky, ortoepicky a morfologicky přizpůsobily českému mluvnickému systému. Jedná se o názvy jednoslovné (na rozdíl od dvouslovných terminologických názvů z oblasti zoologie a botaniky), píší se s malým počátečním písmenem.

Podle Slavíka (1939, s. 206–207) jsou názvy minerálů nejčastěji zakončeny příponou *-it*, např. *apatit, aragonit, dolomit, kalcit, hematit* (z řeckého *-ités* do románských jazyků přešly s příponou *-ite* jako feminina, v němčině se s příponou *-it* užívají jako maskulina). Méně časté jsou přípony *-in*, *-an*: *akvamarín, celestin, serpentin*. Jen zřídka se užívá názvů minerálů, které nevycházejí z mezinárodní terminologie; jedná se zpravidla o názvy nerostů často využívaných a známých z technické praxe, např. *sůl kamenná (halit), křemen (quartz), smolinec (uraninit)*.

Snaha vytvořit česká jména pro všechny minerály v 19. století souvisela s tehdejší tendencí emancipovat češtinu a nahrazovat cizí jazykové prostředky českými. Jan Svatopluk Presl (1791–1849) se proslavil jako zakladatel české přírodovědné terminologie, zejména je známá jeho úspěšná snaha vytvořit české názvosloví chemické, botanické, zoologické, zasloužil se také o rozvoj českého názvosloví paleontologického, technologického ad. (srov. Havlová 1992, s. 205–211). Mnohé z Preslových názvů se běžně užívají dodnes.

Oblasti mineralogie se Jan Svatopluk Presl věnoval, mimo jiné, v knize *Nerostopis čili Mineralogia* z roku 1837. Vytvořil česká jména pro všechny tehdy známé nerosty, naprostá většina z těchto názvů zanikla. Preslovy názvy minerálů nejsou v současné češtině známé, na rozdíl od názvosloví vytvořených pro jiné terminologické oblasti se jeho mineralogické názvosloví neujalo.

Při tvoření termínů (ať už z oblasti mineralogie, či z jiné přírodovědné oblasti) Presl využíval v první řadě slova domácí, na druhém místě využíval přejímky ze slovanských jazyků, poté vytvářel vlastní novotvary a v poslední řadě využíval přejímky z neslovanských jazyků. Pokud se podrobněji podíváme na mezinárodní a Preslovy názvy minerálů, pozorujeme, že Presl se snažil zůstat v souladu s původními pojmenovacími postupy, s původními motivanty, a ty následně převáděl do češtiny a využíval pro vytvoření daného termínu v češtině. Na vybraných Preslových názvech minerálů ilustrujeme, jak na základě znalosti původu názvů mezinárodních vytvářel pojmenování česká.

Slavík (1939, s. 206–210) uvádí osm hlavních kategorií nerostů podle původu jmen: 1. názvy podle krystalového tvaru nebo podle typu agregátů, 2. názvy podle barvy, 3. názvy podle fyzikál-

[176] Hesla ASSČ uvedená v tomto textu cit. 12. 7. 2017.

ních vlastností, 4. názvy podle chemického obsahu, 5. názvy podle použití, pověr apod., 6. názvy podle nalezišť, 7. názvy podle osob, nejčastěji podle badatelů o nerostech, 8. rozličné jiné názvy.

Ve skupině minerálů pojmenovaných podle barvy převádí Presl např. *hematit* (podle barvy krve z ř. *haĩma*) na *krewel*; *olivín* (podle zelené barvy oliv z ř. *elaía*) na *zelenolice*; *malachit* (podle zelené barvy slézu z ř. *malákhē*) na *mnohozelen*; *celestin* (podle modré barvy nebes z lat. *caelestis*) na *nebesec*. *Pyrop* (nazvaný podle barvy ohně z ř. *pỹr*) Presl pojmenovává *kruchlík* (slovo je pravděpodobně Preslovým novotvarem, jenž utvořil od staročeského *kruch* ‚úlomek'), pojmenovacího motivu ohně pak Presl využívá pro pojmenování výlevné horniny *ryolit*, kterou nazývá *ohňorodák*.

Ve skupině minerálů nazvaných podle krystalového tvaru nebo podle typu agregátů zůstává Presl v mnoha případech v souladu s původním motivačním východiskem, které převádí do češtiny, např. *anhydrit* (bezvodý) nazývá *bezwodec*; *serpentin* (plazivý, hadovitý) nazývá *hadec*.

Pro některé z minerálů využil Presl již existujících českých nebo v češtině zdomácnělých slov nebo základů českých slov, např. *grafit* pojmenovaný podle využití (z ř. *gráphō* píšu, škrábu, kreslím) nazývá Presl *olůvko, tuha*; *uraninit* pojmenovaný podle jména řeckého boha nebes Urana nazývá Presl *smolinec* (ze smola, smůla).

Minerály, které jsou pojmenovány podle místa naleziště nebo místa častého výskytu, pojmenovává Presl ve shodě s původním pojmenovacím motivem, jen počešťuje sufix: *andalusit* (podle Andalusie) pojmenovává *andalusec*. Ke stejnému postupu se uchyluje také u názvů podle osob: *dolomit* (podle francouzského geologa D. G. de Dolomieua) Presl pojmenovává *dolomec*.

Ne vždy ovšem Presl volí shodnou pojmenovací strategii, např. minerál *chalcedon* (podle maloasijského města Chalcedonu) pojmenovává *šipobled/šípobled*; *achát* (název nejspíš souvisí s názvem sicilské řeky Achates) pojmenovává *bezdrak*. Původ těchto Preslových názvů není úplně zřejmý, oba výrazy mohl Presl znát ze starší literatury. V Klaretově Glosáři je doložena podoba *ssczypobled, sstypobled* a nelze vyloučit, že u Presla mohlo dojít k chybnému zápisu[177]. Sémantická motivace výrazu *bezdrak* není jasná, Flajšhans uvádí domněnku o chybném Klaretově zápisu výrazu *bezdrak* ‚achates, drahokam', který mohl být nazýván *pestrák* (tedy pestrobarevný kámen)[178]. Při snaze převzít názvy pro tyto minerály ze starších českojazyčných zdrojů přebírá Presl možný chybný zápis (*bezdrak* místo možného *pestrák*) a jednoho chybného přepisu se pravděpodobně dopouští (*šipobled/šípobled* místo *ščipobled/štipobled* nebo *ščípobled/štípobled*).

Až na nepatrné výjimky (např. *smolinec, krevel, hadec*) nejsou Preslovy názvy minerálů v češtině užívány ani známy. Nutno podotknout, že obdobnými postupy Presl vytvářel názvosloví i pro jiné přírodovědné oblasti, kde se jeho výrazy velmi rychle a trvale uchytily. Výhodná je jistě také strategie využívat shodná motivující východiska (ať už v případě původních motivujících základů, např. *dolom-ec, andalus-ec*; nebo převedených do češtiny např. *krewel, bezwodec*). Ani tato strategie však pro obor mineralogie nevedla k trvalému zaužívání Preslových názvů.

---

177 *Šipobled/šípobled* je v Glosáři doložen v podobě *ssczypobled* (v rkp. B) a *sstypobled* (rkp. A), v Preslově přepisu bylo pravděpodobně vypuštěno -č- nebo -t- (Flajšhans uvádí *ščipobled* ‚calcedonius'). Výrazy *ščipobled* a *bezdrak* jsou uvedeny v *Elektronickém slovníku staré češtiny* (http://vokabular.ujc.cas.cz, cit. 12. 7. 2017). Za konzultaci k výrazům *šipobled/šípobled, kruchlík* děkuji Š. Šimkovi z oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR.

178 Flajšhans, V.: Klaret a jeho družina 2, Praha 1926, s. 239.

Přesto v oboru mineralogie nelze Preslovi upřít zásluhu za vytvoření českého výrazu *nerost* (jedná se o Preslův novotvar vytvořený k *růst*), který je v češtině plnohodnotným ekvivalentem pro mezinárodní výraz *minerál*.

3. Názvy minerálů v ASSČ

V ASSČ jsou názvy minerálů pojaty jako termíny z oblasti geologie, jsou označeny oborovým kvalifikátorem geol. Do hesláře jsou zařazovány ty názvy minerálů, které jsou dostatečně doloženy v našich referenčních zdrojích (zejména v korpusu SYN Českého národního korpusu, více k zařazování terminologických hesel do hesláře ASSČ Kochová–Opavská 2016, s. 22nn.).

U hesel z jedné lexikálněsémantické skupiny usilujeme o jednotnou strukturu výkladu. Ve výkladové definici volíme shodně opěrné slovo *minerál* (oproti dříve užívaným opěrným slovům *drahokam, polodrahokam, nerost, křemen, sádrovec* aj.), jako differentia specifica uvádíme znaky podstatné a nápadné pro běžného uživatele.

Z hlediska geologie jsou zásadními diferenčními rysy minerálů chemické složení a typ krystalové soustavy. Obě tyto informace jsou pro všeobecný výkladový slovník příliš encyklopedické a pro běžného, laického uživatele nebývají jednoduše srozumitelné. Dřívější slovníky (nedůsledně) tyto znaky uváděly, v ASSČ od jejich uvádění ustupujeme, srov.:

apatit miner. šesterečný nerost růz. barvy, fosforečnan vápenatý s fluorem n. chlorem, surovina pro výrobu fosforu a fosfátových hnojiv (*Akademický slovník cizích slov* (ASCS))

apatit geol. různě zbarvený minerál využívaný při výrobě fosforu a fosfátových hnojiv (ASSČ)

Informace o typu krystalové soustavy *šesterečný* je příliš odborná a pro běžného, laického čtenáře může vyžadovat další hledání ve slovníku; chemické složení *fosforečnan vápenatý s fluorem n. chlorem* není podáno přesně (složení tohoto minerálu se mění v závislosti na množství příměsi fluoru nebo chloru), pro uživatele je zavádějící. Informaci o typu krystalové soustavy v ASSČ neuvádíme, chemický vzorec uvádíme pouze u minerálů, které jsou čistými prvky, nebo se jedná o jednoduché sloučeniny a využívá se jich v průmyslu. V takových případech chemický název uvádíme na konci výkladové definice s kvalifikátorem chem.:

aragonit geol. různě zbarvený, často narůžovělý nebo žlutavý minerál, chem. uhličitan vápenatý (ASSČ)

Z dalších diferenčních rysů uvádíme vždy barvu, zmiňujeme maximálně tři barvy. Dále uvádíme typické využití minerálu, např. *využívaný jako drahý kámen* – touto formulací nahrazujeme dřívější ne zcela přesné uvádění pojmů *drahokam, polodrahokam, vzácný kámen*:

akvamarín geol. modrozelený nebo světle modrý minerál (odrůda berylu) využívaný jako drahý kámen (ASSČ)

Uvádíme také využití v průmyslu ap., pokud je pro minerál typické:

alabastr geol. čistě bílý nebo narůžovělý minerál (odrůda sádrovce) využívaný zejména v sochařství, chem. síran vápenatý (ASSČ)

Z dalších podstatných informací uvádíme v některých případech, že jde o odrůdu jiného minerálu (tato informace je v závorce, srov. *alabastr*), nerostnou skupinu (srov. *almandin*) a směs, skladbu nerostu (srov. *achát*):

almandin geol. červený, červenofialový nebo červenohnědý minerál ze skupiny granátů využívaný jako drahý kámen (ASSČ)

achát geol. různobarevný minerál (odrůda chalcedonu) složený z tenkých vrstev křemene a opálu, využívaný jako drahý kámen (ASSČ)

Z dalších vlastností minerálů uvádíme tvrdost, a to pouze u minerálů, které jsou na krajní škále tvrdosti (nejtvrdší *diamant*, velmi tvrdý *korund*, nejměkčí *mastek*). Jen u vybraných minerálů uvádíme míru průsvitnosti. Údaje ve výkladu konkrétního hesla vybíráme především podle toho, co je pro daný minerál typické a názorné v představě běžných čtenářů.

Specifickou informací je původ názvu, uváděný v záhlaví hesla. Tato etymologická informace je uváděna u všech slov, která pocházejí z cizích jazyků, např. *achát* <řec.>, *akvamarín* <~lat.>, *azbest* <~řec.>. Podrobnější etymologickou informaci uvádíme u slov, která jsou propriálního původu; v tomto případě se v záhlaví hesla uvádí označení <VJ> ‚vlastní jméno' a pod heslovou statí je umístěna stručná informace o motivujícím vlastním jménu. V této etymologické poznámce nespecifikujeme, zda se jedná o místo nalezení, časté naleziště aj. nebo o objevitele nerostu, významného badatele v oboru apod. Další informace jsou pro všeobecný výkladový slovník příliš podrobné, omezujeme se jen na určení propriálního motivantu. Srov. tato hesla z ASSČ:

almandin [-dy-, -dý-] -nu (6. j. -nu) m. než. <VJ> geol. červený, červenofialový nebo červenohnědý minerál ze skupiny granátů využívaný jako drahý kámen: *krvavě rudé almandiny; spony zdobené almandiny*
Podle maloasijského města Alabanda.

andezit -tu (6. j. -tu) m. než. <VJ> geol. různě zbarvená výlevná, vyvřelá hornina tvořící sloupce, hojně využívaná jako stavební kámen: *vulkanický andezit; obklady z andezitu; andezit tvoří rozsáhlé lávové proudy; andezity jsou hojné na Slovensku*
Podle pohoří Andy.

aragonit [-ny-] -tu (6. j. -tu) m. než. <VJ> geol. různě zbarvený, často narůžovělý nebo žlutavý minerál, chem. uhličitan vápenatý: *drúzy krystalického aragonitu; stěnu jeskyně pokrývají krystaly aragonitu*
Podle Aragonie, oblasti na severu Španělska.

Jednoslovné termíny jsou v ASSČ vždy opatřeny exemplifikací. Při výběru příkladových spojení a vět přistupujeme k jazykovému materiálu velmi kriticky, aby do hesel nebyly vneseny věcné omyly (Kochová–Opavská 2016, s. 179).

Zpracování termínů ve všeobecném výkladovém slovníku je nutně specifické, vychází z nutnosti vyhovět jak odbornému hledisku – požadavku na věcnou správnost a přesnost –, tak uživatelskému hledisku – požadavku srozumitelnosti pro běžného, laického čtenáře (Kochová–Opavská 2016, s. 176). Uvedenými zásadami pro výklad názvů minerálů se snažíme oběma hlediskům dostát.

Literatura

Akademický slovník cizích slov. Praha: Academia, 1995. (ASCS)

Děngeová, Z.: Krátce o názvech minerálů. *Vesmír*, č. 4, 2017, s. 240.

Hauser, P.: *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození.* Brno: Universita J. E. Purkyně v Brně, 1978.

Havlová, E.: Několik poznámek k počátkům české zoologické terminologie. *Naše řeč*, č. 4, 1992, s. 205–211.

Kochová, P.–Opavská, Z. (eds.): *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2016.

Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2015.

Slavík, F.: Mineralogické názvosloví české a mezinárodní. *Naše řeč*, č. 7, 1939, s. 206–210.

Slavík, F.–Pacák, O.: *Mineralogie a petrografie*. Praha: Nová škola, 1948.

Elektronické a online zdroje

Akademický slovník současné češtiny. Praha, oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2012–, přístupné online: http://slovnikcestiny.cz (cit. 12. 7. 2017). (ASSČ)

Elektronický slovník staré češtiny. Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–, přístupné online: http://vokabular.ujc.cas.cz (cit. 12. 7. 2017)

Flajšhans, V.: *Klaret a jeho družina* (sv. 2). Praha, 1926, přístupné online: http://books.google.cz (cit. 12. 7. 2017).

Encyklopedie geologie. Česká geologická služba, 2007–2013, přístupné online: http://geology.cz/aplikace/encyklopedie (cit. 12. 7. 2017).

Presl, J. S.: *Nerostopis čili Mineralogia*. Praha, 1837, přístupné online: http://books.google.cz (cit. 12. 7. 2017).

K diachronní lexikologii v učebnicích českého jazyka

Several Remarks on Diachronic Lexicology in Czech Language Textbooks

Jan Dušek
ÚČJTK FF UK

Abstract: Article examines the adaptation of diachronic lexicological theme in Czech language textbooks for high schools. Textbooks published by publishing houses SPN – pedagogické nakladatelství, Fraus and Didaktis are analyzed.

Keywords: history of Czech language, lexicology, textbooks for secondary schools

Abstrakt: Příspěvek K diachronní lexikologii v učebnicích českého jazyka zkoumá zpracování tematiky diachronní lexikologie v učebnicích českého jazyka pro střední školy. Jedná se o učebnice nakladatelství Fraus, Didaktis a SPN – pedagogické nakladatelství.

Klíčová slova: vývoj českého jazyka, lexikologie, učebnice pro střední školy

1. Úvod

Podle *Rámcového vzdělávacího programu* žák v rámci vzdělávacího obsahu „jazyk a jazyková komunikace" vysvětlí zákonitosti vývoje českého jazyka a jeho vývojové tendence. Také má samostatně a efektivně využívat informační zdroje – slovníky, encyklopedie, internet. Co se týče učiva, tato tematika bude zahrnuta do „obecného poučení o jazyku a řeči", jehož součástí jsou základní vývojové tendence českého jazyka, nebo spíše do „slovní zásoby, sémantiky a tvoření slov", kde se objevuje rozšiřování slovní zásoby (Jeřábek 2007, s. 14). Proměna ve slovní zásobě by měla být spojována se společenskými změnami, u studentů může být podnícen zájem o proměnu významu slov (Čechová 1998, s. 97).

Z informací uvedených v RVP zjišťujeme, že výuka vývoje českého jazyka obecně má své místo na střední škole. S vývojem jazyka se setkáváme i v rámci lexikologie, kde se studenti věnují slovní zásobě, proměnám významu, frazémům, práci se slovníky a příručkami.

V tomto příspěvku nás bude zajímat zastoupení dané tematiky v učebnicích. Učebnice jsou totiž didaktickými prostředky, které zprostředkovávají žákům učivo a zároveň mohou pomáhat učitelům při řízení vyučovacího procesu, plánování obsahu výuky, jednotlivých činností a použitých metod.

V článku bude analyzováno zastoupení tematiky diachronní lexikologie v jednotlivých učebnicích českého jazyka pro střední školy. Byly vybrány učebnice českého jazyka používané na střední škole. Jedná se o učebnice typu gymnázium, které ve svém názvu neodkazují na jiný typ střední školy, jako je střední odborná škola nebo střední odborné učiliště. Nebyly vybrány a zahrnuty ani

učebnice pro střední školy, které v přechozím vydání byly určeny pro střední odborné školy,[179] ani učebnice, které představují výběr z původního rozsahu učebnice.[180] Nejprve bude pojednáno o učebnicích od Jiřího Kostečky, které vydalo SPN – pedagogické nakladatelství, poté o učebnicích nakladatelství Fraus, nakonec se zaměříme na knihy nakladatelství Didaktis.

2. SPN – pedagogické nakladatelství

V učebnicích Jiřího Kostečky pro střední školy se setkáváme s oblastí diachronní lexikologie na několika místech, a to nejčastěji jako součástí oddílu nazvaného Nauka o slovní zásobě (Lexikologie). V rámci dobových pojmenování jsou uvedeny historismy, archaismy a neologismy. Historismy podle učebnice „označují skutečnosti, které již zanikly" (Kostečka 2, s. 19). Jako příklad jsou uvedeny *žrec*, *sudlice*, *panhelénské hry.* Archaismy jsou definovány jako „historismy, které mají dodat textu dobový ráz", přičemž toto tvrzení neodpovídá ani charakteristice uvedené v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny*.

Dále nalezneme zmínku k diachronnímu lexiku u významové protikladnosti (antonymie, opozitnost) (Kostečka 2, s. 23). Autor uvádí, že v současné době někdy nemusí existovat antonymum ke slovu, které obsahuje prefix *ne-* nebo *bez-*. Dodává, že v současnosti čeština nezná slova **zbedný*,[181] **plecha*,[182] **zemek*[183] a že jejich kořeny příslušný význam dříve měly. Dokládá to příkladem, že *plechý* znamenalo ‚řádný'.[184]

Kostečka uvádí, že jindy existuje protikladná dvojice formálně, avšak věcný význam této dvojice protikladný není a někdy je dokonce stejný, jako příklad udává *smyslný – nesmyslný*, *stvůra – nestvůra* (Kostečka 2, s. 23).

V kapitole nazvané „Přenášení pojmenování" Kostečka konstatuje, že přenesené pojmenování je pojmenování s nejméně dvěma vzájemně souvisejícími významy, a pokud došlo k více než dvěma přenosům pojmenování, jedná se o slovo víceznačné – polysémní. Jako příklad zmiňuje postupnou změnu významu lexému *koruna* (Kostečka 2, s. 26). Popisuje, že *koruna* (z latinského *corona – věnec*) nejprve ve středověku označovala kruhovou ozdobu hlavy panovníka, později pomocí různých přenosů získala význam ‚panovnická hodnost', ‚území ovládané panovníkem', ‚platidlo', ‚vrchol', ‚hudební značka' i ‚košatá horní část stromu'.

---

179 Jedná se o učebnici autorského kolektivu vedeného Marií Čechovou, kterou vydalo SPN – pedagogické nakladatelství.

180 Zde se jedná o učebnici nakladatelství Didaktis.

181 *Malý staročeský slovník* uvádí význam ‚poslušný, hodný'.

182 *Plecha* nedoloženo v Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny, staročeských slovnících ve Vokabuláři webovém. *plechý doloženo pouze ve *Staročeském slovníku,* odkazující k *plechatý, pleš.* Jungmannův *Slovník česko-německý* uvádí *plech, a, o, indef. adj., plechý, pleše, ‚čistý, čistotný, hezký, švárný' – neplechý; v tomto slovníku doloženo také *neplech, neplecha* (‚neřád, neplechá osoba'), *neplechost, neplechota* (‚nečistota, neřest, neplechý člověk'), *nepleše* (‚nešvárně, líně, liknavě').

183 SSJČ uvádí † *zemek* ve významu ‚rodák, krajan', ale u autorů z 19. století, jako je Kollár nebo Šafařík. Stejný význam ‚krajan' uvádí i *Malý staročeský slovník*. Ve střední češtině se objevuje význam ‚držitel nemovitostí' zachycený v Pracovním hesláři českého právně-historického terminologického slovníku nebo významy odpovídající latinskému cultor (rolník, obyvatel), nostras (našinec), indigena (domorodec) (Glossarium illustrans bohemico-moravicae historiae fontes). Oproti tomu *bezzemek* má význam v SSJČ ‚člověk bez vlastní půdy, bez pozemku, bez polností, přeneseně bez práv, bez kultury' a v SSČ , *příslušník vesnické chudiny nevlastnící půdu'. Elektronický slovník staré češtiny* uvádí význam ‚poddanská usedlost nacházející se na půdě vrchnosti (?)'. Ve střední češtině nacházíme významy ‚osoba nemající vlastní půdu' (Pracovní heslář českého právně-historického terminologického slovníku), ‚usedlost bez zemědělské půdy' (Archiv český).

184 Nejméně u kořene *zem* je význam zřejmý i v současnosti.

V kapitole nazvané Slovní zásoba se dozvídáme, že se slovní zásoba neustále mění a reaguje „na vznik nových předmětů, jevů, skutečností a na zánik starých" (Kostečka 2005, s. 33). Zde Kostečka uvádí, že potřebu nového významu lze uspokojit vytvořením nového slova, přejímkou z cizího jazyka, vytvořením sousloví nebo obohacením existujícího pojmenování o nový význam. U zúžení či rozšíření významu jsou uvedeny též příklady ve starší češtině, a to coby rozšiřující učivo. Je zde zmíněno, že původní význam slova *žena* se rozšířil o význam ‚manželka'. Uvádí se, že *pivo* dříve znamenalo ‚veškeré pití', a to podobně jako *topivo* ‚jakýkoli druh otopu'. Později *pivo* získalo užší význam ‚alkoholický nápoj' a pro původní význam bylo vytvořeno slovo *pitivo*. *Játra* původně označovala ‚veškeré vnitřnosti', až později byl význam zúžen na jeden orgán a pro ostatní orgány byly přijaty zvláštní názvy. Je upozorněno také na slovo *horník*. Kostečka tvrdí, že se v době dobývání uhlí jeho význam rozšířil i na člověka pracujícího v dole, i když dříve se ušlechtilé kovy dobývaly v horách. (Kostečka 2005, s. 34).[185]

K výuce této látky nabízí Kostečkova učebnice několik her. Jednou z nich je soutěž ve znalosti české slovní zásoby (Kostečka 2005, s. 46–47). Soutěží dvě dvojice proti sobě, střídavě vybírají úkol pro soupeře, vyučující vždy čte tři možné varianty odpovědi. V knize je uvedeno 15 příkladů zadání, z nichž většina má vztah k diachronii. Mezi ně by se řadily např. tyto: „Co to jsou holičky známé ze rčení nechal někoho na holičkách? Co dělal ve středověku člověk, když kul pikle? Kde se vzalo v češtině rčení mít kliku? Kdo nebo co je mezulán? Co bylo brdo známé ze rčení být na jedno brdo? Co je flok ze rčení nemít ani floka? Jaký je původ rčení vzít někoho na paškál?"

Učebnice se nezmiňuje o slovnících zabývajících se starou češtinou v části věnované lexikologii. Mezi speciálními jazykovědnými slovníky jsou uvedeny etymologické slovníky a je přetisknuta ukázka hesla Machkova *Etymologického slovníku jazyka českého* (Kostečka 2005, s. 40). Informace o Gebauerově *Slovníku staročeském* se nachází v rámci kapitolky o jeho autorovi, přičemž je zde otištěno heslo *cěna*.

V prvním díle učebnicové řady jsou zmíněni autoři některých slovníků a jejich dílo. Jedná se o Klareta a jeho slovníky *Glosář*, *Bohemář*, *Vokabulář gramatický*. Jako ukázka je uvedena transkripce začátku *Glosáře* a fotokopie *Exemplaria*, což ale není slovník, za nějž je označen v učebnici, nýbrž sbírka exempel. Z Klaretových novotvarů, které byly používány i později, jsou připomenuta slova *jepice*, *háv*, *zlatohlav*, a z těch, které v současnosti nepoužíváme, *nadpřiroznila*, *bohomluvna*, *Hladolet* (Kostečka 1, s. 83, 84). U Daniela Adama z Veleslavína je uvedeno, že je i autorem několika slovníků (latinsko-česko-německý, česko-latinsko-řecko-německý aj.), které ale zde nejsou pojmenovány.

Z Komenského děl, která mají vztah ke slovní zásobě, je zmíněn *Orbis pictus*, který se dle autora „stal ve své době … bestsellerem". Studenti se dočtou, že kapitoly obsahovaly v záhlaví slovo ve čtyřech jazycích – latinsky, německy, maďarsky a česky, definici významu slova a podrobnější vysvětlení. Podle Kostečky se jednalo o kombinaci encyklopedie 17. století, překladového a ilustrovaného výkladového slovníku. Je zde též zmíněn plánovaný *Thesaurus linguae Bohemicae*, o jehož zničení podkladů se píše jako o velké ztrátě. Co mělo být obsahem této knihy, cituje autor podle předmluvy Komenského *Ianua linguarum reserata* z roku 1633 (Kostečka 2003, s. 88).

Co se týče slovní zásoby, autor informuje v rámci pobělohorského období o neologismech puristů, jako příklad uvádí *skokotnosta, letodník,* a dodává, že autor *Čechořečnosti* Rosa některé podobné novotvary používal – *zpěvořečnost*, *právonosta*, *městonosta*.

---

[185] Bylo by možné zmínit změnu významu základového slova *hora.*

Kostečka se věnuje diachronní lexikologii jednak v rámci oddílu Lexikologie, jednak v rámci exkurzů věnovaných vnějším dějinám jazyka, které prostupují všemi díly jeho učebnicové řady a jež učebnice ostatních nakladatelství neobsahují. Stejně jako ostatní dvě řady učebnic uvádí a vysvětluje učebnice nakladatelství SPN – pedagogické nakladatelství pojmy historismus a archaismus, avšak vysvětlení archaismu není přesné. Oproti ostatním dvěma učebnicovým řadám se věnuje diachronní lexikologii nejvíc, respektive klade změny ve slovní zásobě a proměny významu do kontextu historického vývoje. To dokládá například výklad o změně významu lexému *koruna* v rámci přeneseného pojmenování. Příklady konkrétní proměny významu lexémů (např. žena, horník, pivo), které souvisí s rozšířením nebo zúžením významu v historii jazyka, jsou voleny vhodně a jsou uvedeny spíše pro zajímavost, motivaci a uvědomění si změn v češtině a prohloubení znalostí jako rozšiřující učivo.

Coby motivace k zájmu o slova nebo frazémy, jejichž původ není na první pohled zřejmý, mohou působit autorem učebnice navržené hry, během nichž se studenti seznamují s vývojem jazyka a původem slov. Každý učitel se těmito nápady může inspirovat a rozšíří repertoár otázek či nápadů o vlastní.

Učebnice nakladatelství SPN – pedagogické nakladatelství však nepracuje aktivně se slovníky staré češtiny ani elektronickými zdroji, což je dané zřejmě dobou jejího vzniku. Informuje však o dobových slovnících (Klaretovy slovníky, slovníky Daniela Adama z Veleslavína) a pracích věnovaných českému jazyku (Komenského *Orbis pictus*, *Thesaurus linguae Bohemicae*, Rosova *Čechořečnost*) a v rámci části Z dějin české jazykovědy o Janu Gebauerovi a jeho *Slovníku staročeském*.

3. Fraus

V učebnici nakladatelství Fraus se tematika diachronní lexikologie nachází v rámci tematického celku lexikologie. V učebnici je uvedeno, že rozsah pojmenování a jeho obsah se může ve vývoji jazyka měnit. Příkladem je *pán*. Dozvídáme se, že to bylo dříve označení pro příslušníka vyšší šlechty a v současnosti je užíváno v tomto významu jako historický termín, přičemž tento titul je dle autora kapitoly ekvivalentní uherskému titulu *magnát*, španělskému *grand* či anglickému *lord* (Martinec 2009, s. 190).

Učebnice zmiňuje tradici české lexikografie, stručně vyjmenovává některé autory a jejich díla, neuvádí úryvky z těchto děl. Jedná se o Bartoloměje z Chlumce (Klareta), o němž zjistíme, že ve 14. století vytvořil latinsko-český slovník. Ten v této učebnici není pojmenovaný. Jsme informováni o tom, že v době humanismu vzniklo několik slovníků, přičemž nejvýznamnějšími z nich jsou slovníky Daniela Adama z Veleslavína. Z nich jsou jmenovány dva – *Nomenclator* a *Silva quadrilinguis*. O prvním z nich je přidána informace, že je uspořádaný věcně, a o druhém, že je abecední, přitom je přidán překlad jeho názvu do češtiny – *Les čtyřjazyčný*. O Komenském je zmíněno, že podklad jeho thesauru shořel roku 1656 v Lešně, avšak se dochovalo dílo *Ianua linguarum reserata*, obsahující 8000 latinských slov. Učebnice upozorňuje také na Jungmannův *Slovník česko-německý*, který je označen za „vrchol lexikografie doby obrození", je zde též uvedeno, že navazoval na Dobrovského *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Učebnice neobsahuje ukázku ze žádného z uvedených slovníků ani podrobnější informace o nich. (Martinec 2009, s. 207).

Mezi dalšími typy slovníků jsou uvedeny také slovníky historické, píše se o nich, že „popisují

slovní zásobu vymezeného historického období", ale na žádný takový slovník se zde např. oproti etymologickým či dialektologickým slovníkům neodkazuje (Martinec 2009, s. 207–208).

V části „Slovní zásoba příznaková časově" se dozvídáme, že časový příznak mají dvě vrstvy slovní zásoby – zastarávající a nová slova. Mezi zastaralá slova jsou řazeny archaismy – „pojmenování ustupující jinému slovu novějšímu" (*drahný – dlouhý*, *regiment – pluk*, *anžto – protože*), a historismy – „pojmenování zaniklých historických skutečností" (např. *řemdich*, *cech*, *dráb*, *jezeďák*), přičemž se dle učebnice s nimi lze setkat zvláště v odborné a beletristické literatuře s historickými náměty. Žáci pracují s textem *Kterak Břetislav Jitku unesl* od K. V. Zapa. Mají v něm vyhledat zastaralá slova i zastaralé tvary slov a archaická slovní spojení a větné vazby (Martinec 2009, s. 210).

V rámci části „Změny ve slovní zásobě" je také upozorněno na zánik slov, kdy slova zanikají v souvislosti se zánikem označované skutečnosti. Jako příklad jsou uvedeny názvy řemesel (např. *platnéř* – řemeslník, který vyrábí pláty brnění). V následujícím cvičení studenti vyhledávají v textu *Zapomenutá řemesla* názvy zaniklých řemesel a vpisují je do křížovky. Jedná se o následující řemesla – flašnéři, helmíři, krumpléři, mečíři, pasíři, puléři, platnéři, ostroužníci, caltáři, bradýři (Martinec 2009, s. 218).

Na konci oddílu „Nauka o slovní zásobě a tvoření slov" se nachází test o 10 otázkách. Jedna z nich se ptá na autora, který se pokusil sestavit první thesaurus češtiny, přičemž v nabídce jsou Jan Amos Komenský, Bartoloměj z Chlumce a Daniel Adam z Veleslavína. Případně by bylo možné sem zařadit otázku, kde žáci mají určit, zda *pravit, lepý, oř* jsou slova knižní, termíny nebo slova hovorová (Martinec 2009, s. 220).

V pracovním sešitě objevíme také cvičení zaměřená diachronně, respektive onomasticky. Studenti se mají pokusit vysvětlit etymologii 20 nejčastějších příjmení v České republice. V jiném cvičení jsou uvedeny názvy panovnických dynastií, studenti mají zjistit, odkud je odvozeno jméno dynastie (zakladatel, místo, jiné), zda její zakladatel je historickou nebo legendární postavou, určit a ověřit, kde dynastie panovaly.

Jedno cvičení se věnuje historickým názvům – jednotkám objemu (žejdlík, máz, vědro, měřice, pinta, galon, bušl, barel). Úkoly pro studenty jsou následující: rozlišit pojmenování objemu na slova domácí a přejatá; u slov domácích určit, zda jsou značková, nebo odvozená; odvozené slovo analyzovat po slovotvorné stránce; vyhledat v etymologickém slovníku původ slov značkových a cizích; zjistit, kde se s mírami mohou setkat. V dalším cvičení studenti pracují s úryvky z F. L. Věka a mají dokázat, že novotvary použité v textu jsou zbytečné, potom sami mohou vymýšlet nová česká slova k zadaným slovům (Martinec 2011, s. 29, 31, 35).

Úkoly se vztahem k lexikologii se objevují i v kapitole věnované vývoji češtiny. Studenti určují motivaci názvů etap vývoje češtiny. Ve spojovacím cvičení studenti k sobě přiřazují autora a dílo (nejen slovníky).[186] Pracují také s básní Václava Laciny *Běh řeči české*, v níž je humorně komentován vývoj jazyka včetně slovní zásoby, řadí sloky k některému období a způsobu proměn ve slovní zásobě (Martinec 2009, s. 250, 252, 254).

---

[186] *Les čtyřjazyčný, Slovník česko-německý* a nediachronní či neslovníkové práce *Podrobná mluvnice jazyka českého, Česká mluvnice, O pravopise českém, Příruční mluvnice, Deklarací na Gramatiku českou.*

Tato učebnice charakterizuje archaismy a historismy, jejichž význam dokládá i vhodnými příklady. Dobovým lexikografickým dílům a pracím věnovaným českému jazyku se věnuje stručně, jednak v části věnované lexikologii (Klaret, Veleslavínovy slovníky, Komenského *Orbis pictus* a *Thesaurus linguae Bohemicae*), jednak v části o vývoji jazyka v rámci úkolu, kde studenti spojují autora a dílo (Veleslavín, Jungmann), kde se předpokládá předchozí znalost děl.

Texty, s nimiž v rámci oddílu lexikologie studenti pracují, jsou psané novou češtinou, pocházejí z 19. století nebo jsou novější, jsou tedy jazykově blízké studentům, výběr textů je vhodný a vybízí i k mezipředmětovým vztahům k dějepisu nebo k dalším složkám předmětu český jazyk. Studenti jsou vedeni k samostatné práci, vyhledávání archaismů v textu s tématem z české historie a zároveň se seznamují v textu o starých řemeslech s historismy, které je označují. Svou znalost proměn slovní zásoby a jejích rysů v jednotlivých fázích češtiny ověřují na základě rozboru básně, což je vede k tvůrčí aplikaci poznatků o lexiku jednotlivých fází češtiny.

Učebnice nakladatelství Fraus však neseznamuje s žádným slovníkem staré češtiny ani studenti nejsou vedeni k práci s elektronickými zdroji ke staré češtině.

4. Didaktis

V učebnici nakladatelství Didaktis zjišťujeme, že lexikologii dělíme na diachronní, která zkoumá „slovní zásobu v průběhu času a vývoje", a synchronní, „kterou zajímá současný jazyk" (Bozděchová 2011, s. 42), přičemž mezi lexikologické disciplíny jsou zde řazeny např. sémantika, frazeologie, etymologie nebo lexikografie. Mezi speciálními jazykovými slovníky, které jsou zahrnuty mezi rozšiřující učivo, jsou uvedeny také slovníky staré češtiny nebo etymologický slovník. Píše se, že speciální slovníky bývají většinou jednojazyčné a výkladové, zachycují jen část slovní zásoby nebo konkrétní jazykovědnou otázku. Nachází se zde informace o tom, že nedokončený S*lovník staročeský* začal psát Jan Gebauer roku 1903[187] a že v roce 1978 byl vydán *Malý staročeský slovník* od autorů J. Běliče, K. Kamiše a K. Kučery, přičemž obě tyto práce jsou přístupné na internetových stránkách ÚJČ AV ČR. Je zde uvedena internetová adresa Vokabuláře webového. Jako příklad učebnice ukazuje heslo *vyplúti* z *Malého staročeského slovníku*. V části o frazémech se dočteme, že v některých se zachovala i archaická slova, která se jinde nepoužívají, např. *kout pikle*, *mít pré*. Jedním z úkolů studentů je zjistit, jak vznikl frazém *vzít si někoho na paškál* (Bozděchová 2011, s. 46–48).

U pasáže věnované ve slovotvorbě skládání se dočteme v rámci Souvislostí o brusičích, a to že v době, kdy se na území Čech mluvilo převážně německy, někteří jazykovědci přicházeli s návrhy českých slov, která byla většinou složená. Jako příklad učebnice uvádí *nosočistoplena* nebo *klapkobřinkostroj* a dodává, že tato nová kompozita neodpovídala českým slovotvorným principům a nestala se obecně užívaná. V rámci Komunikačního okénka nalezneme úkol, kdy se studenti mají zamyslet nad tím, jak se na snaze brusičů projevil vliv kontextu a zda se jim z našeho dnešního pohledu podařilo dosáhnout jejich záměru (Bozděchová 2011, s. 52).

V jiném Komunikačním okénku se dozvíme, že obyvatelská jména inspirovala od 13. století jména vlastní. Mezi uvedenými příklady jsou příjmení Horák (z hor), Dvořák (ze dvora), Podlipský (pod lípou), Zápotocká (za potokem) (Bozděchová 2011, s. 54).

---

[187] Ve skutečnosti roku 1903 vyšel první díl obsahující písmena A–J.

Z historických slovníků je upozorněno na Klareta a jeho veršované latinsko-české slovníky, a to v rámci Souvislostí. Nejsou ale uvedeny jejich názvy. Píše se zde, že jeho slovníky byly řazeny tematicky, nikoliv abecedně, tudíž by bylo vyhledávání v nich těžší. Je zde též uvedeno, že mnohé české ekvivalenty vymyslel sám Klaret, protože české termíny dosud neexistovaly. Příkladem jeho termínů jsou *němka* pro neznělou souhlásku, *slovočtena* pro gramatiku nebo *hlasa* pro hlásku (Bozděchová 2011, s. 25).

S tématem diachronního lexika jsou spojena i cvičení nacházející se v pracovním sešitě. Studenti zjišťují na internetu, co je Vokabulář webový, vypisují některé zdroje – slovníky, které jsou v něm obsaženy, nakonec si vyzkouší v něm vyhledávat (Bozděchová 2011[2], s. 49). Práci s Vokabulářem webovým je věnováno cvičení i v díle učebnicové řady, v němž je oddíl věnovaný vývoji jazyka (Adámková 2012[2], s. 87). Studenti mají najít Vokabulář webový a opsat si jeho adresu, uvést organizaci, která ho provozuje. V této úloze mají vyhledávat konkrétní heslo, a to *holomek,* a uvést, ve kterých slovnících se nachází. Zároveň ho mají hledat v některém etymologickém slovníku a poté v diskusi porovnat rozdíl zpracování hesla v etymologickém slovníku a Vokabuláři webovém. Při práci s nejstarší českou větou studenti vyhledávají kromě rozdílů v hláskosloví, tvarosloví a skladbě i odlišnosti ve slovní zásobě.

Učebnice nakladatelství Didaktis informuje o dvou slovnících staré češtiny a zároveň o Vokabuláři webovém. Jako v jediné učebnicové řadě zde studenti dostávají praktický úkol seznámit se s Vokabulářem webovým a vyhledat v něm konkrétní lexém *holomek*. Studenti nacvičují práci se slovníkem na materiálu staré češtiny, konkrétně s elektronickým slovníkem.

Kniha obsahuje další praktické úkoly na zjištění informací, např. na původ frazémů. Oproti ostatním dvěma učebnicovým řadám nejsou ve větším množství zmíněni autoři dobových slovníků v hlavním textu, ale jsou uvedeni v rámci části Souvislosti, a to Klaret a brusiči s příklady lexémů, které vytvořili.

5. Závěr

Tematika diachronní lexikologie a lexikografie se v různé míře objevuje ve všech zkoumaných učebnicích a jejich pracovních sešitech. Nenalezneme ji většinou v oddílu věnovaném vývoji jazyka, ale v části zaměřené na lexikologii a lexikografii. To, že se ve větší míře nedostává do kapitoly o vývoji jazyka, může být dáno i tvrzením v jedné z učebnic – „Že se do jazyka dostávají nová slova a že mizí slova označující skutečnosti, které už neexistují, nás nepřekvapí. Mnohem zajímavější jsou změny ve struktuře jazyka." (Adámková 2012, s. 86).

Všechny tři zkoumané učebnice uváděly příklady historismů, případně archaismů, většinou také zmiňovaly změnu rozsahu a obsahu pojmenování s konkrétním příkladem, což mělo nejvíce místa v učebnici Jiřího Kostečky. Domnívám se, že je důležité upozorňovat během výuky na proměny významu lexémů v souvislosti s vývojem jazyka a společnosti a uvádět konkrétní příklady nebo hledat význam slov či frazémů, který dnes již nemusí být zřejmý.

Na archaismy a historismy a dobovou slovní zásobu je také důležité se zaměřit při práci s literárním textem v rámci jazykové nebo literární složky předmětu, tato oblast lexika vybízí k propojení obou složek předmětu. Je možné pracovat s dobovým textem, literárním textem, který je inspirován změnami ve slovní zásobě a tvůrčím způsobem s nimi nakládá (vhodným příkladem

může být použití básně v učebnici nakladatelství Fraus). Jinou možností je práce s archaismy či historismy, charakteristikou slovní zásoby v textech literatury 19., 20. nebo 21. století a zkoumání jejich významu a důvodů použití při rozboru literárního textu. Zmíněné lexémy mohou být v neposlední řadě užity při stylizačních cvičeních a mohou napomáhat k rozvoji slovní zásoby studentů.

Žáci se mají během studia naučit pracovat s odbornými příručkami a internetem. V tomto případě to budou slovníky staré češtiny, které byly vydány knižně nebo jsou přístupné na internetu ve Vokabuláři webovém, a vyhledávání v nich. Žádný ze slovníků staré češtiny nebyl oproti ostatním dvěma učebnicím uveden v učebnici nakladatelství Fraus, SPN – pedagogické nakladatelství uvádělo jen Gebauerův *Slovník staročeský* a Didaktis dokonce *Malý staročeský slovník* a odkazoval též na internetový zdroj Vokabulář webový, který byl zapojen i do plnění úkolu – hledání ve slovníku. Až na učebnici Didaktisu absentuje využití elektronických zdrojů v rámci výkladů a úkolů vztahujících se k diachronní lexikologii.

V učebnicích českého jazyka by se měla objevit alespoň stručná informace o dobových slovnících, která náleží do vnějšího vývoje češtiny. Všechny zmíněné učebnicové řady v různé míře zmiňovaly dobové slovníky nebo jejich autory, nejméně bylo zmínek v Didaktisu.

Diachronnímu lexiku obecně není v učebnicích věnováno mnoho prostoru, z čehož plyne nutnost využívat v případě potřeby a času i jiné zdroje než učebnice a pracovní sešity a v dnešní době i zdroje elektronické. Lze použít zdroje zapojené do Vokabuláře webového – slovníky (např. Gebauerův *Slovník staročeský*, *Malý staročeský slovník*, *Elektronický slovník staré češtiny*), audioknihy nebo doklady Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny.[188]

Prameny a literatura

Adámková, Petra et al.: *Český jazyk a komunikace pro střední školy 1. díl. Pracovní sešit.* Brno: Didaktis, 2010.

Adámková, Petra et al.: *Český jazyk a komunikace pro střední školy 1. díl. Učebnice.* Brno: Didaktis, 2010.

Adámková, Petra et al.: *Český jazyk a komunikace pro střední školy 3.–4. díl. Pracovní sešit.* Brno: Didaktis, 2012.

Adámková, Petra et al.: *Český jazyk a komunikace pro střední školy 3.–4. díl. Učebnice.* Brno: Didaktis, 2012.

Bozděchová, Ivana et al. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 2. díl. Pracovní sešit.* Brno: Didaktis, 2011.

Bozděchová, Ivana et al. *Český jazyk a komunikace pro střední školy 2. díl. Učebnice.* Brno: Didaktis, 2011.

Čechová, Marie et al.: *Čeština a její vyučování.* Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 1998.

Jeřábek, Jaroslav et al.: *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia.* Praha: VÚP, 2007.

Kostečka, Jiří: *Český jazyk pro 1. ročník gymnázií.* Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2003.

[188] Texty psané starší češtinou se ve zkoumaných učebnicích nacházejí většinou v oddíle věnovaném vývoji jazyka, avšak pozornost zde často není věnována slovní zásobě, ale hláskosloví, tvarosloví a skladbě (SPN – pedagogické nakladatelství), nebo blíže nezadanému vyhledávaní rozdílů mezi současnou a starší češtinou (Fraus), v učebnici nakladatelství Didaktis si žáci při práci s první českou větou mají všímat i lexikálních rozdílů.

Kostečka, Jiří: *Český jazyk pro 2. ročník gymnázií*. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2005.
Kostečka, Jiří: *Český jazyk pro 3. ročník gymnázií*. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2002.
Kostečka, Jiří: *Český jazyk pro 4. ročník gymnázií*. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2007.
Martinec, Ivo et al.: *Mluvnice. Komunikace a sloh. Cvičebnice českého jazyka pro střední školy*. Plzeň: Fraus, 2011.
Martinec, Ivo et al.: *Mluvnice. Učebnice českého jazyka pro střední školy*. Plzeň: Fraus, 2009.

Internetové zdroje:

https://www.czechency.org/ (Staženo 4. 6. 2017)
http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare/index.php (Staženo 1. 7. 2017)
NEJEDLÝ, Petr, et al.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2010 [citován stav z 1. 7. 2017]. Dostupné z WWW: <https://madla.ujc.cas.cz>.
http://prirucka.ujc.cas.cz/ (Staženo 1. 7. 2017)
http://psjc.ujc.cas.cz/ (Staženo 1. 7. 2017)
http://ssjc.ujc.cas.cz/ (Staženo 1. 7. 2017)
Vokabulář webový [on-line]. Verze 1.1.2. [citováno ze dne 1. 7. 2017]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

Mrak v českém jazykovém obrazu světa

Mrak (Cloud) in Czech linguistics world view

Šárka Brzková

Abstract: This text analyzes the part of linguistics world view of the word-concept „mrak" (cloud) in Czech language. We partly concentrate on specific features in German and English languages.

Key words: cognitive linguistics, Czech language, assotiation, connotation, meaning, world view

Abstrakt: Text se věnuje analýze části jazykového obrazu světa slova-pojmu mrak v českém jazyce. Krátce se zabýváme také zvláštnostmi v němčině a angličtině.

Klíčová slova: kognitivní lingvistika, čeština, asociace, konotace, význam, obraz světa

1. Východiska

Startovní čarou nové perspektivy nazírání na jazyk, tzv. kognitivní lingvistiky, je teze, že jazyk je pevně svázán s myšlením, přičemž myšlení má dvě základní vlastnosti: jednak je závislé na těle, jednak je imaginativní.[189] Díky imaginaci je naše mysl schopna z pojmenování konkrétních věcí a zkušeností budovat pojmy nové a/nebo abstraktní. Toto budování je umožněno díky přenosu významu do nového kontextu, stručněji díky metafoře. Metafora v tomto pojetí tedy není aristotelovskou technikou rétoriky, ale zakládajícím principem našeho myšlení. V tomto článku vycházíme zejména z práce Ireny Vaňkové a dalších lingvistů kolem Filozofické fakulty UK.

Velká pozornost je ve zkoumání jazykového obrazu světa věnována studiu pojmů, které jsou tělu (a tedy i lidské mysli) nejblíže, studiu somatismů (ruka, hlava atd.). Kromě vlastního těla ovšem život člověka přímo podmiňují i některé jevy vnějšího prostředí.[190] V tomto článku jsme se zaměřili na oblast pojmů, které těsně doprovázejí život člověka od samého počátku, na pojmenování meteorologických jevů. Meteorologické jevy (mraky, mlha, mráz, déšť apod.) představují velkou zdrojovou oblast metafor a nacházejí se v ní pojmenování nejstarší slovní zásoby. Pokud prohloubíme pozorování této zdrojové oblasti, můžeme konstatovat, že má ve svém podloží ještě větší zdrojovou oblast a tou jsou základní přírodní elementy, zejména voda (její modifikací jsou mraky, mlha ad.). Z mnoha jevů počasí jsme si z této oblasti vybrali k analýze slovo–pojem *mrak*.

Na pojem *mrak* budeme postupně nahlížet z několika perspektiv. Krátce představíme etymologii slova *mrak* a slova od něho odvozená, dále pojem *mrak* vyprofilujeme tím, že do popředí zkoumání postavíme tři jeho základní aspekty: formu (vzhled), lokalizaci a funkci, a budeme sledovat, jak se tyto aspekty odrážejí v české frazeologii a v kolokacích. Koncepci mraku v jazykovém

---

189 LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. 1. vyd. (1. vyd. originálu 1987). Praha: Triáda, 2006, s. 16.

190 NEBESKÁ, Iva. Voda v českém jazykovém obraze světa. In: *Obraz světa v jazyce II*. Praha: FF UK, 2007, s. 19.

obrazu budeme zároveň vyjasňovat komparací s jeho synonymem *oblak*. Blíže se podíváme i na slova od *mraku* odvozená včetně jejich zastoupení ve frazeologii a pokusíme se vysledovat, jaké vlastnosti mraku vznik těchto příbuzných slov zakládají. Na závěr krátce nahlédneme do jazyka německého a anglického a porovnáme, jakou pozici má slovo *mrak* v jazykových obrazech světa těchto jazyků v porovnání s českým.

2. Mrak v české mysli

Slovo *mrak* má všeslovanský původ a v praslovanštině mělo podobu **mork-*. Odvozena z něj byla slova jako *mračna, (za)mračit se, soumrak, smrákat, mrákota, omráčit* či novější *mrakodrap* (podle anglického *sky scraper*). [191]

Společně s dalšími meteorologickými jevy je mrak součástí konceptuální metafory (tj. metafory, která strukturuje naše myšlení) ČLOVĚK JE POČASÍ či úžeji ČLOVĚK JE NEBE/OBLOHA. Lidské zkušenosti s počasím přenesené do cílové oblasti „člověk" můžeme sledovat ve spojeních jako: *někdo se mračí, někdo mlží, metá blesky, tvář se mu rozjasnila, hněvivě na něj zahřímal* apod.

Spisovný slovník jazyka českého (SSJČ) a Slovník spisovné češtiny (SSČ) popisují *mrak* jako „oblak tmavého vzhledu; mračno", resp. „tmavý oblak", přičemž oblak je dle SSJČ definován jako „shluk vodních kapiček na obloze, lehčí mrak".

V českém jazykovém obrazu světa má ovšem prototypický *mrak* podobu relativně ohraničeného obloučkovitého útvaru nejen barvy tmavé, ale (a zejména) barvy jasně modré a bílé (viz dětské kresby, bytové doplňky, ikonické obrázky). Černý je mrak, pokud věstí déšť nebo bouřku.

Obrázek 1: Závěsné poličky – MRAK tmavý/světlý[192]

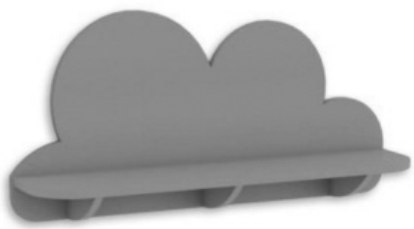

[191] HOLUB, Josef. Stručný etymologický slovník jazyka českého. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1982, s. 323.

[192] Závěsná polička – MRAK TMAVÝ. *Petona* [online]. © 2017 PETONA [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: https://petona.cz/produkt/zavesna-policka-mrak-tmavy/

Obrázek 2: Dětský výkres v programu Malování[193]

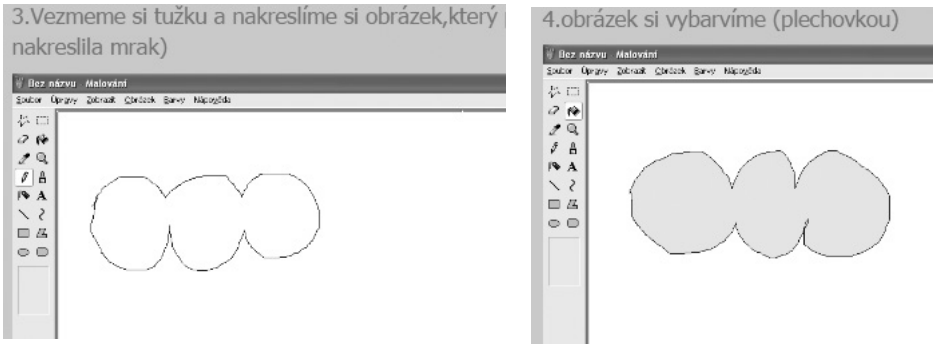

Obrázek 3: Výčet obrázků na vyhledávači Google ke klíčovému slovu *mraky kreslené*[194]

Slovníky českého jazyka odlišují mrak od oblaku na základě dvou atributů: barvy a váhy/hustoty (oblak je „lehčí mrak", protože má menší hustotu kapek). Modalita obou atributů (barva: tmavý mrak – světlý oblak, váha/hustota: těžký/hustý mrak – lehký oblak) jsou z hlediska jazykového obrazu světa pozoruhodné.

Nejprve se blíže podíváme, jak se do přirozeného obrazu světa promítá přítomnost tmavé (v nejvyšším stupni černé) barvy u mraku a její absence u oblaku. V českém jazykovém obrazu světa totiž platí, že nebarevnost coby nepřítomnost prototypů barevnosti (např. červené, žluté apod.) a také temnost jsou v mysli konotačně spojeny s něčím negativním. Samotné adjektivum *černý* pak lze v četných případech nahradit adjektivy typu *nešťastný, tragický, smutný/smuteční, zlý* atd.[195] Negativní konotace obalené kolem tmavé barvy mraku způsobují, že se výraz *mrak* ve frazeologii, ale také ve slovech odvozených objevuje v souvislosti s jevy nepříznivými. Uveďme několik příkladů: *zamračil se, dívá se zamračeně, mračí se (na celý svět), stahují se nad ním mraky* (hrozí mu nebezpečí), *má na čele / v očích mrak* (je zachmuřen), *mračí se jak černý mrak.* Posledně zmíněný frazeologismus obsahuje zajímavou duplikaci pojmu *mrak*. Lze ji vysvětlit buď tím, že je metafora mraku ve slovese *mračit se* pro uživatele jazyka neprůhledná, nebo že se jedná

[193] Jak na scribblesku? *Denulinqa* [blog]. ©2011. Poslední změna 22. července 2010 17:52 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://denulinqa.blog.cz/1007/jak-na-scribblesku

[194] Stav ke dni 14. ledna 2016.

[195] VAŇKOVÁ, Irena. Obraz světa v mateřském jazyce. In: *Obraz světa v jazyce.* Praha: FF UK, 2001, s. 19.

o záměrné umocnění negativity. Co se týče světlé barvy oblaku, projevuje se jen v kolokačním spojení „bílá oblaka“.

Bylo již řečeno, že kromě barvy vnímáme u formy mraku i jeho skupenství, konkrétně jeho vyšší hustotu (vyšší koncentraci malých částeček) v porovnání s oblakem. Toto lidské poznání se projevuje ve spojeních typu *mraky lidí*, *vran*, *komárů*, *nepřátel*. Pojem *mraky* tedy funguje také jako kvantifikátor. V některých případech se nadto atribut hustoty (a odtud četnosti) pojí s tvarovou podobností mraku (např.: *mraky komárů*).

Obrázek 4: Pojem *mraky* jako kvantifikátor[196]

U oblaku se jeho nižší hustota, a tedy lehkost vyskytuje v kombinaci s orientační metaforou NAHOŘE JSOU SNY – DOLE JE REALITA: *létat v oblacích*, *mít hlavu v oblacích* (nereálně uvažovat, snít). Díky lehkosti se oblaka pohybují tím, že *plynou*, *plují*. Mraky, mračna nadto obvykle také *táhnou*.

Bližším prozkoumáním dvou atributů mraku z hlediska jeho formy jsme došli k poznatku, že v porovnání s oblakem je pro koncepci mraku stěžejní atribut tmavé barvy, a tudíž negativity, zatímco pro oblak atribut váhy/hustoty (lehkost).

U deminutiv obou pojmů (*mráček*, *obláček*) se přirozeně mění intenzita jejich vlastností. Negativita mraku slábne, např.: *vyvstaly mezi nimi první mráčky* (první drobné neshody). Lehkost oblaku se stupňuje: *obláčkově nadýchané šaty* (lehounce nadýchané). Co se týče popisu počasí, mohou také oba pojmy ve zdrobnělé formě sloužit k popisu svého opaku (tj. k vyjádření jasného počasí): *na nebi ani mráček*, *ani obláček se na obloze neobjevil*.

---

196 KUBÍKOVÁ, Blanka. Vyzkoušela jsem mraky diet, říká zpěvačka Ilona Csáková. *Ona.idnes* [online]. 15. ledna 2017 [cit. 10.04.2017]. Dostupné z: http://ona.idnes.cz/ilona-csakova-vyzkousela-jsem-mraky-diet-fp8-/spolecnost.aspx?c=A170113_101536_spolecnost_jup

Obrázek 5: Komparační tabulka k pojmům *mrak* a *oblak* v českém jazykovém obrazu světa

	barva	váha/hustota
mrak	*bílá, modrá,* ***ale také tmavá, černá***	***vyšší hustota,*** *těžší než oblak*
oblak	*absence tmavé barvy*	***lehkost***

Co se týče umístění mraků vzhledem k člověku, vnímáme, že jsou vysoko nad námi, a nadto ve velké vzdálenosti od nás. V jazyce se tato zkušenost projevuje kolokacemi spojenými s velkou mírou, např.: *až k mrakům, daleko za mraky* či *vysoko nad mraky*. Společně s mrakem sdílí tuto lokaci i pojmy *oblaka, nebe, obloha, hvězdy* ad. V literárních i neliterárních textech se setkáváme i se slovními spojeními, která v sobě zahrnují jak lokaci mraku, tak jeho negativní náboj: *cítil, že nad ním visí neodbytný mrak smrti a záhuby*[197]; *usoudil, že nad tímto temným obdobím by zůstal viset mrak podezření*.[198]

Funkce mraku v přírodě se do lidského života promítá ve vědomí toho, že bude zakryto slunce a že bude možná pršet, případně přijde bouřka. Dešťové a bouřkové mraky jsou obvykle tmavé až černé, mívají pod sebou temné stíny, a způsobují tím zatmění. Pojem mrak tedy obsahuje potenciál zapříčinit tmu. Obě funkce (přinést déšť i způsobit zatmění, tmu) lze doložit příklady z české frazeologie a/nebo slovy od mraku odvozenými.

Déšť ve spojení s mrakem najdeme ve frazeologismech *z toho mraku pršet nebude* (nic se nestane) nebo *je vychcanej jak mraky* (je velmi vychytralý a egoistický). Zatímco v prvním případě je jádrem metafory skutečně mrak, v druhém případě se jedná pouze o vyjádření míry vychytralosti („vychcanosti") v porovnání s dešťovými mraky.

Schopnost mraku způsobit zatmění je v českém jazykovém obrazu světa výraznější. Projevuje se přenesením této vlastnosti do slov odvozených jako *mrákoty, omráčit*. Česká frazeologie[199] zaznamenává vazbu *být/chodit jako v mrákotách* (člověk reaguje duchem nepřítomně, mdle, bezvládně). Kolokačně se mrákoty objevují ve spojeních *ležet v mrákotách, padnout do mrákot, obestřely ho mrákoty, probral se z mrákot* apod. V obdobných kolokacích může figurovat také pojem *mlha*, který v sobě zahrnuje atribut omezené viditelnosti a odtud dočasného omezení smyslů (*jako by ho obestřela mlha*)[200].

---

[197] KIRSCHMANOVÁ, Ellen. *Život s policajtem: Vše, co by měla rodina policisty vědět.* Praha: Grada, 2015, s. 58. ISBN 978-80-247-5342-3.

[198] ČTK. Potvrzeno: 7 ročníků Tour bez vítěze, Armstrong vrací prémie. *Aktuálně.cz* [online]. ©1999 – 2017 Economia, a.s. Poslední změna 26. 10. 2012 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: https://sport.aktualne.cz/ostatni-sporty/potvrzeno-sedm-rocniku-tour-de-france-nema-sveho-viteze/r~41200c381f8411e28c90002590604f2e/?_ga=1.210338901.1529313196.1484416712

[199] ČERMÁK, F. a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání.* Praha: Academia, 1983, s. 212.

[200] DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič. *Zločin a trest*. Praha: Svět sovětů, 1966, s. 412.

Jaký je tedy obraz mraku v českém jazyce? Jeho mimojazyková vyobrazení nejsou charakteristická atributem temné barvy, o které se zmiňují české slovníky jako o typické vlastnosti v porovnání s pojmem *oblak*. Zdá se, že negativní konotace kolem pojmu *mrak* jsou spíše zakonzervovány ve slovech odvozených, v typických kolokacích a ve frazeologismech. Jistou roli ve vnímání obou pojmů hraje i zvukomalba. Tvrdá sonora R ve slově *mrak* vyvolává pocit drsnosti a ta koresponduje s negativním nábojem sémantiky tohoto slova.

3. Mrak v německém a anglickém jazykovém obrazu světa

Paralelnost dvou výrazů pro shluk vodních kapek na obloze je zajímavá ve srovnání s němčinou či angličtinou, kde pro vyjádření téhož existuje pouze jeden výraz: *Wolke*, resp. *cloud*.

3.1 Obraz mraku v němčině

Německý výraz *Wolke* je ostatně příbuzný se slovem *oblak*. Slovo *Wolke* „bylo ve slovanštině přichýleno k slovesu *vléci* a přetvořeno v útvar s předponou *ob-*: **ob-volkъ*."[201] Nebe se tedy jakoby povléká mraky. V němčině se ve frazeologii, co se týče formy, slévají do jednoho pojmu atribut negativity (nesoucí s sebou nebezpečí, nepříjemnosti, problémy) navázaný na tmavou, temnou barvu (*dunkel*) a atribut hustoty/váhy (zejm. lehkosti), tedy klíčové atributy českých pojmů *mrak* a *oblak*. Lokace mraku v obrazu světa zůstává stejná. V němčině se tak setkáváme kupříkladu s následujícími frazeologismy[202] (za spojovníkem uvádíme překlad, v závorce českou obdobu).

in den Wolken schweben / über den Wolken schweben – vznášet se v oblacích / nad oblaky
aus allen Wolken fallen – spadnout z oblaků (spadnout z višně / z Měsíce / z Marsu)
den Kopf in den Wolken tragen – nosit hlavu v oblacích (mít hlavu v oblacích)
eine dunkle Wolke / dunkle Wolken – temný mrak / temné mraky
dunkle Wolken ziehen auf – temné mraky se stahují (stahují se mračna)
(dunkle / düstere) Wolken im Paradies – mraky v ráji
wie eine dunkle Wolke über jemandem / etwas hängen – viset nad někým /něčím jako tmavý mrak (nad někým / něčím visí / černý / mrak)
auf Wolke sieben schweben / sein – vznášet se na sedmém oblaku (cítit se jako v sedmém nebi)

Oproti češtině se v němčině nevyskytují slova od *mraku/oblaku* odvozená. Slova a vazby jako *mrákoty, omráčit někoho, mračit se na někoho* apod. jsou tvořena od jiných slovních základů (*Ohnmacht – ohne /bez/, Macht /moc/*; *jemanden betäuben – be- /prefix evokující začátek něčeho/, taub /hluchý, necitlivý/*; *jemanden finster anschauen – finster /temný, zachmuřený/, jemanden anschauen /podívat se na někoho/*).

3.2 Obraz mraku v angličtině a anglický pojem *cloud* přejatý do češtiny

Také v anglickém jazyce jsou atributy obou českých pojmů spojeny v jednom: *cloud*. Temný oblak, mrak, vyjadřuje angličtina buď s pomocí přívlastku tmavý (*dark*), nebo bez něj: *dark cloud on*

[201] MACHEK, Václav. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Lidové noviny, 1997, s. 405.
[202] Výčet frazeologismů z německého webu *Redensarten-index* dostupného z adresy: https://www.redensarten-index.de/suche.php.

the horizont (temný mrak na obzoru, tj. blíží se problémy), *gathering clouds* (stahující se mračna, tj. hrozící nebezpečí, nepříjemnosti). Týž výraz se, stejně jako v němčině, objevuje i v českém významu oblak: *head in the clouds* (mít hlavu v oblacích).

Za povšimnutí stojí proniknutí výrazu *cloud* do češtiny, konkrétně do odborné mluvy pracovníků informačních technologií (IT). Jen stručně k anglicismům v češtině, od pádu socialismu, a tedy otevření se západní společnosti se do českého jazyka dostává množství slov z angličtiny coby lingvy franky moderní doby, přičemž tuto problematiku reflektují jazykovědné časopisy již od 90. let 20. století.[203] Velké množství anglicismů se soustřeďuje právě v oblasti IT, již si můžeme představit jako specifické internacionální společenství. Příslušníci tohoto společenství, tedy pracovníci IT, se spolu po celém světě dorozumívají anglicky, v domácím prostřední pak mateřským jazykem, který je prosycen anglicismy.

Výraz *cloud* zde označuje externí, odkudkoli dosažitelné datové centrum, poskytující internetové služby (datové úložiště, databázové řešení ad.). Příkladem využívání cloudu běžným uživatelem internetu je rozšířená služba k ukládání a sdílení souborů Dropbox. Uveďme několik příkladů se zapojením pojmu *cloud* do českého systému jazyka:

Proč myslíte, že by se chtěl hacker dostat k datům v cloudu, která budou s největší pravděpodobností dobře zabezpečená, když napadnout váš vlastní server mu zabere daleko méně úsilí?[204]
Cloud je závislý na internetovém připojení.[205]
Potřebujete do cloudu rychle nahrát opravdu hodně dat? Amazon vám přistaví kamion s kapacitou 100 PB[206]
Soubory v cloudu: kdo a s čím vyzývá Microsoft a Google na souboj?[207]

S výrazem *cloud* se do českého jazykového obrazu světa dostal konkurenční výraz k pojmům *mrak* a *oblak*, má ovšem jinou profilaci. Sice se *nad námi vznáší* (lokace mraku i oblaku zůstává), a je nám tedy kdykoli dostupný, ale navíc metaforicky funguje jako nádoba. Něco do něj můžeme vložit, něco v něm leží (je uloženo) a také z něj něco lze vyjmout.

Různé weby[208] překládají slovo *cloud* jako mrak. Přesto lze předpokládat, že čeština (pokud se v našem jazykovém obrazu světa nerozšíří koncepce *mraku/oblaku* o metaforu nádoby) pojem *cloud* nebude ve svém systému překládat, tj. nahrazovat ho českým ekvivalentem, protože koncept cloudu a jeho atributy plně neodpovídají koncepci mraku v českých myslích.

---

203 Viz např.: J. Rejzek, K formální adaptaci anglicismů, NŘ 76, 1993, s. 26–30; D. Svobodová, Anglické výrazy v českém publicistickém stylu, NŘ 79, 1996, s. 99–102; D. Svobodová, *Anglická a hybridní kompozita v současné češtině a jejich adaptace,* NŘ 82, 1999, s. 122-126.

204 3 zbytečné obavy nad cloudem. *Mycom.cz* [online].© 2015 MyCom Solutions s.r.o. [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://www.mycom.cz/3-zbytecne-obavy-nad-cloudem/

205 tamtéž

206 JAVŮREK, Karel. Potřebujete do cloudu rychle nahrát opravdu hodně dat? Amazon vám přistaví kamion s kapacitou 100 PB. *Connect* [online]. © 2016 CN Invest a.s. Poslední změna 1. prosince 2016 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://connect.zive.cz/bleskovky/potrebujete-do-cloudu-rychle-nahrat-opravdu-hodne-dat-amazon-vam-pristavi-kamion-skapacitou-100-pb/sc-321-a-185148/default.aspx

207 MACICH, Jiří. Soubory v cloudu: kdo a s čím vyzývá Microsoft a Google na souboj? *Lupa.cz* [online]. © 1998–2017 Internet Info, s.r.o. Poslední změna 1. 8. 2012 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://www.lupa.cz/clanky/soubory-v-cloudu-kdo-a-s-cim-vyzyva-microsoft-a-google-na-souboj/

208 Srov. definice cloudu na webech: Wiki VO MetaCentrum, veronikamasinova.cz, 365tipu.wordpress.com.

4. Závěr

Ve snaze poznat alespoň částečně, jak je v myslích uživatelů českého jazyka koncipován mrak (a odtud i mračna), jsme narazili na několik dílčích aspektů, které tento pojem zakládají (barva, hustota/váha, schopnost zapříčinit déšť a zatmění), a tím ho odlišují od synonymního výrazu *oblak*. Zmínili jsme se i o slovech od mraku odvozených a o tom, na jakých atributech konceptu *mrak* jsou založeny. Zároveň jsme upozornili na to, že pojem *mrak* tak, jak je uložen v mysli uživatelů českého jazyka, neodpovídá plně definicím, které uvádějí slovníky českého jazyka, a to zejména co se týče barvy.

Mimo to jsme poukázali na to, že paralelnost výrazů pro shluk kapek vody na nebi v češtině není u jiných jazyků (např. angličtiny a němčiny) samozřejmostí. Více výrazů pro tentýž meteorologický jev nám sice zhušťuje slovní zásobu, na druhé straně se však můžeme těšit z většího stylistického výběru. Stylistickou pestrost a zároveň koncepci pojmů *mrak* a *oblak* dále rozšiřují jejich zdrobněliny *mráček, obláček*. Také jsme se pozastavili u anglicismu *cloud,* jenž byl do češtiny přejat skrze profesní mluvu pracovníků IT, a u jeho koncepce, která plně neodpovídá českým ekvivalentům *mrak/oblak,* neboť v sobě navíc zahrnuje metaforu nádoby.

Literatura

ČERMÁK, František a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání.* Praha: Academia, 1983.

HOLUB, Josef: *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1982, s. 323.

LAKOFF, George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. 1. vyd. (1. vyd. originálu 1987). Praha: Triáda, 2006. ISBN 80-86138-78-X.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002. Teoretická knihovna. ISBN 80-7294-071-6.

MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Lidové noviny, 1997.

Ústav pro jazyk český AV ČR. *Naše řeč* [online].© 2011 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://nase-rec.ujc.cas.cz/

NEBESKÁ, Iva: Voda v českém jazykovém obraze světa. In: *Obraz světa v jazyce II.* Praha: FF UK, 2007.

VAŇKOVÁ, Irena: Obraz světa v mateřském jazyce. In: *Obraz světa v jazyce.* Praha: FF UK, 2001.

VAŇKOVÁ, Irena: *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.

Internetové slovníky

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky. *Internetová jazyková příručka*. [online]. Praha: Centrum zpracování přirozeného jazyka FI MU, © 2008–2016 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://prirucka.ujc.cas.cz/

Ostatní zdroje

ČTK. Potvrzeno: 7 ročníků Tour bez vítěze, Armstrong vrací prémie. *Aktuálně.cz* [online]. ©1999–2017 Economia, a.s. Poslední změna 26. 10. 2012 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: https://sport.aktualne.cz/ostatni-sporty/potvrzeno-sedm-rocniku-tour-de-france-nema-sveho-viteze/r~41200c381f8411e28c90002590604f2e/?_ga=1.210338901.1529313196.1484416712

Definice cloudu. *Wiki VO MetaCentrum* [online]. Poslední aktualizace 29. 12. 2016 10:02 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: https://wiki.metacentrum.cz/wiki/Definice_cloudu

DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič: *Zločin a trest*. Praha: Svět sovětů, 1966, s. 412.

Jak na scribblesku? *Denulinqa* [blog]. ©2011. Poslední změna 22. července 2010 17:52 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://denulinqa.blog.cz/1007/jak-na-scribblesku

JAVŮREK, Karel: Potřebujete do cloudu rychle nahrát opravdu hodně dat? Amazon vám přistaví kamion s kapacitou 100 PB. *Connect* [online]. © 2016 CN Invest a.s. Poslední změna 1. prosince 2016 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://connect.zive.cz/bleskovky/potrebujete-do-cloudu-rychle-nahrat-opravdu-hodne-dat-amazon-vam-pristavi-kamion-skapacitou-100-pb/sc-321-a-185148/default.aspx

KIRSCHMANOVÁ, Ellen: *Život s policajtem: Vše, co by měla rodina policisty vědět.* Praha: Grada, 2015, s. 58. ISBN 978-80-247-5342-3. Dostupné též z:
https://books.google.cz/books?id=nkPdCQAAQBAJ&pg=PA58&lpg=PA58&dq=vis%C3%AD+nad+n%C3%ADm+mrak&source=bl&ots=JA2zWA5B-B&sig=B49cPfAymA3V9Oym_w34ZtwxZPo&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwj1-qnKmMLRAhUCthQKHXEQBWoQ6AEIKzAD#v=onepage&q=vis%C3%AD%20nad%20n%C3%ADm%20mrak&f=false

KUBÍKOVÁ, Blanka: Vyzkoušela jsem mraky diet, říká zpěvačka Ilona Csáková. Ona.idnes [online]. 15. ledna 2017 [cit. 10.04.2017]. Dostupné z: http://ona.idnes.cz/ilona-csakova-vyzkousela-jsem-mraky-diet-fp8-/spolecnost.aspx?c=A170113_101536_spolecnost_jup

MACICH, Jiří: Soubory v cloudu: kdo a s čím vyzývá Microsoft a Google na souboj? *Lupa.cz* [online].
© 1998 – 2017 Internet Info, s.r.o. Poslední změna 1. 8. 2012 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://www.lupa.cz/clanky/soubory-v-cloudu-kdo-a-s-cim-vyzyva-microsoft-a-google-na-souboj/

MAŠÍNOVÁ, Veronika: Mami, já nevím kde mám…aneb objevení Mraku. *Veronikamasinova.cz* [online]. © 2017 Veronika Mašínová [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://veronikamasinova.cz/mami-ja-nevim-kde-mam/

NOVOTNÝ, Michal. Mrak a oblak. *Český rozhlas. Region Praha a střední Čechy* [online]. Archiv – Slovo dne. © 1997-2017 Český rozhlas. 10. srpna 2005 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/strednicechy/slova/_zprava/mrak-a-oblak--177081

Redensarten-index [online]. Dostupné z: https://www.redensarten-index.de/suche.php

TIP#128: Jak vytvářet word cloud, mraky slov. *365tipu.wordpress.com* [online]. © Daniel Bradbury Dočekal 2015 – 2017. 8. května 2015 [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: https://365tipu.wordpress.com/2015/05/08/tip128-jak-vytvaret-world-cloud-mraky-slovy/

Závěsná polička – MRAK TMAVÝ. *Petona* [online]. © 2017 PETONA [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: https://petona.cz/produkt/zavesna-policka-mrak-tmavy/

3 zbytečné obavy nad cloudem. *Mycom.cz* [online].© 2015 MyCom Solutions s.r.o. [cit. 15.01.2017]. Dostupné z: http://www.mycom.cz/3-zbytecne-obavy-nad-cloudem/

Deminutivní tvoření oikonym na území Čech

Diminutive Formation of Oikonyms in Bohemian

Barbora Martinkovičová
Ústav pro jazyk český AV ČR

Abstract: The aim of the article is to originate the list of every documented diminutive oikonyms in Bohemian derived from inhabitant and possessive toponyms, describe word-forming types, chronological development and the way of their origin. The paper enables the comparison with the analysis of Rudolf Šrámek, who explored the diminutive oikonyms in the area of Moravian and Silesian. The paper shows, that the diminutive oikonyms in Bohemian are different in every explored aspects. The reasons for this state could be the larger expanse of the observed area and bigger colonization activity.

Key words: toponymy, oikonyms, diminutives, topoformants, Bohemia, list

Abstrakt: Cílem studie je předložit seznam všech doložených deminutivních oikonym na území Čech odvozených od obyvatelských a posesivních místních jmen, popsat slovotvorné typy, jejich chronologizaci a způsob vzniku. Studie umožňuje srovnání s výsledky analýzy Rudolfa Šrámka, jenž zkoumal deminutivní oikonyma na moravskoslezském území. Dospívá k závěru, že se deminutiva na území Čech liší ve všech zkoumaných aspektech, důvodem by mohly být větší územní rozsah sledované oblasti a čilejší kolonizační aktivita na tomto území.

Klíčová slova: toponymie, oikonyma, deminutiva, topoformanty, Čechy, soupis

1 Úvod

Ačkoliv jsou deminutivní podoby místních jmen nedílnou součástí toponymické soustavy, nebyla takto odvozeným místním jménům vyskytujícím se na území Čech dosud věnována výraznější pozornost.[209] Naopak toponymický materiál na území Moravy a Slezska se svého zpracování již dočkal, shromáždil, utřídil a popsal jej Rudolf Šrámek (1970). Jeho pozorování jsou tak cenným východiskem pro naši studii.

Důležité je vymezení místa deminutivních pojmenování v toponymickém systému, kde stojí až v druhém plánu, vycházejí totiž z existence podob nezdrobnělých. Šrámek rozlišuje dvě základní funkce deminutivního pojmenování: jednak se jím označuje malost sídelního objektu,

[209] V článku se odkazujeme pouze na stať Vladimíra Šmilauera *Česká deminutiva na -ičky* z roku 1968, která vyšla v polském sborníku.

a to původní i nabytá během historického vývoje, jednak může plnit funkci identifikační[210], tzn. že vytvoření deminutivního pojmenování je motivováno potřebou odlišit dvě stejnojmenné obce. Vznik deminutivního pojmenování je tak vždy podmíněn mimojazykovými skutečnostmi (Šrámek 1970, s. 377–378).

2 Identifikace a vznik deminutivních pojmenování

Ve své stati, která je zaměřena na deminutivní pojmenování oikonym na území Čech, čerpáme materiál z Profousova pětidílného slovníku, sledujeme přitom změny jmen až do současnosti, a to za pomoci *Statistického lexikonu obcí ČR 2013*. Řídíme se zásadou Šrámka, jenž ve svém pojednání pracuje pouze s místními jmény odvozenými ze jmen osobních a místními jmény obyvatelskými, protože apelativní místní jména podle něj nemají tolik formálních deminutivizačních prostředků a jejich zeměpisné rozložení není vždy průkazné (Šrámek 1970, s. 377). Výsledky naší analýzy je tak možné srovnávat s výsledky Šrámkova výzkumu.

Při identifikaci deminutivních pojmenování se lze setkat s nejrůznějšími problémy, nejčastěji jde o homonymii topoformantů. Typickým příkladem je topoformant *-ec*, který může plnit jak funkci deminutivizační (*Jeníkovec*), tak funkci posesivní (*Arnolec*). Další možné problémy vyplývají z identifikace samotného topoformantu. Jako příklad lze uvést toponyma *Běhánky* či *Ledečko*: obec *Běhánky* nebyla odvozena od obce *Běhany,* jak by se mohlo nabízet, ale je spjata s Běhánkovou rodinou; pokud nahlédneme do historických dokladů pojmenování obce *Ledečko*, objevíme tvar *Ledecko*, který vznikl z *Ledečsko,* tj. šlo o obec zpustlou a znovuobnovenou. Posledním z možných problémů, které na tomto místě uvedeme, je výklad samotného základu. Jako příklad nám poslouží název obce *Uzeničky*. *Uzeničky* leží necelé 2 km na sever od *Uzenic*, pojmenování obce je tedy od původu nepochybně deminutivní. Pokud ovšem zapátráme opět v historických dokladech jména, zjistíme, že původní tvar byl *Húženice*. Nabízí se buď výklad, že šlo o obce zúžené, tedy zmenšené, nebo výklad souvisí se stč. apelativem *húžě* ‚houžev, provaz'. Ať tak či onak, nejde o jméno obyvatelské, jak by se mohlo na první pohled zdát, ale o jméno apelativního původu, není tedy v souladu s kritérii výběru zpracovávaných jmen. Při identifikaci deminutivních pojmenování odvozených ze jmen posesivních a obyvatelských se opíráme o výklady Profousova slovníku, korigované výklady Lutterera (1964), v případě formantu *-ičky* informacemi čerpanými ze Šmilauerova článku (1968).[211] Pokud je výklad toponyma nejistý, do naší analýzy ho nezařazujeme.

Jak je zřejmé z odstavce věnujícího se problémům s identifikací deminutiv, je nezbytné sledovat celý deminutivizační proces, všímáme si tak zprostředkovávacích mezistupňů (malost je nejprve vyjádřená adjektivním přívlastkem *malý*/*klein*/*parvum* apod.) a všech relevantních změn vedoucích ke vzniku deminutiva. Jak ukazuje Šrámek (1970), je sledování zprostředkovávacích mezistupňů zásadní i pro chronologizaci vzniku deminutivních pojmenování.

Zabýváme se také rozlišením původních a nepůvodních deminutivních pojmenování. Zásadní rozdíl mezi nimi je v tom, jestli dostala obec deminutivní pojmenování hned při svém založení,

---

[210] Deminutivizace není jediným prostředkem identifikace. Tuto funkci mohou plnit i přívlastky *malý*, *velký*, *červené*, *uhlířské* apod.

[211] Na tomto místě bychom rádi poděkovali dr. Pavlu Štěpánovi, který nás upozornil na některé další nejisté výklady v Profousovu slovníku.

či jej získala až v průběhu svého vývoje. Toto lze zjistit jen na základě dochovaných historických dokladů pojmenování, tzn. pokud nejsou historicky doloženy starší doklady nezdrobnělého pojmenování obce, je deminutivum určeno jako původní. Šrámek (1970, s. 379–380) dále třídí původní deminutivní oikonyma na potenciální a diferencující. Původní potenciální deminutivní pojmenování se vztahují k jednomu a témuž objektu, vztah k nezdrobnělému jménu není doložen (lze jej předpokládat jen jazykově). Osady s původním diferencujícím deminutivním pojmenováním vznikly vedle osady s nezdrobnělým jménem a hned od svého založení nesly kvůli odlišení jméno zdrobnělé. Takové obce bývají obvykle v těsném sousedství, příp. je mezi nimi těsný majetkový vztah. U obcí s nepůvodním deminutivním pojmenováním Šrámek sleduje, zda došlo k diferenciaci v rámci jednoho a téhož objektu, v rámci dvou nebo více stejnojmenných objektů, či v rámci dvou nebo více nestejnojmenných objektů. Při analýze materiálu z moravskoslezského území dospívá k závěru, že „převážná většina deminutivních jmen patří osadám, které se teprve během svého vlastního vývoje staly malými" (Šrámek 1970, s. 378), tzn. deminutivní pojmenování obce je nepůvodní.

Studie Vladimíra Šmilauera (1968) sleduje odlišné aspekty deminutivních pojmenování obcí a rozděluje je podle příčiny vzniku zdrobnělého názvu. V jednotlivých kapitolách se věnuje derivaci obcí, tedy jejich zakládání z mateřských obcí, diferenciaci stejnojmenných osad, atrakci a následné diferenciaci (jde o proces, během nějž se jméno lidovou etymologií spojí s původně jiným jménem sousedící obce, zároveň se ale odliší deminutivizací), původní malosti obcí a procesu degradace obcí (tj. jejich zmenšení, či dokonce zpustnutí). Zjišťuje, že ve více než 60 % případů jde o osady derivované, tedy založené z mateřské osady (Šmilauer 1968, s. 365). Ačkoliv mezi derivované obce patří i ty, jejichž první doklady pojmenování nejsou deminutivní,[212] jde poměrně často o osady s doloženou původní malostí. Jedním z cílů předložené studie je tedy zjistit, jakého původu jsou deminutivní pojmenování na území Čech a zda se situace na tomto území nějak odlišuje od situace na Moravě a ve Slezsku.

3 Zpracování materiálu

Základním hlediskem, které jsme zvolili pro třídění deminutivních pojmenování, jsou jejich topoformanty, pojednáváme přitom zvlášť o deminutivech odvozených od obyvatelských místních jmen a o deminutivech odvozených od místních jmen posesivních. Pořadí probíraných topoformantů se může řídit různými kritérii, jako je např. rozlišování c-ových a k-ových topoformantů (např. Čornejová 2009, s. 55–56) či jejich frekvence. V naší analýze si všímáme frekvence sufixů fundujících místních jmen, vedle sebe pojednáváme o rodových variantách. Jiný pohled nabízí závěrečná přehledová a srovnávací tabulka, v níž jsou topoformanty seřazeny podle své frekvence.

V tabulkách uvádíme následující údaje: deminutivní název obce / části obce / osady, příp. současný název obce (znak † před obcí značí, že jde o obec zaniklou)[213]; umístění hesla v Profousovu

[212] Obce od sebe byly např. rozlišovány přívlastky (*horní*, *dolní* apod.), ani to však nebylo nutné, Šmilauer dokládá, že deminutiva s formantem *-ičky* se neužívala až do 1. čtvrtiny 14. století (srov. doklady u obce *Osičky*).

[213] Existenci obcí ověřujeme ve *Statistickém lexikonu obcí ČR 2013*. V několika případech lze dané pojmenování stále najít na mapách (např. jako pomístní název, název autobusové zastávky apod.), symbolem † tak vyjadřujeme zmenšení objektu, resp. ztrátu jeho sídlištního charakteru. Tento symbol naopak neuvádíme v případech osad, samot, skupin chalup apod., které sice ve *Statistickém lexikonu obcí* také nefigurují, ale od počátku jejich existence k žádnému zmenšení či zániku nedošlo (tzn. už Profous je označuje jako osadu, samotu, skupinu chalup apod.).

slovníku, příp. původní znění hesla v tomto slovníku (pokud došlo v pojmenování k hláskovým změnám); název okresu, v němž se obec nachází či pravděpodobně nacházela (vycházíme ze současného správního členění); poloha vůči obci s nedeminutivním pojmenováním; historické doklady pojmenování obce (uvádíme výběrově pouze ty, které zachycují proces deminutivizace, tzn. zachycují zprostředkující mezistupně či kolísání; hláskové/morfologické změny doprovázející tento proces nekomentujeme, v poznámce pod čarou upozorňujeme pouze na některé slovotvorné jevy).

3 Deminutiva derivovaná od obyvatelských názvů

3.1 -(ov)ice > -(ov)ičky

1	Buzičky, též Zbuzy	(4/753), Strakonice, 1,5 km v. od Buzic; 1840 Zbusitz
2	Babičky, dnes Malé Babice	(1/20), Hradec Králové, 2 km sv. od Babic; 1854 Babičky, Malé Babice
3	Babičky	(1/20), Benešov, 1 km jz. od Babic; bez dokladů
4	† Babičky	(1/20), Praha-východ, 1 km v. od Babic; 1385 in villa Babicz minori, 1510 na Babičkách
5	Běruničky	(1/60), Nymburk, 1,5 km s. od Běrunic; 1395 in v. Bierunyczek, 1522 v Běroničkách, 1654 Beronice, 1718 Běroničky
6	Bezdědičky, dnes Bezdědice	(1/65), Mladá Boleslav; 1337 Besedicz, 1352 Bezdiedic, 1790 Klein Pösig, 1904 Bezdědice, t. Bezdědičky
7	Bonětičky	(1/114), Tachov, 1 km v. od Bonětic; 1551 male Bonieticzky, 1466 Bonieticžkach, 1592 male bonieticze
8	Budeničky	(1/200), Kladno, 0,5 km v. od Budenic; 1542 k Budyniczkam
9	Byšičky	(1/233), Nymburk, 1 km od Byšic (†); 1546 w Byssiczkach
10	† Byšičky	(1/233), Jičín; 1318 de Byssicz, 1790 Klein Bischitz, Bisičžek
11	Čakovičky	(1/263), Mělník, 8,5 km s. od Čakovic; 1266 de Chakowich, 1788 Klein Czakowicz, Czukowiczek
12	Čejetičky	(1/272), Mladá Boleslav, 1 km j. od Čejetic; s Cziegeticzemi wsy horzeynij a doleyssy, 1654 Male Czeyeticze, 1834 Čegtička
13	Černovičky	(1/297), Praha-západ; 1178 Cernovic, 1785 Czernowiczek (ves zpustlá a znovuobnovená)
14	Dědičky	(1/332), Tábor, 0,5 km jz. od Dědic; 1398 et Diediczky
15	Dohaličky	(1/369), Hradec Králové, 1 km jz. od Dohalic; 1394 de Minori Dohalicz, 1414 in Dohaliczek
16	† Domaslavičky	(1/427), Tachov; 1391 Domaslaw, 1459 Domaslawiczky, 1576 ve vsi Domoslawie, 1665 Thomnaschlag, 1848 Domaslavičky
17	Domažličky	(1/384), Klatovy; 1319 de Domasicz, 1485 z Domašiček
18	† Doničky	(1/387), Mělník; 1300 in Donczicz, 1396 in Doniczka
19	Doublovičky	(1/391), Příbram, 11,5 km jv. od Dublovic; 1398 de Dublewyczek, 1623 Daublowicze, 1655 ve vsi daudlebiczkach, 1788 Dublowiczky
20	Draheničky	(1/399), Písek, 1,5 km jv. od Drahenic; 1323 Drahinycze, 1437 de Drahniczek
21	Dražičky	(1/409), Tábor, 2,5 km j. od Dražic; 1379 villa Minus Drazicz, 1423 Draziczky

22	† Dunávičky	(1/442), Benešov, 1 km sv. od Dunávic; 1849 Dunawitz,…, Dörfchen, 1893 Dunavice, Dunavičky
23	Heřmaničky	(1/617), Benešov, 0,5 km jv. od Velkých Heřmanic; 1381 de Herzmaniczek
24	Heřmaničky	(1/615), Česká Lípa; 1281 villam Hermanitz, 1544 herzmaniczky
25	† Heřmaničky	(1/617), asi Benešov; 1544 herzmaniczky puste
26	Hlohovičky	(1/566), Rokycany, 2,5 km v. od Hlohovic; 1382 in villa Hlohowicz minori, 1390 Hlohowczicz, 1456 z Malých Hlohoviček
27	Hlušičky	(1/572), Hradec Králové, 0,5 km jz. od Hlušic; 1393 in villa Hlussecz minori, 1916 Malé Hlušice t. Hlušičky
28	Hodkovičky	(1/579), Praha, 8,5 km sz. od Hodkovic; 1245 villam Hodkovic, 1421 in Hodkovičky
29	Hořešovičky	(1/616), Kladno, 1 km sz. od Hořešovic; 1403 in Minori Horzessowicz, 1454 in Paruis Horzessowiczkach
30	Hořovičky	(1/709), Rakovník; 1392 in villa Horzowicz, 1437 in villis Horzowiczky
31	Hoštičky	(1/645), Klatovy, 0,5 km sv. od Hoštic; 1379 H. Minor, 1615 Malých Hošticích
32	Chomutičky	(2/34), Jičín, 0,5 km sz. od Chomutic; 1396 de Minori Chomuticz, 1397 Chomuzticzek
33	Chotěšovičky	(2/40), Plzeň-sever, 14 km s. od Chotěšova; 1115 in Hoteseuicich (Chotesewic), 1454 Chotiessowiczky
34	Chraštičky	(2/58), Příbram, 1 km jv. od Chraštic; 1416 in krasstysskach
35	Janovičky, dnes Červené Janovice	(2/102), Kutná Hora, 14,5 km jv. od Uhlířských Janovic; 1352 Janouic, 1391 de Janowiczek, 1787 Janowiczky Czerweny, 1854 Janovice červené
36	Janovičky	(2/102), Ústí nad Orlicí; 24 km sv. od Janoviček; 1244 de Janouich, 1453 w Janowiczkach
37	† Janovičky	(2/102), Chrudim; 1349 Janouicz (zpustlá ves, po níž zbyl jen kostel, místo, kde stojí, se někdy nazývá Janovičky)
38	Jeřičky	(2/126), Hradec Králové, 6,5 km v. od Jeřic; 1408 Gehrczie, 1548 Gerzyczky
39	Jiřičky	(2/161), Pelhřimov, 11 km z. od Jiřic; 1379 Jurzyczie, 1558 Gyrzycky
40	Kaničky	(2/201), Domažlice, 5 km v. od Kanic; 1379 Kanyczky
41	Kasaličky	(2/210), Pardubice, 1 km sz. od Kasalic; 1436 Kasaličky
42	Kněžičky	(2/257), Nymburk, 9 km j. od Kněžic; 1390 de Knyecziczek
43	Kněžičky	(2/258), Liberec; 1556 Kniecziczky, 1636 Kniežicze, 1848 Kněžičky
44	Kněžičky	(2/257), Liberec, 0,5 km j. od Kněžic; 1547 v hernstoffie ves pustú, 1574 Kniežewsy, 1581 maly hernsdorff, 1848 Kněžice malé
45	Kňovičky	(2/263), Příbram, 1 km j. od Kňovic; 1375 de Minori Knoviz, 1543 v kniowiczkach
46	Kojkovičky	(2/280), Havlíčkův Brod, 2,5 km j. od Kojkovic; 1595 Kogkowicze male, 1636 Koykowiczky
47	Kosičky	(2/316), Hradec Králové, 1,5 km v. od Kosic; 1389 de Kossiczek
48	Kraličky	(2/360), Kutná Hora, 0,5 km sz. od Kralic; 1787 Klein Kralitz, Kraliczžky
49	† Kralovičky	(2/361), Kladno, 0,5 km od Kralovic; 1285 de Cralowicz, 1450 v Kralovičkách (zpustlá ves, na jejímž místě stávala tvrz a kostel)
50	Křenovičky	(2/388), Benešov, 2 km jz. od Křenovic; 1386 in Krsczenowiczich, 1544 v Krzenowiczkach
51	Kyšičky, dnes Malé Kyšice	(2/470), Kladno, 2 km j. od Kyšic; 1895 Kyšce Malé

52	Lahovičky	(2/478), Praha, 2 km s. od Lahovic; společné doklady s Lahovicemi, demin. název není zachycen
53	Lážovičky[214]	(2/492), Beroun, 1 km s. od Lážovic; 1849 Klein-Laschowitz (Lažowice)
54	Libčičky, dnes Libčice n. Vltavou[215]	(2/578), Praha-západ; 993 Lubcicich, 1316 in Lubcziczkach, 1352 Lybcicz
55	† Libětičky	(2/585), asi Benešov; 1388 in Lybyeticz, 1388 Libieticzek
56	Libochovičky	(2/597), Kladno, 28 km jv. od Libochovic; 1205 Lubochowicych, 1400 Libochowiczek
57	Lišičky	(2/631), Hradec Králové, 1,5 km sz. od Lyšic; 1608 Lissticzko, 1835 Klein-Lischitz
58	Loukovičky	(2/674), Liberec; 1547 Laukowiczkam
59	Ludvíkovičky	(2/688), Děčín; 1787 Hainsbach: Ludwigsdörfel
60	Luženičky	(2/700), Domažlice, 1 km j. od Luženic; 1543 Luzienicze maly, 1848 Luženičky
61	Maksičky	(3/06), Svitavy; 1789 Maxdörfel, 1837 Maxdörfel (Maxičky)
62	Malovičky	(3/18), Prachatice, 0,5 km sv. od Malovic; 1543 v Hořejších Malovicích
63	Mařeničky	(3/23), Česká Lípa, 2 km j. od Mařenic; 1391 pustý Margenthal, 1543 w Swrchním a Dolnim Mergentalu, 1720 Klein Margenthal
64	Matrovičky, dnes Matrovice[216]	(3/39), Mladá Boleslav; 1371 in villa Machrowicz, 1385 in villa Matrowiczkach, 1395 Matrouicz
65	Maxičky	(3/39), Děčín; 1720 Maxdorf, 1923 Maxičky
66	Michničky	(–), Český Krumlov, 0,5 km v. od Michnic; toto jméno dostala po r. 1945 ves Bonnesdorf podle blízkých Michnic
67	Mikulášovičky	(3/71), Děčín, 0,5 km sv. od Mikulášovic; 1720 Klein Niclsdorf
68	Milotičky	(3/84), Pelhřimov, 9,5 km z. od Milotic; 1300 Mylotici, 1589 Miloticze a Miloticžky, 1854 Milotice malé, Milotičky
69	† Mirovičky	(3/94), Písek; 1410 sub Mirowiczek
70	† Mnichovičky	(3/115), asi Karlovy Vary; 1375 et Mynchouicz, 1447 v Mnychowizckach
71	Nedaničky	(3/188), Klatovy, 0,5 km z. od Nedanic; 1548 Nedaniczky
72	Nemaničky	(–), Domažlice; původně něm. název Schmalzgruben změněn úředně dle vyhlášky z r. 1950, ves byla téměř zničena, proto dostala deminutivní název
73	† Němčičky	(3/199), Klatovy; 1465 it. Niemczicze tota villa deserta, 1548 Niemcziczsky
74	† Nemošičky	(3/203), Pardubice, v okolí Nemošic; 1392 Nemossiczky
75	Nučničky	(3/237), Litoměřice, 1 km jz. od Nučnic; 1273 villam de Nuchnicz, 1453 Nučničky
76	† Ohařičky	(3/253), Kolín; 1415 Ohaře, 1542 Vohařicích, 1588 Malé Vohařice, 1610 Vohařičky
77	Onšovičky, dnes Onšovice	(3/276), Benešov; 1392 villa Onssow, 1392 villam Onssowiczky, 1654 Wonssowicze

[214] Ačkoliv není zachyceno v SLO, na mapách se stále objevuje jako pojmenování skupiny osídlených objektů.

[215] Podle Profouse (1949, s. 578) šlo o dvě různé vsi, Šmilauer (1968, s. 363) se však na základě toho, že se nikde vedle sebe neobjevují doklady názvů obou vsí, domnívá, že se jedná o tutéž ves, jejíž název kolísal.

[216] Podle Profouse (1951, s. 39) šlo o dvě různé vsi, Šmilauer (1968, s. 363) se však na základě toho, že se nikde vedle sebe neobjevují doklady názvů obou vsí, domnívá, že se jedná o tutéž ves, jejíž název kolísal.

78	Osičky	(3/290), Hradec Králové, 0,5 km z. od Osic; 1073 alteram quoque villam Ozzicih, 1436 Osičky
79	Osinaličky	(3/291), Mělník, 1,5 km jz. od Osinalic; 1790 Klein-Wosnatitz
80	† Otětičky	(3/305), Příbram; 1543 ze Soutětiček, dvůr pustý v Heřmanicích, 1550 Wotieticzky, 1757 Votětice, 1785 na Votětičkách
81	Pardubičky	(3/321), Pardubice, součást Pardubic; 1392 Pordubicze Mnichowe, 1456 Pardubiczek
82	Pečičky	(3/333), Příbram, 2 km s. od Pečic; 1515 ve vsi Pecziczkach
83	Petrovičky	(3/355), Jičín, 1 km sv. od Petrovic; 1393 de Petrowiczek
84	Petrovičky	(3/355), Klatovy, 2 km jz. od Petrovic; 1379 Petrowicz Minor, 1545 v Petrowiczkach
85	Petrovičky	(3/353), Náchod, 0,5 km jz. od Petrovic; 1341 Petrovičky
86	Petrovičky	(3/352), Rychnov nad Kněžnou, 0,5 km v. od Petrovic; 1400 v Petrovičkách
87	Petrovičky	(–), Ústí nad Orlicí, 1,5 km jv. od Českých Petrovic; původní název Německé Petrovice, ves byla přejmenována 1930
88	Pňovičky	(3/385), Teplice; 1549 Pniowiczky, 1579 ves Knowiczka, 1620 Kniwiczky
89	Popovičky	(3/436), Praha-východ, 5 km sz. od Velkých Popovic; 1369 Popowizcko
90	† Popovičky	(3/436), Děčín; 1720 Bokoendorf, 1787 Poppendörfel
91	† Pravětičky	(3/457), Klatovy; 1548 w Prawieticzkach
92	† Puličky	(3/502), Rychnov nad Kněžnou, 1,5 km z. od Pulic; 1790 Klein Pulicz, Pulic-žek
93	Roheničky	(3/573), Rychnov nad Kněžnou, 1 km v. od Rohenic; 1790 Klein Rohenicz
94	Ředičky	(3/550), Příbram, vedle Ředic; 1654 Ržediczky
95	† Sezemičky[217]	(4/48), Kutná Hora/Havl. Brod; 1440 z Sezemic, 1545 v Sezemičkách
96	† Smiřičky	(4/115), Hradec Králové, staly se součástí Smiřic; 1495 v Smiřičkách
97	† Tehovičky	(4/318), Praha; 1436 Tehovice, 1788 Techowiczek
98	† Tomičky	(4/347), Benešov, součást Tomic; 1414 in Thomiczkach
99	Třebutičky	(4/369), Litoměřice; 1384 in villa Prziedbudyczich, 1542 w Trzebudiczich, 1605 Trzebuticzky
100	Úholičky	(3/312, zde Ouholičky), Praha-západ, 14,5 km j. od St. Ouholic; 1603 na Ouholičkách
101	Útěchovičky	(4/458), Pelhřimov, 1 km jz. od Útěchovic; 1544 Autěchovice, 1790 Klein-Autiechowicz, Autiechowiczky
102	Útěchovičky	(4/458), Pelhřimov, 12 km v. od Útěchovic; 1379 Vtiechoicz, 1550 Autiechowiczky
103	Verušičky	(4/504), Karlovy Vary, 6 km sv. od Verušic; 1572 Věrušičkách
104	Věžníčky	(4/535), Benešov; 1400 Wyeznik, 1542 Wiezniczky
105	† Vilémovičky	(4/545), Havlíčkův Brod, v okolí vsi Vilémovice; 1440 z Wilémowiček

[217] Podle Profouse (1957, s. 48) šlo o dvě různé vsi: *Sezemice* a *Sezemičky*, Šmilauer (1968, s. 364) se však na základě toho, že se nikde vedle sebe neobjevují doklady názvů obou vsí, domnívá, že se jedná o tutéž ves, jejíž název kolísal.

106	Vojničky	(4/598), Louny, 1 km sz. od Vojnic; 1237 de Woyniz, 1318 de Woyniczek
107	Zahorčičky	(4/695), Plzeň-jih, 5 km j. od Zahorčic; 1542 Zahorcziczky
108	Zběšičky	(4/744), Písek; 1215 Kdessici, 1575 Gděšičky

Nejfrekventovanějším sufixem fundujících místních jmen, od nichž jsou odvozovány deminutivní názvy, je *-(ov)ice*. Nejpočetnější skupina deminutiv, a to jak na území Čech, tak na území Moravy a Slezska, je přitom derivována topoformantem *-(ov)ičky* (na území Čech tvoří takto odvozená deminutiva asi třetinu ze všech deminutivních pojmenování). Při derivaci tímto topoformantem nedochází k pravidelným změnám ve slovotvorném základu.

Při dataci prvních výskytů deminutivních podob docházíme ke stejným závěrům jako Šmilauer (1968). První doklady pochází z let 1316 (*Lubčičkách*) a 1318 (*de Vojniček*), první vrchol produktivity je však vidět především koncem 14. a v první polovině 15. století. Druhý vrchol produktivity je patrný v polovině 16. století, podle Šmilauera (1968, s. 361) se kryje s dobou obnovy zemských desek (srov. také vrcholy produktivity dalších deminutivních topoformantů). Topoformant *-ičky* je ovšem produktivní ve všech následujících staletích, nejnovější doklady pochází z poválečného období (např. *Nemaničky*). Chronologizace jmen se zprostředkující formací (23 jmen) je podobná, větší množství těchto jmen však nacházíme navíc v 18. století.

Při sledování původnosti/nepůvodnosti deminutivních pojmenování se v Profousovu slovníku ukazuje jako problém uvádění některých excerpt týkajících se menších míst souhrnně u centra panství (srov. Svoboda – Šmilauer 1960, s. 19). Pokud ovšem výklad nebo podoba dokladů nenasvědčuje jinému řešení, považujeme za první doklad obce první výskyt deminutivního pojmenování, tzn. většinou na tato deminutiva nahlížíme jako na původní (jde asi o polovinu obcí, jež uvádíme jako původní deminutiva). Převažují lehce deminutiva s původní malostí (55 : 52). Jako původní hodnotíme tato deminutiva: *Babičky* (2, 4), *Běruničky*, *Bonětičky*, *Budeničky*, *Byšičky* (9), *Dědičky*, *Dohaličky*, *Doublovičky*, *Dražičky*, *Heřmaničky* (23), *Hlohovičky*, *Hlušičky*, *Hořešovičky*, *Hoštičky*, *Chomutičky*, *Chraštičky*, *Kaničky*, *Kasaličky*, *Kněžičky* (42, 43), *Kňovičky*, *Kojkovičky*, *Kosičky*, *Kraličky*, *Kyšičky*, *Lážovičky*, *Lišičky*, *Loukovičky*, *Ludvíkovičky*, *Luženičky*, *Maksičky*, *Mikulášovičky*, *Mirovičky*, *Nedaničky*, *Nemošičky*, *Osinaličky*, *Otětičky*, *Pečičky*, *Petrovičky* (83–86), *Pňovičky*, *Popovičky* (89), *Puličky*, *Roheničky*, *Ředičky*, *Smiřičky*, *Tomičky*, *Úholičky*, *Verušičky*, *Vilémovičky*, *Zahorčičky*; jako deminutiva s nepůvodní malostí hodnotíme tato: *Buzičky*, *Bezdědičky*, *Byšičky* (10), *Čakovičky*, *Čejetičky*, *Černovičky*, *Domaslavičky*, *Domažličky*, *Doničky*, *Draheničky*, *Dunávičky*, *Heřmaničky* (24, 25), *Hodkovičky*, *Hořovičky*, *Chotěšovičky*, *Janovičky* (všechny), *Jeřičky*, *Jiřičky*, *Kněžičky* (44), *Kralovičky*, *Křenovičky*, *Libčičky*, *Libětičky*, *Libochovičky*, *Malovičky*, *Mařeničky*, *Matrovičky*, *Maxičky*, *Michničky*, *Milotičky*, *Mnichovičky*, *Nemaničky*, *Němčičky*, *Nučničky*, *Ohařičky*, *Onšovičky*, *Osičky*, *Pardubičky*, *Petrovičky* (87), *Popovičky* (90), *Pravětičky*, *Sezemičky*, *Tehovičky*, *Třebutičky*, *Útěchovičky* (oboje), *Věžníčky*, *Vojničky*, *Zběšičky*.[218]

[218] O původnosti či nepůvodnosti deminutivního pojmenování nejde rozhodnout u obcí *Buzičky*, *Babičky* (3) a *Lahovičky*, pro něž nemáme historické doklady.

3.2 -ice > dloužení + -ky

1	Biskoupky	(1/76), Rokycany; 1445 de Biskupicz, 1555 na Biskaupkach
2	Cerhýnky	(1/274), Kolín, 1 km jz. od Cerhenic; 1339 in Zherbnyk, 1391 minori Czirhinek, 1415 in Czrhenkach, in Czrheniczkach
3	Dolní, Horní Černůtky	(1/335), Jičín/Hradec Králové; 1143 Cirnoticih, 1447 v Černuotkách dolejních, v Č. hořejních
4	Drahůnky	(1/406), Teplice; 1537 Drahunka
5	Horňátky	(1/624), Mělník; 1271 in villa Horneticz, 1406 Hornatky
6	Choroušky	(2/35), Mělník, 1 km s. od Chorušic; 1498 Chorúšky
7	Chotěborky	(2/36), Trutnov; 1355 de Chotiborzycz, 1790 Chotieborek (zpustlá a znovuobnovená ves)
8	Košátky (Staré, Nové)	(2/238), Mladá Boleslav; 1365 Košátky
9	Lašovky	(2/485), Písek, 0,5 km sv. od Lašovic; 1547 Lassowky
10	Libínky	(2/590), Litoměřice; 1419 v Libenkách, 1437 v Lybinkach
11	Miřátky	(3/89), Havlíčkův Brod; 1591 Miřatky
12	† Seslávky	(4/46), Chrudim; 1131 Sezlauci, 1383 de Seslawecz, 1391 in villa Wsesslawiczich, 1374 de Seslawek
13	Sezímky	(4/49), Česká Lípa; 1411 ad villam Sezemicz, 1505 na Sezemky
14	Služátky	(4/110), Havlíčkův Brod; 1591 Služatky
15	Služátky	(4/110), Pelhřimov; 1379 Sluzyeticze, 1454 Služátky
16	Sovínky	(4/141), Mladá Boleslav, do 30 km se nachází 2 obce Sovenice; 1360 Sowyneck
17	Studečky	(4/219), Nymburk, 1 km j. od Studců; 1419 et Studeczku
18	Želénky	(4/825), Teplice; 1393 Cleyn Selnicz, 1396 de Zelenek

Od sufixu *-ice* vznikala též deminutivní pojmenování pomocí formantu *-ky* za současného dloužení základu jména, např. *-u-* > *-ou-*, *-e-* > *-í-/-ý-* atd. (výjimkou jsou jména *Chotěborky*, *Lašovky* a *Studečky*). Dokladů je méně než na Moravě, kde je doloženo 34 takto utvořených jmen obcí.

Hlavní vrchol produktivity lze klást do 2. poloviny 14. a 1. poloviny 15. století, první výskyty těchto deminutiv však nacházíme i ve století 16., jen jedno deminutivní pojmenování se vyskytuje poprvé až ve století 18. Se zprostředkující formací je doloženo pouze jméno *Želénky*.

V této skupině je stejný počet deminutiv původních a nepůvodních (9 : 9), přičemž původní deminutiva jsou: *Drahůnky*, *Choroušky*, *Košátky*, *Lašovky*, *Libínky*, *Miřátky*, *Služátky* (14), *Sovínky*, *Studečky*; nepůvodní deminutiva jsou: *Biskoupky*, *Cerhýnky*, *Černůtky*, *Horňátky*, *Chotěborky*, *Seslávky*, *Sezímky*, *Služátky* (15), *Želénky*.

3.3 -ovice > -ůvky

1	Plchůvky	(3/378), Ústí nad Orlicí, 1 km jz. od Plchovic; 1544 Plchovky

Jako neproduktivní se na území Čech jeví odvozování od jmen se sufixem *-ovice* pomocí topoformantu *-ůvky*. Na moravskoslezském území jde přitom o jeden z nejčastějších typů tvoření deminutiv.

3.4 -any > -ánky

1	Bítovánky	(1/78), Chrudim, 0,5 km jv. od Bítovan; 1789 Klein Bitowan, Bitowanek
2	Pšánky	(1/92), Hradec Králové; 1393 ad villam Blssan, 1545 w pssankach
3	Brozánky	(1/186), Mělník; 1327 in Brozan, 1395 in villa Brozankach
4	Brozánky	(1/186), Ústí nad Labem; 1355 in Brozano, 1423 in Brozanek
5	Brzánky	(1/191), Litoměřice; 1338 in Byrzano, 1555 Brzanky
6	† Břežánky	(1/170), Teplice; 1207 Bresaz, 1209 Bresan, 1575 brziezianky
7	Dolánky	(1/418), Teplice; 1264 de Dolen, 1544 w Dolankach
8	† Dolánky	(1/418), asi Ml. Boleslav, v okolí Dolánků (Ml. B.); 1638 Dolanky
9	Dolánky	(1/418), Mladá Boleslav, v okolí Dolánků (†); 1497 vsi Dolanek
10	† Dolánky	(1/418), Kolín; 1360 villam Dolanky
11	Dolánky	(1/418), Mladá Boleslav; 1465 Dolanky villam
12	Dolánky	(1/418), Jičín; 1588 Dolany, 1608 Dolcze, 1835 Dolanka
13	Dolánky	(1/418), Mělník, 0,5 km v. od Dolan nad Vltavou; 1322 de Dolanek
14	Dolánky	(1/418), Liberec; 1550 na vsi pusté Dolankach
15	Dolánky	(1/419), Louny; 1391 de Dolanek
16	Dolánky nad Ohří	(1/419), Litoměřice; 1290 villam Dolan, 1393 in villa Dolankach
17	Dolánky u Turnova	(1/419), Semily; 1543 vsi Dolanky
18	Dolánky, dnes Dolánka	(1/419), Karlovy Vary; 1379 in Dolan, 1578 ves Dolanky
19	Dolánky, dnes Dolany	(1/421), Kladno; 1384 Dolanky, 1656 Dorf Dolan
20	Dolánky, dnes Dolany	(1/421), Benešov; 1377 in Dolankach, 1453 dolany
21	Horoušánky	(1/626), Praha-východ, 0,5 km jz. od Horoušan; 1788 Klein Horauschan, 1848 Horušanky
22	Hrazánky	(1/676), Písek, 0,5 km j. od Hrazan; 1373 Hrazam minorem, 1575 Hražanky
23	Chlumánky	(2/18), Plzeň-jih; 1379 Chlumani, 1720 Chlumanek
24	Klecánky	(2/234), Praha-východ, 0,5 km jz. od Klecan; 1434 v Klecánkách
25	Lažánky	(2/490), Strakonice, 4 km sz. od Lažan; 1405 de Lazanek
26	Lažánky	(2/490), Klatovy; 1403 in Lazanech, 1839 Laschanek
27	Lošánky	(2/666), Kolín, u Lošan; 1385 in villa Lossanech Czeskych, 1437 in Lossankach
28	Nahořánky	(3/172), Klatovy, 12 km sz. od Nahořan; 1523 v Nahořankách
29	Opolánky	(3/282), Nymburk, 1,5 km v. od Opolan; 1790 Ober Opolan, 1835 Ober- oder Klein-Opolan, 1904 Opolánky
30	Podbořánky	(3/391), Rakovník; 1352 Potworzan, 1595 Podborzanky
31	Pořežánky	(3/438), České Budějovice, 1,5 km v. od Pořežan; 1390 Pozyerzencze[219]

[219] Od *Pořežan* bylo utvořeno deminutivum buď formantem *-ce* (srov. též pozn. 12 a kap. 3.6), nebo *-ky* (spolu s dloužením základu).

32	Sedlčánky	(4/19), Praha-východ; 1375 de Sedlczan, 1437 v Sedlčancích, 1521 v Sedlčankách
33	Zahořánky	(4/692), Český Krumlov; 1379 Nahorzan, 1562 Zahořanky
34	Žíňánky	(4/845), Benešov, 0,5 km sz. od Žíňan; 1408 de Zynyanek

Další skupinu tvoří deminutivní pojmenování odvozená od toponym zakončených sufixem *-any* topoformantem *-ánky*. Nářeční varianta *-ínky*, která se objevuje na území Moravy, v Čechách doložena není.

Vrcholy produktivity nejsou příliš výrazné, tato jména byla nejčastěji tvořena od poloviny 14. do konce 16. století, více jmen je přitom kumulováno na konci 14. a v polovině 16. století. Tato jména se však objevují až do 19. století. Zprostředkující formaci mají jen tato 3 jména: *Horoušánky*, *Hrazánky*, *Opolánky*, proto nelze z jejich chronologizace poznat žádné tendence.

Opět jen mírně převažují deminutiva původní (16 : 14). Jako původní deminutiva hodnotíme: *Bítovánky*, *Dolánky* (8–11, 13–15, 17, 19, 20), *Horoušánky*, *Hrazánky*, *Klecánky*, *Lažánky* (25), *Nahořánky*, *Pořežánky*, *Žíňánky*; jako nepůvodní: *Pšánky*, *Brozánky* (oboje), *Brzánky*, *Břežánky*, *Dolánky* (7, 12, 16, 18), *Chlumánky*, *Lažánky* (26), *Lošánky*, *Opolánky*, *Podbořánky*, *Sedlčánky*, *Zahořánky*.

3.5 -y > dloužení + -ky

1	† Bečvárky	(1/34), Kolín, sloučeny s Bečváry; 1381 in villa Beczwar minori, 1397 in villa Beczwarek
2	Běchárky	(1/38), Jičín, 2 km j. od Běchar; 1835 Klein-Biechar, 1854 Běchary Malé (Běchárky)
3	† Kladrubky[220]	(2/226), Pardubice, v okolí Kladrub; 1407 in villa Kladrubecz, 1545 kladierubkach
4	† Kopistky	(2/305), Kladno, do 40 km dvě obce Kopisty; 1392 de Kopistek
5	Lounky	(2/675), Litoměřice; 1088 Lunih, 1390 villa Lunek
6	Nehvízdky	(3/193, zde Nehvizdky), Praha-východ, 1,5 km sv. od Nehvizd; 1421 in parvo Nehwizd, 1540 z Nehvizdek
7	† Novosedélky	(3/235), Karlovy Vary, v okolí Žlutic; 1422 in Nowosedlek
8	Smolotelky	(4/116), Příbram, 1 km v. od Smolotel; 1576 Smolotylky
9	Svinárky	(4/252), Hradec Králové, 0,5 km s. od Svinar; 1547 Svinarky
10	Svinky[221]	(4/254), Tábor; 1354 Sweyncz, 1379 Swynna, 1421 Swynki
11	Věžníčky	(4/535, zde Věžničky), Benešov, 5 km jz. od Věžníků; 1400 Wyeznik, 1542 Wiezniczky
12	Voděrádky	(4/590), Praha-východ; 1360 villa Woydirat, 1788 Klein Wodierad, 1844 Woděradek
13	Zderadinky	(4/760), Kutná Hora, 0,5 km z. od Zderadin; 1854 Zderadiny malé

220 U deminutiva ke jménu obce *Kladruby* došlo k transsufixaci: původní deminutivum *Kladrubce* získalo později podobu *Kladrubky* (srov. též pozn. 11 a kap. 3.6).

221 Profous uvádí, že jde o deminutivní tvar k blízké obci *Sviny*, obec se ale dříve jmenovala *Svinice*, deminutivum tak mohlo vzniknout též z této podoby (viz kap. 3.2).

Od místních jmen zakončených sufixem *-y* je možno odvozovat deminutiva topoformantem *-ky*. Často (i když je mnoho výjimek) přitom dochází k dloužení základu jména, např. *-a-* > *-á-*, *-i-* > *-í-* atd.

Vrcholy produktivity jsou patrné na přelomu 14. a 15. století a dále v polovině 16. století. Se zprostředkující formací se vyskytuje 5 jmen, ve 3 případech jsou doklady z 18. až 19. století. Převažují deminutiva původní (9 : 4): *Bečvárky*, *Běchárky*, *Kladrubky*, *Kopistky*, *Nehvízdky*, *Novosedélky*, *Smolotelky*, *Svinárky*, *Zderadinky*; jako nepůvodní deminutiva hodnotíme: *Lounky*, *Svinky*, *Věžníčky*, *Voděrádky*.

3.6 -y > -(i)ce

1	Drhovce	(1/416), Příbram, 1 km j. od Drhov; 1720 Drhowtze
2	Kladrubce	(2/226), Plzeň-jih; 1227 Cladorubci, 1370 de Cladrubecz
3	Kladrubce, dnes Kladruby	(2/228), Rokycany; 1379 Kladrubczie, 1544 kladruby
4	Novosedlice	(3/233), Teplice; 1505 w Nowosedlech, 1537 Novosedlice
5	† Novosedlice	(3/233), Ústí nad Labem; 1383 Nowossedliczie
6	† Počeplice	(3/390), asi Klatovy, může souviset s 30 km vzdálenými Počaply; 1334 in Pozeplicz
7	Počeplice	(3/390), Litoměřice, 0,5 km sv. od Horních Počapel; 1357 et Poczepel, 1464 in villa Malych Poczapliczich
8	Podmoklice	(3/401), Semily; 1322 in Podmocliczích
9	Srbce	(4/150), Chrudim; 1354 de Surbcz
10	Srbce	(4/150), Nymburk; 1413 in Srbcziech
11	Šťáhlavice	(4/292), Plzeň-město, 1 km jv. od Šťáhlav; 1379 Sczahlaw Minor, 1415 in Sčahlavcích
12	Vinařice	(4/548), Kladno; 1277 Wynarech, 1387 in Vynarczich

Od místních jmen zakončených sufixem *-y* lze odvozovat deminutivní podoby též formantem *-(i)ce*. Tato skupina deminutiv je na území Čech početně srovnatelná s předchozí, na moravskoslezském území se však vůbec nevyskytuje.

První doklady pochází převážně ze 14. a 15. století, žádný výraznější vrchol produktivity se tu neformuje. Pozornost si zaslouží doklad obce *Kladorubce* z roku 1227: *Cladorubci*, jde totiž zřejmě o druhý nejstarší historický doklad deminutivního pojmenování na území Čech. Žádné *Kladruby* v bezprostřední blízkosti sice neleží, obci však mohlo být dáno deminutivní pojmenování pro odlišení od tehdy významného kláštera, později města *Kladruby*, jež je vzdáleno asi 80 km (první doklad 1115, na město povýšeny 1233). Se zprostředkující formací je doloženo opět jen jedno jméno (*Šťáhlavice*).

V této skupině převažují původní deminutiva (9 : 3). Jako původní hodnotíme: *Drhovce*, *Kladrubce* (oboje), *Novosedlice*, *Počeplice* (5), *Podmoklice*, *Srbce* (oboje), *Šťáhlavice*; jako nepůvodní: *Novosedlice*, *Počeplice* (6) a *Vinařice*.

3.7 -e > -ice

1	† Ohařice	(3/253), Kolín, v okolí Ohařů; 1415 v. Ohaře, 1542 na Vohařicích, 1610 Vohařičky
2	Radobyčice	(3/523), Plzeň-město; 1444 in Radobyczicz

Doložena jsou i dvě deminutivní pojmenování odvozená topoformantem *-ice* od místních jmen zakončených sufixem *-e*. Tento typ na Moravě a ve Slezsku také zastoupen není. První výskyty těchto deminutiv se datují do 15. a 17. století a jsou bez zprostředkující formace. Jako původní hodnotíme *Radobyčice*, jako nepůvodní *Ohařice*.

4 Deminutiva derivovaná od posesivních názvů

4.1 -ov > -ovec

1	† Benešovec	(1/52), Tábor; 1549 Benessowecz
2	† Benešovec	(1/52), Benešov, v okolí Benešova; 1359 Beneschow superiori, 1549 Benessowecz
3	Bezděkovec	(1/75), Plzeň-jih, j. od Bezděkova (zřejmě dnešní Liškov); 1551 w Bezdiekowczy
4	Bousovec, dnes Horní Bousov	(1/150), Mladá Boleslav, 1 km sz. od Dolního Bousova; 1323 de Busowcze
5	† Cetkovec	(1/245), asi Rokycany, v okolí Cetkova (†); 1544 Czetkowcze
6	Čakovec	(1/262), České Budějovice, 1,5 km jv. od Čakova; 1407 v Malém Čakovci
7	Dobříkovec	(1/358), Rychnov nad Kněžnou; 1364 Dobrzikow, 1546 w dobrzikovczy
8	Chrastavec	(2/54), Svitavy 1,5 km z. od Moravské Chrastové; 1557 Chrastavec
9	Chuderovec	(2/68), Ústí nad Labem, 1 km s. od Chuderova; 1488 Chuderowczi
10	Jeníkovec	(2/123), Havlíčkův Brod; 1257 de Jenikow, 1904 Jeníkovec
11	Kácovec	(2/175), Benešov, 3 km z. od Kácova; 1471 Kaczowecz
12	† Keblovec	(2/219), Benešov, 0,5 km s. od Keblova; 1390 in villa Keblowczy
13	† Kosovec	(2/319), České Budějovice, 1 km v. od Kosova; 1541 dvůr Kosovec, 1600 Kosov
14	Krakovec	(2/358), Rakovník, 2 km jz. od Krakova; 1370 de Cracouecz
15	† Kvašťovec	(2/458), Příbram, 0,5 km jz. od Kvašťova; 1548 ve vsi Kwasstiovczy
16	Loukovec	(2/674), Mladá Boleslav, 0,5 km z. od Loukova; 1225 Lucha, 1352 Lukouecz
17	Očihovec	(3/251), Louny, 1 km jv. od Očihova; 1338 Oczihow Minori, 1391 in villa Oczichowecz
18	Oldřichovec	(3/263), Benešov, 8 km sz. od Oldřichova; 1352 parvum Vlrichau, 1360 in Oldrzichouicz
19	Ondřejovec	(3/275), Benešov; 1386 in Ondrzieowe, 1457 Wondrzeyowczi
20	Onšovec	(3/276), Kutná Hora; 1391 in villa Onssow … in Onssowczi, 1417 in Onšově, ve vsi Wonssowczy
21	Opatovec	(3/278), Svitavy, jz. od Opatova; 1547 Maly Abstorffek, 1789 Ueberdörfel
22	Osovec	(3/294), Beroun, 0,5 km sv. od Osova; 1505 z Vosovce
23	Ptýrovec	(3/500), Mladá Boleslav, 0,5 km sv. od Ptýrova; 1345 in Ptirowecz
24	Rochňovec	(3/577), Havlíčkův Brod; 1373 in Rochniowie, 1454 in Rochniowecz
25	† Skuhrovec	(4/87), Havlíčkův Brod; 1591 Skuhrovec
26	Tehovec	(4/318), Praha-východ, 2,5 km sv. od Tehova; 1373 de Tehouicz

27	Vackovec	(4/462), Cheb, 12 km jv. od Vackova; 1304 in Watzkenrewt
28	Vilémovec	(4/545), Havlíčkův Brod, může se vztahovat k asi 30 km vzdálenému Vilémovu; 1397 Wylemowetz
29	† Vlkanovec	(4/579), Domažlice; 1379 Vlkanow Minor, 1380 Wlkanowie, 1540 s pustotinami (...) Wlkanowskem
30	Vlkovec	(4/582), Benešov, 6 km s. od Vlkova; 1382 in Wlkowiczy
31	Zdíkovec	(4/764), Prachatice; 1370 in Zdicow, 1467 Malého Zdíkova, 1544 v Ždikowczy
32	Zichovec	(4/777), Kladno; 1407 Webziechowie, 1575 v Zichovci
33	Zvíkovec	(4/795), Rokycany; 1229 de Zuekow, 1352 Zyekowecz
34	Zvíkovec (dnes Zvíkov)	(4/793), České Budějovice; 1357 de Zwyekowecz, 1362 de Swiekow, 1363–1364 de Swiekowcze … de Swiekow
35	Zvíkovec (dnes Zvíkov)	(4/793), Český Krumlov; 1371 in Zviekow, 1371 in v. Zviekouecz
36	† Zvíkovec	(4/796), asi Kolín; 1461 de Zwiekowcze
37	Želivec	(4/830), Praha-východ; 1402 Zelewecz, 1542 Zieliwecz
38	Želivec	(4/830), Kutná Hora; 1492 in Zelewci, 1542 w Zelywczy
39	Želivec (dnes Želiv)	(4/829), Pelhřimov; 1144 Selev, 1226 Selevecz, 1603 na Novém Želivě
40	Žíchovec	(4/842), Prachatice; 1334 Wsychow, 1594 Zwichovecz

Nejfrekventovanějším sufixem fundujících posesivních místních jmen, od něhož jsou odvozovány deminutivní názvy, je *-ov*. Nejpočetnější skupina deminutiv odvozených od těchto jmen je tvořena pomocí topoformantu *-ec*. Tento typ deminutivního tvoření místních jmen se vyskytuje i na území Moravy a Slezska.

V této skupině nacházíme nejstarší doklad prvního výskytu deminutiva, a to *Selevecz* (1226). Vrcholy produktivity se však datují do pozdějších století, do 2. poloviny 14. století a poloviny 16. století. Tímto způsobem se jména tvořila i počátkem 20. století. Jde sice o početnou skupinu, jmen se zprostředkující formací je však doloženo málo. Jsou jen 4: *Očihovec*, *Oldřichovec*, *Vlkanovec*, *Zdíkovec*.

Převažují zde původní deminutiva, a to: *Benešovec* (1), *Bezděkovec*, *Bousovec*, *Cetkovec*, *Čakovec*, *Chrastavec*, *Chuderovec*, *Kácovec*, *Keblovec*, *Kosovec*, *Krakovec*, *Kvašťovec*, *Očihovec*, *Oldřichovec*, *Opatovec*, *Osovec*, *Ptýrovec*, *Skuhrovec*, *Tehovec*, *Vilémovec*, *Vlkanovec*, *Vlkovec*, *Zvíkovec* (34, 36), *Želivec* (37, 38). Jako nepůvodní hodnotíme: *Benešovec* (2), *Dobříkovec*, *Jeníkovec*, *Loukovec*, *Ondřejovec*, *Onšovec*, *Rochňovec*, *Vackovec*, *Zdíkovec*, *Zichovec*, *Zvíkovec* (33, 35), *Želivec* (39) a *Žíchovec*.

4.3 -ov/-ova/-ovo > -ůvek/-ůvka/-ůvko

1	Barchůvek	(1/27), Hradec Králové, 1,5 km sz. od Barchova; 1454 in Barchuowek villa
2	Lesnovek	(2/506), Liberec, 1 km jv. od Hrubého Lesnova; 1547 Lesnowek, 1550 w Lesnuwku
3	Peklůvko	(3/336), Pelhřimov; 1748 Peklow, 1790 Pekluwko
4	Rychnovek	(3/624), Náchod; 1497 v Rychnově, 1648 Richnuwek
5	† Vavrůvka	(4/481), Litoměřice; 1451 in Wawruowcze

Na území Čech se v menší míře setkáváme s deminutivy odvozenými od místních jmen zakončených na sufix *-ov* (a rodovými variantami *-ova*, *-ovo*) topoformantem *-ek* (*-ka*, *-ko*). Na moravskoslezském území se typy *-ov* > *-ůvek* a *-ova* > *-ůvka* vyskytují hojněji, není zde však doložena varianta středního rodu *-ovo* > *-ůvko*. Datace prvních dokladů je velmi různorodá, zprostředkující formace doloženy nejsou. Jako původní deminutiva hodnotíme *Barchůvek*, *Lesnovek*, *Vavrůvka*, jako nepůvodní *Peklůvko* a *Rychnovek*.

4.2 -ov > -ovka/-ovky

1	Čížovka	(1/316, zde Čížovky), Mladá Boleslav, 9,5 km s. od Čížovek; 1629 ves Czižiow, 1790 Czižowka
2	Krasejovka	(2/366), České Budějovice; 1388 in Crasseyow, 1464 v Krasejovce
3	Vanovka	(4/476), Rychnov nad Kněžnou; 1544 Wanuwka, 1709 Wanowka
4	Velichovky	(4/494), Náchod; 1389 Welichow, 1396 in Welichowek, 1524 díl Velichovky

Od místních jmen zakončených sufixem *-ov* je možno odvozovat deminutivní názvy také topoformantem *-ka*, příp. plurálovým *-ky*. V Čechách jsou doloženy 4 takto odvozené názvy, na moravskoslezském území ani jeden. Z hlediska chronologizace jde také o skupinku velmi různorodou, zprostředkující formace se nevyskytují. Za původní deminutivum považujeme název *Vanovka*, za nepůvodní *Čížovka*, *Krasejovka* a *Velichovky*.

4.4 -jь > -ek

1	Baštěk	(1/30, zde Báštěk), Praha-východ, část Baště; 1396 in Basst Parvo, 1428 na Baštku
2	Bednáreček	(1/35), Jindřichův Hradec, 4 km sv. od Bednárce; 1499 z Bernárečka
3	Buček	(1/196), Plzeň-sever, může se vztahovat k asi 30 km vzdálené Budči; 1419 Buček, 1524 Budčku
4	Černouček	(1/294), Litoměřice, 10 km jz. od Černuce; 1100 Crenuc, 1352 Czernuczecz, 1384 Czernuczek, 1454 in Czernausku
5	Dubeček[222]	(1/430), Praha, 1 km jz. od Dubče; 1357 in v. Dubcz, 1391 in villa Dubczek
6	Holedeček	(1/588), Louny, 0,5 km s. od Holedče; 1332 Parvum Holedecz, 1454 Maly holedczek
7	† Hostrázek	(1/643), asi Karlovy Vary; 1253 Hoztrasek
8	† Jeneček	(2/122), Praha-západ, 1,5 km v. od Jenče; 1360 in Jencz Minori, 1464 Jenček
9	Kvíček	(2/460), Kladno, 1 km sv. od Kvíce; 1364 in Minori Qwycz, 1547 zu Kwíček
10	Lobeček	(2/647), Mělník, 0,5 km sv. od Lobče; 1389 in villa Lobeczku
11	Páleček	(3/319), Kladno, 2 km jz. od Pálče; 1405 Palz minus, 1540 v Malém Palečku
12	Radimek	(3/519, zde Radímek), Kolín, 3,5 km jv. od Radimě; 1318 Radymecz, 1654 Radimek
13	† Rudeček	(3/609), Mělník, 0,5 km z. od Rudče; 1407 in Minori Rudecz, 1477 v Rudečku
14	Smědeček	(4/111), Prachatice, 2 km sv. od Smědče; 1414 z (...) Menssieho Smyetczie, 1423 z Smědečka

[222] Ačkoliv není zachyceno v SLO, na mapách se stále objevuje jako část obce *Dubeč*.

15	† Stroupeček	(4/214), Louny, 0,5 km sz. od Stroupče; 1405 Strupczek
16	Těchorázek[223]	(4/320), Pelhřimov, 1 km v. od Těchorazi; 1379 Tiechoraz Minor, 1558 Maly Tiechorazek
17	† Dolní a Horní Třebáněk	(4/353), asi Prachatice; 1307 villa Trzebanicz, Horzikowicz ..Czybancz[224] Inferior, 1483 Trzebaniek Inferior

Pozoruhodnou skupinou deminutiv jsou ta odvozená od místních posesivních jmen zakončených skupinou *-jь*. Na území Čech se vyskytují v poměrně hojném počtu, na moravskoslezském území však není doložena ani jedna varianta, přestože místní jména odvozená posesivním sufixem *-jь* jsou zde běžná. Nejpočetnější jsou deminutiva odvozená topoformantem *-ek*.

Vrchol jejich produktivity lze klást do 15. století, první výskyt takto utvořeného deminutivního pojmenování však máme již ze století 13., konkrétně z roku 1253 (*Hoztrasek*). Poslední první výskyt takto utvořeného jména pochází ze 17. století. Se zprostředkující formací je doloženo 8 jmen ze 14. a počátku 15. století, k univerbizaci přitom docházelo poměrně brzo, univerbizovaná deminutiva jsou doložena z 15., jen ve dvou případech ze 16. století.

Většina deminutiv v této skupině je původních: *Baštěk*, *Bednáreček*, *Buček*, *Holedeček*, *Hostrázek*, *Jeneček*, *Kvíček*, *Lobeček*, *Páleček*, *Radimek*, *Rudeček*, *Smědeček*, *Stroupeček*, *Těchorázek*, *Třebáněk*. Pouze *Černouček* a *Dubeček* hodnotíme jako deminutiva nepůvodní.

4.5 -jь > -ka/-ko

1	Hoštka	(1/646, zde Hošťka), Litoměřice; 1353 de Hostky
2	† Hoštka	(1/146), Praha-východ; 1437 w hossti, 1870 Houštka
3	† Ktiška	(2/433), Prachatice, 1,5 km sz. od Ktiše; 1387 Ktyska
4	Lidmaňka	(2/609), Pelhřimov, 1 km sv. od Lidmaně; 1549 Lidmanka mala
5	Poleňka	(3/423), Klatovy, 0,5 km s. od Poleně; 1379 Polenka
6	Ponědrážka	(3/432), Jindřichův Hradec, 2 km s. od Ponědraže; 1379 Ponyedraz minus, 1424 Ponyedrazek
7	Radouňka	(3/531), Jindřichův Hradec, j. od několika Radouní; 1365 et Radunka
8	Skutíčko	(4/89), Chrudim, 1,5 km z. od Skutče; 1392 Skuteczko, 1544 Skutyczko
9	Třebíčko	(4/354), České Budějovice, 1,5 km jz. od Třebče; 1381 z Třebečka, 1533 Třebíčku
10	† Třebíčko	(4/358), Český Krumlov, 17 km od Třebíčka; 1789 u Třebíčka
11	Velenka	(4/490), Nymburk; 1364 Welena, 1408 in Welenka
12	† Velíška	(4/496), Český Krumlov; 1361 Weliczka, 1483 Weleska
13	Zlíčko	(4/781), Náchod, 12 km sv. od Zlíče; 1545 Zliežko

Další vyčleněnou skupinou jsou rodové varianty skupiny předcházející, tedy deminutiva odvozená od posesivních jmen zakončených *-jь* topoformanty *-ka* a *-ko*, převažuje přitom ženský rod. První výskyty pocházejí především z konce 14. století, ojediněle se vyskytují doklady ze století 15. a 16.,

[223] Ačkoliv není zachyceno v SLO, na mapách se stále objevuje jako pojmenování skupiny osídlených objektů.
[224] Zápis *Czybancz* vznikl z lokálu v *Třebáňce*.

jeden doklad je z 18. a jeden z 19. století. Se zprostředkující formací se zde nesetkáváme. Převažují taktéž deminutiva původní (11 : 2), přitom původní: *Hoštka* (1), *Ktiška*, *Lidmaňka*, *Poleňka*, *Ponědrážka*, *Radouňka*, *Skutíčko*, *Třebíčko* (oboje), *Velíška*, *Zlíčko*; a nepůvodní: *Hoštka* (2), *Velenka*.

4.6 -jь > -ec

1	† Bělence	(1/44), Český Krumlov, 1 km jv. od Běleně; 1379 Welenczow
2	Brázdimec (dnes Starý Brázdim)	(1/170), Praha-východ, 0,5 km j. od Velikého Brázdima; 1379 de Brazdymcze
3	Bykáneč	(1/226, zde Bykanec), Kutná Hora, 1 km s. od Bykaně; 1410 de Minori Bykanecz
4	Dobřenec	(1/356), Chomutov; 1281 de Dobrsenz
5	Heřmaneč	(1/544), Pelhřimov; 1467 do Heřmanci, 1893 Heřmaneč
6	Hoštěc	(1/729), Cheb; 1273 villam de Hoztche
7	Kovanec	(2/344), Mladá Boleslav, 0,5 km j. od Kováně; 1546 Kowanecz
8	Libunec	(2/604), Jičín, 2 km z. od Libuně; 1390 de Lybunyecz
9	Pohnánec	(3/413, zde Pohnanec), Tábor, 1 km jz. od Pohnání; 1390 de Minori Pohnanye, 1407 Pohnanecz
10	Ratibořec	(3/545), Písek, 0,5 km sz. od Ratiboře; 1575 Ratiboržecz
11	† Velenec	(4/489), Praha-východ, v okolí Veleně; 1318 de welenczie
12	Zbyslavec	(4/755), Chrudim, 5 km jv. od Zbyslavi; 1316 de Sbyslawyc

Poslední skupinou deminutiv, jež je odvozena od posesivních jmen se zakončením *-jь*, jsou deminutiva s topoformantem *-ec*. Méně výrazné vrcholy produktivity jsou na přelomu 13. a 14. století (ze 13. století pocházejí 2 doklady: *de Dobrsenz*, 1281 a *de Hoztche*, 1273) a na přelomu 14. a 15. století. Poslední doložený první výskyt je ze století 16. Setkáváme se jen s jednou zprostředkující formací (u jména *Pohnánec*). Všechna takto vzniklá deminutivní pojmenování hodnotíme jako původní.

4.7 -ín > -ínek

1	Bolešínek (dnes Bolešín)	(1/125), Příbram; in v. Bolessinie, 1542 ve vsi Bolessmku
2	† Borotínek	(1/124), Tábor, 2 km s. od Borotína; 1557 z Borotínku
3	Budínek	(1/202), Příbram, 1 km s. od Budína; 1788 Klein Budin (Budinek)
4	Dolínek	(1/375), Praha-východ; 1300 in Dolyn, 1561 na vsi Doleynku
5	Dřešínek	(1/412), Strakonice, 0,5 km s. od Dřešína; 1407 de Dressyn, 1544 w prostrzednim Drzessinie, 1790 Klein Drželschin, Držessinko
6	† Jiřetínek	(2/159), Benešov; 1379 in Jurzetinek, 1398 z Gyrzietyna
7	† Miletínek	(3/78), Jičín, 0,5 km z. od Miletína; 1267 villa Myletin, 1363 de Mileczinek
8	Miletínky	(3/78), Prachatice; 1423 Miletínek, 1440 Myletin, 1916 Miletínky
9	Oskořínek	(3/291), Nymburk; 1451 w Oskorzinie, 1561 Woskorzinek

10	Radešínek[225]	(3/258), Litoměřice, 2,5 km v. od Radešína; 1628 dvůr Radessinsky, 1785 Klein Radoschin
11	Semtínek	(4/42), Benešov, 1 km s. od Semtína; 1391 de Semtyna maleho, 1395 in Semtinek
12	Vyšínek	(4/674), Kladno; 1267 in Wyssyn, 1523 Wyssynek

Početnou skupinou jmen, od nichž jsou odvozovány deminutivní názvy, jsou také posesivní oikonyma zakončená sufixem *-ín* (příp. níže uvedenou rodovou variantou *-inka*). Od nich je odvozeno nejvíce deminutiv formantem *-ek*. Tato deminutiva se objevují i na moravskoslezském území.

Se vznikem těchto jmen se setkáváme od 14. do 18. století, žádný výraznější vrchol produktivity se v této skupině neformuje. Zprostředkující formaci má jen jedno pojmenování, a to *Semtínek*. Původních a nepůvodních deminutiv je stejný počet (6 : 6), za původní považujeme: *Borotínek*, *Budínek*, *Jiřetínek*, *Miletínky*, *Radošínek*, *Semtínek*; za nepůvodní: *Bolešínek*, *Dolínek*, *Dřešínek*, *Miletínek*, *Oskořínek* a *Vyšínek*.

4.8 -ina > -inka

1	Bolinka	(1/113), Benešov, 1,5 km z. od Boliny; 1854 Bolinka
2	Čmelinky, dnes Víska	(4/552), Plzeň-jih, 0,5 km v. od Čmelín; 1546 w Czmelinkach
3	† Kavčinky	(2/215), Kutná Hora, v okolí Kavčin; 1436 Malé Kavčiny, 1488 Kavčinky
4	Myslinka	(3/162), Plzeň-sever; 1239 Mizlina, 1350 de Myslinka
5	Hostětínky	(1/635, zde Hostětinky), Havlíčkův Brod; 1617 ves Hostietinky
6	Třebýcinka	(4/369), Klatovy, 3 km sz. od Třebýciny; 1548 Trzebayczynu doleyssy, 1789 Klein-Stržebitschen, 1839 Malá Střebegčinka

Rodovou variantou jsou deminutiva se sufixem *-inka*. Tato rodová varianta se na moravskoslezském území nevyskytuje. Žádný vrchol produktivity pozorovatelný není, deminutivní názvy vznikaly od 14. do 19. století. Se zprostředkující formací jsou dvě pojmenování. Více je původních deminutiv: *Bolinka*, *Čmelinky*, *Kavčinky*, *Hostětínky*, méně nepůvodních: *Myslinka*, *Třebýcinka*.

4.9 -ín > -inec/-ínec

1	† Hejčinec	(1/535), asi Jablonec nad Nisou; 1559 heyczinecz
2	Moninec	(3/130), Příbram, 2 km sz. od Monína; 1611 Mominecz, 1788 Moninecz
3	† Nabdinec	(1/33), Kladno, u Nabdína; 1399 Nabdin minori, 1542 z maleho nabdincze
4	Petroupec	(3/350), Benešov, s. u Petroupimy; 1497 druhý Petrupim, Petrupinecz; 1849 Petraupecz
5	Pořešinec	(3/437), Český Krumlov, 1 km j. od Pořešína; 1363 Porzessinec
6	† Řepinec	(3/558), Mělník, v okolí Řepína; 1324 Hersepeynicz, 1388 de Rzepinecz
7	Temelínec	(4/323, zde Temelinec), České Budějovice, 1,5 km jv. od Temelína; 1372 in villa Themelin, 1406 in Templin B. minori, 1524 Temelinecz
8	Vlčetínec	(4/573, zde Vlčetinec), Jindřichův Hradec, 8 km sz. od Vlčetína; 1359 Wylczelhyn, 1790 Wlczetinecz

[225] Ačkoliv není zachyceno v SLO, na mapách se stále objevuje jako pojmenování skupiny osídlených objektů.

Od posesivních jmen se sufixem *-ín* byla odvozována také deminutiva c-ovým formantem, takto utvořená deminutiva na Moravě a ve Slezsku opět doložena nejsou. V některých případech došlo při derivaci ke ztrátě kvantity. Žádný vrchol produktivity zde není, zprostředkující formaci mají dvě jména. Více jsou zastoupena původní deminutiva: *Hejčinec*, *Moninec*, *Nabdinec*, *Petroupec*, *Pořešinec*, *Řepinec*; dvě deminutiva hodnotíme jako nepůvodní: *Temelínec*, *Vlčetínec*.

4.10 -yně > -inka

1	Hostinka	(1/637), Náchod; 1340 de Hostyna, 1544 ves Hostinie, 1654 ves Hostinka
2	Radyňka (dnes Radyně)	(3/534), Karlovy Vary; 1239 de Radim, 1324 de Radhina, 1558 na vsi Radinku

Na území Čech jsme se setkali také s ojedinělým tvořením deminutiv od místních jmen zakončených sufixem *-yně*, a to pomocí topoformantu *-inka* (resp. *-yně* > *-yňka* > *-inka*). Tento typ na Moravě a ve Slezsku také doložen není. Deminutivní podoby se poprvé objevují na konci 16. a v polovině 17. století, obě jsou nepůvodní.

4.11 -í > -ík > -íček

1	Kuníček	(2/446), Příbram, 0,5 km j. od Kuní; 1260 de Cunyc, 1390 Kuniczek minori

Osamocený je (jak na území Čech, tak na území Moravy a Slezska) výskyt deminutivního pojmenování odvozeného z posesivního jména zakončeného na *-í*[226] *formantem -ík*, později zesíleným *-íček*. Pozoruhodný je jeho první výskyt už ve 13. století, šlo o deminutivum původní.

5 Shrnutí a závěr

V naší analýze jsme se pokusili vytvořit úplný soupis deminutivních pojmenování vyskytujících se na území Čech. Zjistili jsme přitom, že repertoár možností deminutivního tvoření na území Čech je oproti moravskoslezskému území bohatší, a to jak z hlediska slovotvorného, tak co do rodové diferenciace. Některé typy deminutivního tvoření jsou však produktivnější na Moravě a ve Slezsku, zejména jde o typ *-ovice* > *-ůvky* a *-ov*/*-ova* > *-ůvka*/*-ůvko*. V níže uvedené tabulce je vidět srovnání obou oblastí (rozděleno na obyvatelská a posesivní oikonyma a seřazeno dle frekvence typů doložených na území Čech).

[226] Profous vysvětluje, že *Kuník* bylo deminutivum ke jménu *Kuní* rodu mužského, takže zde *Kuní* = Kunův dvůr.

TYP TVOŘENÍ			ČECHY	MORAVA
-(ov)ice	>	-(ov)ičky	108	36
-any	>	-ánky	34	12
-ice	>	-ky	18	34
-y	>	-ky	13	11
-y	>	-(i)ce	12	–
-e	>	-(i)ce	2	–
-ovice	>	-ůvky	1	29
-ov	>	-ovec	40	10
-jь	>	-ek	17	–
-jь	>	-ka/-ko	13	–
-jь	>	-ec	12	–
-ín	>	-ínek	12	11
-ín	>	-ínec	8	–
-ina	>	-inka/-inky	6	–
-ov/-ova/-ovo	>	-ůvek/-ůvka/-ůvko	5	20
-ov	>	-ovka/-ovky	4	–
-yně	>	-inka	2	–
-í	>	-ík > -íček	1	–

První deminutivní pojmenování se vyskytují již ve 13. století. Šrámek (1970) dokládá na moravskoslezském území existenci několika deminutiv typu *-any* > *-ánky* ze století 13. Na území Čech se vyskytují doklady ze 13. století u typů: *-y* > *-(i)ce* (*Cladorubci*), *-ov* > *-ovec* (*Selevecz*), *-jь* > *-ek* (*Hozstrazek*), *-jь* > *-ec* (*de Hoztche*, *de Dobrsenz*) a *-í* > *-ík* (*de Cunyc*). Vrcholy produktivity jednotlivých typů na území Čech jsou sice různé, velká část prvních výskytů deminutiv odvozených z obyvatelských jmen se ale soustředí na konec 14. a polovinu 16. století (objevují se ovšem i v průběhu celého 15. století). V tomto jsou velmi blízké téže skupině deminutiv na území Moravy a Slezska. První výskyty deminutivních posesivních jmen na území Čech se soustředí do období od 14. do 16. století, o století tak předcházejí vrchol produktivity téže skupiny na Moravě a ve Slezsku. Velkou měrou se na tom podílí skupina deminutiv odvozených od oikonym se zakončením *-jь*, která byla produktivní již od 13. století, ale zejména během století 14.

Sledovali jsme také, jestli obce získaly své deminutivní pojmenování hned při svém založení, tedy zda jde o deminutiva původní, či nepůvodní. Na území Čech se většinou setkáváme s původními deminutivy, obvykle jsou to přitom deminutivní pojmenování diferencující, nejčastěji bývaly osady založeny vedle obcí s nedeminutivním pojmenováním. Toto zjištění se odlišuje od Šrámkových závěrů, který dokládá, že na moravskoslezském území jsou tyto případy spíše řídké a častěji zde obce získaly deminutivní pojmenování až během svého vývoje.

V naší analýze deminutivních oikonym na území Čech jsme tedy ve všech sledovaných oblastech vypozorovali rozdíly oproti moravskoslezskému území. Větší repertoár typů deminutivního tvoření by mohl být vysvětlitelný větším rozsahem území a tím vyšším počtem osídlených oblastí,

jež bylo třeba nějak pojmenovat. Může také souviset s dřívějším výskytem prvních deminutivních pojmenování, která byla odvozována i od starších pojmenovacích typů. Pokud přidáme třetí závěr, tedy že na území Čech převažují deminutiva původní, můžeme usuzovat na dřívější a zřejmě i čilejší kolonizační aktivitu na území Čech ve srovnání s moravskoslezským územím. Jak totiž uvádí Šrámek (1970, s. 379), malé osady vznikaly a rychle zanikaly v prostorách s intenzivní kolonizační činností, deminutivní pojmenování jsou tedy svědkem kolonizační činnosti a směru jejího šíření. Důležité by tak bylo rovněž zmapování výskytu deminutivních oikonym na území Čech, což zůstává podnětem pro další bádání.

Literatura

Čornejová, Michaela: Deminutivní formanty. In *Tvoření nejstarších českých místních jmen*. Brno: Masarykova univerzita, 2009, s. 54–58.

Lutterer, Ivan: Psychologie pojmenování a tzv. přezdívková jména místní. *Naše řeč*, č. 2, 1964, s. 81–87.

Profous, Antonín: *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. Díl 1, A–H*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1947.

Profous, Antonín: *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. Díl 2, CH–L*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1949.

Profous, Antonín: *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. Díl 3, M–Ř*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1951.

Profous, Antonín – Svoboda, Jan: *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. Díl IV, S–Ž*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1957.

Svoboda, Jan – Šmilauer, Vladimír: *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. Díl V, Dodatky k dílu Antonína Profouse*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.

Statistický lexikon obcí České republiky 2013: podle správního rozdělení k 1. 1. 2013 a výsledků sčítání lidu, domů a bytů k 26. březnu 2011. Praha: Český statistický úřad, 2013.

Šmilauer, Vladimír: Česká deminutiva na -ičky. In Hrabec, Stefan (ed.): *Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład narodowy imenia ossolińskich wydawnictwo polskij akademii nauk, 1968, s. 359–365.

Šrámek, Rudolf: Problematika tvoření deminutivních místních jmen v češtině (na materiálu moravskoslezské toponymie). *Slavia*, 1970, s. 377–398.

Místo závěru

Na tomto místě jsme měli původně v plánu uvést kontakty na autory, ovšem vzhledem k právním změnám a zavedení GDPR nevíme, zda jsme k tomu oprávněni, když se akce konala ještě před legislativní úpravou, nebo ne, proto jsme na uvedení kontaktů rezignovali. Kontakty lze i tak získat díky internetu.

I když do sborníku nepřispěli všichni vystupující, myslím, že sborník představuje reprezentativní přehled výzkumů, které se realizují v současné slovanské lingvistice a ukazují, kam se bude asi myšlení o lexikální zásobě v nejbližších letech ubírat. Je zjevné, že hranice apelativ a proprií je nezřetelná. Apelativizace proprií, jako jedno ze stěžejních témat výzkumů, se rozhodně nezastavuje na dnes snad klasických či čítankových případech – nová i stará vrstva slovní zásoby ukazují její další možnosti.

Rovněž multidisciplinární přístup při uvažování o slovní zásobě, zejm. o její etymologii, je nepostradatelný, jak potvrzují výzkumy ze slovenské toponymie, ale i bádání v oblasti jazykových kontaktů.

I ojedinělá témata mají svou váhu – přinášejí impulsy k výraznější koncentraci na opomíjené jevy spojené se slovní zásobou.

A v neposlední řadě je třeba vyzdvihnout didaktické texty, které naznačují možnosti, jak k vlastním jménům při výuce na základních a středních školách. Slovní zásoba a její užívání je jedním z nejdůležitějších aspektů tvorby komunikátů, což podporuje komunikační přístup k výuce jazyka.

Organizátoři konference a redaktoři sborníku velice děkují účastníkům akce a všem, kteří přispěli a byli ochotni v konečné fázi reagovat na práci redakce ochotně a průžně.

Velice děkujeme a doufáme, že sborník zaujme širší odborou veřejnost, ne jen autory publikovaných studií.

Propria a apelativa – aktuální otázky
Propria and Appelatives – Current Issues

Ladislav Janovec (ed.)
Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta
Rok vydání: 2019
Počet stran: 352
Formát: B5

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

ISBN: 978-80-7603-007-7

© 2019 Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta
ISBN 978-80-7603-007-7